Borisoviç Lutskiy

Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi

16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla

İngilizceden Çeviren: Turan Keskin

Yordam Kitap

YORDAM
KİTAP

Eserin orijinal adı:

Modern History of the Arab Countries

(Progress Publishers, Moskova: 1969
SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Akademisi yayını)

Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi

16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla

V. B. Lutskiy

İngilizceden Çeviren

Turan Keskin

Yordam Kitap: 142 • **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi** • V.B. Lutskiy
ISBN 978-605-5541-43-9 • *Çeviri*: Turan Keskin • *Düzeltme*: Doğan Ergün
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Kasım 2011 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)
Baha İş Merkezi
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

tarih

Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi

16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla

İÇİNDEKİLER

Sunuş ... 9

BÖLÜM I
16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Türk Fütuhatı Boyunca Arap Ülkeleri ... 11

BÖLÜM II
Mısır'a Fransız Seferi (1798-1801) ... 37

BÖLÜM III
Mehmet Ali Yönetimi Altında Mısır ... 47

BÖLÜM IV
19. Yüzyıl Başlarında Filistin, Suriye ve Irak ... 60

BÖLÜM V
18. Yüzyılın Sonunda-19. Yüzyılın Başında Vahhabiler ve Arap Ülkeleri ... 73

BÖLÜM VI
Mısırlıların Arabistan'ı Fethi ... 81

BÖLÜM VII
Doğu Sudan'ın Mehmet Ali tarafından Fethi. Mora Seferi ... 89

BÖLÜM VIII
Mehmet Ali'nin Suriye ve Filistin için Mücadelesi Mısır'ın Mağlubiyeti ... 98

BÖLÜM IX
Tanzimat Döneminde Lübnan, Suriye ve Filistin (1840-70) ... 114

BÖLÜM X
Irak, 1831'den 1871'e Tanzimat ... 131

BÖLÜM XI
1840'tan 1870'e Arabistan Ülkeleri ... 137

BÖLÜM XII
19. Yüzyıl Ortalarında Mısır (1841-76) ... 143

BÖLÜM XIII
Fransızların Cezayir'i İşgali ve Cezayir Halkının
Abdülkadir Önderliğinde Bağımsızlık Savaşı ... 156

BÖLÜM XIV
Tunus'un Finansal Esareti ve Bir Yarı-Sömürgeye Dönüştürülmesi ... 170

BÖLÜM XV
Mısır'ın Finansal Esareti ... 176

BÖLÜM XVI
Mısır'da Ulusal Bağımsızlık Hareketi (1879-81) ... 186

BÖLÜM XVII
Arabi Paşa Ayaklanması ... 198

BÖLÜM XVIII
Britanya Yönetimi Altında Mısır (1882-1914) ... 214

BÖLÜM XIX
Sudan'da Mehdi Devleti ... 231

BÖLÜM XX
1870-1914 Yılları Arasında Cezayir ... 244

BÖLÜM XXI
Tunus'un Fransız Emperyalizmi Tarafından Zapt Edilmesi ... 256

BÖLÜM XXII
Fransızların Fas'ı İşgali ... 267

BÖLÜM XXIII
İtalyanların Libya'yı İşgali ... 282

BÖLÜM XXIV
19. Yüzyıl Sonunda Suriye, Filistin ve Irak ... 290

BÖLÜM XXV
Jön Türk Devrimi ve Arap Ülkeleri 305

BÖLÜM XXVI
1870-1914 Yılları Arasında Arabistan ... 321

BÖLÜM XXVII
I. Dünya Savaşında (1914-18) Arap Ülkeleri ... 338

Sunuş

Sovyetler Birliği'nin, Modern Arap tarihinde önde gelen uzmanlarından biri olan tanınmış Arap uzmanı Vladimir Borisovich Lutskiy (1906-1962) tarafından kaleme alınan *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, yazarının ölümünden sonra basılmıştır.

Lutskiy'nin bu kitabı, Rus ya da Sovyet literatüründe modern dönemde, Arapların sistematik bir tarihinin yazılmasına yönelik ilk girişimdir. Lutskiy bağımsız bir tarih disiplini olarak Arap ülkelerinin modern tarihi alanındaki eğitimine 1930'larda başladı. Kendisini tamamen konusuna adamış hevesli biri olarak, yeni yollar denemekten hiçbir zaman çekinmeyen yazar, haklı olarak Sovyet Arap tarihçileri Okulunun kurucusu olarak kabul edilir.

Devrim öncesinin klasik Rus oryantalistleri modern Arap tarihine büyük bir ilgi göstermemişlerdir. Gazeteciler, diplomatlar ve askerî yetkililer Arap tarihine sadece Şark Meselesi ya da Avrupalı güçlerin sömürgeci politikalarıyla bağlantılı olarak değinmişlerdir. Rus ekolündeki önemlerine rağmen K. M. Bazili'nin *Türk Hâkimiyeti Altında Suriye ve Filistin* (Rusça) ve A. Adamov'un *Geçmişinde ve Bugününde Arap Irak'ı ve Basra Vilayeti* (Rusça) gibi etkileyici çalışmaları bile Arap ülkelerinin tekil tarihleri üzerine yazılmış makaleler olmanın ötesine geçemiyordu.

Sovyetler döneminde, başta Mısır, Suriye, Sudan ve Arabistan olmak üzere Arap ülkelerinin tarihiyle alakalı birçok ilgi çekici makale ve monografi yayınlanmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmaların hiçbiri 19. yüzyıl dönümünde Arap tarihinin tutarlı ve sistematik bir dökümünü sağlamak için yola çıkmamıştır. Yine bunların hiçbiri Arap dünyasının tarihinin ve gelişiminin, modern zamanlardaki konumunun ve rolünün kapsamlı bir fotoğrafını vermez.

Rus tarihsel geleneğinin olmayışının, konu üzerine görece sınırlı sayıda literatür bulunmasının ve Arap tarihinin başlıca problemlerinin hem Rus hem de yabancı kaynaklarda çok az çalışılmış olmasının, Lutskiy 'nin kitabında etkisini göstermesi kaçınılmazdı. Kitapta yer alan bazı bölüm ve kısımlar eksiktir. Örneğin, günümüzde dünya tarihinde bir boşluk olarak kalan, Fas'ın sosyal ve ekonomik tarihine ait herhangi bir kısım yoktur.

İleri araştırmalar ve somut detaylara ihtiyaç duyulduğunda Lutskiy sadece ana hatları ve nirengi noktalarını verir. Fakat bu, modern Arap tarihini sistematikleştiren ve genelleştiren ilk girişim olarak onun çalışmasının ehemmiyetini azaltmaz.

Lutskiy Marksist-Leninist bir bakış açısıyla yazar. Avrupalı güçlerin kolonyal politikalarını şiddetle eleştirir ve onların Doğu'daki varlıklarını bir şer olarak sayar.

Kitabı, Arap halklarına karşı derinden hissedilen sıcak bir şefkat duygusundan, kendilerini Türk paşalardan ve Avrupalı sömürgecilerden kurtarmak için verdikleri mücadelelerin coşkusundan ve Arap halklarının geleceğine ve kendi yaşam biçimlerini seçme yeteneklerine duyduğu inançtan esinlenmiştir. Lutskiy 'nin kitabı çok zor ve itinalı bir çalışmanın sonucudur. Şimdiki şekli, hazırlanması birkaç yılı alan bir dizi dersten (konferanstan) ibarettir. 1936'da, Moskova Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde, Moskova Üniversitesi'nde ve diğer birçok yüksekokulda ders vermeye başladı. Derslerinin bazıları, Sömürge ve Bağımlı Ülkelerin Modern Tarihi, Moskova, 1940 (Rusça) ders kitabında ayrı bölümler olarak gözükür. Sonrasında Lutskiy üniversite derslerini dikkate değer şekilde arttırmıştır. Hâlihazırdaki kitap, 1949 ve 1953 arasında Moskova Üniversitesi'nde Lutskiy 'den iletilen ders dizisinin var olan geniş baskısının bir versiyonudur. Maalesef, bu ders dizisinin kelimesi kelimesine bir kaydı tutulamamıştır.

Kitap bu yüzden, Lutskiy 'nin kendi arşivi ve öğrenci notlarının özetlerine dayanarak, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş, önceki yıllarda aktarılan derslerin kelimesi kelimesine sunumundan derlenmiştir. Fransa'nın Cezayir'i ele geçirmesini ele alan derslerin kelimesi kelimesine kaydı olmadığından On üçüncü bölüm Lutskiy 'nin de katkıda bulunduğu "Sömürge ve Bağımlı Ülkelerin Modern Tarihi" adlı eserin On birinci bölümüne dayanmaktadır. Arap Ülkelerinin Modern Tarihi'nin hazırlanışında adı geçen kitabın, özellikle 10. ve 22.bölümleri başta olmak üzere, diğer bazı bölümlerinden de yararlanılmıştır.

Bölüm 19 (Doğu Sudan'daki Mehdi Devleti), Bölüm 20 (1870-1914 arasında Cezayir) ve Bölüm 27 (I. Dünya Savaşı'nda Arap Ülkeleri 1914-1918) R. G. Landa; Bölüm 4 (19. yüzyılın başında Filistin, Suriye ve Irak), Bölüm 9 (Tanzimat döneminde Lübnan, Suriye ve Filistin) ve Bölüm 24 (19. yüzyılın sonlarında Suriye, Filistin ve Irak) ise I. M. Smilyanskaya tarafından yayıma hazırlanmıştır. M. S. Lazarev'in hazırladığı materyaller bölüm 25 ve 27 için kullanılmıştır.

N. İvanov

BÖLÜM I

16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Türk Fütuhatı Boyunca Arap Ülkeleri

16. yüzyılın başlarında, hemen hemen tüm Arap ülkeleri Türkler tarafından zapt edilmiş ve Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmişti. 1514'te Sultan Selim (Yavuz) Türk ordusunun Kuzey Irak'ı ele geçirmesine öncülük etmişti. 1516'da Suriye ve Filistin'i Mısır Memluklerinden almış ve bir yıl sonra da Memluk ordusunu bozguna uğratıp bu devleti ortadan kaldırmış, Mısır ve Hicaz'ı ele geçirmişti.

Arap ülkelerinin Türkler tarafından fethi, I. Selim'in halefi, Sultan I. Süleyman (Kanuni) tarafından da devam ettirilmiştir. 1520'de Türk korsanı Barbaros Hayrettin kendisini Türk Sultanının vasalı ilan edip, Cezayir'i ele geçirmişti ve 1533 yılından itibaren Sultan ülkeyi yönetmesi için İstanbul'dan resmî yetkili göndermeye başlamıştı. Türkler ilk kez 1534'te Tunus'u ele geçirmek için bir girişimde bulunacaktı. İspanyollar tarafından geri püskürtülüp 1574'e kadar da ülkenin tamamının egemenliğini kazanamamışlardı. Türkler 1551'de Trablus'u ele geçirmişti. Türk yayılması Arap Yarımadası'na kadar genişlemişti. 1532'de, Yemen ve Kızıldeniz Somali sahillerini fethetmişlerdi. Musul, Güney Irak'taki ilerlemeler için bir başlangıç noktası olarak hizmet edecekti. Irak üzerinde egemenlik kurmak için Türkler ve İranlılar arasındaki çok eskilere dayanan mücadele, Türklerin 1638'deki zaferiyle sonuçlanmıştı. Irak'tan sonra, Türkler Basra Körfezi kıyılarındaki El Hasa'yı (Ahsa) da ele geçirmişti. Bu nedenle, yaklaşık bir asır zarfında Fas'ın batısı, iç Arabistan ve Arap Yarımadasında Umman hariç hemen hemen tüm Arap ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmiş ve buralar, üç-dört yüzyıl boyunca, yerini 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupalı kapitalist güçlerin çok daha

şiddetli boyunduruğuna bırakacak olan Türk baskısından zarar görecekti. Arap ülkelerini fethetmek için Osmanlı feodallerini kışkırtan şey neydi? İlk olarak, feodal sistem sömürüsünü halklara dayatma arzusu. Ayrıca, Arap ülkelerinin dünya ticaret yolları üzerindeki konumundan elde edilen avantajlar da mevcuttu. Osmanlı feodalleri Cezayir'i, Tunus'u ve Trablus'u kontrol ederek, Avrupa ülkeleriyle geniş ölçekli bir ticareti sürdürebilmiş; hatta Avrupalıları sıkıştırarak Akdeniz'de korsanlık yapabilmişlerdi. (Korsanlığın deniz ticaretinin önemli bir parçası olduğu bu dönem, ilk sermaye birikim dönemiydi.) Son olarak, Mısır, Suriye ve Irak, Hindistan'a (Ümit Burnu'nun etrafını dolaşarak) doğrudan bir deniz yolunun keşfinden sonra bir şekilde azalmış olsa da, büyük kârlar sağlamaya devam eden, Avrupa ile Doğu arasında çok önemli transit ticaret merkezleriydi.

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığın derecesi ülkeden ülkeye değişiklik göstermekteydi. Cezayir, Tunus ve Trablus Osmanlı eyaleti olarak addedilirdi, fakat 17. yüzyılın başlamasıyla birlikte, Babıali'den bağımsızlıklarını esas itibariyle kazanmışlardı. 17. yüzyılın ortalarında Türkler, Yemen'de güçlerini yitirmişlerdi. Hatta Türk paşalarının yerleştirildiği Suriye, Filistin, Mısır ve Irak'ta Babıali'nin egemenliği genellikle göstermelikti. Gerek sultana karşı komplolar kuran paşalar, gerekse Türk paşalarına başkaldıran yerel Arap feodal beyleri ve zaman zaman görülen şiddetli ayaklanmalar Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsmıştır.

Arap Ülkelerinin Toplumsal Düzeni. Osmanlı Feodalizmi

Türkler, Arap ülkelerinde destek kazanma kaygısıyla, fetihlerinden önce var olan toplumsal düzeni, bir kural olarak, muhafaza etmişlerdir. Yani toprak ve iktidar yerel feodallerin elinde kalmaya devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerindeki toprak sahipliği sistemi oldukça karmaşıktır. Tüm topraklar üç temel gruba bölünürdü; en üst sahibinin sultan olduğu devlet toprakları (miri arazi), dinî kurumlara ait topraklar (vakıf arazi) ve şahsi topraklar (mülk arazi). Bunun yanı sıra, komünal toprak sahipliği de bazı ülkelerde varlığını sürdürmüştür.

Bireylere ait topraklar görece kıttı ve sahipleri uygun gördüğünde bu toprakları satabilirdi. Devlet, özel mülkiyetli topraklardan sadece bir toprak vergisi alırdı; insanlar ya öşür (onda bir kadar) ya da bazen hasadın yarısını teşkil eden haraç ödemek zorundaydı. Haraç hasadın miktarına göre değişiklik gösterirdi ya da birim alana göre sabitlenirdi.

Gayrimüslimler ayrıca bir kelle vergisi (cizye) öderdi. Kural olarak, özel topraklar büyük feodal beylere aitti ve ortakçılık sistemi esasına göre köylüler tarafından işlenirdi.

Dinî kurumlar geniş arazilere sahipti. Dinî kurum mülkleri (vakıflar) bağışlarla oluşturulur ve vergiden muaf tutulurdu. Müslüman din adamları sınıfı feodal sistemin başlıca dayanak noktasıydı ve sistemi pekiştirmek için büyük feodal beyler Müslüman dinî kurumlara büyük mülkler sunmuştur; camiler, medreseler, büyük tekkeler. Küçük köylüler için, feodal beylerin gaspından korunmak amacıyla kendi küçük arazi parçalarını dinî kurumlara feda etmeleri alışılmamış bir durum değildi. (Çoğunlukla bu küçük sahipler toprağın kullanımını ailenin soyu tükeninceye kadar elinde tutardı. Dinî kurumlara yalnızca vergi ödemek zorundaydılar.) Dinî kurum arazilerindeki (vakıflar) köylülerin durumu feodal beyin altındakilerden daha iyi değildi.

Bazı Arap ülkelerinde, Türklerin fethi zamanlarında hâlâ komünal toprak sahipliği mevcuttu. Kuzey Afrika, Irak ve Arabistan'ın çoban göçerleri arasında otlaklar, bedevi kabilelerinin ortak malıydı. Fellah toplulukları, belirlenmiş tarım alanlarında, arazileri periyodik olarak büyük aileler ve bireysel hane halkları arasında yeniden dağıtıyordu. Bunun gibi ülkelerde, Türk fütuhatçılar köylülerin topraklarını zorla istimlâk politikasını izlemişlerdi. Komünal topraklar devlet malı olarak ilan edilmiş ve kabile soylularının -emirler ve şeyhler- bireysel kontrolü altına geçmişti.

Türk fütuhatçılar, komünal toprak sahipliğini kaldırırken, genellikle fellah topluluklarının, feodal sömürü sistemine bir ek gibi muhafazasını sağlamışlardı. Tüm topluluk vergilerin vaktinde ödenmesi için toplu olarak sorumlu tutulurdu. Topluluk, ayrıca beyin toprağının işlenmesiyle de ilgilenirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda en yaygın toprak kategorisi, has ve tımar diye iki gruba bölünmüş devlet arazileriydi. Has 100 bin akçeyi aşan geliri olan geniş bir mülktür; has ya kişisel olarak sultana bağlıdır ya da bir şehzadeye veya görevini sürdürdüğü müddetçe yüksek rütbe/mevki sahibi bir kimseye sunulmuştur. Tımarlar ise sipahilere (süvariler) yaşam boyu verilirdi. Sipahiler devletin vergilendirmesinden muaf tutulmuştu. Buna mukabil, düzenli olarak denetimlerde bulunmak ve süvarileriyle savaşlarda yer almak gibi birinci sınıf askerî hizmet sunmakla zorunlu tutulurlardı. Atlı süvari sayısı, tımardan elde edilen gelir miktarına bağlıydı. Genellikle, her üç bin akçeye bir süvari temin edilmeliydi. Tımarlar zenginliklerine göre iki gruba ayrılırdı. 20

bin akçe üzeri geliri olan askerî tımarlara Zeamet, sahiplerine ise Zaim denilmekteydi. 20 bin akçeye kadar geliri olan tımarlara ise doğrudan tımar ve sahiplerine de tımarcı ya da tımarlı denilmekteydi.

Kendi yaşam süresinde, bir sipahi askerî yükümlülüklerini özenli bir şekilde yerine getirirse, ölümünden sonra mülkü kendi oğluna geçerdi. Aynı şekilde hazineye kefaret ödediklerinde yeni bir sözleşme edinirlerdi. Tımar sözleşmesi katı bir sınıf temeline dayanmaktaydı ve soylularla sınırlandırılmıştı. Her yeni sipahinin iki Zaim ve on tımarlı tarafından desteklenmesi gerekmekteydi. Kent sakinlerine ise tımar verilmezdi.

Tımar arazisi olan zeamet ve has, vergi ödeyen nüfusun –reaya (sürü)– ezici çoğunluğunu teşkil eden köylüler tarafından işlenirdi ve köylüler esas itibariyle toprağa bağlıydılar. Öşür ya da haraç ödemek, kış ve yaz otlaklarının, değirmenlerin kullanımı için, tütün içmek vs. için vergi ödemek gibi çeşitli yükümlülükleri ifa etmek zorundaydılar. Hıristiyan reayanın durumu daha da beterdi. Hıristiyanlar ayrıca, cizye (kelle vergisi) ya da haraç ödemek zorundaydılar.

Askerî tımar sistemi Ön Asya'da ve Balkan Yarımadasında yaygındı. Irak ve Suriye'nin kuzey kısımları hariç Arap ülkelerinde çok gelişmemişti. Türkler, Halep ve kısmen Musul eyaletlerinde askerî-tımar toprak sahipliği sistemini uygulamışlardı. Diğer ülkelerde ise toprak, çoğunlukla sultanın vekillerine vergi ödeyen yerel feodal beylerin elinde kalmıştı.

Mısır'da, Memluk sultanları zamanında var olan feodal toprak sahipliği sistemi bütünüyle muhafaza edilmiştir. Tüm topraklar feodal beylerin yanı sıra mültezimlere (toprak sahibi-vergi çiftçisi), Türk paşalarına ve Müslüman din adamlarına aitti. Toprak, usulen devlet mülkü olarak nitelendirilirdi fakat mültezimler tarafından da iktisap edilebilirdi. Bir köyde birden çok toprak ağasının olduğu durumlarda mülkler farklı sahipler arasında bölünebiliyorken, birçok mültezim de, Nubyan şeyhleri örneğin, düzinelerce köye sahip olabiliyordu. Mültezimler, Türk görevliler ve memurlar arasından olduğu gibi yerel Arap şeyhleri arasından da seçilebiliyordu. Mısır'ın Türk hükümdarları, aslen köle olan ve askerî hizmetler için yetiştirilmiş Memlukler arasından özel koruma oluşturma geleneğini Memluk sultanlarından miras olarak almışlardı. Türk beyleri Memlukleri önemli devlet işlerine atamışlardır ve onlara geniş araziler vermişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, 18. yüzyılın sonlarına doğru Mısır bölgesinin üçte ikisi Memluklerin elinde toplanacaktı. Böylece bu sınıf Mısır feodal sınıfının hâkim katmanı haline gelmişti. Mültezimler askerî hizmetlerden muaf tutulsalar da vergiyle mükelleftiler. Mültezimler tara-

fından ödenen vergiler özel bir memur (defterdar) tarafından tutulan özel bir kayıt altına alınıyordu. Verginin vaktinde ödenmediği durumlarda, mülk müsadere edilir ve yeni bir sahibe verilirdi.

Toprak sahipliği genellikle miras olarak aktarılırdı. Memlukler döneminde, toprak babadan oğula geçmezdi; aksine efendiden en çok sevdiği kölesine geçerdi. Sahibin ölümünden sonra mirasçısının, hazineye büyük bir kefaret tutarı ödemesi gerekiyordu (üç yıllık kira artı toprağın bedelinin beşte biri).

Her iltizamda (mültezimin mülkü), toprak iki bölüme ayrılırdı: Bey toprağı ya da *usia*[1] ve tahsis edilmiş toprak ya da *atar* (iltizama tahsis edilmiş toprak -*çev.*). Beyin toprağı angarya sistemiyle ya da (çok nadir durumlarda) kiralanmış emekle işlenirdi. Tahsis edilmiş topraklar ise köylülere yaşam boyu verilirdi. Adı geçen ikinci sistemde Aşağı Mısır'da toprak beyine kira olarak para ödenirdi ve Yukarı Mısır'da ise ayni kira ödenirdi. Ayni kira 50 ardeblik bir buğday hasadının 20-35 ardebinden müteşekkildir (1 ardeb=150 kg -*çev.*). Bir köylüye miras olarak bir toprak parçası kaldığında, mültezime büyük miktarda bir kefaret tutarı ödemek zorunda olurdu.

Mal-el-hurr (mültezimin zorla aldığı nakdî kira -*çev.*) olarak bilinen nakdî kira mültezim tarafından köylülerden toplanırdı ve üç eşitsiz parçaya bölünürdü. Bir parçası Babıali'ye vergi olarak ödenirdi. Bu parça, 18. yüzyılın sonunda yılda 80.000.000 medine kadardı ve Kahire paşasına teslim edilirdi. Diğer parça eyalet idare masrafları için kullanılırdı (idare, bölgesel yönetici-kâşiflerden sonra kaşifa olarak adlandırıldı). Bu da yılda 50.000.000 medine kadardı. Bu iki miktar kanun tarafından sabitlenmişti ve koşulsuz ödemeye tabiydi. Mal-el-hurr'un kalan parçası mültezimin payına düşerdi. 1798'de, ayni paralar hariç, bu miktar nakit 180.000.000 medine kadardı. Fakat toprak beyleri bu miktardan yine de memnun değillerdi. Mal-el-hurr'un yanı sıra, geleneksel yeniçeri vergilerine -barrani- (ilk başlarda köylüler tarafından verilen gönüllü ayni hediyeler; sonrasında, zorunlu nakit ödemeler) de zorla el koymuşlardır. 1798'de, bu vergi 10.000.000 medine kadar bir miktar sağlamıştır. Tüm bunlara ilaveten, her köy yerel vergiler ve gümrükler ödemek zorundaydı.

Vergiler, kıdemli şeyhin yardımıyla, bir kaymakam (alt yönetici) başkanlığında köy idaresi tarafından toplanırdı. Her yıl hasadı takiben köye

1 *Usia*: Toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için tahsis edildiği halde sonradan toprak beyinin mülkü olan topraklar. -*çev.*

bir sarraf (para-takasçısı) gelirdi. Sarraf, mültezim toprak beyine hizmet eden, çoğunlukla Kıpti olan bir kent sakiniydi. Hasada değer biçer, vergi miktarını belirler ve toplanmasını ayarlardı. Hizmetine karşılık olarak sarraf, fellahlardan ilaveten bir vergi toplardı. Ayrıca, köy yönetimine dâhil olanlar; toprak beyinin vekili, kamu işlerini de yöneten arazi kadastrocusu *khauli*, bir polisin fonksiyonlarını yürüten ve fellahları kırbaçlamaya katılan meşhed (Orta Çağ Mısır polisi -*çev.*) ve toprak beyinin tahıl ambarını koruyan bekçiydi. Marx tarafından sıralanan Hint toplumundaki memurlardan farklı olarak bunlar, toprak beyinin doğrudan üreticiler-fellahlar üzerinde iktisadi ve politik otoritesini sağlayan hizmetçilerdi.

Mısır'da olduğu gibi, Suriye ve Lübnan'da da fütuhatçılar feodal sistemi korudular. Toprak Arap soyluların elinde kaldı (Kuzey Suriye hariç). Türklerin yönetimi altında Lübnan, Ma'am hanedanının hükmettiği otonom bir prenslikti. 17. yüzyılın sonunda kendilerini Türk sultanının vasalı olarak gören ve ona vergi veren Şebab ailesinin kontrolüne geçti ancak bölgede herhangi bir Türk birliği yerleşik değildi. Suriye'de de benzer beylikler vardı, örneğin Lazkiye'de.

Lübnan'daki feodal toplum, K.M Bazili'nin "Türk Yönetimi Altında Suriye ve Lübnan" adlı kitabında da (Rusça basılmıştır) ifade edildiği gibi hiyerarşik bir yapıya sahipti. Bu ülke, Kesruan, Metn ve Şuf olmak üzere, yerel hanedanlar tarafından yönetilen 3 bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgeler de giderek daha küçük birimlere bölünmüştü. Benzer bir süreç Lazkiye prensliğinde ve güney Suriye'de de cereyan etti. Hiyerarşinin tepesinde, Halep, Şam ve Sayda'da yerleşik olan Türk paşaları bulunuyordu. Bunlar, Arap emirleri ve padişah arasında köprü vazifesi görüyorlardı.

Feodal hükümdar kendi toprağının mutlak yöneticisiydi. Emir ve şeyhlerse tabi oldukları hükümdarın ordusuna süvari sağlar, vergi toplar ve haraç öderdi. Hepsi son derece varlıklıydı. Lübnan Emiri II. Fahreddin imparatorluğun en zengini olarak nam salmıştı. Sarayı olağanüstü şaşaalıydı. Yıllık gelirinin 900.000 lira olduğu tahmin ediliyordu, buna ilaveten Türk padişahına 340.000 lira vergi ödüyordu. 18. yüzyılda Safad'da hüküm süren Şeyh Zahir ise 50.000 sterlin civarında bir gelire sahipti. Suriye ve Filistin'in ücra kesimlerinde ise ilkel komünal sistem varlığını sürdürüyordu. Feodalleşmenin ağır ilerlediği bu bölgeler uzun müddet çeşitli sayıda göçmen ve yerleşik kabilelere ev sahipliği yaptı. Hatta kabile şeyhleri, feodal yöneticiden ziyade kabile ve aşiret reisleri gibiydi. Volney (1784), güney Filistin'de, geçmiş zamanlardan kalma

bir kabile şeyhini betimlemiştir. 500 süvariyi komuta eden şeyh, aynı zamanda sığırlara göz kulak olur, ailesinin üyeleriyle birlikte çalışır ve buna benzer işler yapardı.

Ruhani feodaller ve rahipler önemli bir role sahipti. Suriye, Lübnan ve Filistin'de on civarı Hıristiyan ve Müslüman mezhep bulunmaktaydı. Burada, Feodal ayrılıkçılık dinî ayrılıkçılıkla birleşir ve politik mücadele çoğu zaman dinî bir karaktere bürünürdü. Yüksek ruhban sınıfı, özellikle Maruni Kilisesi'nin en üst halkası, geniş topraklara sahipti ve feodal beylerle birlikte köylüyü sömürüyordu. Kuzeyiyle güneyi arasında keskin farklılıkları olan Irak'ta feodal ilişkiler kendine has bir biçimdeydi. Irak'ın kuzeyinde toprak, aşiretlerin başında olan Kürt beylerinin elinde toplanmıştı. Aslında bunlar, kabile görünümü altındaki tipik feodal beyler, büyük toprak sahipleriydi. Arazileri yer yer on binlerce hektarı kapsayan bir alana yayılabiliyordu. Bu beyler asker besler ve Türk padişahının vekiline vergi öderdi.

Irak'ın güneyinde ataerkil ilişkiler geçerliydi. Toprak Arap kabilelerine aitti ve ortak mülk olarak addediliyordu. Birçok kabile, göçebe sığır-yetiştiriciliğini toprak işlemeyle birleştirerek yerleşik hayata geçmişti. Türk yöneticileri topraktaki ortak mülkiyeti çözmeye çalıştılar. Komünite toprakları devlet mülkü olarak tarif edildi ve kabile elitine aktarıldı. Kabile şeyhlerinin yükümlülüklerini, yöneticinin onayı anlamına gelen irsî görevler haline getirmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Böylelikle devasa arazilere sahip feodal Arap aileler ortaya çıktı. Türk padişahının bu tedbirleri sıradan kabile insanlarının direnişiyle karşılaştı ve göçebe ve yarı-göçebe topluluklar kira ödemeyi reddetti. Yeni feodal beylerle silahlanmış insanlar arasında, Arap kabilelerinin çok sayıda ayaklanmasıyla sonuçlanan, bir uyuşmazlık ortaya çıktı. Çoğunlukla yeni feodal beyler kendilerine tahsis edilen arazilerin sembolik sahipleriydi. Hemen hemen aynı süreç, Türklerin sahil şeridindeki toprakların bir kısmına sahip olduğu ve kendi toprakları üzerindeki haklarını idame ettiren Arap ve Berberi kabilelerine karşı sonu gelmez bir savaş yürüttüğü Kuzey Afrika'da da vuku buldu.

Arap ülkelerinin her yerinde, büyük feodal toprak sahipliğiyle küçük ölçekli çiftçilik birlikte yürütülüyordu. Üretimi arttırmaya yönelik hiçbir kaygı gütmeyen toprak sahipleri, artık ürüne olduğu gibi esas ürüne de çok büyük vergi ve istimval yoluyla el koyuyordu. Üstelik ekonomi durağandı ve en iyi durumda ancak kendi yeniden üretimini sağlayabiliyordu.

Basit yeniden üretim, sosyal ya da doğal bir afet durumunda yeterli stok sağlayacak güçte değildi. Sık görülen savaşlar, feodal düzensizlikler ve kuraklıklar köylüleri mahvediyordu ve beraberinde tarımsal gerilemeyi getiriyordu. Tüm köyler birer birer ortadan kayboluyordu. 16. yüzyılda Halep'te var olan 3.200 köyden, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde geriye yalnızca 400'ü kalmıştı. Nüfus ya yok olmuş ya da şehirlere kaçmıştı. Mısır'daki durumlar da oldukça kötüydü. "Fransız Seferi" adlı notlarında Chabrulle, zengin Fayyum Vadisi ve firavunların, Ptolemi'lerin (antik Mısır'da bir hanedan -*çev.*) ve hatta Romalıların egemenliği döneminde de oldukça verimli olan Delta'nın bereketli ovalarında eskiden olduğunun dörtte biri kadar ürün alındığını yazmaktadır. İçler acısı bu değişimin nedenini uzakta aramaya gerek yok. Nitekim bunun için doğa suçlanamaz. Nehir eski nehirle aynıydı ve periyodik su taşkınlarıyla her yıl Nil vadisini verimlileştirmeye devam etmekteydi. Ancak umudu artık çiftçiyi avutmuyordu. Açgözlü işgalcinin kendi kan ve terinin meyvelerini toplayacağını biliyordu. Kendisi ya da çocukları faydalanamayacaksa yeni ürünler yetiştirmesinin anlamı neydi? Toprağını nefretle ekiyor, ürününü korkuyla topluyor ve ailesinin geçimini sağlamak için tahılının azıcık bir payını doyumsuz gaddardan gizliyordu. Köylü, bu kederli ülkede mülk sahibi değildi ve hiçbir zaman da olamayacaktı. Hatta kiracı bile değildi. Kendi ülkesinin zalim kliğinin basit serfinden öte bir şey değildi.

Köylülüğün bu viraneleşme süreci, köylerin yok olması ve nüfuslarının tükenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında devam ediyordu. Padişahlar, buna bir son vermek için köylüyü toprağa bağlama çabasına giriştiler. 16. yüzyıla, Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar, geri gidildiğinde köylülerin göç etmesini engelleyen yasaların yapıldığı görülür. Türkler tarafından Mısır için tasarlanan kanunname (Mısır Kanunnamesi 1525 yılı -*çev.*) kâşiflere, mültezimlere ve şeyhlere, sulanabilen tek bir parça toprağın bile işlenmeden kalmamasını, köylü göçlerinin engellenmesini ve fellahların zarar görmüş boş köylerde iskân edilmesini emrediyordu. Eğer bir köylü kendi toprağını terk ederse, bundan önemli ölçüde şeyh sorumlu tutulurdu. Öyle ki, *Usia*'lar ancak onu işleyen fellahlarla birlikte satılabiliyordu.

Arap köylüsünün nasibine düşen kıtlık, yoğun çalışma, angarya sistemi, çeşitli vergi ve gümrükler, toprağa bağlılık, haklardan yoksunluk, toprak beyi ve yanaşmaları tarafından aşağılanmaydı. Fellahlar, çoğu zaman bu boyunduruğu daha fazla taşıyamayarak isyan etti. Karşılığında

yeniçeri birliklerinin ve misilleme yapan Arap yandaşlarının saldırılarına uğradılar. Kanunnâmin yasalarına göre, köylü isyanlarına katılanlara asla merhamet gösterilmedi.

Osmanlı Egemenliği Döneminde Arap Şehirleri

Arap kentleri, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar hâlâ Orta Çağ izlenimi uyandırmaktaydı. Türk bey ve paşalarının oradaki varlığı ekonomik olmaktan çok yönetim amaçlıydı. Fakat yine de ticari faaliyetler sürdürülüyor ve emek yoğun üretim gelişiyordu.

Osmanlıların doğudaki egemenliği, uluslararası ticaretteki canlanma ve hızlı artışla paralel gelişti. Avrupa sanayisi yeni pazarlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu pazarları geniş Osmanlı İmparatorluğu'nda bulmakta gecikmedi. Türk ve Arap feodal beyleri İngiliz ve Felemenk kumaşlarını, Fransız ipek ve şaraplarını, Rus kürklerini ve Bohemya kristallerini satın almaya başladılar. Onlar da karşılığında Avrupa'ya tahıl, ham ipek, deri, işlenmemiş yün, meyve, yemiş, zeytinyağı, evde dokunmuş iplik ve kumaş ihraç ediyordu. Esasında bu, feodal beylerin kendi üreticilerinden, ayni kira olarak, zorla aldığı ham materyallerin lüks mallarla değişiminden başka bir şey değildi. "Ticaret yapan şehirlerin sakinleri" der Adam Smith "daha zengin ülkelerin gelişmiş mamul ve pahalı lüks mallarını ithal ederek, bu ürünleri kendi topraklarının ham ürünlerinin muazzam miktarlarıyla satın alan büyük mülk sahiplerinin gösterişi için harcarlar" (Karl Marx Kapital Cilt III Moskova, 1962, p. 323)

Böyle bir ticaret biçiminin onulmaz sonuçları aşikârdır. Bu, kaçınılmaz olarak köylüler üzerindeki feodal sömürünün yoğunlaşmasını ve kırsal nüfusun harap olmasını beraberinde getirdi. Adam Smith ve Volney Türk ticaretinin eşitsiz bir temelde ilerlediğini ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'na büyük zararlar vereceğini gözlemlemişlerdi. Halifelikten gayri, tuhaf olan bir özellik de; bu ticarette başrolü oynayanların yabancı tüccarlar olmasıydı. "Türkiye'de ticaret yapanlar kimdir?" diye sorar Engels. " Elbette Türkler değil. Onların ticaret teşvik yöntemi kervan soymaya dayanırdı. Şimdi ise keyfi ve cebri tüm gaspları biraz daha medenileştirmişler. Rumlar, Ermeniler, Slovenler ve Frenkler geniş limanlar inşa ettiler, ticaretin tamamını çekip çevirdiler ve bunun sonucunda Türk bey ve paşalarına teveccüh göstermek için de hiçbir sebep bulamadılar. Türkler Avrupa'dan tamamen çıka-

rılırsa ticarete zarar verecek hiçbir neden kalmayacaktı." (F. Engels Türk Meselesi, New York Daily Tribune, 19 Nisan 1853)

Denizaşırı ticaret başlangıçta ağırlıklı olarak, gitgide İngiliz ve Fransız tüccarlar tarafından köşeye sıkıştırılan, İtalyanların (Venedik, Ceneviz, Piza) elindeydi. Bu unsurların büyük ticaret kentlerinde kendilerine ait meskenleri bulunmaktaydı. Kahire'de, Suriye kıyı şeridindeki şehirlerde ve Kuzey Afrika limanlarında Avrupa otelleri ve ofisleri mevcuttu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 18. yüzyıl boyunca, Bağdat ve Basra'da ticaret istasyonları inşa etti. Ermeniler, Rumlar ve yer yer Araplar, Avrupalı tüccarlar için aracı ve müteahhit görevi görüyordu. Büyük merkezler olan Kahire, Halep, Şam, Bağdat, Trabzon ve İstanbul da transit ticarete eklemlenmişlerdi. İran halıları, Hint muslinleri, incileri vs. sel gibi akıyordu. Cidde'den, Kahire'ye Yemen kahvesi gönderilirken, Sennar ve Darfur'dan köle, altın, fildişi, devekuşu tüyü gelmekteydi. Bu şehirlerden limanlara yerel ürünler ihraç ediliyor ve burada Avrupalı tüccarlar tarafından satın alınıyordu. Kent ve kır arasındaki yerel mübadele merkezlerinin gitgide büyümesine ve kasaba esnafının mamullerinin genellikle şehirlerdeki günlük pazarlarda veya yıllık fuarlarda satılmasına rağmen, iç ticaret görece zayıf bir gelişim göstermişti.

Avrupalıların, Osmanlı İmparatorluğu ticaretinde hâkim hale gelmesinin iki nedeni vardı. Birincisi, Avrupa'nın kültürel ve ekonomik alanlarda Türkleri geride bırakmış olmasıydı. Avrupalı tüccarların arkasında devasa miktarlarda sermaye ve ticari deneyim duruyordu. Ayrıca, ticaret ve ürünlerin ulaşımına dair yapılan organizasyonlar da çok daha iyi durumdaydı. İkinci neden kapitülasyonlara içkindi. Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğunda, Avrupalı tüccarların özel hak ve ayrıcalıklarını kabul eden sertifikalardı.

Kapitülasyonlar esasında, Türk padişahları tarafından yabancı tüccarlara gönüllü ve tek taraflı olarak tanınan ayrıcalıklardı ve arzu edildiği anda geri çekilebiliyordu. İlk kapitülasyonlar 14. yüzyılda İtalyan tüccarlara Osmanlı şehirleri içinde yerleşmeleri, ticari faaliyetleri yürütmeleri ve kendi dinlerini özgürce yaşamaları için verilmişti. Bunlar, mülkiyet sözleşmeleri içermenin yanı sıra tüccarların ödemek zorunda olduğu gümrükleri de belirliyordu.

Kapitülasyonlar 16. yüzyılda iki taraflı antlaşmalar olarak kabul ediliyordu. Bu minvalde neticelendirilen ilk antlaşma Kanuni Sultan Süleyman ile Fransa Kralı I. Francis arasında olmuştur. Fransızlar yal-

nızca ticari haklar edinmekle kalmayıp aynı zamanda birçok ayrıcalığa da kavuşmuştu (diğer milletlerin gemileri Osmanlı limanlarına ancak Fransız bayrağı himayesiyle girebilecekti). Fransız seyyahların/hacıların kutsal topraklara serbestçe girmeleri ve ibadetlerini serbestçe icra etmeleri sağlandı. Benzer antlaşmalar 1604 yılında, Türklerle kendi bayrakları altında ticaret yapmaya başlayan İngilizler ve Venediklilerle de imzalandı. Bu, gitgide diğer Avrupalı güçlere de yayılan bir sürece dönüştü.

Osmanlı İmparatorluğu zayıfladıkça Avrupalı güçler kapitülasyonları su götürmez haklar olarak addetmeye başladılar ve içeriğini kendi müteahhitlerini de kapsayacak biçimde genişletmeye çalıştılar. Kapitülasyonlar sayesinde, tüccarlar vergilendirmeden ve Türk mahkemelerinin yetki alanından muaf tutuldular. Aynı zamanda bu tüccarların malları müsadere edilemezdi.

Kapitülasyon sistemi 20. yüzyıla kadar devam ettirildi (örneğin Mısır'da 1937 yılına kadar) ve Avrupalı güçler tarafından Arap ülkelerinin kolonyal esaretinin bir aracı olarak kullanıldı. Bu sayede, ulusal sermeye birikimi olasılığı yavaş yavaş yok edildi ve yerli tüccarlar oldukça eşitsiz bir pozisyonla karşı karşıya bırakıldı. Avrupalı tüccarlar ürünün yüzde üçünden müteşekkil bir gümrük ödemesine tabiyken yerli tüccarlar için bu oran yüzde 7 ile 10 arasındaydı. Yabancı mallar, ithal edilirken yalnızca bir kereye mahsus olarak vergilendiriliyordu. Öte taraftan yerli tüccarlar çeşitli gümrüklerden ve bir feodal mevkiden diğerine her geçişlerinde vergiye tabiydiler. Bunun doğal bir sonucu olarak da, Arap ülkelerinde kapitalist ilişkilerin gelişimi gitgide engellenmiş ve yok edilmiştir.

Endüstri alanında da Osmanlı İmparatorluğu, mamul ve sonrasında da makine üretimine geçişin asli hale geldiği Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda, hâlâ zanaatçılar (esnaf) loncası baskındı. Her atölyenin başında bir baş-şeyh bulunuyordu. Sonra ustalar ve çıraklar yer alırdı. Her atölyenin kendisine has gelenekleri ve görenekleri bulunurdu. En büyük zanaat endüstri merkezleri olarak Suriye'de Şam ve Halep, Irak'ta Bağdat ve Musul, Mısır'da Kahire, Kuzey Afrika'da Tunus, Cezayir, Tlemcen, Fas ve Marakeş sayılabilir. Arap zanaatçıları kumaş, kilim, maroken, silah, bakır eşyalar vs. yapımında ünlüydüler. 18. yüzyıla kadar, ürettikleri birçok mamul Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Fakat Sanayi Devrimi itibariyle yerel mallar kendi pazarlarının bile dışında kalacaktı.

Arap ülkelerinde, tarım ve zanaat arasında hâlâ keskin bir ayrım yapılmamıştı. Örneğin Mısır'da iplik doğrudan köylü hane halkı tarafından üretiliyordu. Yünlü kumaş mamulleri köylü kadınların uğraşıydı. Benzer şartlar Lübnan'da da hüküm sürmekteydi. Suriye'de, Halep eyaletinde, sadece yünlü kumaşlar değil aynı zamanda pamuklu kumaşlar da köylerde imal edilmekteydi. Öte yandan, birçok kent sakini, özellikle pazara dönük bahçecilik olmak üzere, tarımla iştigal ediyordu. Misal olarak Şam, meyve ve sebze bahçeleriyle kaplıydı.

Arap kentlerinin sosyal yapısı nüfuslarının büyük bir çoğunluğunun üretken olmadığını işaret etmektedir. 18. yüzyıl sonlarında Kahire'nin nüfusu 100.000'i erişkin erkek olmak üzere 300.000 kadardı. Bunların 25.000'i zanaatçı ve 15.000'i işçiydi, geri kalan 60.000'i ise üretken bir işle meşgul değildi. Bunlar daha çok, asker, toprak sahibi, ruhban sınıfı, tüccar ve onların hizmetçiliğini yapan kişilerden müteşekkildi. Yalnıza hizmetçiler 30.000 kişi kadardı. Tüm zanaatçıların da üretken emeğe dâhil olduğu söylenemezdi. Hamamcılar, berberler, hokkabazlar, sokak şarkıcıları ve meddahlar, katır ve deve güdücüleri, dansözler ve davulcular da Kahire loncalarına dâhildi. Osmanlı feodal sistemi Arap kentlerinin gelişimini engelliyordu. Çünkü yerel tüccarların, kapitülasyon sistemi tarafından korunan Avrupalı tüccarlarla rekabet etme şansı yoktu. Üstelik Avrupalı tüccarların da aşmak zorunda olduğu engeller bulunmaktaydı. Yük gemileri denizlerde, çoğu Türk padişahına hizmet eden korsan gemilerinin saldırılarına maruz kalıyordu. Ticaret kervanları derebeyleri ve onların soygun çeteleri tarafından yağmalanıyordu. Tüm bunların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğunda ulaşım ağları da oldukça kötü durumdaydı. Ürünler yük hayvanlarıyla taşınıyordu. Her şehrin kendisine has bir gümrüğü ve ticari yönetmeliği mevcuttu; vergileri, ağırlık ve ölçüleri ve diğer birçok şeyi farklıydı. Feodal soygunculuğun tepesindeki tüm her şey ticarette ilerlemeyi geciktiriyor ve kapitalist ilişkilere geçişi imkânsız kılıyordu. "Gerçekte" diye yazıyordu Engels "diğer herhangi bir doğulu hâkimiyet gibi Türk hâkimiyeti de kapitalist toplumla bağdaşmaz". Artık değer, Satrapların (Pers bölge yöneticisi -*çev.*) ve paşaların doymak bilmez idarelerine karşı hiçbir güvenceye sahip değildir. Burjuva girişimci için ilk ve en temel şart can ve mal güvenliğine duyduğu ihtiyaçtır. (Marx ve Engels, Çalışmalar, 22. Kitap, 2. Rusça Basım, s 33)

Devlet Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu'nda baskın millet Türklerdi. Türk feodal beyleri yönetici sınıfı oluşturuyordu. Bu sınıfın gücü de tepede bulunan padişahın baskı aygıtları sayesinde sürdürülüyordu. Sultan ya da padişah devletin yüce reisiydi. Üstelik bunlar, askerî ve sivil güçlerin mutlak yönlendiricisiydi. 16. yüzyıldan itibaren, Müslümanlığın ruhani liderliği olan halifelik makamını da edinmişlerdi.

İkincil öneme sahip kişi ise Müslüman ruhban sınıfının başı olan şeyhülislamdı. Yasama, yargı, medreseler, devasa dinî mülkler, kadılar ve müftüler (şer-i hükümlerin izahçısı), onun kontrolü altındaydı. İmparatorluğun belirli büyük merkezlerinde müftüler ruhban sınıfa reislik ederdi. Ayrıca yasamanın İslam'ın temellerine uygun olup olmadığına karar verirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk "müftü" şeyhülislamın bizzat kendisiydi. Teologlar ve âlimler (Ulema) de Müslüman din zümresinin nüfuzlu sayılabilecek sosyal katmanlarıydı.

İmparatorluğun merkez yönetimi Babıali-Büyük/Görkemli Kapı olarak anılırdı. Tepedeki başkan, ya da Büyük Vezir, Kanuni Sultan Süleyman tarafından "Sadrazam" unvanıyla kabul edildi. Tüm devletin yönetiminden o sorumluydu. Büyük Vezir'e her zaman, toprak kaydından ve tımarların dağıtılmasından sorumlu olan bir defterdar eşlik ediyordu.

Fakat yine de en önemli konularda padişahın kendisi karar sahibiydi. Acil durumlarda divan (konsey) toplanırdı. Divan kıdemli generallerden, vezirlerden ve diğer ileri gelenlerden oluşurdu.

Ordu, askerî-feodal Osmanlıların yaşamında oldukça önemli bir role sahipti. Kendi tımar bölgesi sınırları dâhilinde yaşamak zorunda olan sipahilere dayanan bir orduydu bu. Her bölge sancak ya da liva (bayrak) olarak addediliyordu ve buralarda Osmanlı atlı savaş birliklerine tekabül eden süvariler yaşıyordu. Savaş zamanlarında, süvari birlikleri, kendi sancağının askerlerini olduğu gibi onları da yöneten ve bölgenin komutanı sayılan sancakbeyinin bayrağı altında toplanırdı.

Her vilayet (eyalet ya da paşalık) birçok sancağı ihtiva ederdi. Bir bölge ve atlı askerleri bir paşa –beylerbeyi– tarafından komuta edilirdi. Birçok paşanın atlı askerler hariç kendisine ait Memluklu feodal milisleri ve paralı askerleri (genellikle Mağripli) bulunmaktaydı. Osmanlı piyade birlikleri yeniçerilerden oluşurdu. Bunlar profesyonel piyadelerin, 14. yüzyılda biçimlendirilmiş iltimaslı birlikleriydi. Bu birlik-

ler esas olarak esir alınan, zorla Müslüman yapılmış ve askerî eğitim verilmiş, Slav çocuklarından oluşturulurdu. Zorla alınan bu çocukların bir ailesi yoktu, yerel halktan izole tutuluyor ve tüm gayretleriyle Türk padişahlarına hizmet ediyorlardı. Yeniçeri birlikleri başlarındaki yeniçeri ağalarına göre ocaklara bölünmüşlerdi. Birlikler kendilerine tanınan birçok imtiyazdan yararlanıyorlardı. 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçeriler geleneksel askerlik hizmetinin yanı sıra bağlı bulundukları ocağın dışında aile kurma, evlenme, esnafa ve ticarete karışma hakları edindiler. Böylece, vergi ve gümrükleri toplamak ve olası ayaklanmaları bastırmak için padişahın korumalarından ihdas edilmiş özel bir yeniçeri tabakası ve askeri-polis birliği göreve alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok eyalet ve kenti (Sırbistan, Cezayir, Tunus) yeniçerilerin öfkesinden merhametsizce nasiplendi ve tamamen onların kontrolü altına geçti. Hatta yeniçerilerin etkileri imparatorluğun başkenti İstanbul'da bile oldukça şiddetli bir şekilde hissediliyordu.

Atlı süvariler, yeniçeriler ve paralı askerlerin yanı sıra Türk padişahları ve vekilleri, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ücra köşelerinde oldukça önemli olan savaşçı kabilelerin de yardımına başvururlardı.

Türkler kendi yönetim sistemlerini Araplara da empoze etmişlerdi. Suriye ve Filistin, Halep, Şam, Trablus ve Sayda merkezli olmak üzere dört paşalığa (18. yüzyılın sonunda Akka da paşalık olacaktı) bölünmüştü. Kudüs kenti bölgesi özel bir sancak olarak ayrıldı. Irak'taki paşalıklar Musul ve Bağdat'tı. Arabistan'da Hicaz ve Yemen vardı. Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir ise bağımsız paşalıklardı. Somali sahil şeridi 16. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar Habeş'in bağımsız bir vilayeti olarak statüsünü sürdürdü. Lübnan bölgesi ise Arap emirleri yönetiminde, özerkliğini muhafaza etmişti.

Padişahın vekilleri kendi bölgelerinde sınırsız güçlerinin tadını çıkarmaktaydı. Merkezi hükümet önemsiz talimatlarla yöneticilerine rahatsızlık vermezdi. Kendi muhakemelerine göre, vergilere el koyup topluyor, mülkleri dağıtıyor, yargıyı ve yürütmeyi yönetiyor, askerî güçlerini komuta ediyor, komşularına ve isyan eden beylere karşı savaş yürütüyordu. Eyaletler arasında sıkı bağlar bulunmamaktaydı. Görünüşte Osmanlı İmparatorluğu merkezi bir devlet yapısına sahipti. Gerçekte ise, azami merkeziydi. Çünkü içsel ekonomik bağlardan ve ulusal birlikten yoksundu. Hakikaten de görünen yapı, birbirinden bağımsız unsurlardan meydana gelmiş ülkelerin ve halkların fetihçinin kılıcı altında

toplanmış olmasından ibaretti. Bundan ötürü, merkezkaç kuvvetlerin varlığı imparatorluğu yavaş yavaş ama muhakkak ayrı parçalara doğru çekiyordu.

Osmanlı Feodalizminin Çöküşü

17. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu, sosyal hayatın tüm evrelerini derinden sarsan, ekonominin zarar gördüğü, devlet aygıtının bozulmaya başladığı, eyaletlerin merkezle bağlarını koparma eğilimine girdiği, morali bozulan ordunun savaş etkinliğini yitirdiği ve kültürel yapıların zayıfladığı çok ciddi bir kriz sürecine girmişti. Marx ve Engels Türkiye'yi çevresindeki yırtıcılara güzel kokular saçan ve karbonhidrat kaynağı olabilecek ölü bir ata benzetmişlerdi (Marx ve Engels. "İngiliz Politikaları-Disraeli, Mülteciler - Londra ve Türkiye'de Mazzini" New York Daily Tribune, 7 Nisan 1853). Kriz, Osmanlı feodalizminin çöküşü ile birlikte anılmaya başlanıyordu. Feodal üretim ilişkileri ilerici üretim güçlerinin gelişimini imkânsız kılmıştı. Aynı zamanda, mevcut üretici güçleri tahribata sürüklemişti.

Türkiye ve onun Arap nüfuz sahası tarımsal ülkelerdi ve bunların en önemli üreticileri köylülerden oluşurdu. Köylü kendi tarlasında, kendi emeği ve ilkel aletleriyle küçük çaplı tarım yapıyordu. Bu ekonominin temel yasası basit yeniden üretimden ibaretti. Gerekli ürünü de muhteva eden hasadın bir kısmı ilkel üretim araçlarının ve insan gücünün yeniden üretimi için kullanılıyordu. Artık ürünü içeren diğer kısımları ise tamamen tasarruf edilir ve buna feodal sömürgeci tarafından el koyulurdu. Parasal ekonomik ilişkilerin ve yabancı ticaretin gelişimi feodal beylerin iştahını da arttırıyordu. Avrupalı ve doğulu tüccarların ithal ettiği, karşılığı yerli köylü hane halklarının ürünleriyle ayni olarak ödenen, dünyanın dört bir tarafından getirilmiş lüks malların bulunduğu Bağdat, Şam, Kahire ve diğer kent merkezlerinde ihtişamlı saraylar yükseliyordu. Feodal beylerin ihtiyaçları bitmek bilmiyordu ve bunun için de fazla ve daha fazla mal sağlanmalıydı.

Feodal yağmacılar, köylü hane halkları için onları felakete sürükleyecek oranları öngörüyorlardı. Köyler boşalıyor, ekinler kendi haline bırakılıyordu. Son zamanlara kadar işlenen araziler çalı çırpıyla dolmuş ve toprağın yarısının verimliliği yok olmuştu. Sık sık kıtlıklar görülmeye başlamıştı. Tüm bunlara rağmen, kolektif sorumluluğun esasları köylerde katı bir şekilde uygulanıyordu. Örneğin bir köylü ailesinin nes-

tükenirse, vergileri komşu köylüler tarafından ödeniyordu. Eğer bir köyün tamamına aynı şey olursa, onların vergileri de komşu köylerden toplanıyordu. Bu sistem nihayetinde Arap köylerinin mahvoluşunu hızlandıracaktı.

Köylü hane halkına daha büyük hasarlar verildi, belki de en şiddetlisi birçok feodalin sömürü hakkını edinmek için kendi arasında giriştiği mücadeleler sonucu ortaya çıkmış olandı. Mülkler ve tımarlar için girişilen mücadeleler gittikçe yoğunlaşıyordu. Büyük feodal beyler (ayan ya da kebir) küçük askerlerin topraklarını zorla ele geçirmişti. 1650 civarında ölen, Koçi beylerin son ideoloğu Kömürcü, gücü ve zenginliği artan tüm kötü niyetli adamların tımar ve zeametleri zorla ele geçirmesini şiddetle eleştirdiği yazılar yazdı: "Devletin ve dinin gerçek savaşçıları olan büyük ve küçük mülk sahipleri geçim araçlarından mahrum bırakılmışlardır ve bunlardan geriye hiçbir iz kalmamıştır". Soylular, askerî tımarlara zorla el koyduğu halde askerî hizmeti reddetmişti. Bu örnekler, Kömürcü Koçi Bey'in yasını tuttuğu küçük askerler tarafından da izlenmiştir. Önceleri padişah her bir seferde 100.000'den 120.000'e kadar asker toplayabiliyorken, bu rakam 17. yüzyılda seferberlik ilanında 7.000-8.000'e kadar düşmüştü. Bunların da birçoğu hizmetli ve paralı askerlerden oluşuyordu. Toprak mülkünü elinde tutanlar askerlik hizmetinden kaçındıkları halde topraklarını kaybetmemek için çaba sarf etmişlerdi. Bu dönemde, askerî tımarların miras olarak kalabilen özel mülklere dönüştürülmesi eğilimi göze çarpmaktadır. Köylülüğün iflasına eşlik ettiği bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun en temel kudretinin altını oymaktaydı; ordunun.

Harap olmuş köylüleri sömürme hakkı için yürütülen bu mücadeleler bütün Arap ülkelerine yayılmıştı. Korsanlığın azalması ve feodal beyleri başlıca zenginlik kaynağından mahrum bırakan ordu yenilgileri yüzünden mücadeleler 18. yüzyılda daha da şiddetlendi. Arap şeyh ve emirlerinin, paşalara karşı ayaklanmaları, paşaların Babıali'ye karşı kazan başkaldırması gibi sıklaşmıştı. Tarafların birbirini kırıp geçirdiği savaşlar yaygınlaşmış, feodal ayrılıkçılık baş göstermeye başlamıştı. Arap eyaletlerinin büyük çoğunluğu esas itibariyle Türk padişahından bağımsız hale gelmiş ve Babıali'den tamamıyla kopmak ve bağımsız hanedanlıklar kurmak için çaba sarf eden yerel feodal kliklerin liderlerinin eline geçmişti.

Bağdat'ta hanedanlık Hasan Paşa tarafından kesin olarak kuruldu ve 19. yüzyıla kadar da hüküm sürdü. Musul yöneticisi üzerine güç uygu-

ladığı vakitlerde Paşa'nın otoritesi tüm Irak'ı kapsayabiliyordu. Birçoğu paşa unvanını da taşıyan mütesellimler Bağdat paşalarına tabiydiler. Bu hanedanı tahtından indirmek için Babıali'nin bulunduğu tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Merkezden atanan paşalar Bağdat'ta birkaç aydan fazla tutunamıyordu. Bunlar, kölemenler (zorla Müslüman yapılmış ve askerî eğitim verilmiş beyaz köleler -*çev.*) tarafından devrilip katledilirdi ve Hasan Paşa hanedanından hak iddia eden kişi yeni paşa ilan edilirdi. Bağdat'taki güç 1780 yılında, kölemen lider Koca Süleyman'ın eline geçti. Süleyman, kölemen paşalar hanedanı olan ve Bağdat'ta 1831 yılına kadar hüküm sürecek yeni bir hanedan kurdu. Bağdatlı paşalar, İstanbul'daki padişahın saltanatını model alan, benzer genişlikte haremleri ve haris adamları, çok sayıda hizmetçileri ve fantastik oryantal lüksleri olan kendi öz saltanatlarını inşa ettiler.

Benzer bir süreç Trablus'ta da yaşandı. Kölemenlerin yeniçeri hanedanında. Ordunun dağınık birlikleri, Mısır'daki Memluklere benzer yönetici "korumaları", bir araya getirildi. Karamanlı Bey 1711'den itibaren hüküm sürmeye başladı ve bu hanedan da esasen Babıali'den bağımsız idi.

Tunus'ta da, Hüseyin Bey bin Ali tarafından kurulan Hüseyin hanedanı, 1705 yılında hüküm sürmeye başladı. Bu hanedan altında, Tunus tamamen bağımsız bir devlet haline geldi ve Türk padişahlarına bağlılığı yalnızca göstermelik olarak devam etti.

Cezayir'de iktidar, ülkeyi esasen bağımsız bir feodal devlete dönüştüren yağmacı yeniçerilerin elinde toplanmıştı. Savaşan yerel feodal beylerin ve şeyhlerin de yardımıyla yeniçeri komutanları bedevileri ve köylüleri haraca bağlayıp kendi şahsi faydaları için büyük miktarlarda vergi toplamışlar ve topraklara el koymuşlardı. Yeniçeri ordu generallerinden oluşan bir konsey, kendi aralarından hâkimiyeti bir ömür boyu sürecek ama unvanı babadan oğula da aktarılamayacak bir Cezayir valisi (dey) seçmişlerdi. Valinin altında ise Cezayir vilayetlerinin başında duracak dört bey mevcuttu.

Mısır'da iktidar 18. yüzyılın ortalarında, yeniçeri çekirdeklerini arka plana iten Memluk beylerinin eline geçmişti. Volney'e göre yeniçeriler serseri ve zorba çetelere dönüşmüştü. Ülkenin yönetimi, kendini ülkenin her köşesinin hükümdarı ilan eden ve Şeyh-el-balad olarak bilinen Memluk kliklerinin en güçlüsünün liderinin eline geçti. Önceki paşa ise Memluk beylerinin adeta bir mahkûmuna dönüştü üstelik Volney'in de belirttiği gibi rütbesi alındı, sürgün edildi ve ül-

keden kovuldu. Mısır'ın 18. yüzyıldaki ilk valisi İbrahim Bey'di (1746-57), ki kendisi Memluklu değildi; Fakat bir Türk paşası olarak ayrı bir Memluk müfrezesi oluşturdu ve iktidarı bu sayede sağladı. Emrindeki Memluklular cömertçe yeni mülklerle ve terfilerle ödüllendiriliyordu ve hatta birçoğu bey olarak tayin ediliyordu. İbrahim'in ölümünü izleyen günlerde iktidar için çok şiddetli bir mücadele baş gösterecekti. Bu mücadelenin galibi ise, El-Kebir (Koca) olarak bilinen ve 1763'te Mısır'ın yöneticisi, altı yıl sonrasında da Mısırlıların bağımsızlığını ilan etmiş olan Ali Bey'di. 1773 yılında Ali Bey'in bir suikasta kurban gitmesinin ardından iktidar, Murat Bey ve İbrahim Bey'in liderliğindeki Memluklu rakip kliğin eline geçti.

Feodal ayrılıkçılık ve yıkıcı savaşlar, iktisadi gelişmişlikten ziyade yağmacı savaşlarla beslenen Osmanlı feodallerinin askerî gereklilikleri sonucunda elde edilmiş büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe doğru sürüklüyordu. Bu devlet, Doğu Avrupa'nın diğer birçok çokuluslu devleti gibi, ulusların oluşumundan ve feodal bölünmüşlüğün tasfiyesinden önce feodal bir çerçevede doğmuştu. Farklı gelişmişlik seviyesinde olan birbirinden ayrı halkların çok büyük bir devlet içinde zorla oluşturulmuş birliği uzun ömürlü olamadı ve toplumun feodal yapısının doğasında bulunan merkezkaç eğilimlerle Türk devletinin merkezi formu arasındaki çelişkiler kaçınılmaz olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Gücünün Azalması

Şiddetli içsel krizler, tüm imparatorluğu bir örtü gibi saran çöküşün başlangıcı anlamına geliyordu. Görkemli Babıali'nin sabık kudreti sarsılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu 15. ve 16. yüzyıllarda, askerî bakış açısıyla Avrupa'nın en güçlü devletiydi. Bu sayede birçok zafer kazanmış ve kendi nüfuz sahasını genişletmişti. Yine bu tarihlerde, piyade yeniçerilerden ve süvarilerden oluşan ordusunun yenilmez olduğu düşünülüyordu. Ancak sonrasında süvariler ve yeniçeriler başlıca askerî yükümlülüklerini yerine getirmemeye başladılar ve savaştan kaçınma eğilimi gösterdiler. Avrupa'daki Sanayi Devrimi beraberinde askerî silahlarda ve savaş sanatında belirgin bir gelişme getirdi. Fakat Türk ordusu 14.-15. yüzyıldaki seviyesinde kalmıştı. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu zaferden yenilgiye, saldırıdan savunmaya ve genişlemeden toprak kaybına geçmişti.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı ilk büyük yenilgisini aldı. Bu savaşta Avusturya, Rusya, Polonya ve Venedik'e karşı savaşmış ve 1699 yılında, Azak'ı Rusya'ya, Podolya'yı Polonya'ya, Orta Macaristan, Transilvanya, Backa ve Slovenya'yı Avusturya'ya, Mora ve birçok Ege Adasını da Venedik'e verdiği Karlofça Antlaşmasını imzalamıştı. Fakat sonrasında Osmanlılar Mora Yarımadasını ve geçici olarak da Azak'ı geri aldı. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşmasına göre Banat ve Sırbistan'ın bir kısmını Avusturya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. 1739 tarihli Belgrat Antlaşması sonucunda ise Azak ve Kabartay Osmanlılardan kopmuş ve tarafsız bölgeler (Mânia) olarak ilan edilmişti. Bitmek bilmez Osmanlı-Rus savaşları, Rusya'ya Kerç, Yenikale, Kilburun ve Kabartay bölgelerini veren Küçük Kaynarca Antlaşmasının 1774'te imzalanmasıyla son bulmuştu. Kırım ve Kuban da bağımsızlığını ilan etmişti. Daha sonradan (1783 yılında) bu bölgeler Rusya'ya katılacaktı. Ayrıca Küçük Kaynarca Antlaşması Ruslara, Karadeniz'e ve boğazlara ticari amaçlarla inme hakkı da tanıyordu.

1792'deki Yaş Antlaşması ile Rusya, Karadeniz'in kuzey sahilinin tamamını ve kendi sınırları dâhilinde kalan Danyester'i ele geçirdi. 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması ile de Beserbya'yı topraklarına kattı. Karadeniz ve Balkan Yarımadası için Türkiye'yle mücadelelerinde, Rusya kendi toprak sahipleri ve tüccarlarının gereksinimleri tarafından yönlendiriliyordu. Zira ülkedeki ticari mal ekonomisi sürekli büyümekteydi. Toprak sahipleri ve tüccarlar Avrupa'ya gemiyle buğday, kenevir ve kürk taşımak için limanlarda kışın soğuktan donmayan bir çıkış noktasına ihtiyaç duyuyordu. Karadeniz'in Rus ticareti için önemi, ülkedeki başlıca nehirlerin bu denize dökülmesinden kaynaklıydı. Fakat Karadeniz ve çıkış noktaları olan İstanbul ve Çanakkale Boğazları Türklerin hâkimiyeti altındaydı ve Rus gemilerine kapalıydı. Üstelik İstanbul'u ele geçirme meselesi de çarlığın Avrupa'da bir hegemonya kurma isteğiyle ilintiliydi.

Avusturyalı toprak sahipleri ve tüccarlar da büyümekte olan dış ticaretleri için sıcak denizlere açılabilecekleri bir çıkış noktası arıyordu. Bundan dolayı, Avusturyalıların arzusu Adriyatik Denizi ve Tuna Havzasının kontrolünü ele geçirmekti. Avusturya ilerlemesi Rus yayılmacılığı ile karşılaştı ve birçok noktada çakıştı. Bu durum ülkeler arasında uzlaşmazlıklara neden olsa da hiçbir zaman Osmanlı topraklarını paylaşma hususunda antlaşmaya varmalarını engellemedi.

İngiltere ve Fransa da İstanbul, Boğazlar, Mısır, Cezayir, Tunus, Suriye ve Irak'ın kontrolünü ele geçirme konusunda oldukça hevesliydiler. Bu talepler, 18. yüzyılda dile getirilse de aslında savaşların başlaması için 19. yüzyıl beklenecekti. Kapitalizmin gelişmesi ile Avrupalı güçlerin Yakın Doğu'daki istemleri ısrarlı taleplere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması için aralarında yaşananlar da şiddetli mücadelelere dönüştü. Literatürde ve tarihte Şark Meselesi olarak geçen İmparatorluk topraklarının kaderi, 19. yüzyılda Avrupa diplomasisinin merkezinde yer alıyordu.

Halk Hareketleri ve Arap Ülkelerin Özgürleşme Mücadeleleri

Türk feodal beylerinin -padişahlar, paşalar, yeniçeriler ve süvariler- boyunduruğu Osmanlı halklarının birçoğunda isyan ateşini alevlendirdi. Ayaklanmalar feodal bey ve köylü arasındaki çelişkileri olduğu kadar ezenle ezilen arasındaki esas ulusal çelişkiyi de yansıtmaktaydı. İmparatorluktaki feodal boyunduruk yabancı egemenliğine eviriliyordu, bu yüzden feodal beylere karşı yürütülen köylü mücadeleleri ulusal özgürlük hareketleriyle el ele ilerliyordu. Yunanistan'da, Sırbistan'da ve Mısır'da 18. yüzyılda bir sınıf haline gelen burjuvazi de Osmanlı boyunduruğundan zarar görmüştü ve bu yüzden mücadelede o da yer alıyordu.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, iki tür harekete şahit olunmaktaydı. Türkiye'de feodal boyunduruğa karşı yürütülen halk hareketleri mevcuttu ki bunlar, sınıf karakterli varsayılabilecek, ezilen uluslar tarafından destekleniyordu. Öte taraftan, ezilen halkların mücadeleleri vardı ki bunlar da daha çok ulusal özgürlük hareketleriydiler.

Türkiye'ye özgü popüler anti-feodal hareketler arasında Simavnalı Şeyh Bedreddin'in 1415-18 yılları arasındaki ayaklanması ve Kara Yazıcı'nın 16. yüzyıl sonundaki başkaldırısı en çok bilinenlerdir. Simavnalı Bedreddin'in isyanı Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya uzanan oldukça geniş bir alana yayıldı. Ateşli söylevlerinde lider Şeyh Bedreddin, sömürgecileri tenkit ediyor, evrensel eşitlik, sınıf boyunduruğunun tasfiyesi ve mülkiyetin ortak kullanımı öğüdünü veriyordu. Tüm inançlardan ve uluslardan çalışan insanlara, birlik için çağrıda bulunuyordu. Asilerin saflarında Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilerle, Türkler de Rumlar ve Slavlarla yan yana savaştı.

Kara Yazıcı ayaklanmasının coğrafi sınırları daha da genişti. Balkanları, Küçük Asya'yı, Kuzey Suriye'yi ve Irak'ı kapsamaktaydı. Asiler, Bağdat'ı ele geçirmişler ve yıllarca da ellerinde tutmuşlardı. Arap

fellahlar ve bedeviler, Türk köylüler, askerler ve paşalarla birlikte ayaklanmada yer aldı. Bedreddin hareketinde olduğu gibi bu başkaldırının düzeyi ve boyutu da Wat Tyler, Thomas Munzer ve John Huss isyanlarıyla, Fransız *jacquerie*'lerle[2] ve Rus köylülerinin özgürlük mücadeleleriyle aynı derecededir.

Ezilen halk ayaklanmalarının da karakter olarak geri kalır yanı yoktu. Türk karşıtı özgürleşme hareketlerinin ana merkezleri Balkanlar, Transkafkasya ve Arap ülkeleriydi. Bazı durumlarda liderler feodal beylerden oluşsa bile, temelde hareket son derece halkçı karakterli olarak kabul ediliyordu.

Arap ülkelerinde Türk karşıtı ana direniş merkezlerinden biri de Lübnan'dı. 1516 yılında, Yavuz Sultan Selim'in kuvvetleri Lübnan, Suriye ve Filistin'in dağlık bölgelerini ele geçirdi. Ülkenin yönetimi, Babıali'nin emir kulluğunu kabul eden bir şeyh olan I. Fahreddin'e bırakıldı. Fahreddin'in vergi ödemeye yanaşmaması, sonunda ülke üzerinde doğrudan bir otorite kurma kararı veren Türkleri sinirlendirmiş ve fakat Türkler Lübnan köylüsünden ve feodallerinden gelen şiddetli bir direnişle karşılaşmıştı. Bunların sonucunda oldukça uzun süren direngen bir mücadele dönemi başlamıştı. Fahreddin 1544'te, Damasko Paşa'nın sarayında zehirlendi ve Lübnan soylularının diğer birçok temsilcisi gibi oğlu Kırkmas da, 1585 yılında Lübnan'a cezalandırıcı bir sefer düzenleyecek olan Türklere karşı savaştı.

1590'da Kırkmas'ın oğlu, II. Emir Fahreddin güçlerinin ortaya çıkışıyla, direnişte yeni bir dönem başladı. Yeri geldiğinde kendisini bir Hıristiyan olarak da tanıtan, Machiavelli'nin sadık takipçisi olan bu Dürzi oldukça zeki bir diplomat ve entrika ustasıydı. İstanbul'da, paşaların saraylarında ve hatta onların hizmetlilerinin evlerinde casusları bulunmaktaydı. Düşmanları arasına anlaşmazlıklar sokardı. Sultan'ın dikkatini cezp etmek için ilkin, Türk hazinesine yüksek bir haraç ödedi ve savaş ganimetlerini padişahla paylaştı. Bu nedenle padişah kendisini Lübnan'ın dağlık ve sahil bölgesinin ve Suriye ve Filistin'in önemli bir kısmının yöneticisi olarak atadı.

Emir'in planının nihai amacı Batı'nın da yardımıyla padişaha karşı bir Haçlı Seferi düzenlemekti. Babıali'ye karşı mücadele hazırlıklarında, İtalyanlarla görüşmeye başladı ve kaleler inşa edip kendi ordusunu 40.000 kişilik bir güç haline getirdi. 1613 yılında Lübnan nüfusunun ta-

2 *jacquerie*: Fransa'da soyluların köylüleri aşağılamak için kullandığı bir sözcük. -çev.

mamının katıldığı bir isyanı kışkırttı. Fakat muvaffak olan taraf Türkler oldu. II. Fahreddin Lübnan'ı terk etmek ve beş yıl kadar İtalya'da kalmak zorunda bırakıldı. Şatafatlı Oryantal süiti ve muazzam zenginliği Avrupalıları büyülemişti. II. Fahreddin bir diplomat olarak fazla başarılı sayılmazdı. Fransa, Floransa, Vatikan, Malta ve diğerlerinin katılımıyla inşa etmek istediği bir anti-Türk koalisyonu başarısız olmuştu. II. (Genç) Osman'ın 1618'de tahta çıkışıyla Fahreddin affedildi ve Lübnan'a geri döndü. Kendi mülklerine yeniden kavuşunca, bunları ekonomik olarak geliştirmek için detaylı bir plan hazırladı. Yabancı ticareti teşvik etti ve ülkesini geniş ölçüde Avrupalılaştırdı. Beyrut Avrupai tarzda bulvarlara bölünüyor ve yeni binalar yükseliyordu. Bir grup genç insan Avrupa'ya eğitim için gönderiliyordu. Bu aynı zamanda, Maruni ruhani eğitiminin de başlangıcı olacaktı. Arap filolojisini Avrupalı eğitim biçimiyle teşvik ediyordu. Otuzlu yılların başında II. Fahreddin insanlar arasında isyan ateşini tutuşturdu. Bunun sonucunda esir alındı ve bir tutuklu olarak İstanbul'a gönderildi. 1635'e gelindiğinde, karışıklıklar tekrardan alevlenmişti. Nihayetinde II. Fahreddin idam edilmiş ve prensliği de dağıtılmıştı.

Tüm olanlara rağmen Arapların, Türklere karşı muhalefeti devam edecekti. 17. yüzyıl boyunca Lübnanlı soylu iki muhalif grup birbiriyle savaşmıştı. Gruplardan biri, Kaysiler (ya da kendi deyimleriyle kırmızılar) yerel Türk nüfuzuna karşı çıkan ve Lübnanlı köylüler arasında destekçi bulan Ma'ni ailesi tarafında yönetiliyordu. Diğer grup ise, Yemeniler, (beyazlar) Türkler tarafından da desteklenen Alamettin ailesi emirleri tarafından yönetiliyordu. Mücadeleye çeşitli tesadüfler yön verecekti. Lübnan'da birçok kez otoriteyi ele geçiren Kaysiler çoğu kez başarılı olamadılar. 1697 yılında, Ma'ni ailesinin neslinin tükenmesinden sonra Kaysiler Şehhap ailesinin emirleri tarafından yönetildi.

1710 yılında Türkler, Yemenilerle birlikte, Kaysi emirlerinin birlikleriyle hesaplaşmak için bir girişimde daha bulunmuştu. Emir Haydar Şehhap'ı devirerek, Lübnan'ı sıradan bir Türk vilayeti haline getirme niyetiyle harekete geçiliyordu. Fakat 1711'de Kaysiler, Alamettin ailesinin tüm üyelerinin öldüğü Ain-Dar yakınlarındaki bir savaşta, Türkleri ve Yemenite'leri ezici bir şekilde yendi. Türkler planlarından feragat etmek zorunda bırakılmış ve Lübnan'ın iç sorunlarına uzun bir zaman da müdahalede bulunamamıştı.

Arapların nefretle baktıkları Osmanlı feodal boyunduruğundan kurtulmak ve özgürlüklerini kazanmak için bulundukları en önemli gi-

rişimlerden biri 1768-74 Osmanlı-Rus savaşıyla bağlantılıdır. Avrupalı güçlerin, özellikle Çarlık Rusya'nın, diplomasisi Türkiye'yi zayıflatma arzusuyla, Balkanlar'daki ve Arap ülkelerindeki ulusal bağımsızlık hareketlerini desteklemişti. İsyancı güçlerin liderleri, başarıya ulaşmak için Rusya'nın yardımını umarak, sırasıyla ittifak girişimlerinde bulunuyordu.

1769 yılında, Mısır yöneticisi Kebir Ali Bey Rus savaşının yarattığı fırsattan istifade ederek bağımsızlığını ilan etti. Abhazyalı bir Memluklu olarak Ali Bey, Rusya'ya uzun zamandır sempati besliyor ve Babıali'ye olan kinini gizliyordu. 1770 yılında kendisini hükümdar ilan etmiş ve "Mısır ve İki Denizin sultanı" unvanını üstlenmişti. İsmi artık Mısır ve Hicaz camilerinin hutbelerinde (vaazlarda) zikrediliyordu. 1770'de Hicaz bölgesi de onun nüfuzu altına girecekti.

Ali Bey Türkiye'ye karşı savaşında yardım bulma umuduyla Safad (Filistin'de bir bölge) Valisi Şeyh Zahir ile bir ittifak yaptı. Bu Kaysi, babasına Lübnan emirleri tarafından sunulan toprakları genişletmekle uğraştı. 1750 dolaylarında Akka'da küçük bir sahil yerleşimini ele geçirip, büyük bir deniz ticareti ve el sanatları merkezine çevirince, başkentini de buraya taşıdı. Daha sonra Akka'da Haçlılardan kalma bir antik hisarı yeniden düzenleyip, sonrasında Bonapart kuvvetlerine bile direnebilecek, zapt edilemez bir kale haline getirdi. Zahir, mültezimlik ve tekel tahsisleri sayesinde, esasen ordusunun (savaş gücü 60-70 bin adama kadar ulaşıyordu) ve donanmasının teçhizatı için harcadığı olağanüstü gelirler elde etmişti.

Ali Bey, Babıali'den kaçınarak Rusya'nın yardımına başvurmaya karar verdi. Bu sırada Kont Alexei Orlov komutasındaki bir Rus filosu Ege Denizi'nde konuşlanmıştı. Türk donanmasını 25-26 Haziran 1770'te ünlü Çeşme Savaşı'nda yok ettikten sonra Ruslar, denizlerdeki üstünlüklerini ilan etti ve Yunan asilerini faal olarak destekleyerek birçok Ege adasına el koydu. 1771 başında, Ali Bey'in özel temsilcileri, Türklere karşı birlikte mücadele kararının alındığı, Kont Orlov'un Paros Adası'ndaki komuta merkezine gitmişti.

Ali Bey başlangıçta muvaffak oldu. 1771 yılında, Zahir'in birliklerinin de desteğiyle Mısırlılar, Suriye'de oldukça zorlu bir mücadeleye girişti. Şam ile Sayda'yı ele geçirdiler ve Jaffa'yı da kuşatma altına aldılar. Fakat Memluk generallerinin ihaneti durumu tamamen tersine çevirdi. Mısır birliklerini yöneten Ebu'l Dahap aniden Memluk güçlerini Şam'dan geri çekip Yukarı Mısır'da pozisyonunu güçlendirerek

Ali Bey'e karşı savaşmaya başladı. Memluk beylerinin büyük çoğunluğu Ebu'l Dahap'a katıldı. Nihayetinde Ali Bey yenilgiye uğratıldı ve Akka'daki müttefiklerinin yanına kaçmak zorunda kaldı. Şam'ın kaybından ve Memluklerin ayrılmasından sonra Zahir'in durumu daha da vahim bir hale geldi. Lübnan Emiri Yusuf Şehhap Türklere katıldı ve Sayda'yı kuşattı. Müttefiklerin talebiyle Rizo kumandasındaki Rus filosu Suriye'ye geldi. Sayda kuşatmasının kırılmasına yardımcı oldu ve Beyrut'u (Mayıs 1772) ele geçirdi. 1772 sonbaharında Rus filosu, Türklerle bir ateşkes imzalayarak Suriye'yi terk etti. Beyrut bir kez daha Türklerin eline geçmiş oluyordu.

Bu sırada Kont Orlov, Ali Bey'e Teğmen Pleshcheyev başkanlığında, asilere teslim edilmek üzere silah ve mühimmat taşıyan bir heyet gönderdi. 1773'te Ali Bey kuvvetlerini yeniden organize ederek, 6.000 kişilik ordusuyla serkeş Memluk beylerinin karşısına çıktı. Salihiye yakınlarındaki savaşta (Delta'nın doğu yakasında) birlikleri bozguna uğradı. Ali Bey ölümcül bir şekilde yaralanıp, esir alındı ve 8 Mayıs 1773'te Kahire'de öldü. Şeyh Zahir'in durumu bu halde daha da kritikleşmişti. Haziran 1773'te, Rusya ve Türkiye arasındaki ateşkes sonlandırılmış ve Kozhukhov komutasındaki Rus filosu bir kez daha Suriye'ye varmıştı. Lübnanlı emir Yusuf Şehhap Türklerle ilişkisini kesti ve Ruslarla, Şeyh Zahir arasındaki ittifaka dâhil oldu. 3 aylık bir kuşatmadan sonra Ruslar Beyrut'u ele geçirdi. Ekim 1773'te Yusuf Şehhap, Catherina II'den kendisini Rus vatandaşı yapmasını ve Lübnan hamisi olmasını talep edecekti. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, bu talep geri çevrilmiş ve Rus filosu Suriye'den ayrılmıştı.

Rusların ayrılmasının hemen ardından Türkler tüm kuvvetlerini Şeyh Zahir'in üstüne gönderdi. Şeyh'in 1775'te, Akka'da etrafı kuşatıldı ve sonunda öldürüldü. Ayaklanma bastırıldı ve Zahir'in başkenti Akka, ismi Suriye tarihinin en karanlık günleriyle birlikte anılan Türk valisi Cezzar'ın meskeni haline geldi. Asıl ismi Ahmet olan Cezzar (Kasap), esasen Bosna kökenliydi. Birçok katliam buyruğu verdiği için kendisine Kasap takma adının verildiği Mısır'da, Memluk görevine bir başlangıç yaptı. Rus-Türk savaşı esnasında Ruslarla savaşmak için kendi Memluk müfrezesini oluşturdu. Zahir ayaklanmasını bastırmada sergilediği olağanüstü hizmetten ötürü, Sayda'ya paşa olarak atanacaktı. Daha sonra Trablus ve Şam paşalıkları da onun eline geçecek ve nüfuz alanının merkezi olarak Akka'yla birlikte tüm Suriye'nin asıl yöneticisi olacaktı.

Cezzar'ın hükümranlığı, bir ayaklanmanın diğeri ardına bastırıldığı, eşi benzeri görülmemiş bir gaddarlıkla biliniyordu. 1780'de, yerel soyluların da desteğiyle Lübnan'da kendiliğinden bir köylü hareketi başladı. Hareketin başında, bir kez daha Türklerin tarafına geçecek olan Yusuf Şehhap'ın malum akrabaları duruyordu. İsyancıların karşı çıktığı Cezzar'ın Lübnan'a dayattığı arttırılmış ağır vergilerdi. Fakat isyan şiddetle bastırıldı. Yusuf Şehhap kardeşinin dilini kesti, diğer bir kardeşininse gözlerini oydu ve kendi elleriyle isyancılara katılan bir akrabasını öldürdü. Bu isyan sonlandığında Yeniçeriler esirlerine insan eti yediriyordu.

Tüm bunları, Filistin bedevileri ve Sayda fellahlarının isyanının acımasızca bastırılması izledi. Rakip feodal kliklerin köylüleri daha kolay bir yaşam vaadiyle kışkırttığı Lübnan'da bir mücadele sürdürülüyordu. Cezzar'a karşı en ciddi ayaklanma 1789 yılında başladı. İsyancılar Beyrut, Sayda ve Sur'u ele geçirip Akka'ya yaklaştılar, fakat Cezzar tarafından parayla ayartılan bazı feodal liderlerin ihaneti ayaklanmanın bastırılmasına yol açtı. Lübnan'da 1790 yılında, köylüler arasındaki memnuniyetsizlik ve soylular arasındaki yıkıcı çekişmeler yeni bir isyanı doğurdu. Ayaklanmacıların gücü ancak Yusuf Şehhap'ın yeğeni II. Emir Beşir'in 1797 yılında, amcasına karşı savaşarak Lübnan'da ayağını basacak sağlam bir yer edinmesiyle kırılabildi.

1798'de Şam'da, yerleşik halkın Cezzar'a vergi ödemeyi reddetmesiyle, oldukça büyük çaplı bir ayaklanma vukuu buldu. Babıali bir şekilde anlaşmazlığı gidermek için Şam'a yeni bir vali atadı. Fakat Suriye'deki karışıklıklar devam edecekti. Irak'ta da 16, 17 ve 18. yüzyıllarda isyanlar baş gösteriyordu. Bu hareketler, yaşamlarını hâlâ kabileler halinde sürdüren bedevilerin ve yarı-yerleşik köylülerin mücadeleleriydi. İsyancılar topraktaki haklarını muhafaza ettiler ve Osmanlıların dayattığı feodal sisteme karşı çıkıp Türk otoritelerine vergi ödemeyi reddettiler. Buna karşılık paşalar, isyancılardan vergi toplamak için, sonucunda bir yıl dahi ara verilmeyen savaşların sürdüğü askerî seferler düzenlediler. Bu esnada yerel feodal beyler -Kürtler ve Araplar- kararsız bir rol benimsediler. Bazen bir kabile üzerinde asayişi sağlamak üzere paşaya yardım edecek (genellikle cömert bir rüşvetle), fakat bazen de kabilelerin Türk karşıtı isyanlarına başkanlık edeceklerdi.

Yıkıcı savaşlardan ve isyanlardan oluşan bu tabloya bir de Pers akınları eklenecekti. Ezeli düşmanları olan Türkiye'ye karşı savaşan Pers şahları Irak'ta, ister kabile isyanları ister paşa mücadeleleri olsun herhangi

bir Türkkarşıtı eylemi destekliyordu. 18. yüzyılın 40'lı yıllarında Bağdat Paşasının, kabilelerle ve İran Şahıyla birlikte, kendi hükümdarına karşı savaştığı zamanlar olmuştu.

Osmanlıların Irak'taki üç yüzyıllık yönetimi, çok sayıda geniş-çaplı isyana tanıklık edecekti. En önemlilerinden biri Irak'ın güneyindeki kabilelerin, Siab ailesi liderliğindeki isyanıydı. Bu isyan Basra bölgesinde 1651 yılında başlamıştı. İsyancılar Basra'yı ele geçirmiş ve beraberindeki bölgelerle birlikte yıllarca ellerinde tutmuşlardı. Türkler isyanı bastırmayı ve Basra'ya kendi vekillerini yerleştirmeyi ancak 1699 yılında başarmışlardı. 1690'da, Muntafık kabilelerinde orta ve aşağı Fırat havzasını kapsayan bir Arap isyanı patlak verdi. Araplar, Basra'yı zapt ettiler ve 1701 yılına kadar da Türk birliklerine karşı oldukça başarılı bir mücadele yürüttüler. Hatta Türkler ayaklanmayı tamamen bastırmakta aciz kaldılar. Iran şahlarının da desteğiyle, Muntafıklar Türklere karşı 18. yüzyılda, inatçı bir direniş sergilediler. Yüzyılın sonuna gelindiğinde yeni bir halk isyanı dalgası Irak'ın güneyini saracaktı. Bunlar da Bağdat Paşası Büyük Süleyman tarafından bastırılacaktı.

Bu sayısız isyanlar ve yıkıcı çekişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nu doğal olarak zayıflatmıştı. Görkemli Babıali ülkesine feodal anarşi hâkim olacaktı. Arapların, Yunanların, Kürtlerin, Ermenilerin ve Slavların halk hareketleri feodal imparatorluğun çürüyen temellerini sarsıyor ve olması gerekenden fazla yaşamış gerici feodal sistemin çöküşünü hızlandırıyordu.

BÖLÜM II

Mısır'a Fransız Seferi (1798-1801)

Seferin Amaçları

18. yüzyıl sonunda Fransız Devrimi Fransa'daki feodal sistemi yıktığında, Arap ülkeleri, devrimin özgürlükçü fikirlerini kabul etmeye bütünüyle hazırlıksız gibi görünüyordu. Buna karşın, devrimin etkileri kısa sürede Arap dünyasında hissedildi, özellikle de en gelişmiş Arap ülkesi olan Mısır'da. Bu ülkede feodal çözülme muazzam bir yol almıştı ve ülke toplumsal ve ekonomik anlamda feodalizme karşı bir savaş için yeterince olgunlaşmıştı. Bu etki Mısır'a Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız cumhuriyet ordusu tarafından taşındı.

1797'de İtalya'yı ele geçiren ve Balkan Yarımadasına doğru ilerleyen Bonapart, ağır bir kriz durumundaki Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaşmıştı. Osmanlı, yakın dönemde Avusturya ve Rusya karşısında bir dizi ağır yenilgi almıştı. Güçsüz ve bir direnç gösterme kapasitesinden yoksun olan İmparatorluk, Fransız burjuvazisinden gelecek bir ilhak girişimi için bereketli bir zemin sunuyordu. "Osmanlı İmparatorluğu ölüme mahkûm ve bizim onu desteklememizi gerektirecek bir sebep yok" diye yazıyordu Bonapart, kendisinin üyelerinden biri olduğu, Cumhuriyet'in başındaki Beşler Heyet'ine.

Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik konumu Napolyon'un yayılmacı planlarını cesaretlendiriyordu. Akdeniz'in doğu ucu ve güney sahilleri imparatorlukta bileşik ve tüzel karakterdeydi. Hâlihazırda İtalya Yarımadası'nı zapt etmiş olan Fransa, imparatorluğun hâkimiyetini kazanarak Akdeniz'i kendi iç denizi haline getirebilecek ve böylelikle en

sert düşmanı ve aynı zamanda Fransa Cumhuriyet'ine karşı kurulan bütün karşı-devrimci ittifakların öncüsü olan Büyük Britanya'ya karşı ezici bir hamleye imza atabilecekti. Buna ek olarak, Napolyon, Kuzey Afrika'daki Arap ülkelerinin ve Anadolu'nun fethinin, Fransa'nın, kaybedilen Amerikan sömürgelerinin yerine kudretli bir sömürge imparatorluğu kurmasının önünü açacağını umuyordu.

Fransa'nın artan gücü İngiliz burjuvazisinde ciddi bir alarma yol açtı. Fransa'nın ekonomik gelişimi, İngiltere'nin dünya pazarlarındaki ve sömürgelerdeki üstünlüğünü tehdit etmekteydi. Ekonomik açıdan üstün bir Fransa, İngiliz sermayesinin yerleşik tekeline zarar verebilirdi. Bu yüzden İngiliz burjuvazisi, sabırsızlıkla rakibini alt etmeye, pazarlarını ve sömürgelerini ele geçirerek kendi kontrolü altına almaya hevesleniyordu. Fransa ve Britanya arasındaki dünya egemenliği mücadelesi, İngiltere'nin yükselişi ve Napolyon'un imparatorluğunun düşüşüyle sonuçlanan uzun bir savaş serisinin altında yatan temel sebepti.

Bu dünya egemenliği kavgasında Osmanlı İmparatorluğu en avantajlı karttı. Napolyon onu İngiltere'den almaya karar verdi. Padişahın en zengin arazisi olan Mısır'ın ele geçirilmesine yönelik planları büyük bir kurnazlıkla hazırladı. İngiltere'yi Hindistan'a bağlayan en kestirme yol Mısır üzerinden geçiyordu. Süveyş Kanalı henüz açılmamıştı. İskenderiye ile Süveyş arasında bir deniz güzergâhı mevcut değildi. Ancak gemi aktarma istasyonları kurulmuştu ve yolcular, mallar ve postalar İskenderiye'de boşaltılarak kervanlarla Süveyş'e taşınıyordu, böylelikle Hindistan'a yolculuk kısalıyordu. Mısır'ı ele geçirmekle, Napolyon derhal bir takım avantajlar elde edebilecekti. İlk olarak, zengin bir sömürgeye sahip olacaktı. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'na saldıracağı Akdeniz'in doğu ucundaki konumunu sağlamlaştıracaktı. Üçüncü olarak Hindistan'la bağlantısını sekteye uğratarak İngiltere'ye darbe vuracaktı ve son olarak da Hindistan'a uzun zamandır arzuladığı harekât için bir üs sağlayacaktı.

Seferin Başlangıcı

1798'de Bonapart Beşler Heyeti'ni Mısır'ı fethetmeye yönelik bir harekâtı üstlenmeye ikna etti. 30.000 kişilik güçlü seferberlik birliklerinin komutasını bizzat üstlenerek, Mayıs 1798'de Fransız süvarileriyle seferi Toulon'dan başlattı. Mısır'a bir diğer birlik İtalya'dan sevk edildi. Nelson'un keşif gemileri Akdeniz'i dikkatle tarasa da, Fransızlar kayıp

vermeksizin İskenderiye'ye ulaşmayı ve yol üstünde Malta'yı ele geçirmeyi başardı. Birçok Maltalı Arap da harekâta tercüman ve izci olarak dâhil edildi.

1 Temmuz 1798'de Fransız ordusu İskenderiye'ye çıktı. Şehrin sakinleri bir ölçüde direniş gösterdi, ama bu kısa sürede bastırıldı ve Fransız ordusu güneye, Kahire yönüne doğru ilerledi. Aynı gün Napolyon Mısırlılara, Fransız Devrimi'nin ideallerinin tuhaf bir biçimde sömürgeci tehditler ve nüfusun geri unsurlarının dinî duygularına yönelik sinik, demagojik bir piyesle iç içe geçtiği bir bildiriyle seslendi. Napolyon kendisini neredeyse dini bütün bir Müslüman ve İslam'ın dostu ve hamisi olarak sundu. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin bölgesi olan Mısır'ı zapt edip kendisini "Türk padişahının dostu" ilan etti. Mısır'a geliş amacını padişahın, Mısırlıların ve Fransa'nın düşmanı olan "Memlukleri cezalandırmak" olarak açıkladı. Bunun yanında Mısır'da yerleşik olan Fransızları savunmanın gerekliliğinden dem vurdu, ki bu argüman sonraları bütün sömürgeciler tarafından diğer ülkelerin iç işlerine müdahalenin bahanesi olarak kullanılacaktı.

Bildiri Müslümanların olağan hitabıyla başlıyordu: "Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed onun elçisidir." Ve şöyle devam ediyordu:

'Eşitlik ve özgürlük üzerine kurulan Fransız ulusunun adına, Fransız ordusunun büyük generali ve lideri Mısır vatandaşlarının dikkatine sunar. Ezelden beridir ülkenize hâkim olan Memluk beyleri Fransız ulusunun onurunu kırmış ve tüccarlarına işkence etmiştir. İntikam saati geldi!'

'Yüzyıllar boyunca bu köle takımı dünyanın en güzel ülkesine eziyet etti. Ama Allah, göklerin hâkimi, onların saltanatının sona ermesini istedi. Mısır halkı! Size buraya dininizi yok etmeye geldiğimi söyleyecekler; onlara inanmayınız: Haklarınızı geri vermeye, zorbaları cezalandırmaya geldiğimi ve Tanrıya, onun peygamberine ve Kuran'a Memluklerin gösterdiğinden daha fazla saygı gösterdiğimi söyleyiniz. Onlara ayrıca, akıl, yetenek ve erdem hazretleri dışında bütün insanların Tanrı önünde eşit olduğunu söyleyiniz. Peki, hangi akıl, yetenek ve erdem Memlukleri diğerlerinden ayırır onlar hayatın bütün zevk ve nimetlerini haksızca ele geçirmişken. Güzel bir arazi varsa, Memluklere aittir. Güzel bir köle

kız, yakışıklı bir küheylan ya da iyi bir ev varsa, hepsi Memluklere aittir. Ama Allah insanlara karşı esirgeyen ve bağışlayandır ve onun inayetiyle Mısırlılar onların yerlerini almaya çağrılmaktadır.

En zeki, eğitimli ve erdemli olan yönetecek ve halk mutlu olacak. Mısır'da bir zamanlar muhteşem şehirler, uzun kanallar ve canlı bir ticaret mevcuttu. Bütün bunlar Memluklerin tiranlığı ve açgözlülüğünün yıkımına uğradı.

Şeyhler, kadılar ve imamlar, bizim gerçek Müslümanlar olduğumuzu halka garanti ediniz. Roma'ya yürüyüp Hristiyanları Müslümanlara karşı savaşmaya kışkırtan papayı ezen biz değil miydik? Tanrının Müslümanlara karşı savaşmayı emrettiğini iddia eden kara cahil Malta şövalyelerini yok eden biz değil miydik? Daima Osmanlı padişahının (Allah onun dileklerini nasip etsin) dostu ve onun düşmanlarının düşmanı değil miydik? Buna karşılık, Memlukler padişaha itaat etmiyorlar. Kendilerininkinden başka kural tanımıyorlar. Bizimle olan her daim mutlu olacaktır. Zenginleşecektir! Tarafsız kalanlara, bize katılmak için hâlâ vakti olanlara ne mutlu. Ama eyvahlar olsun, üç kere eyvahlar olsun Memlukler için eline silah alana. Onlar mahvolacaklar!'

Bu duygusal girizgâhı somut emirler izliyordu:

"1. Fransız ordusuna azami 3 saatlik bir yürüyüş mesafesinden yakın olan her köy generale nüfusun silah bıraktığını bildirmek üzere bir heyet göndermeli ve üç renkli Fransız bayrağını göndere çekmelidir.

2. Tüm asi köyler yakılacaktır.

3. Silahsızlanan her köy aynı zamanda dostumuz Osmanlı padişahının (Allah ona uzun ömür bahşetsin) bayrağını dalgalandıracaktır.

4. Köy şeyhleri Memluklerin mülklerini korumalıdır.

5. Şeyhler, ulema, kadılar ve imamlar görevlerini sürdürsünler. Camilerde, her zaman olduğu gibi dualar Allah'a sunulmaya devam edilecek. Mısırlılar Memluklerden kurtuluşları için şükranlarını sunacak ve şöyle haykıracak: Şan olsun Osmanlı padişahına! Şan olsun Fransız Ordusuna! Memluklere lanet olsun; saadet Mısır halkıyla olsun!"

Fransız işgali Memlukleri paniğe soktu. Askerî konsey aynı gün Kahire'de toplanarak padişahtan acil yardım talebinde bulunmaya karar verdi. Memluk valisi Murat Bey Mısır'ın savunmasıyla görevlendirildi. 5 gün sonra Bonapart'ı karşılamak üzere ordusuyla yola çıktı. Süvariler Nil boyunca, piyadelerse teknelerle ilerledi. Murat bey Fransız gemilerinin Nil boyunca ilerleyişlerini kontrol etmek için geleneksel Orta Çağ

savunma yöntemine başvurdu. Mugaza'da nehri metal bir zincirle böldü, toplarla donanmış gemileri bu zincir boyunca sıraladı. Memluk süvari ve piyadeleri kıyıda savunma pozisyonu aldı.

Fransız ve Mısır güçleri arasındaki ilk çarpışma 13 Temmuz'da, burada vuku buldu. Muharebenin ilk saatinde bir Mısır gemisi tahrip edildi. "Allah yelkenlilerin ateş almasını ve cephanelere kıvılcım düşmesini istedi" diye yazmıştı Mısırlı vakanüvis Jabarti. "Korkunç bir patlama yaşandı ve kaptan ve denizciler göğün yükseklerine doğru havalandı. Gemi küle döndü. Dehşet ve kaçma isteğiyle dolan Murat silahlarını ve diğer ağır cisimleri orada bıraktı. Onu süvarileri izledi. Ahşap mavnalarına binen piyadelerse Kahire'ye yöneldiler. Bu haber başkentte kederli bir etki bıraktı." Kahire yolu açıktı ve işgalciler tarihi şehre doğru yol aldılar.

Kahire Savunması

Memluk beyleri ordularını "yenilmez" addediyorlardı ama ordunun kusurları daha ilk muharebede açığa çıkmıştı. Zayıf bir biçimde örgütlenmiş feodal bir toplama ordu pek tabii ki zamanının en modern ordusuna, eğitimini Fransız Devrimi'nin savaşlarında almış bir orduya karşı mukavemet etmeye elverişsizdi. Napolyon Memluklerin birer aslan gibi savaşan bireysel savaşçılarının kabiliyetlerini önemsiyordu. Ama organize ve kalabalık operasyonlardaki zaaflarını da vurguluyor ve aradaki bu farkı "İki Memluklu şüphesiz Üç Fransız'ı alt edebilirdi; 100 Memluklu 100 Fransız'la eşit güçteydi; 300 Fransız genellikle 300 Memlukluyu yenebilirdi ve 1000 Fransız 1500 Memlukluyu daima bozguna uğratabilirdi" şeklinde açıklıyordu.

Bu hususta Engels şöyle yazacaktı: "Napolyon'da bir süvari müfrezesi, bitişik nizama ve planlı kullanıma dayalı disiplinin gücünü gösterebilmek ve daha yüksek sayıda, düzensiz, daha iyi biniciliğe ve savaşçılığa sahip ve en azından kendisi kadar yürekli süvarilere karşı koyabilmek için belirli bir azami sayıdan oluşmak zorundaydı." (Frederich Engels, Anti-Duhring, Moskova, 1962, s. 177.)

İlk yenilgi Memluklulara dişli bir rakiple karşı karşıya olduklarını gösterdi. Hararetli bir telaşla Kahire'yi takviye etmeye koyuldular. Yeni gemiler inşa ettiler ve tahkimatlar kurdular. Yabancı baskısına boyun eğmeye niyeti olmayan şehir sakinleri, gönüllü olarak savunmada yer aldılar. Esnaf loncaları silah sağlamak için para topladı. İşçi ve

zanaatkârlar gönüllü müfrezeler oluşturdular. Herkese yetecek kadar silah yoktu. Şehirde vatansever gösteriler vuku buldu. Camilerde ulema tanrıya zafer için yakardı.

Fakat savunma zayıf bir biçimde organize edilmişti. 21 Temmuz'da Bonapart'ın ordusu Giza'ya yaklaşarak Nil'in Kahire'nin karşısına düşen batı kıyısında konumlandı. Burada, kadim piramitlerin ayaklarının dibinde, acımasız bir muharebe cereyan etti. Memlukler ve şehir sakinleri Fransızlar karşısında ezici bir hezimete uğradı. 6.000 Memlukten ancak 3.000 tanesi hayatta kaldı. Bir kısmı Murat Bey'le güney Mısır'a doğru kaçtı, bazıları da İbrahim Bey'le peşlerine Fransızları takarak Suriye'ye. Kahire'ye girilirken savaşmakta olan binlerce şehir sakini, gerileme esnasında nehre düşerek boğuldu. Muzafferler şehri yağmaladı ve savunmada yer alanlara karşı gaddarca misillemelerde bulundu.

İşgalcilere Karşı Ayaklanma.

Ne var ki Fransızlar kısa süre içinde kendilerini zorluklar içinde buldular. 1 Ağustos 1798'de Amiral Nelson'un filosu Abukir Körfezine girdi ve orada demirlemiş olan Fransız donanmasını imha etti. 15 Fransız gemisinden yalnızca 4 tanesi Malta'ya kaçmayı başarabildi. Geri kalanlar yakıldı, batırıldı ya da ele geçirildi. Bu büsbütün bir yenilgiydi. Fransız harekâtının Fransa'yla bağlantısı kesilmişti ve durumu şüpheliydi. Artık Hindistan'a karşı bir operasyon söz konusu olamazdı. Abukir muharebesi Babıali'nin kuşkularına son verdi. Eylül 1798'de, III. Selim Mısır'ı geri kazanmak amacıyla Fransa'ya savaş ilan etti. Babıali'nin savaşa girmesi Fransız işgalcilerine karşı mücadeleyi sürdüren Mısırlılara yeni bir güç kazandırdı. Halkın dinî önyargılarına oynayan Napolyon, "Müslüman" hükümdar Ali Bonabarda Paşa rolüne soyundu. Doğulu giysileri, sarık ve kaftanla dolaştı. Cumaları düzenli olarak camiyi ziyaret etti, geleneksel törenlerde yer aldı, hatta generallerinden Jacques Menou'yu Abdullah adıyla Müslüman yaptı. Danışma kurulu olarak yerel şeyh ve ulemadan müteşekkil bir divan oluşturdu. Halkın Memluklere olan nefretini istismar etti. Fakat bu önlemlerin hiçbiri Fransız yönetiminin kasaba ve köylere yüklediği, Memluk yönetiminde bile rastlanmayan ağır vergileri (nakit ve ayni) gizleyemedi. Bu vergi soygunu, aşırı haraç ve tazminatlarla, gıda ve yem stoklarına el koymalarla birleşerek bütün limitleri aştı. Ülkenin yabancı bir askerî kliğin hükmü altında olduğu son derece açıktı.

Bu yüzden, Türkiye'nin savaşa girmesini müteakip, milis savaşı devinim kazandı. (Başta Delta bölgesi olmak üzere). Milisler askerî habercilere, küçük devriye ve müfrezelere saldırılar düzenlediler ve iletişim hatlarını baltaladılar. Fransız subaylarını, iaşe subaylarını ve vergi toplayıcılarını öldürdüler. Napolyon Delta'ya cezalandırıcı harekâtlar düzenledi. Generalleri isyancı köyleri yaktı, ama bu sadece hoşnutsuzluğu artırmaya yaradı. İsyan kısa süre sonra Kahire'ye sıçradı.

Bir ekim günü, Kahireliler bir işaretle teyakkuza geçti. Fransızlara, ağırlıklı olarak da subay ve generallere karşı bir saldırı başladı. Sokaklarda ya da evlerinde teker teker öldürüldüler. Gafil avlanan Fransız birlikleri alelacele Kahire'den çekildi. Bonapart ise Nil üzerinde yer alan ve şehre çok uzak olmayan bir adaya kaçmıştı. Cezalandırıcı operasyonları buradan yönetti. El-Ezher Camii'nde toplanan 15.000 isyancı camiye çıkan yolları barikatlarla kapatarak Fransız ilerlemesini geri püskürtmek için hazırlıklar yaptı. Civar köylerden 5.000 fellah ve Libya Çölü'nden birkaç bin bedevi yardımlarına koştu. Bonapart bir cezalandırıcı birliği fellahlara, bir diğerini de bedevilere karşı yollayarak ana güçlerini isyancı başkentin yakınlarında topladı. Camideki isyancılar ağır topçu ateşiyle karşı karşıya kaldılar. Binlercesi öldü. Ağır ateşe rağmen hayatta kalanlar Fransız öncü askerlerinin süngüleriyle öldürüldü. Kimse hapse atılmadı. İsyancılar af için yalvardılar, fakat Napolyon onların bu isteğini duymazdan geldi. Soğukkanlı katliam, isyanın 6 liderinin barbarca infaz edilmesiyle sona erdi. İsyancıların kesilen ve sancak direklerine asılan başları Fransız askerleri tarafından Kahire sokaklarında gezdirildi.

Bu sırada, Güney Mısır'da, Murat Bey'in gerilla saldırıları Fransız garnizonlarını ara vermeksizin taciz ediyordu.

Suriye Harekâtı

Fransa ile bağlantısı kesilen Napolyon, ordusuyla kuzeye, Anadolu'ya doğru yürümeye karar verdi. Kafasında böylesi bir sonla, Suriye yöneticileriyle ilişki geliştirmeye çalıştı, ancak dirençle karşılaştı.

Suriye seferi Şubat 1799'da başladı. Çok fazla sorunla karşılaşmadan, 13.000 kişilik güçlü kolordusuyla El Ariş, Gazze, Yafa, Hayfa'yı işgal ettikten sonra mart ortasında Akka duvarlarına yaklaştı. Türk paşası Cezzar Ahmet Paşa'dan nefret eden halk direniş göstermedi. Çevre aşiretler ilgiyle izlemeye devam etti, hatta sempatiden olmasa da Cezzar'a olan nefretinden dolayı Fransızları destekledi. 16 Nisan'da Bonapart,

Galilee'deki Tabor Dağı'nın eteklerinde Şam valisinin yolladığı 20.000 kişilik Memluk ordusunu yendi. Harekât iyiye doğru gidiyor gibi görünüyordu, fakat Akka duvarları Napolyon'un kuzeye ilerleyişine engel oluyordu. Fransızlar kuşatma toplarından yoksundu. Bunları deniz yoluyla getirmeyi denediler, ama deniz, seyir halindeki İngiliz amiral Sydney Smith tarafından zapt edilmişti. Çok geçmeden Smith'in donanması Akka Körfezi'ne girerek kaleyi top ateşiyle savunmaya başladı. Cezzar Ahmet Paşa'nın hizmetindeki Fransız göçmenler ile III. Selim'in savaştan önce Fransız eğitmenler tarafından yetiştirilen ilk düzenli ordusu da Akka savunmasında aktif rol oynadı.

Bonapart'ın kuşatma altındaki kaleyi zapt etmeye yönelik çok sayıda girişimi geri püskürtüldü. Fransız tarafında işleri daha da kötüleştiren bir salgının patlak vermesiydi. 7 günlük bir kuşatmanın ardından Bonapart Mısır'a geri çekildi. Suriye harekâtı Fransızların mutlak bozgunuyla sonuçlanmıştı.

Mısır seferi de başarısızlığa mahkûmdu. Bonapart'ın Mısır'a döndükten kısa süre sonra, 25 Temmuz 1799'da, İngiliz-Türk çıkarma birliklerine karşı Abukir'de kazandığı zafer de faydasızdı. Çok geçmeden, 22 Ağustos 1799'da, Bonapart Mısır'dan Fransa'ya giderek Beşli Konsey'i feshetmek ve kendisini birinci konsüllüğe getirmek üzere ayrıldı. Gidişini birliklerinin, hatta onun yokluğunda kumandayı devralan General Kléber'in dahi haberi olmadan, büyük bir gizlilikle gerçekleştirdi.

Seferin Bozguna Uğraması

Napolyon ayrıldıktan sonra, Fransız Ordusu'nun Mısır'daki durumu daha da kritik bir hal aldı. Azalan Fransız müfrezelerinin etrafı, hasmane bir halk, Türk Ordusu ve Britanya Donanması tarafından sarılmıştı. Tek çarenin ülkeden çekilmek olduğunun farkına varan Kléber, 28 Ocak 1800'de El Ariş'te birliklerini Fransa'ya taşımasına yardım sözü veren İngilizler ve Türklerle bir ateşkes imzaladı. Buna karşın, İngilizlerin Fransız Ordusu'nu silahsızlandırma emri kendisine iletildiğinde savaşmaya karar verdi. 20 Mart 1800'de, Heliopolis'te (Kahire yakınları) cereyan eden muharebede Suriye'den sevk edilen Türk kuvvetlerini hezimete uğrattı. Muhaberenin kızıştığı sırada, Kahireliler bir kez daha isyana kalkıştı. Şehirde kalan küçük Fransız garnizonunu yerle bir ettiler ve bir ay süren kuşatma boyunca Fransız birliklerinin durmayan akınlarını

püskürttüler. Direnişçilere İbrahim Bey'in Suriye'den henüz dönen birliği yardım sağlıyordu. Ancak 15 Nisan'da, Kahire'nin kenar mahallelerinden Bulak'ı bir kül yığınına dönüştüren ve yaklaşık 400 evi harabeye çevirip binlerce direnişçiyi yok eden Fransızlar akıntıyı tersine çevirmeyi başardı. Kahire'de tutunamayan İbrahim Bey ise Suriye'ye geri döndü. Kléber aceleyle şehri ağır bir tazminata zorladı.

14 Haziran 1800'de, Kléber Halepli Süleyman adında, Türklerin azmettirdiği söylenen bir fanatik tarafından evinde defalarca hançerlenerek öldürüldü. Fransız askerî mahkemesi Halepli Süleyman'ın elinin yakılmasına ve kazığa oturtulmasına hükmetti. Suç ortaklığıyla itham edilen 4 Müslüman şeyhinin başı vuruldu. Süleyman ölümü cesaretle karşıladı. Bir elini ateşin içine soktu ve ne eli yanarken ne de kazığa oturtularak öldürüldüğü 4,5 saat boyunca hiç ses çıkarmadı. Fransızlar Kléber'in intikamını almak için şehirde pogromlar düzenlediler. Kahire sokakları evleri yakan ve insanları öldüren asker kalabalıklarıyla doldu taştı.

Mart 1801'de İngilizler Mısır'a 20.000 kişilik bir kuvvet çıkardılar. Abukir'i işgal ederek El Rahmaniye yakınlarındaki ana Fransız güçlerini hezimete uğrattılar ve İskenderiye ile Kahire'de kalan Fransız güçlerini kuşattılar. Bu sırada El Kasr'a 6.000 kişilik Hintli asker (sepoy)[3] çıkardılar ve Kahire'ye ilerlemeye başladılar. Fransız kumandan Menou ise bütün güçlerini bir yerde toplamak yerine bunun tam tersini yaptı. Korkunç bir salgın, kuşatılmış garnizonları kırıp geçirmeye başladı. Haziranda Kahire İngilizlere terk edildi ve Ağustosta ise 4 aylık bir kuşatmanın sonucunda İskenderiye teslim oldu. Bu sırada Menou oradaydı. Eylül sonunda Fransız harekâtından kalanlar gemilere doldurularak Fransa'ya doğru yola çıktı ve Napolyon'un fetih girişimi yüz kızartıcı bir biçimde sona erdi. Birkaç gün sonra (9 Ekim 1801) Fransa Türkiye ile bir ateşkes imzaladı. Savaşın sonucunda Fransa Mısır'ı, Malta'yı ve 1797'de ele geçirdiği, stratejik öneme sahip İyon Adaları'nı kaybetti.

Harekâtın Sonuçları

Fransa açısından harekâtın tek sonucu Fransız Ordusu'na Mısır seferinde eşlik eden bilginlerce kaleme alınan parlak monografilerdi. Bu bilginlerin arasında teknisyenler, matematikçiler, astronomlar, hidrologlar, kimyacılar, matbaacılar, tarihçiler, arkeologlar, coğrafya, hukuk

3 *sepoy*: Hindistan'da, İngilizler ve Fransızlar tarafından XVII. yüzyıl başından itibaren Avrupa usulüne göre yetiştirilmiş ve giydirilmiş yerli piyade askerlerine verilen ad. –*çev.*

ve sanat gibi alanlardan uzmanlar, ekonomistler ve dilbilimciler vardı. Bunlar sadece askerî problemleri çözmekle kalmadılar (Mısır'ın doğal kaynaklarını kullanarak orduya cephane sağlama, orduda salgın hastalıklarla mücadele ve vergi toplama gibi); bunun yanında askerî haritalar derlediler ve büyük ölçüde keşfedilmemiş bir ülke üzerine eksiksiz bir incelemeye imza attılar.

Sonuç Description de l'Egypte adında, 20 ciltlik bir hacme sahip ve içerisinde Nil'in rejimi, sulama, tarım, zanaat, yaşam tarzı, adetler, kültürel eserler, toplumsal ilişkiler, halk müziği, devlet finansmanı gibi konulara dair bilgiler barındıran bir Mısır tasviriydi. Bu değerli monograflar hiçbir öğrencinin göz ardı edemeyeceği kıymetli bir bilgi kaynağı olarak günümüzde de varlıklarını sürdürmekteler. Öte yandan harekâtın politik sonuçları ise bir hiçti. 3 yıl süren Fransız işgali boyunca Mısırlılar ulusal özgürlük hareketinin acımasız ama faydalı okulunda tecrübelendiler. Ülkelerini bağımsızlığa kavuşturma yolunda silahlarıyla ayağa kalktılar. Mücadeleleri elle tutulur meyveler verdi. Askerî tecrübeleri, gerek Fransızların yerini alan İngiliz sömürgecilere, gerekse de Memluklu feodal beylere karşı verdikleri mücadelelerinde epey işlerine yaradı.

BÖLÜM III

Mehmet Ali Yönetimi Altında Mısır

İngiliz İşgali (1801-03)

Fransızların Mısır'dan atılmasının ardından ülkede 3 ordu kalmıştı: İngiliz, Türk ve Memluk orduları. İşgal güçleri 20.000 İngiliz ve Hintli (sepoy), 40.000 Türk ve 4.000 Memlukludan oluşmaktaydı. Vakanüvis Jabarti'ye göre bunlar "tüccarların dükkânlarını yağmaladılar, esnaf ve zanaatkârın vergilerini dört katına çıkardılar ve kadınlara tecavüz ettiler. Her girdikleri köyde insanları tazminata zorladılar, şeyhleri tutukladılar; kadınlara yaptıklarını ise sözlerle tarif etmek mümkün değildi." Yollarda kendi halindeki yolcuları öldürüp kervanları yağmaladılar. Nil üzerindeki mal yüklü mavnalara el koyarak denizci ve tüccarları denize attılar. "Bir katır çobanını öldürerek katırlarını pazarda sattılar." Köyler boşaltılmış, tarım terkedilmişti. Bütün bunlar işgalcilere yönelik hoşnutsuzluğu körükledi.

Bu sırada düşman tarafında uyumsuzluk artıyordu. Türkiye Mısır'ı elde tutmaya çabalıyordu. Ülkeyi kendisine isteyen İngiltere ise Türklerle mücadelesinde Memlukler tarafından destekleniyordu. Komuta kademesinin başında bulunan İngiliz generali Türk hükümetince atanmış olan Mısır valisine Memluklere arazilerini ve hükümetteki pozisyonlarını geri vermesini emretti. Ama Türk valisi padişah III. Selim'den Memluklerin kökünü kazıma emri almıştı. Padişah ülke üzerindeki hükümranlığını sağlamlaştırmaya kararlıydı. Türkler Memlukleri tuzağa düşürmeyi başararak bir kısmını yok edip geri kalanını hapse attılar.

Kahire'yi bombalama tehdidini savuran İngilizler valiye 2.500 Memlukluyu serbest bırakmayı kabul ettirdiler. Serbest kalanları teslim alan İngiliz kumandası bunları asker gibi karşılayarak yeni feodal müf-

rezeler haline getirdi. Bunu takip eden söz düellosu sırasında İngiliz kumandanı Türklere donanmalarını bütün Mısır limanlarından çekmelerini emretti; emre uyulmazsa Türk amiralini zincire vurarak Londra'ya göndereceği tehdidinde bulundu.

Buna karşın İngiliz hâkimiyeti kısa süre sonra sona erdi. İngiltere ile Fransa arasında 27 Mart 1802'de imzalanan Amiens Antlaşması uyarında İngilizler ülkeyi terk etmekle yükümlüydüler. Tahliyeyi geciktirmeye uğraşsalar da ana güçleri 1802 başında çekildi, son kalan birimler de Mart 1803'te İskenderiye'den ayrıldı.

Bununla birlikte İngilizler saldırgan planlarından vazgeçmediler. İngiliz yanlısı Memluklu lider Muhammet El Alfi'yi de uygun bir anda Mısır toprağına yeniden yollamak üzere yanlarına aldılar. Napolyon da saldırgan planlarından vazgeçmiş değildi. 1802'de Albay Sebastian'ı (1803'te general oldu.) yeni bir seferin yolunu hazırlaması için Mısır'a gönderdi. Bir Doğu uzmanı olan Sebastian, aynı zamanda parlak bir istihbarat ajanı ve diplomattı. Memluk liderleri İbrahim Bey ve Osman Bardisi ile bağlantı kurdu.

Türk-Memluk Savaşı (1802-04)

Britanya'nın ayrılması üzerine, Türk Valisi Memluklere karşı savaşa devam etmeye karar vererek 1802'de güçlerini Memluklerin kendilerine üs edindikleri Güney Mısır'a gönderdi. Ama Memlukler bedevi şeyhleriyle ittifak kurmuş ve böylece geniş bir bedevi ordusuna sahip olmuşlardı. Buna ilaveten Nubyalılardan oluşan birlikler de oluşturmuşlardı. Türkler bozguna uğradı. Memlukler nehir boyunca karşı konulamaz dalgalar halinde hızla ilerlediler, yollarına çıkan köyleri yağmalayıp yaktılar. Damanhur Muhaberesinde 7.000 Türk'ün 5.000'ini imha ettiler ve sadece 60 kişilik bir kayıp verdiler. Ardından İngilizlerin hâlâ İskenderiye de yerleşik bulunan güçlerine katıldılar. Mart 1803'te İngilizlerin İskenderiye'den ayrılmasından sonra Memlukler Güney Mısır'a çekildiler. Ama Türkler arasında savaş ganimetinin paylaşımına dair ortaya çıkan ihtilaflar onları geri getirdi.

Kahire'de askerî ayaklanmalar patlak vermeye devam etti. Bir aylık bir sürede üç ayrı paşa birbirinin yerine geçti. Türk ordusundan geniş bir birlik (Arnavut Lejyonu) Memluklere sığındı. Mayıs 1803'te Kahire birleşik Memluk ve Arnavut güçlerince zapt edildi. Otorite Arnavut kumandan Mehmet Ali ve iki Memluk beyinden oluşan üç kişilik bir ekibin

eline geçti. Mısır tarihinde önemli bir rol oynayan Mehmet Ali, o tarihte hâlâ gençti. 1769'da Makedon şehri Kavala'da doğmuştu. Çocukluğuna ilişkin pek çok hikâye vardır. Görünüşe bakılırsa bir küçük toprak sahibinin oğluydu, ama ebeveynini erken yaşta kaybetmiş ve yabancı bir ailede yetişmişti. Reşit olduktan sonra tütün ticaretine başladı, ama 30'undayken hayatında büyük bir değişiklik meydana geldi. Babıali Kavala'ya Mısır'a 300 kişilik bir Arnavut birliği göndermesini emretmiş ve Mehmet Ali bu birliğin ikinci kumandanı olmuştu. Mehmet Ali daha ilk muhaberede kendini göstererek Mısır'daki seferberlik ordusunun parçası olan Arnavut birliklerinin başına geçirildi. İlk zaferler ihtiraslarını körükledi ve bütün ülkenin hâkimiyetini kazanmaya karar verdi. Bu amaçla Memluklerle ittifaka girdikten sonra paşaya karşı, Ocak 1804'te Türklerin mutlak yenilgisiyle sonlanan birleşik bir savaş başlattı.

Kahire İsyanı (1804-05). Mehmet Ali'nin İktidara Gelişi

Memlukler bir kez daha Mısır'da iktidarlarını kurmuş gibi görünüyordu. Hâkimiyeti ve arazilerini yeniden kazanmış, Türkleri kovmuş ve halkı yeniden soymaya koyulmuşlardı. Memluklerin, kendilerini Mısır'da bir kez daha kuracakları görülebiliyordu. Tüm bunlar olurken Fransa'ya açtıkları savaşı sürdüren İngilizler ise Memluklerin zaferinden istifade etmeye karar verdiler. Ajanları, Memluk beyi Muhammed El Alfi, aceleyle bir Britanya fırkateynine bindirilerek İskenderiye'ye gönderildi. (Şubat 1804).

Ama Sebastiani'nin çabaları da boşuna değildi. Liderliğini Osman Bardisi'nin yürüttüğü Memluk kliği Britanya ajanına karşı ayaklandı. Muhammet El Alfi'nin birliği imha edildi ve kendisi de çöle kaçtı. Zafer sarhoşu galipler başkente döndüler ama burada kendilerini kitlesel bir isyanla karşı karşıya buldular. Kararlaştırılan günde, halk vergi ödemeyi reddederek vergi tahsildarlarını öldürmeye başladı. Bunu şiddetli sokak kavgaları izledi. Sarayı kuşatılarak harabeye çevrilen Memluk beyi Osman Bardisi Kahire'den kaçtı (12 Mart 1804). Halkın gazabı Memluklerin yardakçısı olan Arnavutlara da yöneldi. Buna karşın Mehmet Ali kurnaz bir politikacıydı. Büyüyen kitlesel hareketin gücünü fark edip onun tarafına geçti ve şeyhleri vergileri yürürlükten kaldırmak üzere El Ezher'de toplamayı vaat etti.

Kendisini Mısır halkının haklarının savunucusu ilan ederek kendisine bağlı Arnavut birliklerini Memluk feodal lortlarının karşısına sürdü.

Güç dengesine dair aklı başında bir bilincin yönlendirdiği bu akıllıca manevra, Mehmet Ali için Mısır üzerinde hâkimiyeti garanti altına aldı. Şeylerin toplantısında kaymakam, bir diğer değişle Mısır valisinin vekili seçildi. İskenderiye'nin Türk valisi Hurşit ise Mısır valisi olarak belirlendi. Kovulmuş Memlukler şehri kuşatma altına aldı. Kahire 4 aylık kuşatmaya karşın teslim olmadı ve Memlukleri Güney Mısır'a çekilmeye zorladı.

Mehmet Ali'nin popülaritesi arttı. Halk bu yetenekli albayı lideri olarak kabul ederken, Babıali ise onun yükselişini korku ve rahatsızlıkla izledi. Padişah Mehmet Ali'ye geri dönmesini emretti ve bu emir Kahire'de hoşnutsuzluğa yol açtı. Bir protesto simgesi olarak şehrin dükkânları ve tezgâhları kapatıldı, kitlesel yürüyüşler başladı ve Babıali buyruğunu geri çekmek zorunda kaldı. 1804'ü 1805'e bağlayan kış boyunca, Mehmet Ali ve birlikleri Memlukleri Güney Mısır boyunca kovaladı. Bu arada Hurşit Paşa ve yeniçerileri Memluk rejiminin bütün dehşetini yeniden canlandıracaktı. Hurşit şehir sakinlerinin omzuna ağır vergiler yüklemiş ve tutuklamalarda bulunmuştu. Savaşın tahrip ettiği köylerden vergileri bir yıl öncesinden topladı. Buna karşılık, Fransızları ve Memlukleri defetmiş Mısır halkının, yeniçeriler tarafından aşağılanmaya niyeti yoktu. Mayıs 1805'te Kahire halkı bir kere daha isyan etti. Yeniçerileri dışarı atarak Hurşit'i alaşağı etti ve bunun ardından toplanan şeyhler Mehmet Ali'yi Mısır'ın hükümdarı ilan etti.

Padişah III. Selim Mehmet Ali'yi Mısır Valisi olarak tanımak zorunda kaldı. Zira başka olaylarla aksi yönde bir tercih yapamayacak derecede meşguldü. 1804'te Balkan Yarımadası'ndaki Sırbistan'da, büyük bir ulusal özgürlük isyanı alevlenmişti. Bulgaristan ve Yunanistan'da da durum sıkıntılıydı ve yaşlı Osmanlı ordusu ardı ardına mağlubiyetlere uğruyordu. Türk Orta Çağ ordusunun gücünü kaybettiğini fark eden reformcu padişah, onu Nizam-ı Cedid (yeni düzenin alayları) adı altında yeni alaylar halinde yeniden örgütlemeye yönelik kararlı çabalarda bulundu. Kendi halkı, bu düzenli birliklerin idamesi için düzenlenen yeni vergileri protesto etti ve bunun yanı sıra reformlara yeniçeriler, ulema ve tarikatlar tarafından da karşı çıkıldı. Reformlara, yeni orduya ve vergilere karşı yönelen yeni bir hareket "Din ve Kanun-u Kadim" sloganıyla ortaya çıktı. Mart 1805'te III. Selim düzenli ordulara katılmaya yönelik bir buyruk yayınladı. Bu karar birçok bölgede yeniçeri isyanlarının fitilini ateşledi. III. Selim tarafından yollanan cezalandırıcı birlik mağlup oldu ve Selim buyruğu geri çekmek zorunda kaldı.

Doğal olarak, böylesi şartlarda Mısır meselesine aktif olarak müdahale edemezdi. Padişah, Mehmet Ali'yi Mısır'dan uzaklaştırmak için son bir başarısız girişim daha gerçekleştirse de Kahirelilerin direnişiyle karşılaşarak aceleyle geri çekildi. 1807'de III. Selim isyancı yeniçeriler tarafından devrildi ve öldürüldü.

1807 İngiliz-Türk Savaşı. Mısır'a Britanya Harekâtı

Ağustos 1805'te İngiltere ile Fransa arasındaki savaş kaldığı yerden devam etmeye başladı ve kısa süre sonra doğuya sıçradı. Her iki güç de Mısır'daki entrikalarına karşılıklı olarak hız verdiler. 1806'da Britanya himayesindeki Memluk beyi Muhammed El Alfi Mısır'da ortaya çıktı. Fransız yanlısı Osman Bardisi ona karşı koydu. Mehmet Ali ise Memlukler arasındaki mücadeleyi kendi çıkarları lehine kullandı.

Osman Bardisi ve Kahirelilerin desteğiyle mağlup ettiği El Alfi 1806'da gizemli sebepler sonucunda öldü. Görünüşe bakılırsa zehirlenmişti. Aynı kaderi kısa süre sonra Osman Bardisi paylaştı. Mehmet Ali Mısırlıları Memluklu liderlerden kurtarmıştı. Buna karşın Memluklere karşı savaş sürdü. Mehmet Ali onları Güney Mısır'a dek amansızca kovaladı.

Osmanlı İmparatorluğu İngiltere ile Fransa arasındaki savaşa ikincisinden yana dahil oldu. 1806'da İstanbul'daki Fransız elçisi General Sebastiani, Babıali ile İngiltere'nin müttefiki durumundaki Rusya arasında bir çatışmayı kışkırttı. Ocak 1807'de Türk ordusunun ana kuvvetleri Ruslara karşı Tuna'ya yerleştiğinde İngiltere Babıali'den Sebastiani'yi kovmasını ve donanmasını, Çanakkale Boğazı'nı ve bataryalarını İngilizlere teslim etmesini talep etti. Moldova ve Polonya (Walachia) Ruslara verilecekti. Türk hükümeti bu ültimatomu reddetti. Bunun üzerine İngiliz Donanması Marmara Denizi'ne girerek İstanbul'u bombalama tehdidinde bulundu.

Filonun yaklaşması başkentte yurtsever bir dalgalanmaya neden oldu. İngiliz Donanması Boğaz'a girmek üzere iyi bir rüzgâr beklerken Türkler başkenti ve Çanakkale kıyılarını Sebastiani ve Fransız mühendisler yönetiminde tahkim ettiler; bunun üzerine İngiliz amirali İstanbul'u ele geçirmeye yönelik herhangi bir girişimin umutsuz olacağına karar vererek donanmasını Akdeniz'den çekti.

İngilizlerin yeni kararı Mısır'a karşı bir saldırı başlatmaktı. 17 Mart 1807'de 5.000 kişilik bir gücü İskenderiye'ye çıkardılar. Mehmet Ali işgalcilere karşı Mısırlılara önderlik etti. Mart sonunda Rosetta'ya giren

2.000 kişilik Britanya gücü şehrin sokaklarında Mısırlılar tarafından ezildi. İngiliz general bu kez Rosetta'ya ilkinin 2 katı büyüklüğünde bir birlik gönderdi, ama o da mağlup oldu. Rosetta Muharebesi'nde fellahlar ve bedeviler profesyonel askerlerle yan yana savaştılar. İngilizler Rosetta'da hâkimiyeti ele geçirmeye çalışırken, Kahireliler ise şehirlerinin tahkimatına başladılar.

İngilizler Kahire'de hiçbir ilerleme kaydedemediler. Rosetta yakınlarındaki ikinci bozgunlarından ve yeni bir Memluk isyanına yönelik kışkırtma girişimlerinin başarısızlığından sonra İskenderiye'ye çekildiler. Mehmet Ali İskenderiye'de ilerleme kaydedince, İngiliz güçleri komutanı barış antlaşması teklifinde bulundu. Eylül 1807'de kalan İngiliz birlikler gemilerle eve döndü ve Mehmet Ali İskenderiye'ye girdi. Popülaritesi olağanüstü artmıştı ve Mısır'ın kahraman koruyucusu olarak selamlanıyordu.

1805-15 Tarım Reformu. Memluklerin Sonu

Mehmet Ali Memluk feodal beylerine karşı mücadelesinde iş başına geldi. 1804'ten 1807'ye kadar olan 4 yıl boyunca Memluklere karşı savaşı sürdürdü. 1807'deki Britanya harekâtı sırasında, Memluklerle İngilizleri geri püskürtmeye yönelik bir ateşkeste anlaştı. Ateşkes sürekli değildi. Mehmet Ali'yi hükümdarları kabul eden Memlukler, sürekli isyan ve komploların nüvesi haline gelen Güney Mısır üzerindeki kontrollerini sürdürdüler.

İngilizlere karşı zaferinden sonra Mehmet Ali kendisini mültezim şirketlerine ve Memluklerde soğuk bir rüzgâr gibi esen toprak reformuna adadı. 1808'de vergi ödemekten kaçınan mültezimlerin arazilerine el koydu ve 1809'da onları faizin yarısından mahrum etti. 1812'de Memluklerin sahip olduğu tüm arazileri aldı. 1814 yılında ise iltizam sistemini bütünüyle tasfiye etti. Bundan böyle fellahlar vergilerini mültezimlere değil, doğrudan devlete ödeyeceklerdi. Bunun yanı şıra fellahların mültezimlere kişisel bağımlılığı da ortadan kaldırıldı. Mültezimlerin ellerinde kalanlar artık usia toprağıydı. Tahsis edilmiş topraklar (atar) artık devlet mülküydü. Mehmet Ali'nin emriyle mültezimlere tazminat olarak hazineden yıllık kira şeklinde faiz ödenecekti. Ama güçlerinin iktisadi temelleri dinamitlenmişti.

Bununla birlikte Mehmet Ali, üretimdeki feodal yapıyı tasfiye etmedi. İltizamın ve kamu arazisi harici paylaşımın 1813'ten itibaren çözül-

mesi, şüphesiz fellahların koşullarını iyileştirdi. Bununla birlikte, artık tek tek feodal beyler yerine bir bütün olarak feodal devlet için çalışıyor olsalar da, fellahlar üzerindeki sömürü devam ediyordu.

Üstelik devletin kontrolüne geçen topraklar çok geçmeden yeniden özel şahıslarda toplanacaktı. 30'larda (ilk devir 1 Aralık 1829'da başlar) Mehmet Ali geniş arazileri akrabalarına ve maiyetine, Arnavut, Kürt, Çerkes ve Türk birliklerindeki subaylara ve yüksek rütbelilere dağıttı. Kısa sürede, yüzbinlerce çiftliği üzerinde çalışan köylülerle birlikte bahşetmişti. Bunun sonucunda 1854'ten sonra, öşri olarak bilinecek bu toprakların sahipleri öşür vergisi ödemek zorundaydı. Böylelikle, eskinin feodal soylular sınıfını mülklerinden ve gücünden mahrum bırakan ve mültezim sınıfını tasfiye eden Mehmet Ali, bunların yerine yeni hanedanın dayanak noktası haline gelecek yeni bir feodal soylular sınıfı yaratmış oluyordu.

1809 ile 1815 yılları arasında, Mehmet Ali vakıf arazilerini devletleştirdi, hükümet camilerin ve ruhban sınıfının bakımını üzerine aldı. Bu önlem ruhban sınıfının hoşuna gitmedi ve birçok şeyh Mehmet Ali'ye "onu yükselttiğimiz gibi alaşağı da ederiz" diyerek gözdağı verdi. Buna karşın Mehmet Ali bu şeyhleri Kahire dışına sürerek muhalefetlerini sertçe bastırdı. İltizamın kaldırılması, faizin kısılması ve bir dizi diğer uygulama, 1809 ve 1810'daki başarısız ayaklanmaları kışkırtan Memluklerde hoşnutsuzluk yaratmıştı. Memluklerden bazıları Sudan'a kaçarken, bir kısmı da Mehmet Ali'nin otoritesini tanıyarak Mısır'da kaldı. Birçoğu Kahire'ye yerleşti. Ama eski mülklerini ve güçlerini unutmadılar; Memluk feodalizmini yeniden kurmayı hedefleyen yeni ayaklanmalar hazırladılar.

Mehmet Ali, Memluk tehdidine tek seferde mutlak bir son vermeye karar verdi. 1811'de Babıali tarafından birliklerini Arabistan'a göndererek yeni kurulan Vahabi hükümetini ortadan kaldırmakla görevlendirilmişti. Yola çıkış günü olan 1 Mart 1811'de, Kahire'de 500 Memluklunun da yer aldığı bir askerî geçit töreni düzenledi. Birlikler şehir boyunca süren yürüyüşlerine başladıkları yer olan kalede yeniden bir araya geldiler. Birliklerin büyük çoğunluğu kaleyi terk ettiğinde, Arnavutlar kalenin kapılarını kapatarak Memluklerin etrafını sardılar ve onları katlettiler. Memluklerin evlerinde aramalar yapıldı. Kahire'de, eyaletlerde ve Güney Mısır'da, Mehmet Ali'nin askerleri ve halk Memluklerin peşine düştü. Neredeyse bütün Memlukler ele geçirilerek infaz edildi. Yalnızca bir avuç Memluklu Sudan'a sığınarak kurtulmayı başardı.

Mehmet Ali'nin Askerî Reformları

Mehmet Ali'nin tarımsal reformları askerî reformların önünü açtı ve onun reformcu çalışmalarına şiddetle karşı çıkan Memluklere karşı savaşı sırasında uygulamaya konuldu. 1808'de gericiler tarafından öldürülen Türk reformcuları III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'nın hazin sonları, Mehmet Ali için bir uyarı işlevi gördü. Kurnaz bir politikacı olarak, güçlü bir düzenli ordu kurmak için iç tepkileri bertaraf etmek zorunda olduğunu anladı. Mısır'ın yeniçerileri Memluklere karşı misillemelerin ardında yatan buydu. Mehmet Ali böylelikle III. Selim'in hatalarından kaçınmayı başardı. Sonuç yeni ve modern bir Mısır ordusuydu. Mehmet Ali düzenli ordu kurma işine iktidara gelir gelmez koyuldu. Er ve silah eksikliğinden dolayı ilerleme başlarda yavaş seyretti. Yeni ordunun çekirdeği Arnavutlardan oluşturuldu. Mısırlılar dışarıda tutuldu, zira onlarda Türk-Memluk gelenekleri hâlâ güçlüydü. Ama Arap seferinin (1811-19) ve özellikle de ordunun büyük kısmını oluşturan Afrikalı askerlerin soğuktan donduğu Mora seferinin (1824-28) ardından Mehmet Ali nihayet yerli Mısırlıları (fellahlar) orduya almaya karar verdi. Bu ordu Mehmet Ali'ye Suriye'de muhteşem zaferler kazandıracaktı.

Başlangıçta birlikler yabancı askerî uzmanlar tarafından eğitiliyordu. Mehmet Ali'nin Arap seferinin ardından Asvan'da kurduğu geniş eğitim kampında, binlerce genç Mısırlı ve Sudanlı, Fransız ve İtalyan eğitmenlerin nezaretinde eğitime tabi tutuldu. Bu eğitmenlerin çoğu Burbonlar'ın dönüşünden sonra ülkelerini terk eden imparatorluk subaylarıydı. Süleyman Paşa adını alan yetenekli Fransız subayı Seve, göz alıcı bir rol oynadı. Mehmet Ali bunlara ek olarak Mısırlı kumandanlar için askerî okullar kurdu. Bunların başında Dimyat'taki piyade okulu, Giza'da kurulan süvari okulu ve Kahire yakınlarındaki Tura'da bulunan topçu okulu geliyordu. Genelkurmay Akademisi 1826'da açıldı. Fransız askerî mevzuatı Arapçaya çevrildi. Mısır ordusu Napolyon'un ordusunu örnek aldı. Teçhizatına toplar da dâhil edildi. "Bu seçkin top teçhizatı Avrupalı ordulardaki muadilleriyle mukayese edilebilir" diye yazıyordu Napolyon'un mareşallerinden biri. Ve ekliyordu: "Ona bakınca fellahları birinci sınıf askerlere dönüştüren devletin gücüne hayret ediyorsunuz." Silahlar Avrupa'dan alınıyordu, ama bunlar sıklıkla Mısır'da da imal ediliyordu.

1830'larda düzenli Mısır ordusu dikkat çekici boyutlara ulaşmıştı. 1883'te her biri 3.000 kişilik 36 piyade alayı, toplamda 50.000 kişilik 14 muhafız alayı, her birinde 500 asker bulunan 15 süvari alayı ve 2.000

kişiyi kapsayan 5 topçu alayıyla, genel toplamda neredeyse 180.000 askere sahip bir ordu haline gelmişti. Üstelik aşağı yukarı 40.000 kişilik düzensiz birlikler de Mısır ordusunda görev yapıyordu.

Mehmet Ali bir kara ordusu yaratmakla yetinmedi. I. Petro'nun reformlarını inceledi ve kendisini sık sık bu büyük Rus reformcusuyla kıyasladı. I. Petro gibi o da ulusal bir donanma yaratmaya karar verdi.

Marsilya, Livorno ve Trieste'den gemi satın almakla kalmadı. 1829'da, Mısır donanmasının neredeyse tamamının Navarin Savaşında tahrip olmasının ardından, İskenderiye'de bir tersane inşa etti ('İskenderiye Tersanesi'). Çok kısa sürede tamamlanan bu tersanede, Ocak 1831'de ilk yüz topluk gemi denize indirildi. Başlarda gemi inşa endüstrisinde işçilerin çoğu Avrupalıydı. Ama çok geçmeden yüksek beceriye sahip yerli işçiler yetiştirildi ve Araplar hızlıca teknik yetkinliklerini kazandılar. Kısa süre sonra 8.000 tersane işçisinin neredeyse tamamı Mısırlıydı. "Bütün işin Araplar tarafından yapıldığı, dünyadaki bütün tersanelerle kolaylıkla rekabet edebilecek güçteki İskenderiye Tersanesi, bu insanlarla nelerin yapılabileceğini açıkça gösteriyor. Avrupalılar bu kadar kısa sürede böyle muhteşem sonuçlara asla ulaşamazdı." diye yazıyordu Avrupalı bir gözlemci.

Gemilerde görev alacak mürettebat da eğitimden geçiriliyordu. Kısa bir zaman aralığında, 15.000 Mısırlı denizci göreve hazır hale getirildi. Kumandanlar ise eğitimlerini yeni kurulan deniz okulunda aldılar. "Araplar çok yönlüler ve kusursuz yeteneklere sahipler. Denizci doğmuş gibiler." diye yazıyordu aynı gözlemci. Mehmet Ali bunlara ek olarak bir dizi yeni kale inşa etti ve eskileri güçlendirdi.

Sanayi ve Tarımda Kalkınma. Tekeller.

Ordunun yeniden örgütlenmesi birçok atölye ve fabrikanın kurulmasını gerektirdi. Dökmeci dükkânları, demirciler, metal atölyeleri, yelken fabrikaları ve diğer bağlı teşebbüsler İskenderiye Tersanesi'nde kuruldu. Kahire ve Reşid'de yeni fabrikalar türedi. Yıllık 2.000 ton pik demir kapasiteli bir dökümhane, 3 top fabrikası ve barut imalathaneleri inşa edildi. Pamuk, keten, fes, elbise ve hâlât imalathaneleri açıldı. Şeker fabrikaları ve mandıralar ortaya çıktı. Bütün bu teşebbüsler devlete ya da hanedan ailesinin üyelerine aitti. Mehmet Ali yönetiminde tarımın gelişimi ivme kazandı, başta ihraç pamuk, pirinç, çivit olmak üzere mahsullerin hasadı arttı. Tarımdaki ilerleme Jumel'in (bir Fransız) yeni bir pamuk bitkisini kullanıma sokması ve sulama projelerinin inşası için kapsamlı bir progra-

mın uygulamaya sokulmasıyla daha da ileri taşındı. Eski sulama kanalları onarımdan geçirildi, yenileri inşa edildi. Delta'da havza sisteminden daimi sulamaya geçiş başladı. Mehmet Ali Nil üzerinde, Delta'nın başında büyük bendin kuruluşunu gerçekleştirdi. Bunun sonucunda, sulanan arazi aşağı yukarı 100.000 feddan (1 feddan= 1,038 akre=4200 metrekare – *çev.*) arttı ve 1821'de 2 milyon feddan olan işlenen arazi, 1883'te 3,1 milyon feddana yükseldi. Mısır'ın bütün sanayi, zanaat ve tarım üretimi Mehmet Ali'nin hükümranlığı boyunca devlet denetimindeydi. Bu denetim ülke ekonomisinin merkezi tanziminin özgün bir türü olan bir tekeller sisteminden etkilenmişti. Tekel sistemi 1816'dan 1820'ye uzanan zaman diliminde şekillendi. Köylü ve zanaatkâr haneleri memurların gözetimine tabi tutulmuştu ve devlet onların ürettikleri malları satın alma ve satma ayrıcalığına sahipti. Her yıl köylülere kaç feddanlık bir araziyi işleyecekleri ve hangi mahsulleri ekecekleri bildiriliyordu. Zorunlu teslimat miktarları ve alış fiyatları belirleniyordu. Zirai ürünlerin yanı sıra, devlet ayrıca iplik, elbise, başörtüsü, sabun, soda, şeker ve diğer ürünlerin de üretim ve satın alma tekelini elinde bulunduruyordu. Tarım ve zanaat tekelleri, devleti Mısır ürünlerinin iç pazardaki tek tedarikçisi ve tek ihracatçısı haline getiren ticaret tekelleriyle tamamlanıyordu. Şehirlerdeki perakendecilerse devlet tekelindeki ürünlerin satışını üstlenen kamu acentelerine dönüştü.

Fellahların ve İşçilerin Durumu.

Mehmet Ali'nin gerçekleştirdiği askerî reformların ve ekonomideki yeniden yapılandırmanın bedeli kitlelere yüklendi.

Kurulan bir dizi geniş ve epeyce gelişmiş endüstriyel kuruluş bir sanayi proletaryasını beraberinde getirdi.

Mısırlı işçilerin yaşam koşulları Avrupalı kardeşlerinden çok daha kötüydü. Fabrika organizasyonu Rus feodal manifaktürlerini, hatta Arakçeyev zamanındaki askerî düzeni andırıyordu. (Arakçeyev: Rus Çarları 1. Paul ve 1. Alexander'ın acımasız gözdesi; gerici bir polis despotluğu ve mutlak bir askerî tahakküm döneminin önde gelen yöneticilerindendir. -*Editörün notu*) Fabrika işçileri müfreze, bölük ve taburlar halinde örgütlenmişti. Subaylara itaat etmek ve askerî talimler yapmak zorundaydılar. Barakalarda yaşıyor, kıt bir ücret aldıkları fabrikalarda zorla istihdam ediliyorlardı. 1883 bütçesinde yer alan bir veriye göre, ordunun bakımı için 28 milyon frank, Mehmet Ali'nin şahsi harcamaları için 3,5 milyon frank sarf edilirken, fabrikaların bakımı ve işçilerin ücretlerine ise yalnızca 2,75 milyon frank ayrılıyordu. Köylülerin durumu

işçilerden daha iyi değildi. Fellahlar nefret ettikleri Memluklerden ve mültezimlerden kurtulmuş olsalar da, işler onlar için daha iyiye gitmedi. Memlukler devrinde olduğu gibi toprağa bağlı durumdaydılar. Yılın 60 günü Mehmet Ali'nin ve ona bağlı yöneticilerin topraklarında angaryayla yükümlüydüler. Eskiden mültezimlere ödedikleri vergiyi şimdi devletin tahsildarları daha yüksek oranlarla topluyorlardı. Memluklerin hükümranlığında askerlikten muaflardı. Şimdiyse fiziksel cezanın yoğun olduğu acımasız bir sisteme sahip feodal orduda uzun süreli askerlik yapmakla yükümlüydüler. Ürünleri üzerinde diledikleri gibi bir tasarrufa sahip değillerdi, mahsulün çoğunu devletin alıcılarına düşük fiyattan satmak mecburiyetindeydiler.

Bir yanda köylüler ve zanaatkârlar açlıktan ölürken, diğer tarafta tekeller büyük karlar elde etmeye devam ederek devletin büyük bir ordu kurmasının ve tekel ürünlerini stoklama ve vergi toplama hakkını satın alan tüccarların zenginleşmesinin önünü açıyordu.

Bu boyunduruğa katlanamaz hale gelen birçok fellah ve zanaatkâr isyan etti ve Suriye'ye kaçtı. Mısır hükümeti onların geri dönmesini talep etti ve kitlesel ayaklanmaları acımasızca bastırdı. (1822'de Kahire'de, 1823'te Minufiya bölgesinde, 1824'te Güney Mısır'da ve 1826'da Bilbeis bölgesinde birer isyan meydana geldi.)

Devlet Aygıtının Yeniden Yapılandırılması

Resmiyette Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kabul edilmeyi sürdürdü. Buranın valisi ve paşası olan Mehmet Ali de padişaha ve Babıali'ye tabiydi. Kul maskesini taşımaya devam ettiyse de gerçekte Babıali'nin emirlerinden kendi işine gelenleri yerine getirdi, aksi durumda olanları baltaladı. Aslına bakılırsa Mısır, kendi hükümeti, ordusu, hukuku ve vergi sistemi olan bağımsız bir devlet haline gelmişti. Mehmet Ali padişaha toplam harcama bütçesinin yüzde 3'ünü teşkil eden yıllık bir haraç ödüyor, padişah tarafından tanınıyor ve padişahın adı hutbelerde geçiyordu. Mısır'ın Babıali'ye bağımlılığı bunlarla sınırlıydı. Yabancılar Mehmet Ali'yi genel vali olarak adlandırıyordu.

Mısır'ın savunma kapasitesini güçlendirmek için Mehmet Ali yönetimde de reform gerçekleştirdi. Vilayet valilerinin (kâşifler) despotik gücüne dayalı eski Memluk yönetim sistemini tasfiye ederek merkezi devlet aygıtını yarattı. Avrupa'yı örnek alan işlevleri katı şekilde belirlenmiş bir dizi bakanlık kurdu. Savaş bakanlığı ordu ve donanmadan sorumluydu. Maliye bakanlığı vergi topluyordu. Ticaret bakanlığı tekel-

leri kontrol ediyor, aynı zamanda dış ticaret tekelini de elinde bulunduruyordu. Eğitim bakanlığı birçok okul kurdu, Avrupa'ya bilimsel eğitim almak üzere öğrenci gönderdi. Son olarak içişleri ve dışişleri bakanlıkları kuruldu. Bunların bünyesinde denizcilik, çiftçilik, toplum sağlığı gibi sorunlarla ilgilenen komite ve konseyler oluşturuldu.

Mehmet Ali Mısır'ı yedi yeni vilayete ya da müdürlüğe böldü. Bunların başında bulunan merkezi hükümete tabi olan bir vali (müdür), idari görevleri yürütüyor ve vergi topluyordu. Devlet atölye ve fabrikalarından da sorumlu olan bu vali aynı zamanda kanal, köprü ve yolların iyi durumda olmasını gözetmekle yükümlüydü. Ekim ve mahsul toplama işlerinin zamanında gerçekleşmesini sağlıyordu. Müdürlükler başlarında birer memur bulunan semtlere ayrılmıştı. Yerel idari birimlerse başında nazırların bulunduğu nahiyelerdi. Son olarak, her köyün şeyhi aynı zamanda köyün amiri konumundaydı. Bu uyumlu ve hiyerarşik olarak sıkıca sıralanmış idari sistem sayesinde hükümet devlet aygıtının bütün bölümlerini tamamen denetleyebiliyordu.

Ülkenin idari yapısının Avrupalılaştırılmasına yardım için Fransız doktor, mühendis, öğretmen ve avukatları davet eden Mehmet Ali, bu sayede Mısırlılar arasında bir burjuva entelijensiyasının temelini attı.

Kültürel Reformlar

Yeni bir ordunun ve devlet aygıtının yaratılması eğitimli insanlara olan ihtiyacı beraberinde getirdi. Bu sebeple Mehmet Ali, birçok genç Mısırlıyı askerî ve teknik bilimler, ziraat, tıp, dil ve hukuk eğitimi için Avrupa'ya gönderdi. Uzmanlıklara yönelik literatür ve ders kitapları Arapçaya çevrildi. Eğitimlerini tamamlayan öğrenciler, evlerine döndüklerinde subay, memur veya devlet teşekküllerinde yönetici ya da mühendis olarak görevlendirildiler. Bazıları bakan oldu.

Mısır'da ilk kez seküler okullar açıldı. 8 ila 12 yaşlarındaki 6.000'in üzerinde öğrenciye, ilkokullarda Arap dili ve matematik öğretildi. Yaşları 12 ila 16 arasında olan öğrenciler ortaokullarda Türkçe, matematik, tarih ve coğrafya öğrendi. Mezuniyetin ardından, 4 yıllık bir eğitim almak üzere branş okullarına gidebiliyorlardı. Askerî okullar dışında tıp, veterinerlik, teknik, mühendislik, ziraat, filoloji ve müzik gibi dallarda da okullar açıldı. Öğrenciler burs alıyorlar, barınma için ücret ödemiyorlardı. Bunlara ek olarak askerî ve sivil hastaneler de kuruldu. Bunların zamanın Avrupa hastanelerinin büyük çoğunluğundan aşağı kalır yanı yoktu.

1822'de Mehmet Ali ülkenin ilk basımevini açtı. Burada Arapça, Türkçe ve Farsça kitaplar yayımlandı. Mehmet Ali devrinde ayrıca Mısır'ın ilk gazetesi olan El-Vakıa yayın hayatına başladı. Mehmet Ali'nin kendisi de okumayı yaşamının çok geç bir döneminde, 45 yaşında öğrendi. Okuma yazma bilmeyen biri olarak Mısır'da 10 sene boyunca hüküm sürmüş; savaşın, mühendisliğin ve tarihin esaslarına bütünüyle doğuştan gelen zekâsıyla hâkim olmuştu. Bu yeni bilgisiyle ordu idaresine ve kamu teşebbüslerine ilişkin araştırmalar yaptı, dış basındaki haberleri takip etti.

Mehmet Ali'nin Reformlarının Genel Karakteri

Tıpkı 1. Petro'nun reformları gibi, Mehmet Ali'nin reformları da, feodal devlet tarafından acımasızca sömürülen halk için bir külfet olsa da, ilerici bir niteliğe sahipti. 1. Petro gibi üretimin feodal yapısına son vermeyen Mehmet Ali, yalnızca Orta Çağ'ın en gerici kalıntılarını tasfiye etti. Aynı zamanda bir toprak sahipleri ve tüccarlar devleti kurdu; güçlü bir ordu, donanma ve devlet aygıtı yarattı ve Mısır'ı güçlü ve canlı bir devlet haline getiren bir dizi reforma imza attı.

Karl Marx Mehmet Ali'nin reformlarını takdir etmiştir. Marx, onu "sarığı gerçek bir kafayla ikame eden tek adam" olarak tanımlamıştır. (Rus-Türk Meselesi –İngiliz Kabinesinin Hile ve Hurdası. Nesselrode'un Son Notu– Doğu Hindistan Sorunu. New York Daily Tribune, 25 Temmuz 1853.) Mısır'ı zamanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "ayakta kalabilir tek unsur" olarak tarif etmiştir. (Burma'da Savaş –Rus Sorunu– Tuhaf Diplomatik Yazışma, New York Daily Tribune, 30 Temmuz 1853.)

Mehmet Ali'nin reformlarında gerici olan pek çok unsur da mevcuttu. O yalnızca Mısırlı işçi, zanaatkâr ve fellahları değil diğer halkları da ezdi. Yunan özgürlük hareketini bastırdı; Arabistan, Suriye, Sudan, Kilikya ve Girit'i boyunduruk altına aldı. Mısır'ın toprak sahipleri ve tüccarları için uçsuz bucaksız bir çok uluslu imparatorluk yaratmayı hayal etti. Arapların dışında Türklere, Yunanlılara ve Sudanlılara da hükmetti. Orduları komşu Arap ülkelerinde bile zapt edilmiş ülkeleri ele geçiren ordular gibi davrandı.

Bu acımasız feodal boyunduruk, birbiri ardına gelen saldırgan savaşlar, ezilen halkların muhalefeti ve başta Britanya olmak üzere büyük güçler, Mehmet Ali'nin gücünün altını oydu ve sonunda onun düşüşüne yol açtı.

BÖLÜM IV

19. YÜZYIL BAŞLARINDA FİLİSTİN, SURİYE VE IRAK

Suriye'de Fransız Planlarının Fiyaskosu

Resmî otorite olarak yalnızca Babıali'yi kabul eden yerel despotlar tarafından gaddarca ezilen Filistin, Suriye ve Irak -Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak bölgeleri- 19. yüzyılın şafağında, Avrupa'yı derinden sarsacak olaylar anaforunun içine çekilecekti. Bu ülkeler, Napolyon'un Mısır seferi ve Hindistan'daki sert İngiliz-Fransız mücadelesi esnasında kendilerini uluslararası politikanın göbeğinde buldular. Hayatı boyunca Hindistan seferi fikrinden hiç vazgeçmemiş olan Napolyon'un Irak ve Suriye'nin önemli bir yer tuttuğu geniş kapsamlı planları vardı. Fransızların Mısır seferini, Fırat Vadisi boyunca, Suriye ve Irak üzerinden Hindistan'a ilerleme izleyecekti.

Bu bağlamda Burbonların geleneğini sürdüren Direktuvar[4] Fransız ticaretinin ve Doğu Hıristiyanlarının müdafaası düsturuyla, Fransız etkisini doğuya doğru genişletmek için gayret sarf etmişti. O zamanlarda bile, Doğu Hıristiyanlarının haklarını koruma gerekliliği, Fransız burjuvazisi tarafından Suriye ve Filistin'de nüfuz sahibi olmak ve Doğu'daki yayılmacı planlarını örtbas etmek için bahane olarak yaygın şekilde kullanılıyordu. Mısırda olduğu gibi, Fransız burjuvazisinin esas amacı katıksız olarak yağmacılıktı. Fransa'nın bu bölgedeki somut planları Bonapart'ın Mısır seferi stratejilerini yakından izledi ve ayrıca onun Hindistan'ı zapt etme hayalini gerçekleştirmek üzere tasarlandı.

1799 yılında Mısır seferi esnasında Bonapart, Suriye'ye karşı bir harekât başlattığında bunu, Türklere ve İngilizlere karşı konuşlandırıla-

4 *Direktuvar*: Fransız İhtilalinde Cumhuriyet Hükümetini idare eden beşler heyeti. -çev.

cak Fransız çekirdekli bir Arap ordusu oluşturma niyetiyle yürütecekti. Bu sebeple Arap feodal beylerine ve yerel Türk yöneticilerine bel bağladı. Suriye Paşası Cezzar'ın elinde kayda değer bir güç ve İngilizlerden gelen para bulunduğu için onunla yapılan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Nitekim 20 yıldan fazla bir süre Suriye'yi mutlak bir güçle yönetmişti ve gücünü bir başkasıyla paylaşmaktan yana değildi.

Lübnanlı II. Emir Beşir ise (kendisine uzlaşı için Albay Sebastiani gönderilmişti) vaktinin gelmesi ve hangi tarafın kazanacağını görmek için kurnazca beklemişti. Cezzar'ın, birliklerini Akka'ya göndermesi yolundaki talimatına, dağlarda tamamıyla bir anarşinin hüküm sürdüğü, insanların vergi ödemediği ve sefer emrini dinlemediği cevabını verecekti. Fakat yine de hem Türklere hem de Fransızlara erzak sağlamaktan da geri kalmamıştı. Beşir Lübnan'daki, özellikle Beyrut'taki, Avrupa'dan sakınan Katolik rahip ve papazların Maruni nüfusu arasındaki geri kalmış unsurlara, Fransız Cumhuriyeti ve Bonapart nefretini körüklediği gerçeğini hesaba katmak zorundaydı. Sadece meşhur Ömer Zahir'in torunu, Safad şeyhi Salih, Bonapart tarafına geçti ve Memluk birliklerini Tabor Dağı eteklerine çekerek ona yardım etti (16 Nisan 1799). Öte yandan Bonapart kampında, Akka'nın ele geçirilmesi esnasında destek vereceklerini taahhüt eden Maruniler ve II. Beşir arasında görüşmeler sürüyordu.

Ancak, yetmiş gün süren kuşatmaya ve sürekli yinelenen saldırılara rağmen Fransızlar, Sidney Smith komutasındaki Britanya filosunun silahları ile savunulan Akka'yı ele geçiremediler. Bonapart 14 Haziran 1799'da Kahire'ye geri döndü. Pervasız planları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Fransız ordusu Suriye halkı tarafından etkin bir şekilde desteklenmemişti. Fakat Cezzar'a duydukları şiddetli nefret duygusundan ötürü Suriye Arapları Türklere de yardımda bulunmamıştı. Fransız ordusu Mısır'da olan derin etkinin aynısına Suriye'de erişemedi ve nihayetinde Akka'dan öteye gidemedi. İşgal edebildikleri yegâne yerler Filistin sahil şeridi ve Esdraleon Ovası olmuştu. Ülkede yalnızca 3 ay kadar kalabildiler. Fakat Suriye'deki askerî operasyonlar iç durumu daha karmaşık bir hale getirmişti ve feodal beyler arasında yeni feveranlara sebep olmuştu.

Irak İçin İngiliz-Fransız Mücadelesi

Mısır Seferi başarısızlığı Bonapart'ın planlarını engellemiş olabilirdi fakat kendisini yıldırmamıştı. Amiens Antlaşması'nın sonuçlanma-

sından bir müddet sonra Fransızlar bir kez daha Orta Doğu'da oldukça aktifleşecekti. 1802 yılının sonbaharında Albay Sebastiani, Orta Doğu ülkelerine yerel yöneticilerle bağlantılar kuracağı ve Fransız seferinin yeni yollarını hazırlayacağı bir seyahate daha çıkacaktı.

1805'te Napolyon, Hindistan'a karşı bir sefer için düzenlediği planla Doğu politikasını yeniden canlandırdı. Bu kez Asi Nehri ağzından bir çıkarma yapıp, oradan Fırat vadisine doğru sıçrama niyetindeydi. Bir sonraki adım Fransız birliklerinin Irak boyunca geçişlerini sağlamak olacaktı. Bonapart'ın ajanları, Büyük Süleyman'ın 1802 yılında ölümünden sonra tüm gücü eline alan ve şimdi de Fransız eğitmenlerin yardımıyla, Avrupalı yöntemlerle düzenli bir askerî kuvvet oluşturan Bağdat Paşası Hafız Ali ile bir anlaşmaya vardılar. Ancak Paşa 1807 Ağustosunda, bir komployla öldürüldü, Fransızlarla bağlantı halinde olan yeğeni Küçük Süleyman, amcasının kurduğu düzenli güçlerin de yardımıyla suikastçıları bozguna uğrattı. General Sebastiani'nin ısrarı üzerine Babıali Küçük Süleyman'ı Bağdat Paşası ilan etti. Aynı zamanda Fransa, İran'la bir ittifak antlaşması imzaladı ve Şah'ın ordusunu ıslah etmek ve Fransız birliklerinin ülkeden geçişleri için hazırlıklar yapmak üzere, General Gerdane'nın başında olduğu askerî bir heyet İran'a gönderildi.

Fakat Irak'ın, Hindistan yolu üzerindeki konumu Britanya için Irak'ın önemini artırıyordu ve burada Fransız ajanlarının aktiviteleri Britanya karşıtlığını kışkırtıyordu. Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) 18. yüzyıl sonunda Irak boyunca uzanan bir posta hattı inşa etti, posta Bombay'dan Basra'ya deniz yoluyla iletiliyordu, buradan da Bağdat ve Halep üzerinden develerle İstanbul'a taşınıyordu. Bundan dolayı, bu hattı kontrol eden (Britanya temsilcilerinin İran'da yaptığı gibi) Basra ve Bağdat'taki Doğu Hindistan Şirketi temsilcileri, Napolyon ajanlarının aktivitelerini etkisizleştirmek için talimatlar alıyordu. Bağdat Paşası Hafız Ali'ye 1807'de düzenlenen kumpas da aslında İngilizlerin yardımıyla organize edilmişti.

1809'da, İspanya'daki olaylar, Bonapart'ın dikkatini Hindistan planlarından başka yöne çevirdiğinde, İngilizler Fransız heyetini Irak'ın dışına çıkarmayı başarmışlardı, fakat aynı yıl, bu kez de Küçük Süleyman ile Doğu Hindistan Şirketi temsilcileri arasında bir anlaşmazlık baş gösterdi ve şirket temsilcileri Bağdat'ı terk etmek zorunda bırakıldı. Britanya tesiriyle Küçük Süleyman, Babıali tarafından 1810 yılında görevden alındı ve ölüme mahkûm edildi. Yeni gelen Bağdat Paşası, Doğu Hindistan Şirketine ayrıcalıklarını geri verme ve işlerine müdahale et-

meme sözü verdi, fakat bu sözlere rağmen Bağdat'tan kovuldu ve Türk birlikleri tarafından öldürüldü. Doğu Hindistan Şirketi'nin Bağdat ve Basra'daki ticaret istasyonları yeniden kuruluyordu.

Nitekim Fransızlar, 19. yüzyıl başlarında Yakın Doğu'da üstünlük için giriştikleri şiddetli çatışmalarda yenildiler. Mehmet Ali tarafından yönetilen Mısır hariç, her yer Britanya'nın hâkimiyeti altındaydı. Ayrıca Irak ve Basra Körfezi bölgesindeki konumunu oldukça güçlendirmişti.

Vahhabi Saldırıları

19. yüzyılın ilk on yılında, Suriye'nin köy ve kasabaları, doğu Filistin ve Irak (Fırat'ın sağ kıyı tarafı) sürekli Vahhabi saldırılarının hedefi haline gelmişti (Vahhabilik hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Bölüm V). Vahhabilik yandaşları padişahın Arap ülkeleri üzerindeki otoritesini tanımıyor ve onları dinsel doktrinler temelinde birleştirmek için mücadele ediyordu. Bu görevi gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan güce haiz olmadıkları için, kendilerini Suriye ve Irak üzerine sistematik saldırılar düzenlemekle sınırlandırdılar. Bu saldırılarında zorbalık yaptılar, kasabaları yağmaladılar ve vergi topladılar.

Nisan 1801'de Vahhabiler, Şii'lerin kutsal kenti olan Kerbela'ya taarruz etti. Kent 2 gün içinde talan edildi, evler ateşe verildi ve mürtetler (dinden dönenler *-çev.*) hemen ortadan kaldırıldı. 4.000'den fazla insanı katlettiler ve Şii camisinden sayısız hazineler yağmalayıp, çöle geri kaçtılar. Bağdat Paşası'nın peşlerinden Arabistan'a gönderdiği kuvvetler bozguna uğratıldı. Vahhabiler 1803'te Halep yakınlarında tekrardan ortaya çıktılar. 1804'te ise, Basra ve Zubair kentlerine baskın yaptılar, fakat Bağdat Paşası Hafız Ali birlikleri tarafından geri püskürtüldüler. Babıali'nin emri üzerine, Hafız Ali Arabistan üzerine sefer düzenlemek için bir ordu toparladı, fakat bu seferberlik (1804-05) başarısızlıkla sonuçlandı. Vahhabiler saldırılarını yenilediler ve Basra, Zübeyir, Kerbela ve Necef'i zapt etmek için yeni bir girişimde bulundular. Vahhabiler 45.000 adamdan müteşekkil bir güçle 1808 yılında Bağdat'a, Küçük Süleyman tarafından geri püskürtülecek bir saldırı daha düzenlediler. Aynı yıl içinde Ma'an ile Halep arasındaki geniş bir coğrafyada görünür oldular. 1810 yılında ortaya çıktıkları yer bu kez Havran'dı. Vahhabilerin Suriye üzerine saldırıları ancak Vahhabileri bölgeden tasfiye etmekle tehdit eden Mısır birliklerinin Arabistan'a gelmesiyle (1811) bir son bulacaktı.

Feodal Anarşinin Yükselişi

Görkemli Babıali'nin dışsal politik karışıklıkları ve dış güçlerin müdahalesi, 1807-08 reformlarının başarısızlığı, III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümü Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezkaç eğilimleri güçlendirmişti. Babıali'nin Arap eyaletlerini yöneten paşaların ayrılıkçılığı daha önce görülmemiş boyutlara varmış, güç ve iktidar için tamamen ilkesiz bir mücadele haline gelmişti. Asi derebeylerle savaşmaya gücü ve imkânı olmayan merkezi hükümet bir grup paşayı diğerinin karşısına çıkararak içinde bulunduğu bu zor durumdan kurtulmanın yollarını arıyordu fakat bunu yaparak da yalnızca genel kaosu arttırmış oluyordu. Avrupalı güçler ve onları takip eden İran ve Mısır, kendileri açısından bir fırsat gördüklerinde, faal olarak bu yıkıcı çekişmelere müdahalede bulunuyordu.

Bu sırada Fransızların Filistin'den çekilmesi, kendisini Napolyon'a karşı zafer kazanmış addeden Cezzar'ın otoritesini ve gücünü oldukça arttırmıştı. Zira küçük Akka'sı, işgalcilerin yenilmez ordularına karşı koymuş ve daha önce hiç mağlup edilmemiş gelişkin bir Avrupa ordusunun istilasını geri püskürtmeyi başarmıştı. Cezzar zafer sarhoşluğuyla, tüm Suriye'nin kontrolünü kazanmak için çabalarını arttırdı ve kendi topraklarına katmayı hayal ettiği Şam ve Trablus paşalarına karşı süreğen bir savaş başlattı. Bu, doğal olarak Akka paşasının artan gücünü memnuniyetsizce izleyen Babıali'yle de bir çatışma anlamına geliyordu. Kendi temsilcilerinin ayrılıkçı eğilimlerine karşı inatçı bir mücadele sürdüren Sultan III. Selim, Cezzar'ın etki ve gücünü sınırlandırmak için çaba sarf ediyordu, üstelik o esnada Cezzar kendi dengine göre bir rakip de bulmuştu; Lübnan Emiri II. Beşir.

Zorba II. Beşir asi feodal beylerin işini bitirmiş ve kendi nüfuz alanında feodal beyler arasında süren yıkıcı savaşları sonlandırmış ve tüm Lübnan'ı kendi yönetimi altında birleştirmişti. Cezzar rakibini ortadan kaldırmaya karar verdiğinde, merkez bu mücadelede ona karşı II. Beşir'i destekledi. Cezzar, Fransız birliklerinin 1799'da çekilmesinden bir müddet sonra, II. Beşir'i kovmuştu. Fakat Babıali ona görevini hemen iade edecekti. III. Selim, II. Beşir'in feodal haklarını kendi bölgesinin yanı sıra El Bikâ, Anti Lübnan (dağ sırası –*çev.*), Cübeyl ve Sayda için de tanıyordu. İlerleyen zamanlarda II. Beşir, Cezzar Paşa'yı atlatarak doğrudan Babıali'nin emri altına girecekti. Bu, Lübnan yönetiminden uzaklaştırılacak Cezzar için ağır bir darbe olacaktı.

Fakat Babıali'nin emirleri yalnızca, Türk ordusunun Suriye'den Mısır'a geçişi esnasında uygulandı. Ordunun geçişinden hemen sonra Cezzar Lübnanlı köylülerin memnuniyetsizliğini bahane ederek II. Beşir'i yerinden kovdu ve kendi ajanlarından olan iki kişiyi bölgeyi yönetmek üzere görevlendirdi. 1800'de yeni emirlerin dinmek bilmeyen öfkesi, Lübnanlı dağlıları isyana teşvik etti ve II. Beşir'e eski gücünü yeniden kazanma fırsatı tanıdı. Beşir mücadeleyi, Cezzar'a "geçmiş borçları için" 400.000 kuruş (kuruş; Osmanlı İmparatorluğu'nda bir para birimi. 19. yüzyıl başlarında bir kuruş değer olarak bir frankın çeyreğine denkti) ve yılık vergi olarak da 500.000 kuruş ödemeyi kabul ettiği 1803 yılında bir barış sağlanana kadar, sürdürmüştü.

Ahmet Cezzar'ın 1804'te ölümü feodal anarşiyi şiddetlendirdi ve kanlı-yıkıcı çekişmeler tüm paşalıklarda birbiri ardına patlak verdi. Cezzar'ın ordusunun kumandanı Süleyman, Akka'da, aylarca süren savaşlardan sonra paşa oldu ve on beş yıl boyunca (1804-1819) güney Suriye'yi yönetti. Şam'da, paşalar birbiri ardına iktidara geliyordu. Üstelik aynı anda Vahhabilere karşı da savaşıyorlardı. Bir müfreze kumandanı olan Genç Yusuf savaşta sivrilmeyi başarmış ve nihayetinde Şam paşalığı unvanını kazanmıştı. Daha sonrasında yalnızca Vahhabilerle savaşmakla kalmamış aynı zamanda kendisine komşu Akka, Trablus ve Halep paşalarıyla da mücadeleyi sürdürmüştü. Bu savaşlar onun çöküşünü hızlandırdı ve 1812 yılında Mısır civarlarında bir yere kaçmak zorunda kaldı. Cezzar'ın maiyetindekilerden biri olan Mustafa Berber, Trablus'a yerleşti. Tesadüfen Trablus kalesi komutanlığına atandı, sonrasında da vergi toplayarak ve kendisi dışında tüm otoritelerin varlığını hiçe sayarak, kendisini tüm bölgenin efendisi ilan etti. Ebu Nabbed (ceviz baston babası) lakaplı Mahmut Bey Yafa'da iktidarı ele geçirdi. Irak'ta da benzer bir manzara vardı. Kirmanşah'ın İranlı yöneticisi ve Kürt beyleri destekledikleri tarafa aktif bir şekilde yardımcı müdahalelerde bulunuyorlardı. Küçük Süleyman'ın 1810 yılında ölümünden sonra Abdullah, Bağdat'ın egemenliğini 2 yıla mahsus olmak üzere ele geçirdi. 1812 yılında yerini, ünlü Büyük Süleyman'ın oğlu Sait Paşa'ya bırakacaktı. Yönetimde kaldığı yıllar (1812-1817) feodal düzensizlikler ve Babıali'nin ayrılıkçılığa ve Irak kölemenlerinin inatçılığına karşı neticesiz teşebbüsleriyle anılır.

II. Beşir'in Lübnan'daki Reformları

Bütün feodal parçalanma süresi boyunca, II. Beşir, Lübnan'ın merkezileşmesi ve yeniden yapılandırılması için bir seferberlik başlattı. Ne düzenli bir ordu, ne de yeni üretim ve eğitim birimleri kurabilmiş olsa da, eylemleri ilerlemeci bir karakterdeydi ve Lübnan'ın iktisadi ilerlemesini teşvik etmişti. Beşir genellikle "korkunç" olarak adlandırılıyordu. Yalnızca isminin zikredilmesi bile huşuyla karşılanıyordu. Açgözlü ve kibirliydi, bunu peşi sıra boyun eğmez bir tutku ve kararlılık sergiliyordu. Diğer Doğulu reformcular gibi, Beşir de, kurnazlık, idam, işkence, rüşvet ve yağmacılık gibi feodal yöntemleri kullanarak feodal keyfiyeti sonlandırmayı ve Lübnan ekonomisini geliştirmeyi umuyordu.

Kendisini güçlü bir merkezi devletin yaratılmasına ve feodal anarşinin tasfiye edilmesine adadı. II. Beşir 1795 yılında iktidarı ele geçirdiğinde, Lübnan'da etkili birçok feodal ailenin kökünü kazıdı ve mülklerine el koydu. Bu mücadeleye 19. yüzyılda da devam etti. İsyancı beylerden tımarları zorla aldı ve kendi oğullarına devretti. Cezzar'ın ölümünden kısa bir müddet sonra Kuzey Lübnan'daki Cübeyl feodal beyliğini ve Lübnan'ın buğday tedarikçisi olan Bekaa Vadisini topraklarına kattı.

Beşir, güney Lübnan'daki büyük feodal Dürzi beylerden mülkler devraldı ve buralara kendisine görece küçük kiralar ödeyen, dut ağacı yetiştiren ve ipek iplik eğiren kuzey bölgesi Marunilerini yerleştirdi. Bu kiracıların bazıları zengin oldu ve nihayetinde işlediği toprağı satın aldı.

II. Beşir ayrıca, Kasrun'un Maruni feodal beylerinin keyfi yönetimini de sınırlandırdı. Feodal haydutluğa karşı yürüttüğü amansız mücadele anayollar üzerindeki kanunsuzluğun tamamen elimine edilmesiyle sonuçlanacaktı ve sonunda tüccarlar, Beşir tarafından cezalandırmaktan korkan hiçbir yol üstü haydudun kendilerine dokunma cüreti göstermeyeceğini bilerek mallarını Lübnan dağları boyunca taşıyabilecekti. Tüm bunların yanı sıra, köylüler de rahat bir nefes alıyordu, çünkü feodal vergiler Cezzar'ın dönemine göre daha makul ölçülerdeydi.

Feodal keyfiyeti sınırlandıran Beşir, kendisine de Lübnanlı köylüleri sömürme özgürlüğü tanımıştı. Dört bir yanını gösterişli lükslerle donattı. Kendisi için Beit Ed-Dine'de yaptırdığı saray Lübnan mimarisinin en görkemli abidelerinden biridir. Resmiyette II. Beşir Müslüman'dı, fakat kendisi ve akrabaları gizlice Hıristiyanlığı benimsemişlerdi ve sarayın

gizli kilisesinde Hıristiyan ayinleri yapıyorlardı. Bu dönüşüm politik gerekçeler tarafından dayatılmıştı –Lübnan'ı Şehhap iktidarı altında birleştirmek için Maruni ruhban sınıfının nüfuzunu kullanma isteği– ve Beşir'in bizzat kendisi bu "sırrın" Lübnan Hıristiyanları arasında yayılması için çaba sarf ediyordu. Katolik basın onu dini bütün bir Hıristiyan olarak resmediyordu. Gerçekte ise dine karşı kayıtsız biriydi. Ünlü Fransız şair Lamartine'in de yazdığı gibi Beşir, Dürzilerin yanında Dürzi, Hıristiyanların yanında Hıristiyan ve Müslümanların yanında Müslüman'dı.

Abdullah Paşa ve "Reformları". Lübnan'da 1820 Ayaklanması

Akka Valisi Süleyman Paşa 1819'da öldüğünde, bir ara hizmetinde olan bir mültezim, Babıali'den Akka paşalığını, en sevdiği kölemenlerden biri olan ve kendi hayalî mertlik marifetlerini övdüğü şiirler yazan 26 yaşındaki Abdullah Paşa için satın almıştı. Mükemmel bir el yazısı ile de tanınan bu genç paşa, bir hat sanatı aşığı olan Sultan II. Mahmut'a el yazması bir Kuran sunmuştu ve dolayısıyla onun teveccühlerini kazanmayı başarmıştı. II. Mahmut ve Mehmet Ali gibi reformcuları taklit ettiğini düşünerek, Abdullah Paşa kendi kölemenleri arasından düzenli bir piyade taburu toparladı fakat bu heveslerinden ve II. Mahmut'a karşı henüz cezalandırılmamış birçok başarısız isyanından kendisini hiçbir şekilde ayıramayacaktı. Kontrolü tamamen kendisi için paşalığı getiren ve sonunda boğdurduğu mültezimin ellerindeydi ve onun emirlerini uygulamak zorundaydı. Abdullah, mültezimin taleplerini karşılamak için Lübnan'dan olağandışı bir vergi de topluyordu.

Vassalı olan II. Beşir vergileri toplamaya başladı. Lübnan fellahları, 1829'de Cezzar devrine dönüldüğü öngörüsüyle ayaklandılar. Altı bin köylü, vergileri ödememe kararını bildirdikleri Antilyas köyünde (kuzey Lübnan) bir araya geldiler. Beşir Lübnan'dan sakınıyordu, fakat Abdullah tarafından yerine atanan iki emir de gerekli tutarı arttırmayı başaramadılar. Daha sonra Abdullah, Lübnan'a, Cübeyl'deki kampı binlerce asi tarafından çevrilmiş bulunan ve küçük bir gücün başında bekleyen Beşir'e döndü. Dürzi Şeyhi Canbolat tarafından yönetilen diğer bir kuvvet tam vaktinde yetişerek, asileri püskürtmek ve isyanı bastırmak için II. Beşir'e yardım etti.

Dürzi Soylularının İmhası

Abdullah Paşa'nın başarısızlıkla sonuçlanan başkaldırısında bulunduğu için Sultan'ın gazabına uğramaktan korkan II. Beşir 1822 yılında bu kez de Mısır'a kaçtı. Lübnan'da iktidar Şeyh Canbolat başkanlığındaki Dürzi feodal beylerin elindeydi. Şehhaplardan birini Lübnan Emiri'nin yerine seçmişlerdi. Onların emirlerini yerine getiren iradesiz biriydi bu. Eski gelenekler, otokrasi ve keyfi yönetim Lübnan'da yeniden gözden geçirildi, fakat Mehmet Ali'nin Babıali'den, II. Beşir'in affını güvenceye almasıyla Emir kendi bölgesine geri döndü. Feodal beyler onun otoritesinin yeniden inşasına karşı başkaldırdılar. Beşir isyancılara karşı acımasızca davrandı ve Canbolat'ın kalesini yıktı. Şeyh Canbolat hapsedildi ve bir süre sonra da boğularak öldürüldü. Çocukları sürgüne gönderildi ve mülkleri Beşir'in oğulları arasında bölüştürüldü. Benzer bir kader Arslan emirlerini de bekliyordu. Arslan ailesinin ancak birkaç üyesi kaçmayı başarabilecekti.

Feodal otokrasiye karşı mücadelesinde II. Beşir, bizatihi kendi akrabalarını ortadan kaldırmaya başladığı ve böylece kendi yönetimini güçlendirdiği bir aşamaya erişmişti, uluslararası durum kendisini sonsuza kadar Lübnan dışına çıkmaya zorlayacağı 1840 yılına kadar da saltanat sürecekti.

II. Mahmut Reformları ve Suriye ve Filistin'deki Karışıklıklar

Sultan II. Mahmut'un reformlarına karşı artan memnuniyetsizlik işaretleri, 19. yüzyılın ikinci on yılından itibaren Suriye ve Filistin'de su yüzüne çıkmaya başladı. Kendisini "kâfir" olarak, İslam'a ihanet eden biri olarak damgalayan dindarlar arasında Sultan'ın yeniliklerine karşı bir öfke yaygınlaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalılaştırma girişiminde Sultan, memurlarına Avrupai elbiseler giymelerini, sarık yerine fesi benimsemelerini emretti ve sivil yönetimi yeniden düzenledi. 1826'da, resmî olarak toprak imtiyazının askerî tımar sistemini ve yeniçeri birliklerini ortadan kaldırdı. Düzenli ordu birliklerinin oluşturulması hükmüne cevaben İstanbul yeniçerileri başkaldırdı. 15 Haziran 1826'da, kışlalarının önündeki meydanda toplandılar ve padişaha karşı bir itaatsizlik işareti olarak kazan kaldırdılar. Fakat Sultan bu isyanı bastırdı. Meydanı topçularla sardı ve kışlalara ateş emri verdi. Binlerce yeniçeri yanarak öldü ve kaçmaya çalışanlar da Sultan'ın ateşli silahlarıyla vuruldu.

Bir sonraki adım eyaletlerdeki yeniçerilerin katliydi. Onların koruyucuları olan ve kent sakinleri üzerinde etraflı bir etkiye sahip Bektaşi Dervişleri de şiddetle cezalandırıldı. Bektaşi Dervişliği lağvedildi ve yeniçerilerle bağlantılı loncalar tümüyle yeniden düzenlendi.

Tüm bu olanlar taşrada hoşnutsuzluk hissini arttırıyordu. Dahası, reformları sürdürmek için çok miktarda paraya ihtiyaç vardı ve bunun da büyük bir kısmı zanaatkârlar ve küçük tüccarlar tarafından karşılanıyordu. Vergiler yükselirken ücretler düşüyordu. Memnuniyetsizlikler Sultan'a karşı duyulan kini arttırıyordu, zanaatkârların çocukları açlıktan ölürken, "Kâfir" (Kâfir-imansız, İslam'dan dönen), söylentilere göre, soylularla içki âlemlerine gidiyordu. Dervişler, Sultan'ın lüksler içindeki hayatını zanaatkârların kıt kanaat hayatlarıyla karşılaştırıyordu. Zanaatkârlar arasındaki ideologlar, özellikle Bektaşiler, nasihatlarında Sultan'ın sarayındaki sefahat ve varlığa saldırıyor ve ahlaksal katı asketik sadeliğe geri dönmek ve eski erdemlerin ve eski el araç-gereçlerinin muhafazası için çağrıda bulunuyorlardı. Bu çağrılar genellikle tasavvuf ve sivil itaatsizlik öğütleriyle birleştiriliyordu.

Ekonomideki sürekli kötüye gidiş, reformların gerçek doğasını anlamaktaki acizlik ve Derviş propagandaları, tüm bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok kentini saran geniş bir isyan hareketinin doğmasına neden oldu. Bu hareket Suriye'de, Halep ve -özellikle de- Şam kentlerinde doruğa ulaştı.

1825'de, Şam'da para sirkülâsyonu üzerine bir fermanın yayınlanmasıyla bağlantılı olarak, büyük bir kargaşa patlak verdi. Dönemin bir tanığı "Halk, valiyi öldürmekle ve tüm görevlileri katletmekle tehdit ederek, İstanbul'dan bir hazinedar gelene kadar tüm parayı dolaşımda tutmak için bir emrin yayınlanmasını güvence altına almaya çalıştı" diye yazmaktadır. Aynı yıl, bir isyan da halkın vergi vermeyi reddettiği Kudüs, Beytüllahim ve Nablus'ta patlak verdi. 1830'da Nablus'ta ve 1831'de Şam'da yeni isyan alevleri parladı.

Şam'da Türk Paşası, merkezin emriyle, vergileri arttırma maksadıyla bütün zanaatkâr dükkânlarının ve depolarının bir envanterini hazırlamaya başladı. Bu işlem bir isyan işareti olarak hizmet etti. İsyancılar, Paşa'nın sarayını ateşe verdiler ve garnizonla birlikte sığınmacıları da yanına aldığı kaleyi kuşattılar. Kuşatma 6 hafta boyunca sürdü. Erzak tedariki sağlanamayınca Paşa kuşatmayı yarmak için bir girişimde bulundu ve bu esnada öldürüldü. Fakat Şam ahalisi savaş alanından galip ayrılsa da bu zaferin meyvelerini toplayamayacaktı.

Tüm bunlar kendiliğinden gelişen isyanlar ve başkaldırılardı ve genel hoşnutsuzluk, gözlerini Osmanlı'nın Asya'daki eyaletlerine diken Mehmet Ali'nin elindeki bir oyuncak gibiydi. 1831'de, Mısırlı birlikler Suriye ve Filistin'i ilhak ettiğinde halk onları, kâfir Sultan'ın zorbalığından kurtaracak kişiler olarak memnuniyetle karşılayacaktı.

Davud Paşa'nın Irak'taki Reformları (1817-31)

Sultan'ın Mezopotamya'daki prestiji de çok kötü durumlara düşmüştü. Dağlarla çevrilmiş Irak, aslında Babıali'nin otoritesinin hâlihazırda tanındığı ama itibar görmediği otonom bir bölgeydi. Irak kölemenler tarafından yönetiliyordu. Davud Paşa 1817'de, seleflerinin ve kayınbiraderinin boynunu vurdurarak iktidarı ele geçirdi. Gürcistan doğumlu biri olarak, çocuk yaşta Büyük Süleyman'a köle olarak satılmıştı. Edebi ve diplomatik istidadıyla, Doğu dillerine ve Müslüman teolojiye dair kusursuz bilgisiyle Davud, kölemenler arasında göze çarpıyordu. Büyük Süleyman'ın kâtibi oldu ve Sultan'ın kızıyla evlendi. Süleyman'ın ölümünden sonra Davud gözden düştü ve Bağdat'ta bir camide molla oldu. Fakat sonrasında din adamlarıyla sıkı bağlar geliştirdi, aynı zamanda kölemenleri de kendi tarafına çekmeyi başardı ve onların da desteğiyle paşa oldu.

Davud Paşa Irak'ı on dört yıl boyunca bir despot gibi yönetti. Birçok yönden Mısır Paşası Mehmet Ali'yi taklit ediyordu. İlkin, yerel tüccarlar üzerine ağır yükler bindiren kapitülasyonları kaldırdı ve Doğu Hindistan Şirketi'ni ve komprador ajanlarını (genellikle İranlılar) ayrıcalıklı konumlara getirdi. 1821'deki talimatlarında ise şirket ve kompradorları imtiyazlarından mahrum kıldılar ve yerel tüccarlarla aynı duruma indirgendiler.

Doğu Hindistan Şirketi savaş açarak misillemede bulundu. Deniz filosu Irak nehirlerinde demirlemiş ve Basra-Bağdat bağlantısını kesmişti. Davud sonrasında Şirket'in mallarına el koymaya ve Bağdat'taki ikametinin etrafını kuşatmaya başladı. Çatışma, şirketin tesislerini kapatması ve çalışanlarını sınır dışı etmesiyle geçici olarak sonlandı. Fakat çok geçmeden heybetli Doğu Hindistan Şirketi Davud Paşa'yı kendisinin ve temsilcilerinin imtiyazlarını iade etmesi için uyardı ve hatta el koyduğu malları geri vermesi için ona baskı yaptı. Yerel tüccarların çıkarlarını güvence altına almaya çalışan Davud'un tüm girişimleri sonuçsuz kalmıştı.

Irak'ın merkeziyetçi bir yapıya kavuşması için verdiği mücadelelerde Davud Paşa feodal ve aşiretsel ayrılıkçılığı hesaba katmak zorundaydı. Aşiret isyanlarını bastırdı, kendisine faydası dokunmayan şeyhleri kovdu ve aşiretlerin başına kendi adamlarını yerleştirdi. Feodal Kürdistan'a üstünlük kurma mücadelesi çok daha zorluydu.

Kürt Beyleri, İran Şahı'nın kişiliğinde oldukça güçlü bir müttefike sahipti. 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca feodal İran düşüş halindeydi, fakat 1797'de ülke, Irak'ı da topraklarına katmak için çabalayan Fatih Ali Şah'ın iktidarı altında birleşti. İlk eylemi Irak Kürdistanı'ndaki beylerle irtibat kurmak olmuştu. Beyler, onun vassalı olmayı kabul ettiler ve vergi ödemeye başladılar ve hatta içlerinden bazıları Şah tarafından bölgenin valisi olarak atandı. Bağdat paşalarının Irak Kürdistanı'nda iktidarı geri almak için bulundukları tüm girişimler, İran birliklerinin mukavemetiyle karşılaşıyordu. Davud Paşa bu duruma bir son verme kararındaydı. 1821 yılında, İran'ın atadığı Kürdistan Valisi, yeni beye karşı bir sefer düzenledi, fakat birleşik Kürt ve İran güçleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Buna karşılık Davud, Irak'taki İranlılar için bir misillemede bulunacaktı. Mülklerine el koyup hepsini hapse attırmıştı. Ayrıca adamlarına, Kerbela ve Necef'te bulunan Şii din adamlarının hazinelerine el koyma emrini verdi. Şii camilerine sığınmaya çalışan birçok İranlı öldürüldü. Tüm bu olanlar Kürdistan üzerindeki Türk-İran anlaşmazlığını sivriltti ve 1821-23 savaşına neden oldu.

İran avantajlı durumdaydı. Orduları kısmen Avrupalılarınki gibi düzenlenmişti. Türkler, hem Irak'ta hem de Doğu Anadolu'da bir dizi yenilgiyle zarara uğradılar. İranlılar Süleymaniye, Kerkük ve Musul'u ele geçirdi ve ancak bir kolera salgını ile durdurulabildiler, bundan dolayı Irak Kürdistanı'nın Türk paşaların elinde kaldığı Erzurum Barış Antlaşması'nı (Mart 1823) imzaladılar.

İran'la yapılan savaş Davud Paşa'yı Avrupa'nın savaş yöntemlerinde üstünlüğü konusunda ikna etmiş ve düzenli bir ordu oluşturmak için işe koyulmuştu. Seleflerinin aksine Davud, Fransız yerine İngiliz eğiticileri görevlendirmişti. Doğu Hindistan Şirketi'nin Bağdat'taki mümessili Albay Taylor'un da yardımıyla Davud Paşa, İngiliz-Hint sepoyları tarzında donatılmış düzenli birlikler oluşturdu. Bunun yanı sıra Davud, modern toplar satın aldı ve Bağdat'a günün teknik standartlarına cevap verecek nitelikte bir cephanelik inşa etti.

Ordunun yeniden düzenlenmesinin finansmanı için Davud, Mehmet Ali gibi, Irak'ın temel ürünleri olan buğday, arpa, hurma ve tuzun ta-

mamını satın alıp, ihraç etme ayrıcalıklı opsiyonunu kullandı. Bu ürünlerin nakliyesi için denizde de gidebilen nehir gemileri getirtti. Ayrıca, Mısır örneğini izleyerek pamuk ve şeker kamışı yetiştirmeye çalıştı.

Davud, Mehmet Ali gibi, yönetim altında olan Irak'ın bağımsızlığını sağlamak için, Türkiye'yi 1828-29'daki Rus savaşı esnasında yenmeyi planlıyordu. Edirne Antlaşması'na göre Türkiye çok büyük tazminatlar ödemek zorunda bırakıldı. Sultan II. Mahmut, paşalarından para talep etmek zorunda kalacaktı. Babıali'nin özel bir memuru Irak'a vergileri toplamak için gönderildi. Bu görevli Davud Paşa'nın talimatıyla, öğle yemeği karşılamasından sonra hemen öldürüldü. Babıali, Davud Paşa'yı isyancı olarak ilan etti ve 1820'de Halep Paşası Ali Rıza'nın birliklerini ona karşı savaşmak üzere yönlendirdi. Fakat Davud Paşa, Babıali'ye karşı savaşmak için uzun zamandır hazırlıklar yapıyordu. İyi donanımlı ve iyi eğitimli bir orduya sahipti ve tek istediği böylesi bir savaştı. Emrindeki düzenli birliklerin yanı sıra, 25.000 kişilik güçlü, düzensiz piyade ve süvari birliği ve ayrıca kabilelerden toplanmış 50.000 kişilik güçlü bir askerî birlikle başarıyı ummak için her şeye sahipti. Fakat savaşın neticesi diğer şartların belirleyiciliğine tabi olacaktı. Yıkıcı bir sel baskını, mahsul kıtlığı ve bir humma salgını Irak'ın kudretini baltalamıştı. 1831 vebası Davud'un ordusunu hemen hemen yok etmişti. Salgın sona erdiğinde Ali Rıza'nın birlikleri neredeyse hiçbir dirençle karşılaşmadan Irak'a girdi ve boş ve tükenmiş toprakları ele geçirdi. Eylül 1831'de Davud Paşa azledildi ve İstanbul'a gönderildi. Aynı zamanda, Bağdat paşalarının ve kölemenlerin ayrılıkçılığını da bir son bekliyordu. O zamandan sonra Bağdat paşaları Babıali tarafından atandı ve onun emir ve politikalarının uygulandığı görüldü.

BÖLÜM V

18. Yüzyılın Sonunda-19. Yüzyılın Başında Vahhabiler ve Arap Ülkeleri

18. Yüzyılda Arabistan

Arabistan, her zaman Arap dünyası içinde en geri kalmış ülke olagelmiştir. Buradaki feodal ilişkiler hâlâ Muhammed peygamber zamanının ataerkil izlerini taşır. 18. yüzyılda, eskiden olduğu gibi, hayvan yetiştiriciliği ve vaha sulama tarımı ülke ekonomisinin temellerini teşkil etmekteydi. Oldukça geniş olmalarına rağmen Arabistan stepleri, zayıf bitki örtüsüyle, hayvan yetiştiren bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan daima uzak olmuştur. Arabistan ezelden beri, zaten ilkel olan ekonomiyi tahrip eden ve fazla nüfusu yarımada dışına atan periyodik "otlak krizlerinden" zarar görüyordu. Otlakların azlığı, göç dalgalarına neden olmanın yanı sıra, bedevileri hurma ve diğer meyvelerin ekip biçilmesi dâhil, toprak üzerinde uzlaşıya varmak zorunda bırakıyordu. Bu yüzden Arabistan'da "kabilelerin bir bölümünün yerleşimleriyle, diğerlerinin süreğen göçebe hayatları arasında ortaya çıkan genel bir ilişki vardır" (Marx ve Engels, Seçme Yazılar, Moskova, 1965, s. 80), ki Marx'a göre bu, bütün Doğulu kabilelerin karakteristiğidir. Yerleşimler, Asir, Yemen, Hadhramaut, Umman, Necid dağlarında ve dağların eteklerindeki vahalarda bulunurdu.

18. yüzyılın başlarında, Arabistan Yarımadası hiçbir devlet örgütlenmesine sahip değildi. Nüfusu, bozkır bedevileri ve vahalardaki yerleşik çiftçiler, bir dizi kabileye bölünmüştü. Parçalanmış ve birbiriyle sürekli savaşan bu kabileler, otlaklar, sürüler, ganimetler ve kuyuların zilyeti üzerine bitmek tükenmek bilmeyen savaşlara girişmişti. Üstelik kabileler son adamına kadar silahlanınca mücadeleler çok daha şiddetli ve sü-

rüncemeli bir hal alacaktı. Göçebe bölgelerin feodal ve kabilesel anarşisi yerleşik bölgelerin feodal parçalanmışlığıyla birleşiyordu. Hemen hemen tüm köyler ve kasabalar tevarüs eden bir yöneticiye sahipti. Arabistan'ın yerleşik bölgeleri kabile benzeri küçük feodal beyliklerden müteşekkildi ve bunlar da kendi aralarında sonu gelmez savaşlar sürdürüyordu.

Arabistan feodal toplumunun görece karmaşık bir yapısı vardı. Şeyhler göçebe kabileler üzerinde bir egemenliğe sahipti. Bazı kabilelerde şeyhler haleflerini seçerdi fakat büyük çoğunluğunda yönetim zaten verasete dayalıydı. Çöl feodal aristokrasinin ve onun yönettiği sözde özgür, soylu kabilelerin yanı sıra derebeylerinden, bağımlı-yerleşik ve yarı göçebelerden oluşan bir nüfus da söz konusuydu. Kasabalardaki ve tarım alanlarındaki feodal soylular (örn. şerifler ve seyitler) ve zengin tüccarlar, küçük tüccarları, zanaatkârları ve bağımlı köylüleri dengelemekteydi.

Feodal Arabistan'da, sınıf ilişkileri, ataerkil ve klan ilişkileriyle ve hem göçebeler hem de yerleşik nüfus arasında görece yaygın olan köleliğin varlığıyla daha da karmaşıklaştı. Mekke, Hofuf, Muskat ve diğer kentlerin köle pazarları Arabistan soyluluğuna işçilik ve ev hizmetçiliği yapacak büyük sayılarda köle sağlıyordu.

Arabistan'ın köy ve kasabaları sürekli olarak bedeviler tarafından baskına uğrar ve yağmalanırdı. Baskınlar ve yıkıcı savaşlar kuyuların, kanalların ve hurma bahçelerinin tahrip olmasına neden oluyordu ve bu yerleşik nüfusun bir an önce sona erdirmek zorunda olduğu önemli bir ekonomik gereksinim sorunuydu; bundan ötürü küçük beylikleri politik bir bütün içinde birleştirme eğilimi mevcuttu. Dahası, Arabistan'ın yerleşik ve göçebe nüfus arasındaki toplumsal iş bölümü vahaların tarımsal ürünleriyle, bozkırların hayvansal ürünleri arasında bir değiş tokuşun artması eğilimini doğuruyordu. Bundan ayrı olarak, hem bozkır bedevileri ve hem de vaha çiftçileri hububat, tuz ve kumaş gibi ithal ürünlere ihtiyaç duymaktaydı. Sonuç olarak, Arabistan ve komşu ülkeler olan Suriye ve Irak arasındaki kervan ticareti büyümeye başlayacaktı. Feodal anarşi ve bedevi soyguncuğu, öte yandan, bunu baltalamaya çalışıyordu. Bu sebeple, büyüyen piyasaların talebi ve ayrıca sulama tarımını geliştirmeye duyulan ihtiyaç Arapların politik birliği yönünde güçlü birer teşvikti.

Arabistan'ın feodal ve kabilesel bölünmüşlüğü, işgalcilerin yarım adayı ele geçirmesi için uygun bir ortam sunuyordu. Bu durum da birleşme için önemli bir özendiriciydi. 16. yüzyılda Türkler, Arabistan'ın

Kızıl Deniz kıyılarını, yani Hicaz, Asir ve Yemen'i, önemli bir direnişle karşılaşmadan ele geçirmişti. İngilizler, Hollandalılar ve Portekizliler de 16. yüzyılda Arabistan sahil şeridine üsler kurmaya başladılar. 18. yüzyılda ise İranlılar El Ahsa, Umman ve Bahreyn'i ele geçirecekti. Sadece, çöllerle çevrili İç Arabistan işgalciler tarafından zapt edilemedi.

Böylece Arabistan'ın sahil kasabalarında cereyan eden birleşme hareketi, yabancı işgaline karşı artan bir mücadeleye dönüştü. Zeydi İmamların yönettiği Yemen'deki hareket, 17. yüzyılda Türklerin sınır dışı edilmesiyle sonuçlandı. İmamlar ülkenin tüm yerleşim yerlerini (dağlık) kontrolleri altına aldılar. Türkler Hicaz'da, sadece sembolik bir güç bulunduruyordu. Gerçek yöneticiler "Peygamber soyundan gelen" Arap şeriflerdi. İranlılar, 18. yüzyılın ortalarında Umman'dan ve 1783'te de Arap feodal hanedanının kendisini sağlamlaştırdığı Bahreyn'den çıkarıldı. Fakat bu sürecin en temiz ve tutarlı şekilde gerçekleştiği yer, birlik hareketinin istilacılara karşı bir savaş vermek zorunda olmadığı iç Arabistan, yani Necid'di. Bu, Arap kabilelerinin birleşmesi, Necid beyliklerinin merkezileşmesi, "Arabistan topraklarının" tek bir bütün haline gelmesi için verilen bir mücadeleydi. Bu kavga Vahhabilik denilen yeni bir dinî ideolojiye dayanacaktı.

Vahhabilik Doktrinleri

Vahabilik'in kurucusu Necid kentinde yerleşik Banu temim kabilesinden gelen Muhammed ibn Abdulvahhab isimli bir teologdur. 1703'te Necid'e bağlı Uyaina'da dünyaya geldi. Dedesi ve babası ulemadandı. Abdulvahhab da ataları gibi geniş İslam coğrafyasını gezdi (Mekke, Medine ve bazı duyumlara göre Bağdat ve Şam) ve teoloji okudu. Gittiği her yerde dinî tartışmalara etkin bir katılım sağlamış ve kırklı yaşlarında Necid'e geri döndüğünde yeni dinsel doktrinlerini yaymaya başlamıştı. Putperestlikten ayırt etmediği fetişizm ve totemizm gibi batıl inanç kalıntılarını şiddetle eleştiriyordu. Görünürde bütün Araplar Müslüman'dı. Fakat gerçekte, özellikle Arabistan'da birçok yerel kabile dini mevcuttu. Her Arap kabilesinin, her köyün kendine ait putları, inanışları ve dinî törenleri vardı. İlkel bir sosyal gelişimden kaynaklanan dinî formların çokluğu ve Arap Yarımadası ülkeleri arasındaki bağların zayıflığı politik birliğin önündeki en ciddi engellerdendi. Abdulvahhab, bu dinî polimorfizmin karşısına tevhit (birlik) diye tek bir doktrin inşa etti. Biçimsel olarak, İslami doktrinleri değiştirmek gibi bir gayesi yoktu,

fakat Kuran'da bildirilen İslam'ın önceki saflığına geri dönmeye dair bir telkinde bulunuyordu. "Tüm diğer dinsel hareketler gibi, Muhammed'in dinî devrimi de eskiye, yalın olana sözde bir geri dönüştü, biçimsel bir reaksiyondu. (Marx ve Engels, Seçilmiş Yazılar, s. 79). Aynı şekilde Abdulvahhab'ın "dini devrimi" de eskiye ve yalına biçimsel bir dönüşten ibaretti. Fakat "devrimin" anlamı İslam'ın ilkelerinin yeniden yorumlanışından ziyade Arap birliğinin yarattığı cazibede aranmalıydı.

Vahhabi öğretileri temel olarak ahlak prensiplerine bağlıydı. Çöl hayatının çetin koşullarında yetişmiş olan takipçileri, sınırları riyazetle çizilmiş katı bir ahlaki sadeliği izlemekle yükümlüydü. Şarap ya da kahve içmeleri ve tütün kullanmaları yasaktı. Lükse kaçan her şeyi reddediyorlar ve şarkı söylemeyi, bir müzik enstrümanı çalmayı yasaklıyorlardı. Tüm aşırı müsamahacı ve seksüel ahlaksızlıkların karşısında duruyorlardı. Bundan dolayı Vahhabileri "çöl Püritanları" olarak adlandırmakta şaşılacak bir durum olmasa gerek. Vahhabiler ayrıca yerel kabile inanç kalıntılarına karşı da savaşmıştı. Azizlerin/evliyaların türbelerini ortadan kaldırdılar ve büyüyü, falcılığı yasakladılar. Fakat öğretileri aynı zamanda, kurumsal İslam'a da karşıydı. Asırlar boyunca şekillenmiş ve Türklerin dinî tapınma pratikleri olan dervişlik ve tasavvufu da kınıyorlardı. Halka dinden dönenlere karşı, yani İran Şiilerine, Osmanlı sahte-halifelerine ve Türk paşalarına karşı merhamet etmeden savaşmalarını salık veriyorlardı. Vahhabilerin nihai amaçlarından biri de Türkleri tamamen kovup, özgürleşmiş Arap ülkelerini saf İslam'ın bayrağı altında toplamaktı.

Necid'in Birleşmesi

Necid'in küçük Deriye beyliğindeki feodal yöneticiler birlik hareketine önderlik yaptılar. Bunlar Emir Muhammed ibn Suud (176'de öldü) ve oğlu Abdülaziz'di (1765-1803). Baba-oğul Vahhabilik'i benimsemiş ve 1774'te Abdulvahhab ile bir ittifak oluşturmuşlardı. Takipçileri sonraki kırk yıl boyunca, Vahhabilik bayrağı altında Necid'in birliği için, inatçı bir mücadele yürüteceklerdi. Bu yüzden beylikleri birbiri ardına ele geçirmeye başladılar. Bedevi kabilelerini kendilerine boyun eğmesi için zorluyorlardı. Bazı köyler Vahhabilere gönüllü olarak katılırken bazıları da "doğru yolu" silah zoruyla buluyordu.

1786 yılı itibariyle Vahhabilik Necid'in dört bir yanına yayılmıştı. Küçük ve bir zamanlar düşmanca davranan beylikler, Suudi hanedanı

tarafından yönetilen görece geniş feodal teokratik bir devlete dönüştü. Vahhabilik'in kurucusu Abdulvahhab'ın 1791 yılındaki ölümünün ardından, Suudi emirler maddi ve manevi iktidarı ele geçireceklerdi. Vahhabilerin Necid'deki zaferi ve Suudi devletinin ortaya çıkışı, yeni bir sosyal sistem ya da iktidarı yeni bir sınıfın devralması anlamına gelmeyecekti. Bu hadiselerin yenilikçi karakteri feodal anarşiyi ve Arabistan bölünmüşlüğünü zayıflatmasında yatıyordu. Fakat Vahhabiler o zamana kadar, etkin bir yönetim aygıtına sahip, merkezi bir devlet kurmakta muvaffak olamadılar. Önceki feodal yöneticilere, Vahhabi inancını kabul etmeleri ve Vahhabi emirlerini kendi hükümdarları ve ruhani liderleri olarak kabul etmeleri halinde, bulundukları kasabayı kendi halefilerine bırakma izni verilmişti. Bundan ötürü 18. yüzyılda, Vahhabi rejimi oldukça istikrarsız bir görüntüye sahipti ve aralıksız feodal ve kabilesel başkaldırılar ile sarsılıyordu. Vahhabi emirleri bir bölgeyi kendi nüfuz alanlarına ekledikten hemen sonra bir diğer bölgede isyan patlak veriyor ve Vahhabi yöneticiler bu isyanları bastırmak için birliklerini bir yerden diğerine aceleyle taşıyorlardı.

Vahhabilerin Basra Körfezi Mücadelesi

Necid'in tüm bölgelerini kapsayan Vahhabi devleti 18. yüzyıl sonlarında, savunma durumundan saldırı pozisyonuna kayacaktı. 1786 yılında, Vahhabiler ilk baskınlarını Basra Körfezi kıyılarına yaptılar ve 1793 yılında fethedecekleri El Ahsa bölgesinin içlerine kadar nüfuz ettiler. Bu bir anlamda, Necid'le sınırlandırılmış Vahhabi fetihlerinin ötelere taşmasının başlangıcı sayılırdı. Abdülaziz'in ölümünden sonra Vahhabilerin başına, neredeyse bütün Yarımada'yı kapsayacak geniş bir Arap devleti kuran Emir Suud (1803-1814) geçti.

El Ahsa'nın ele geçirilmesinden sonra, Vahhabilerin etkisi Basra Körfezi'nin tamamına yayılmıştı. 1803'te Bahreyn ve Kuveyt'i zapt ettiler ve sonrasında bunlara Korsan Kıyısı denilen kasabaları heybetli donanmalarıyla birlikte dâhil ettiler. Ayrıca Umman'ın iç bölgelerindeki nüfusun büyük bir çoğunluğu da Vahhabilik'i benimsiyordu.

Maskat idarecisi, İngiltere vassalı Seyyid Sultan 1804 yılında, donanmasıyla Vahhabilere karşı savaşmış, fakat kısa bir sonra da mağlup olmuştu. Aynı şekilde oğlu Said, Doğu Hindistan Şirketi'nin de teşvikiyle mücadeleyi sürdürecekti. 1806'da Doğu Hindistan Şirketi donanmasını Basra Körfezi'ne göndermiş ve Maskat vassalının gemileriyle

birlikte Vahhabi kıyılarını ablukaya almıştı. Savaş Vahhabilerin geçici bir mağlubiyetiyle sona ermişti, Vahhabiler ele geçirdikleri Britanya gemilerini geri göndermeye zorlanmış ve Doğu Hindistan Şirketi bayrağına ve mülklerine saygı göstermek taahhüdünde bulunmuşlardı. O tarihten sonra bir Britanya filosu Basra Körfezi'nde kalıcı olarak demirleyecek ve gördüğü herhangi bir Vahhabi savaş gemisini batıracaktı. Fakat İngiltere'nin denizlerdeki hâkimiyeti Vahhabilerin karadaki hâkimiyetini zayıflatamamıştı. Basra Körfezi'nin bütün Arabistan kıyıları hâlâ onların kontrolü altındaydı.

Vahhabilerin Hicaz Mücadelesi

Vahhabiler, bir yandan Basra Körfezi kıyılarının egemenliği için savaşırken, bir yandan da Hicaz ve Kızıl Deniz şeridini topraklarına katmanın yollarını arıyorlardı.

1794'ten başlamak üzere Vahhabiler, Hicaz ve Yemen bozkır kesimlerine sürekli saldırılar düzenliyor, sınırların yakınındaki vahaları zapt ediyor ve sınır kabilelerini Vahhabi inancına dâhil ediyorlardı. 1796'da Mekke Şerif'i Galip (1788-1813) birliklerini Vahhabilere karşı savaşmak üzere yönlendirdi. Takip eden üç yıllık savaşlarda Vahhabiler zafer ardına zafer kazandılar. Zira onlar manevi açıdan daha üstün durumdaydılar, birlikleri daha düzenli ve disiplinliydi ve davalarının haklılığına olan itikatları tamdı. Bunun yanı sıra, Vahhabilerin Hicaz'da birçok taraftarı vardı. Bu bölgenin feodal beylerinin büyük çoğunluğu Arabistan birliğinin gerekliliği konusunda ikna olmuştu. Taif ve Asir yöneticileri, birçok kabile şeyhi ve hatta şerifin kardeşi bile Vahhabilik'i benimsemişti. 1796'dan itibaren, biri dışında, bütün Hicaz kabileleri Vahhabilerin tarafına geçti ve mağlup Şerif Galip, Vahhabiliği, İslam'ın Ortodoks bir eğilimi olarak kabullenmek ve onlara ele geçirdikleri toprakları resmen teslim etmek zorunda kaldı (1799). Fakat birleşik bir Arabistan düşü kuran Vahhabiler, bununla yetinmeyecekti. İki yıl süren bir soluklanmadan sonra, Mekke şerifine karşı savaşı yeniden başlattılar ve nihayet 1803 Nisanında Mekke'yi ele geçirdiler. Vahhabilerin zihninde putperestliği andıracak her türlü merasim yasaklanmıştı. Azizlerin/evliyaların türbelerini yıktılar ve Kâbe'yi kutsal kalıntılardan arındırdılar. Eski inançlarda ısrar eden mollalar idam edildi. Bu eylemler, Vahhabilerin geçici olarak geri adım attığı, Hicaz'da patlak veren bir isyanı ateşledi. 1804 yılında Medine'yi ilhak ettiler ve 1806'da Mekke'yi yeniden zapt edip, yağma-

ladılar. Kızıl Deniz'den Basra Körfezi'ne yayılan, Necid, Şammar, Cevf, El Ahsa, Kuveyt, Bahreyn, Yemen'in, Umman'ın ve Asirian Tuhama'nın bir bölümünü, yani neredeyse tüm yarımadayı kapsayan Vahhabi devleti Hicaz'ı da topraklarına kattı. Yemen'in ve Hadhramaut'un iç bölgeleri gibi Yarımada'nın ele geçiremedikleri bölgelerinde bile Vahhabilerin birçok takipçisi vardı. Yani buralarda kati bir etkiye sahiptiler.

Neredeyse tüm Arabistan'ı birleştiren Vahhabiler diğer Arap ülkelerini de devletlerine dâhil etmek için ilerlemeye devam ettiler. Birincil hedefleri Suriye ve Irak'tı

Vahhabilerin Suriye ve Irak Savaşı

Vahhabilik'in kurucusu Abdulvahhab'ın Suriye ve Irak'ı Türk boyunduruğundan kurtarmak gibi bir hayalî vardı. Tüm Arapların kardeş olduğunu ve birleşmeleri gerektiğini iddia ettiği için Halife'nin (Türk Padişahı) otoritesiyle çelişiyor ve onu reddediyordu. Arabistan'ın düzensiz kabile yığınlarından oluştuğu ve beyliklerin yıkıcı çekişmelerle iştigal olduğu günlerde, Arap birliği fikri oldukça uzak bir ihtimal olarak görülüyordu, fakat 19. yüzyılın başlarından itibaren, Arabistan birleştirilmiş ve sanki Vahhabilerin hayallerini gerçekleştirme zamanı gelmiş gibiydi.

Vahhabiler bir taraftan Hicaz'a baskın yaparken öte taraftan da Irak sınırlarına doğru harekâta başlamışlardı. Lakin buralarda başarı oranları oldukça düşüktü. Bağdat paşalarının birliklerini, yarımadayı ele geçirmeye çalıştıkları her seferinde yendikleri doğruydu. Fakat Vahhabiler Irak'ta tek bir köy ve kasabayı dahi ele geçirememişler ve baskın yapmak ve haraç toplamakla yetinmişlerdi. Hatta en büyük baskınlardan biri olan Kerbela'da (Nisan 1801) bile başarı elde edemediler. Kerbela'daki Şii camisinin hazinelerini mahvedip bozkıra geri döndüler. Arabistan'ın 1808 yılında birleştirilmesinden sonra Vahhabiler, Bağdat'a büyük bir sefer düzenlediler fakat bir kez daha geri püskürtüldüler. Aynı şekilde Şam, Halep ve Suriye'nin diğer şehirlerine düzenlenen saldırılarda da muvaffak olamadılar. Vahhabiler bu kentlerden haraç topladılar fakat bir türlü oralara yerleşemediler. Suriye ve Irak'ta da en az Hicaz ve Umman'dakiler kadar iyi savaşmışlardı. Her zamanki gibi düzenli, disiplinli ve cesurdular. Davalarının haklılığına olan inançları yine eksiksizdi. Fakat Arabistan'da kabilelerin ve feodal sınıfın ilerici öğelerinin de desteğini kazanmışlardı; birleşmeye duyulan nesnel ihtiyaç ekono-

mik gelişimin koşullarından kaynaklanıyordu ve geçmişteki zaferlerinin sırrı burada aranmalıydı. Irak ve Suriye'de, Arabistan'la birleşmenin sosyal ve ekonomik ön koşulları henüz oluşmamıştı. Buralarda insanlar, yabancı işgalciler gibi gördükleri Vahhabilere karşı inatla direndiler. Bağdat ve Şam'a düzenlenen Vahhabi seferleri sırasında Arap birliği fikri, hareketin ilk doğduğu günlerdeki gibi oldukça ütopik kalıyordu. Fakat yarım yüzyıllık bir mücadelenin ardından nihayet Vahhabileri'in Arap birliği rüyası gerçekleşecekti.

BÖLÜM VI

Mısırlıların Arabistan'ı Fethi

Vahhabilere Karşı Savaşın Başlangıcı

Mısır'daki iktidarını sağlamlaştıran Mehmet Ali, bunu daha da ileriye taşıyarak muazzam bir imparatorluk kurdu. Mehmet Ali 1811'den itibaren, sürekli bir savaş yürütecek ve Mısırlılar yirmi yıl içinde Arap coğrafyasının doğusunu neredeyse tamamen ele geçirecekti. Dışarıdaki ilk büyük savaşını padişahın bir temsilcisi olarak Vahhabilere karşı yapmıştır. Vahhabi baskınları, büyüyen devletlerinin Arap ülkelerinde merkezi otoriteye ciddi bir tehlike arz etmesi nedeniyle Babıali'yi ve Türk padişahlarından III. Selim ve II. Mahmut'u fazlasıyla rahatsız etmiş fakat Vahhabilik'i engellemek için bulundukları tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İçsel anlaşmazlıklar, Balkanlardaki isyanlar ve Rusya'ya karşı yürütülen savaşla meşgul olduğu için merkez, Vahhabilere karşı harp edecek yeterli sayıda asker toparlayamadı. Bunun yerine, durumu Bağdat, Şam ve Cidde'de bulunan paşalarına havale etmek zorunda kaldılar. Paşalar, saldırıları geri püskürtse de karşı saldırı durumuna geçemiyordu. Sultan II. Mahmut nihayetinde 1811'de, Mısır Paşası Mehmet Ali'yi Vahhabi isyancılarla alakadar olması için görevlendirmek zorunda kaldı. Mısırlı tüccarlar da Arabistan'a yönelik bir sefer düzenlenmesiyle ilgilendiği için, Mehmet Ali böyle bir görev için hazırdı. Hacıların yolunun ve onlarla ilgili ticaretin kesilmesiyle büyük zararlara uğranıldığı için, bu sefer teçhizatları için cömert para yardımlarında bulunuldu. Mehmet Ali'nin dolaysız amacı, Arabistan'ı ve zenginliklerini ele geçirip esas olarak oradan Suriye ve Irak'a sıçramaktı. Vahhabiler, Osmanlı'nın Arap bölgesi için mücadele eden Mehmet Ali'nin potansiyel rakipleriydi.

Bu nedenle, Mehmet Ali on altı yaşındaki oğlu Tosun Bey'i, Vahhabileri alt etmesi için sefer halindeki gücün(sekiz ila on bin kadar adam) başına geçirdi. Tosun Bey'in akıl hocası, bu seferin gerçek lideri ve aynı zamanda Mehmet Ali'nin de en iyi generallerinden biri olan Bonapart lakaplı Ahmet Ağa'ydı. Kahire'den El-Mahruki isimli bir tüccar da sefere eşlik ediyordu. El Mahruki ikmal subaylığı ve politik danışmanlık yapıyordu. Mısırlılar seferlerine Eylül 1811'de başladılar. Piyadeler gemiler aracılığıyla denizden ve süvariler de karadan yol alıyordu. Su ve erzak taşıyan kervanlar da hemen geriden onları takip ediyordu. 1811 Ekiminde Mısırlılar, Arap Yarımadasında Yenbo Limanını ele geçirdiler ve burayı Vahhabilere karşı operasyonlarında kullanılmak üzere bir sıçrama tahtası yaptılar.

Vahhabilere karşı yürütülen savaş Mısırlılar için acı verici bir deneyimdi. Birçoğu susuzluktan ve sıcaktan mahvoldu. Sonrasında açlıktan ve hastalıktan ölmeye başladılar. Veba, kolera, sıtma ve dizanteri dirençlerini iyice azalttı. Yüzyıllardan beri geçilemez olarak bilinen çölü aşma denemesinde, bir kısım asker yakıcı çöl güneşinden ötürü kör oldu ve diğerleri kum bataklıkları tarafından yutuldu ya da muhtelif nedenlerden ötürü öldü.

Mısır ordusu düşman bir ülke ve nüfusla çevrelenmişti. Bedevi kabileleri, Mısır devriyelerine ve erzak kervanlarına saldırılar düzenliyordu. Ordunun ön hatlarıyla arkadaki üsler arasındaki bağlantıyı kesmişlerdi. Her köy ve kasaba zorla ele geçiriliyordu. Vahhabilerin davalarının haklılığına olan inançları tamdı ve üstelik sayısal üstünlüğe sahiptiler. Mısırlılar sekiz ila on bin adamdan müteşekkilken Vahhabiler birkaç kat daha kalabalıktılar. Fakat Mısırlıların daha iyi silahları vardı. Modern topçu birliğine ve Mehmet Ali'nin okulunda eğitilmiş yetenekli generallere sahiptiler. Savaş, el değiştiren zaferlerle, çok uzun yıllar boyunca oldukça çetin şartlarda sürdürüldü.

Ocak 1812'de, Mısır ordusu Yenbo'dan çekildi ve Medine'ye doğru ilerlemeye başladı. El-Safra yakınlarındaki dar bir geçitte, Vahhabilerin beklenmedik bir baskınıyla karşılaştılar ve tamamen bozguna uğradılar. Mısırlıların beş bin askeri öldürüldü ve yalnızca üç bini Yenbo'ya geri dönebildi.

Bir mola vermeye zorlanan Mısırlılar, Vahhabi bölgesindeki nüfusu demoralize etmek için zamanı kullandılar. Ajanları, Hicaz kasabalarının ve yönetici bedevi şeyhlerinin desteğini kazanmak için para ve yalan vaatler kullanmaktan imtina etmediler. Mısırlılar onların desteği ve

Mısır'dan gönderilen takviye güçlerle yeniden saldırı pozisyonuna geçtiler. Kasım 1812'de Medine'yi ve sonraki Ocak ayında da Mekke, Taif ve Cidde'yi ele geçirdiler. Böylece Hicaz fethedilmiş oluyordu. Fakat Mısır ordusunun durumu iyileşmeyecekti. Yaklaşık olarak sekiz bin asker sıcaktan ve hastalıktan ölmüştü. Halk pek de dost sayılmazdı. Esas güçlerini koruyan Vahhabiler Medine'yi kuşattılar ve Mısır iletişim hatlarında bir gerilla savaşı başlattılar.

Mehmet Ali Arabistan'da (1813-15)

Mehmet Ali tam da sonucu belirleyecek bir zamanlamayla seferin başına kendisi geçme kararı aldı. Eylül 1813'te yeni güçleriyle birlikte Cidde'ye vardı. İlk çabası, Mısırlıların Hicaz'daki konumunu sağlamlaştırmaktı. Mekke Şerifi Galip'i görevinden alıp yerine kendi himayesindeki birini atadı. Kendisine karşı devam eden tüm direnci kırıp bedevi şeyhlerine büyük meblağlarda para dağıttı. Yine de Arabistan bölgesine derinlemesine nüfuz etmeye yönelik bütün girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Mayıs 1814'te Emir Suud öldü. Kuzey'deki direnişe başkanlık yapan Abdullah yeni emir oldu. Güneyde birçok Vahhabi güçleri, Necid'den Yemen'e uzanan yolları kontrol eden Turaba Vahası üzerine yoğunlaşmıştı. Turaba, Vahhabilerin ülkenin güneyindeki harekâtlarında son derece önemli bir üs görevi görüyordu.

Mehmet Ali Hicaz ve Asir'in güneyinde faaliyetteydi. Kişisel olarak güney Vahhabilerine karşı savaşlar yürüttü ve onlara karşı birçok sefer düzenledi. 20 Ocak'ta, Basal Muharebesi'nde (Taif'in doğusunda) Mısırlılar Abdullah'ın kardeşi Faysal yönetimindeki güneylilerin 30.000 kişilik güçlü ordusunu ezici bir şekilde yenilgiye uğrattı ve Vahhabilerin güneydeki gücünü kırdı. Turaba ve Bisha Mısırlıların eline geçti, fakat Mayıs 1815'te Mehmet Ali Mısır için Arabistan'dan ayrılmak zorunda kaldı ve Yemen'i zapt etme fikrinden geçici olarak vazgeçti.

Kuzey'deki Mısır güçleri Tosun Bey tarafından kumanda ediliyordu. Necid, El Ahsa ve Umman'ın dört bir tarafından adam toplayan Abdullah'ın güçlerine karşı dirayetli bir mücadele yürütüyordu. 1815 baharında Tosun Bey, Vahhabileri bir dizi yenilgiye uğratarak Abdullah'ı barışa zorladı.

Anlaşmaya göre, Necid ve Kasim Vahhabilere, Hicaz ise Mısır'a bırakılacaktı. Abdullah, Türk padişahının buyruğu altına girmeye ve

Medine'deki Mısır Valisine bağlılık taahhüdünde bulunmaya zorlandı. Ayrıca hacıların güvenliğini sağlama, Vahhabilerin Mekke'den çaldığı hazineleri geri getirme ve dinsel yeniliklerden vazgeçme ve Türk padişahının çağrılarını sorgulamadan kabul etme sözü verdi.

Barışın sonunda, Tosun Bey garnizonu Hicaz'ın başlıca şehirlerine konuşlandırdı ve Mısır'a geçti. Savaşın birinci aşaması bitmişti.

İbrahim'in Seferi ve Vahhabi Devletinin Yenilgisi

Vahhabiler, kendilerine Tosun Bey tarafından dayatılan barış antlaşmasının küçük düşürücü şartlarıyla mutabakata varamıyorlardı. Görünüşte antlaşmanın şartlarını kabul etmiş gibiydiler, fakat gerçekte yeni bir kurtuluş savaşının hazırlıklarına çoktan başlamışlardı bile. Üstelik antlaşmayı Mehmet Ali ve padişahın da onayladığı söylenemezdi. Vahhabi Emiri Abdullah'ın barış antlaşmasının şartlarından kaçındığını hissetmişlerdi, özellikle yağmalanmış Mekke hazinelerinin geri gönderilmesinde ve Sultan'ı yerinde, İstanbul'da, ziyaret edip hürmet göstermek hususlarında. 1816 yılında savaşa devam edildi. Fransız ordu eğitimcilerinin ve bir mayın döşeme müfrezesinin eşlik ettiği Mısır birlikleri Arabistan'a gönderildi. Başlarında, Mehmet Ali'nin olağanüstü bir general olan ve çelik gibi bir iradeye sahip büyük oğlu İbrahim duruyordu. İbrahim, Vahhabilik'in kalbine, İç Arabistan'a, kadar nüfuz etme ve hareketin merkezinde çarpışma niyetindeydi. İbrahim'in birlikleri iki yıl boyunca, Kasim ve Necid'in başlıca merkezlerini birbiri ardı sıra kuşattı. Yeşil vahaları çöle çevirdiler, kuyuları tahrip ettiler, hurmaları kestiler ve evleri yaktılar. Mısır askerleri katledildiler ve gasp edildiler. Katledilmeyen yerel halk ise açlık ve susuzluktan öldü. Mısır birliklerinin yaklaştığını hisseden halk, evlerini terk edip daha uzak vahalarda sığmak arıyordu. 1817 yılında, Arabistan'ın daha önce hiç görmediği türden bir ölüm kalım savaşında, Mısırlılar Rass, Buraida ve Anaiza'yı istila ettiler. 1818 başlarında Necid'e girdiler, Şakra'yı ele geçirdiler ve 6 Nisan 1818'de Vahhabilerin istihkâm edilmiş başkenti Deriye'ye yaklaştılar. 1818 yılı Eylül'ünün 15'inde, beş aylık bir kuşatmadan sonra, Deriye diye bir yer kalmadı. Mısırlılar kenti yerle bir ettiler. Halk harap kenti terk etmişti. Vahhabi Emiri Abdullah teslim olmuştu. Önce Kahire'ye ardından da Aralık 1818'de boynunun vurulacağı İstanbul'a gönderilecekti.

Deriye'yi yıktıktan sonra İbrahim'in birlikleri Katif ve El Ahsa'yı ele geçirmek için yollandı. Emir'in akrabaları ve en önemli Vahhabi liderleri

hapse atıldı ve Mısır'a yollandı. Necid'in tahkim edilmiş tüm kasabaları yerle bir edildi. Mısırlılar, Vahhabi devleti sonsuza kadar yıkılmış gibi zaferlerini kutladılar. Aralık 1819'da, İbrahim, ordusunun çekirdek kadrosuyla Kahire'ye döndü. Mısır garnizonu Necid ve Hicaz'da kalacaktı. Fakat düşmanları ne karşılarındaki kuvveti bastıracak ne de ülke yönetimini kazanabilecek güçteydi. Arabistan'ın çölleri ve dağları isyancılar için bir sığınak ve Vahhabi ayaklanmalarının ortaya çıktığı sürekli merkezler oldu.

Vahhabi Ayaklanmaları (1820-1840)

Mısır zaferinin bir sonucu da Arabistan'ın büyük bir bölümünün resmî olarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dâhil olmasıydı. Fakat aslında Arabistan artık Mısır'a aitti. Hicaz, Mehmet Ali'nin atadığı Mısırlı bir paşanın yönetimi altında bir Mısır eyaleti haline geldi. Paşa atanır atanmaz artık hayalî bir iktidarla iştigal edecek Mekke şeriflerini tasfiye edecekti.

1819 yılında kıyı kasabaları Mısırlılar tarafından zapt edilen Yemen özerkliğini sürdürüyordu. San'a da yaşayan bir Zeydi İmamı tarafından idare ediliyordu. Kendisini Babıali'nin buyruğunda görüyor ve Mısır'a yıllık bir vergi ödemeyi taahhüt ediyordu. Fakat ülkedeki iktidarı göstermelikti. Birçok kabile ve yerel yönetici açıklıkla İmam'a uymadıklarını gösteriyordu. 1823 ve 1826 tarihleri arasında, Mısırlılar birçok Yemen seferi düzenlediler, fakat Mora savaşı yüzünden ülkeden ayrılmak zorunda kaldılar. 1834'te Yemenite Tihama ve Taiz'i ele geçirmeyi başardılar.

Mısırlı vekiller Necid'i yönetiyordu. Hiç kimse, İbrahim'in atadığı, Abdullah'ın küçük kardeşi, Emir Mazhar'ı önemsemiyordu. Tüm ülke harap olmuş ve acı içinde kıvranıyordu. Açlık ve issizlik her yanda hüküm sürüyordu. Feodal ve kabilesel çekişmeler artmıştı. Şammar, Kasim ve diğer bölgelerde yerel hanedanlar, Mısır otoriteleri ile işgalcilere karşı savaşmayı sürdüren Suudi hanedanından, asi Vahhabi emirleri arasında belirli bir özerklik ve manevra alanı yaratabiliyordu.

İbrahim'in 1820'de Necid'den çekilmesinden çok kısa bir süre sonra Deriye'de, idam edilen emirin bir akrabası tarafından yönetilen bir Vahhabi ayaklanması patlak verdi. Ayaklanma bastırılmasına bastırıldı ama 1821 yılında Vahhabiler yeniden isyan ettiler. Üstelik bu kez daha başarılı oldular. İsyancılar, idam edilmiş emirin akrabası olan Turki

(1821-34) adında biri tarafından yönetiliyordu ve Mısır tarafından tayin edilen kişiyi devirip, Vahhabi devletini yeniden kurdular ve başkentlerini harap Deriye'den iyice güçlendirilmiş Riyad'a (1822 civarında) taşıdılar. Vahhabilere karşı gönderilen Mısır birlikleri açlıktan, susuzluktan, salgın hastalıklardan ve gerilla saldırılarından ötürü mahvoldu. Mehmet Ali Necid'in işgalini Kasım ve Şammar ile sınırlandırılmak zorunda bırakıldı. Yani bu, Necid'in geri kalanının Mısır garnizonlarından temizlendiği anlamına geliyordu.

1827'de Vahhabiler eski nüfuz alanlarını yeniden kurmuş ve Mısırlıları, Kasım ve Şammar dışına atmışlardı. 1830 yılında El Ahsa'yı ele geçireceklerdi. Mekke şerifi 1827 yılında, sonradan başarısız olacak bir anti-Mısır isyanını körükleyecekti. Necid'i kaybeden Mısırlılar Hicaz'ı kaybetmemek için isyanlarla baş etmeye çalışıyordu. Mehmet Ali Yunanistan ve Suriye meseleleriyle, Arabistan'la uğraşamayacak kadar, meşguldü. Fakat Suriye'nin fethinden sonra, Necid'i yeniden ele geçirmeye karar verdi. Turki'yi dengeleyebilmek için, Mashari ibn Halid'i Vahhabi tahtının varisi olarak ilan etti. 1834'te Mashari, Mısırlıların da desteğini alarak, Riyad'ın yönetimini ele geçirdi ve Emir Turki'yi öldürerek onun yerine geçti. Fakat onun da hevesi kursağında kalacaktı. İki ay sonra, Turki'nin oğlu ve mirasçısı Emir Faysal, Riyad'ı zapt edecek, Mashari'nin işini bitirerek kendisini Vahhabi devletinin başı olarak ilan edecekti.

Bu başarısızlık, Necid'i tekrardan ele geçirme planlarını takip edip, Basra Körfezi'ne ulaşmak isteyen Mehmet Ali'nin gözünü korkutmamıştı. 1836 yılında Hurşid Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri Necid'i istila etti. Uzun ve inatçı geçen mücadeleler Mısırlıların zaferiyle sonuçlanacaktı. Emir Faysal, 1838 yılında Kahire'ye esir olarak gönderilecekti. Mısırlılar Riyad, El Ahsa, Katif'i ele geçirmişler ve hatta Bahreyn'i zapt etmek için bile girişimde bulunmuşlardı.

Mısırlıların, Necid'i ve El Ahsa'yı ikinci kez işgali Britanya ile zaten gergin olan ilişkileri iyice ciddileştirdi ve bu,1839-41 Doğu krizinin nedenlerinden biri olarak geçecekti. Mehmet Ali 1840 yılında uluslararası bir krizin içine çekilmişti, bundan ötürü kuvvetlerini Arabistan'dan çekmek zorunda kalacaktı. Vahhabiler bu fırsatı değerlendirip, Hurşid Paşa'nın kukla yöneticisi olan Emir Halid'i devirdiler ve Riyad'da otoritelerini yeniden inşa ettiler.

Britanya'nın Güney Arabistan ve Basra Körfezi'ni İşgali

Vahhabilerin Arabistan'ın güney ve doğu bölgelerindeki mağlubiyeti, Arabistan Denizi ve Basra Körfezi'nde üstünlük iddiası olan Britanya'yı olağanüstü derecede tedirgin etti. Doğu Hindistan Şirketi bölgeye kendi nüfuz alanı gözüyle bakıyordu. Şirketin meskeni, deniz üsleri ve filosu burada konumlanmıştı ve bölgeye herhangi bir güçlü devletin erişmesi hususunda pek de istekli sayılmazdı. Bu, oldukça doğal bir durumdu, dolayısıyla, Mısırlıların Yemen'e kadar ilerlemeleri, El Ahsa'nın zaptı ve Mehmet Ali'nin Arabistan'ı kendi yönetimi altında birleştirme planları, tüm kıyılarda Hindistan'a giden deniz güzergâhlarını güçlendirmek için çabalayan ve güney Arabistan ve Basra Körfezi'nde yayılmacı faaliyetlerini yoğunlaştıran Britanya'nın şiddetli bir direnciyle karşılaşacaktı.

1819'da Britanya, San'a nın güneydoğusunda bulunan bölgelerde uzlaşma hususunda Mehmet Ali'ye işbirliği teklif etti, fakat teklifi reddedildi. Sonrasında, İngilizler kendi başlarına hareket etmeye başlayacaklardı. Aralık 1820'de, bir Britanya donanması Yemen'in Moka limanını bombaladı ve 15 Ocak 1821'de de İmam'a bir antlaşma dayattı. Antlaşma, Güney Arabistan'da Britanya tarafına bir dizi imtiyaz tanıyordu. 1834'te Doğu Hindistan Şirketi birlikleri, daha sonra Britanya himayesinde bir devlete dönüşecek olan (1866'da) Sokotra Adasını işgal etti. Nihayetinde 1839'da, cezalandırma niyetli bir sefer sırasında, Britanya Aden'i ilhak etti. Üstelik bu işgale ticari bir işlem maskesi giydirdiler. İngilizler, bir kömür istasyonu inşa etme bahanesiyle, Aden limanını ve köylerini (o sıra beş yüz bin sakini vardı) bitişiğindeki Laheç Sultanlığına bağlı bir bölgeyle birlikte satın aldı (Laheç Sultanlığı Yemen'den ayrılıp, 1728 yılında bağımsız bir devlet olmuştu).

İngiltere daha sonra Doğu Arabistan'da Korsan Kıyısı ya da Kavasim yerel kabile ve feodal yöneticileriyle bir mücadeleye girişti. Kavasim, Vahhabilerin müttefikiydi. Deniz ticareti ve korsanlıkla uğraşıyorlardı. 19. yüzyılın ilk on yılında, Doğu Hindistan Şirketi korsanlara karşı şiddetli bir savaş başlatmıştı. 1811'de Emir Suud Britanya ile anlaşma önerisinde bulundu, fakat karşı taraf kabul etmedi çünkü onların yegâne ciddi hasımı Vahhabilerdi.

Mısırlılar 1818 yılında Basra Körfezi'ne ulaşıp, Katif'i ele geçirerek Kavasim'e vardıklarında durum değişikliğe uğradı. Korsan şeyhler İran'a sığınmak için hızlı davrandılar, fakat kendilerini iki taraftan da kıstırılmış bir vaziyette buldular. Deniz filosunun bir taraftan korsanları

bastırmak ve öte yandan İbrahim'i durdurmak gibi ikili bir görevi vardı. Hufuf'un Mısırlılar tarafından ele geçirilmesinin hemen sonrasında, Doğu Hindistan Şirketi İbrahim'den El Ahsa'yı boşaltmasını talep etti. Fakat İbrahim bu talebe olumsuz yanıt verdi ve İngilizlerin, Basra Körfezindeki iddialarını reddetti. İngiltere kendi savaş gemilerini Batı Umman ve Bahreyn'deki Vahhabi limanlarına göndererek onun önünü kesebildi. 1819'da İngiliz filosu, Vahhabilerin korsan müttefiklerinin donanmasını yaktı ve 1820 yılında Korsan Kıyısı şeyhlerini, Doğu Hindistan Şirketi ile bir barış antlaşması imzalamak için zorladı.

Kavasim şeyhleri donanmalarının bir bölümünü kaybetmemişlerdi, fakat Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerine saldırmama taahhüdünde bulunmuşlardı. Anlaşma resmî olarak, Basra Körfezinde korsanlığı ve köle ticaretini yasaklamıştı. Aslında antlaşma Vahhabi Korsan Kıyısını (Trucial Umman diye yeniden adlandırarak; tamamen İngiltere'nin himayesi altına vermişti. Aynı yıl içinde İngilizler, Bahreyn Adalarının şeyhini de benzer bir antlaşma imzalamak ve bu sayede İngiltere'ye bağlanmayı kabul etmek zorunda bıraktı.

Antlaşma imzalamayı reddeden korsan kasabalarından biri Britanya donanması tarafından yok edildi. 1820 ve 1840 yılları arasında İngiltere, Trucial Umman, Maskat ve Bahreyn yöneticilerini bir dizi yeni anlaşma imzalamak zorunda bıraktı. Basra Körfezi devletlerinin, korsanlığı ve köle ticaretini engelleyen anlaşmayı ihlal ettiklerini iddia ederek İngiltere, bu devletlerin iç işlerine müdahale etme hakkına erişti ve Basra Körfezi bir "Britanya Gölü" olmanın da ötesine geçti. İngilizlerin entrikaları, Mısırlıların, özellikle Körfezin gerisinde, Necid'de güçlü bir üslerinin bulunmamasından ötürü, Basra Körfezinde hâkimiyet sağlamalarını imkânsız kılıyordu. Vahhabilerin 1821'deki isyanından sonra Necid'den ve 1830'da da El Ahsa'dan yavaş yavaş çekilmişlerdi. 1839 yılında Necid'in ikinci kez fethinden sonra, Mısırlılar El Ahsa'yı tekrar ele geçirmişler, fakat uzun süre elde tutamamışlardı. Mehmet Ali'nin Suriye'deki gücünün kırılmasından sonra, Britanya Basra Körfezindeki tehlikeli bir düşmandan kendisini korumuş olacaktı.

BÖLÜM VII

Doğu Sudan'ın Mehmet Ali tarafından Fethi. Mora Seferi

Sudan'ın Fethi

Mehmet Ali'nin ikinci büyük seferberliği Doğu Sudan'ın fethiydi. Ezelden beri, Sudan'dan Mısır'a köle, altın, kauçuk, devekuşu tüyü, fildişi ve kıymetli ahşap türlerinin düzenli bir akışı söz konusuydu. Mehmet Ali, uzun Arabistan savaşlarından tükenmiş hazinesini tekrardan doldurmak ve bir donanma ve ordu inşa etmenin büyük miktarlarda para gerektirdiğini bildiği için Sudan'da gördüğü ticarete el koymak istedi. Ayrıca, Sudan'a göç etmiş olan Mısır Memluklülerinin kalıntılarını da temizlemek istiyordu.

Arabistan'daki savaşın aksine, Sudan'daki savaş meşakkatli olmayacaktı. Sudan Mısır'a, Arabistan'dan daha yakındı ve Nil aracılığıyla müsait bir şekilde Mısır'la bağlantılıydı. Bunun yanı sıra, halkı da politik ya da dinsel bir bütünlük içinde değildi. Ülke birçok küçük Müslüman devlet arasında bölünmüştü ve hâlâ ilkel komünal sistemin hüküm sürdüğü kabile bölgelerine ev sahipliği yapıyordu. En büyük devlet Funj hanedanı tarafından idare edilen Sennar'dı. 18. yüzyılda, kuzeyde Nil'in Üçüncü Çağlayanı'ndan, güneyde Fazughli'ye ve doğuda Kızıl Deniz'den, batıda Kordofan'a kadar uzanıyordu. Fakat 19. yüzyılın başlarında krallık esas itibariyle parçalarına ayrılacaktı. Atbera'da, Kızıl Deniz kıyısında ve Dongola'da ayrı devletler ortaya çıkmıştı. Mehmet ali tarafından Mısır'dan kovulan Memluklüler, Dongola'da önemli etkilerde bulundular. Bir zamanlar Funj'un boyunduruğundaki Fazughli (Mavi Nil'de) önemli bir konum edindi. O sıralar Doğu Sudan'ın en güçlü devleti Darfur Sultanlığıydı. Sultanlık

19. yüzyılda, Türk padişahıyla ilişki geliştirdi ve o bölgenin manevi hükümdarı olarak itibar gördü.

Tüm bu kuvvetler ve sultanlıklar, bağırlarındaki birçok farklı kabileyle, oldukça ilkel devlet biçimleriydiler. Bunlar kuzeyde Arap-Berberi ve merkezde de Arap-Zenci kabileleriydi. Nilote kabileleri ise güneyde yaşıyordu. Yerleşik nüfus oldukça seyrekti. Şehir oluşumları yoktu. Araplar Güney Sudan'a yerleşmiştiler, kervan ticareti ve kölelerin yakalanmasıyla iştigal oluyorlardı.

Mısırlılar Doğu Sudan'ı ele geçirirken hiçbir zorlukla karşılaşmadılar. Sudanlıların ateşli silahları yoktu, hatta mızraklar ve deriden zırhlarla savaşıyorlardı, öte yandan Mısırlılar iyi donanımlıydılar ve mükemmel bir topçu sınıfına sahiptiler.

Ekim 1820'de, Mehmet Ali'nin oğlu İsmail Paşa tarafından yönetilen 5000 kişilik iyi donanımlı Mısır ordusu Sudan'a karşı bir seferberliğe çıktı. Hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadı ve Nil'in yukarılarına doğru ilerledi. Kuzey Nubia ve Dongola kabileleri fütuhatçıya teslim oldular. 1821 yılının baharında, Mısırlılar Beyaz ve Mavi Nil'in kesiştiği Hartum'a vardılar ve burada konakladılar. Sonra daha da ilerilere giderek 12 Haziran 1821'de Funj'un başkenti Sennar'ı tek bir el bile ateş etmeden ele geçirdiler.

Ordu burada bölündü. İsmail tarafından yönetilen birliklerin bir kısmı Mavi Nil'de akıntıya karşı ilerledi. Fazughli'yi zapt ederek, neredeyse 10. dereceye (paralel *-çev.*) ulaştılar ve Şubat 1822'de tekrardan kuzeye döndüler. Mehmet Ali'nin damadı, defterdar Mehmet Bey tarafından kumanda edilen diğer grup ise 1821 sonunda merkez Kordofan'ı fethetti.

Böylece, 1822 yılı başlangıcı itibariyle, Doğu Sudan'ın tamamı, Darfur ve ücra bölgeler hariç, Mısırlılar tarafından ele geçirilmişti. Fakat gerilerde isyanlar patlak vermeye başlamıştı. Geride, Mısırlıların otoritesine karşı yeni bir isyanın çıktığını duyan İsmail, Sennar'a gitmek zorunda kalmıştı. Binlerce insanı katlederek isyanı çabucak bastırmayı başaracaktı. Fakat daha sonra kendisi de tuzağa düşürülecekti. Ekim 1822'de, yerel liderlerden biri, Nair Nimr (kral), İsmail'i ve zabitlerini, etrafına çok miktarda kuru kamış yığdığı evindeki bir ziyafete davet etti. Mısırlılar ziyafetin tadını çıkarırken, kuru kamışlar ateşe verildi ve İsmail ve yoldaşları yanarak can verdi.

İsmail'in ölümünü duyan defterdar, birlikleriyle birlikte Sennar'a doğru yola çıktı ve İsmail Paşa'nın suikasta uğradığı bölgede 30.000 kişiyi katlederek, onun intikamını acımasızca aldı. Bu, neredeyse tüm

nüfusa tekabül ediyordu. Fakat her nasıl olduysa Nair Nimr kaçmayı başarmıştı.

Mısırlılar daha sonraları Sudan'ın dört bir yanında patlak veren isyanlara aynı derecede acımasızlıkla cevap verdi. Aynı esnada, kendi nüfuz alanlarının da sınırlarına varıyorlardı. Beyaz Nil boyunca güneye doğru ilerlediler ve 1828'de Fashoda'ya vardılar. Batı'da ise Mısırlılar Darfur sınırlarına eriştiler. Suakin ve Massawa'nın Kızıl Deniz limanlarını kontrol altına aldılar. Mehmet Ali, 1838'de Sudan'a gitti. Beyaz ve Mavi Nil hattında altın bulmak amacıyla özel seferler düzenledi. 1840'ta Kassala ve Taka bölgeleri de Mısır topraklarına katılacaktı.

Hartum 1823 yılında, Mısır'ın, Sudan'daki nüfuz alanlarının merkezi haline geldi ve hızla büyük bir pazar kentine evrildi. 1834 yılı itibariyle, 15.000 nüfusa sahipti ve Mısır temsilcilerinin meskenlerinin de bulunduğu bir yerdi. 1841'de ülke yedi eyalete bölündü; Fazughli, Sennar, Hartum, Taka, Berber, Dongola ve Kordofan. Vekillerin ve eyalet paşalarının tamamı, Mehmet Ali'nin etrafındaki Türklerden oluşuyordu, Sudan halkı işgalcilere Türk gözüyle bakıyor ve Mısır'ın Sudan'ı ilhakını Türk fethi olarak görüyordu.

Mısırlı otoriteler Sudan'ı yağmaladılar ve nüfusu oldukça ağır vergiler altında ezdiler. Her yıl 8.000 baş kadar sığırı olduğu gibi fildişi, devekuşu tüyü ve diğer egzotik malların yanı sıra köleleri de Mısır'a götürdüler. 1850 yılına kadar bir devlet tekeli olarak kalan köle ticareti hatırı sayılır oranlara ulaşmıştı. Sudan'dan on binlerce köle ithal edilecekti. Mehmet Ali amacına ulaşmıştı. Köle ve tropik ham maddelerin ticaretini artık o yönetiyordu. Neredeyse tüm Nil Vadisi'nin efendisi olmuştu, fakat onu hayal kırıklığına uğratan bir şey de vardı. Sudan altın hususunda Mısırlıların umduğu kadar zengin bir ülke değildi.

Yunan Ayaklanması

Arabistan ve Sudan'a yönelik seferler, Doğu Akdeniz ülkelerinin kontrolünü sağlamak için bir dizi savaş başlatacaktı.

Mehmet Ali bağımsız bir Arap iktidarı yaratma planlarını gerçekleştirmek için inatçı mücadelesini sürdürüyordu. Her yıl nihai güç denemesine daha da yaklaşıyordu. Mehmet Ali bu esnada, Suriye ve Mora'nın tasarrufunu ele geçirmek için de çabalıyordu. Bu ülkelerin onun kontrolüne verilmesini teşvik için, 1821'de Babıali'nin ileri gelenlerine para ve hediyeler göndermeye başlamıştı. Babıali ona güvenmese de, Mehmet

Ali şansını kaybetmekten korkarak istemlerinde ısrarcı oldu. 1821 yılında Yunanistan'da, yabancı boyunduruğuna karşı milli bir devrim şeklinde varsayılabilecek geniş çaplı, ulusal bir bağımsızlık ayaklanması patlak vermişti. Devrim, padişahın tiranlığını daha fazla taşıma niyetinde olmayan milli burjuvazi tarafından yönetiliyordu. Yunanlı tüccarlar gelişen deniz ticareti sayesinde zengin olmuştu. Gemileri, özellikle Rusya'dan artarak devam eden buğday ithali başta olmak üzere, neredeyse ticaretin tümünü kontrol altında tuttukları Akdeniz'de arı gibi işliyordu. Odessa, Taganrog, Marsilya, Livorno, İstanbul ve İskenderiye'de, tüm Akdeniz ve Karadeniz limanlarında Yunan tekneleri, ticaret ofisleri, tüccarları ve denizcileri vardı.

Fakat dünya ticaretinde egemen olma gibi bir düşleri olan Yunan tüccar ve denizcilerinin kendi ülkelerinde söz söyleme hakkı yoktu. Padişahın herhangi bir bölge yöneticisi tüccarın birini öldürebilir ve zenginliğine el koyabilirdi. Bundan dolayı Yunan burjuvazisi, ulusal bağımsızlığı ve kendi burjuva *devletini* kurmak için Osmanlı feodalizmine karşı mücadele etti.

Bağımsızlık savaşında burjuvazi, kendileri üzerinde tahakküm kuran Müslüman feodal beylerden ölümüne nefret eden ve kendi topraklarını onlara geri verecek olan ulusal bağımsızlığın özlemini çeken köylülerin de desteğini kazandı. Yunan isyanı karakteristik olarak, feodal baskıcılara karşı köylülüğün ateşli mücadelesinde vücut bulan kırsal bir savaştı. O esnada Mora'da, sonrasında tamamı yok edilecek olan, genellikle Yunan orijinli, 20.000 kadar Müslüman toprak sahibi vardı. İsyana hazırlanmak için, 1815'te Yunan milliyetçileri, *carbonari* (19. yüzyılda İtalya'da ortaya çıkmış gizli bir devrimci örgüt -*çev.*) benzeri Philiki Etaireia (Dostlar Cemiyeti) komplo örgütünü oluşturdular. Bu örgütün birçok Avrupa ve Türk kasabasında kolları bulunmaktaydı. Merkezi ise Odessa'daydı. Örgütün başında Rusya'ya kaçan eski Walachian (Osmanlıların Eflak, Boğdan ve Erdel'de yaşayan Hıristiyanlara verdiği isim -*çev.*) hospodarı (Osmanlı İmparatorluğunca 15. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Eflak ve Boğdan'ı yönetmekle vazifelendirilen Romen prenslerinin unvanı -*çev.*) Konstantin'in oğlu Alexander Ypsilanti ve bir Rus tümgenerali bulunmaktaydı. Bu general aynı zamanda Alexander I'in emir subayıydı. Rusya Dış İlişkiler Bakanı, Yunan orijinli, Count Capo d'İstria'nın da ulusal bağımsızlık hareketiyle bağlantısı vardı. Bütün devrimci eğilimlerle birlikte çarpışma kastıyla oluşturulan Kutsal İttifak'ın da ku-

rucusu olan Alexander I başlangıçta Yunan milliyetçilerini destekledi, fakat daha sonra Ypsilanti'nin destek talebini reddetti.

"1809 Sırp isyanı, 1821'deki Yunan ayaklanması hemen hemen doğrudan Rus altını ve Rus etkisiyle desteklenmişti" diye yazmaktadır Engels (Friedrich Engels, "Türk Meselesi" New York Daily Tribune, 19 Nisan, 1853).

6 Mart 1821'de Alexander Ypsilanti, küçük bir Yunan müfrezesini Pruth üzerinden Türk padişahına bağlı Tuna'ya yönlendirdi. Bu müfreze Rus topraklarında oluşturulmuştu ve "kurtuluş ordusu" gibi gösterişli bir unvan taşıyordu. Ypsilanti yerel halkı Sultan'a başkaldırması için kışkırtma niyetindeydi, fakat Yunan hospodarlara karşı onulmaz bir nefret besleyen Moldovalı ve Walachian köylüleri arasında ümit ettiği desteği bulamadı. Çar tarafından gönderilme sözü verilen destekten de ses çıkmıyordu.

Desteğe muhtaç olan Ypsilanti Türkler tarafından ezildi. Haziran 1821'de Metternich tarafından bir kalede hapsedileceği Macaristan'a kaçtı. Ypsilanti'nin gözü pek seferberliği, Yunanlılar için bir isyan kıvılcımı olarak algılandı. 1821 yılının Mart ayında Mora köylüleri General Kolokotronis önderliğinde başkaldırdı. Gerilla birlikleri Türk yeniçerilerini bozguna uğrattı. Ekim 1821'de, 3000 kişilik güçlü bir köylü topluluğunun 5000 yeniçeri kolordusunu dağıttığı Tripolis savaşında gerillalar yeniçerilere ağır bir darbe indirdiler. 1821 sonu itibariyle Türkler Mora'nın tamamından çıkarılmıştı. 1 Ocak 1822'de, kutsal Epidarus ormanı içindeki antik bir Yunan amfi-tiyatrosunda bir Kurucu Meclis Yunanistan'ın anayasal bağımsızlığını ilan etti ve Mavrocordato başkanlığında bir geçici hükümet seçti.

Gerillalar, Yunan denizcilerinden güçlü destekler gördüler. Yunanistan'ın bütün tüccar gemileri, devrimin savaşçı birer donanmasına dönüşmüşlerdi ve Archipelago gerilla savaşları için bir deniz üssü haline gelmişti. Kanaris tarafından idare edilen beş yüz Yunan gemisi ve yirmi bin kadar denizci sürekli olarak Türk gemilerine saldırdılar ve Türk limanlarını ablukaya aldılar.

II. Mahmut'un Mehmet Ali'nin Yardımına Müracaatı

Yunan halkı üç yıl boyunca, Yunanistan'ın doğusu, batısı ve Yunan devriminin kalesi Mora'da olmak üzere üç farklı cephede dirençli bir

mücadele yürüterek, Türklerin cezalandırıcı saldırılarını başarıyla geri püskürttü. Babıali isyancılara karşı tüm cephelerde savaşacak ve adalarda tutunabilecek kadar askeri olmadığını anladığında yardım çağrısı için Mehmet Ali'ye dönmüştü.

1822'de Babıali, Girit ve Kandiya'nın (Girit) kontrolünü ona bıraktı. 16 Ocak 1824'te, Yunan devriminin ezeli düşmanı Metternich'in tavsiyesi üzerine, II. Mahmut zaten bir süredir Babıali'ye bağlı olmayan Mora paşalığını Mehmet Ali'ye verdi ve Yunan isyanını bastırması için onu görevlendirdi.

Bu, Mehmet Ali'nin dört gözle beklediği bir haberdi. Bu yüzden Sultan'ın önerisini hemen kabul etti. Kendisine resmî olarak beyan edilen her ne olursa olsun, Mehmet Ali'nin aklında kendi ilgileri vardı ve bunların Babıali'ninkilerle uzaktan yakından alakası yoktu. Mehmet Ali yalnızca Sultan'ın arzusunu yerine getirmeyecekti. Sadece bir yıl öncesinde, Mısırlılara herhangi bir getiri vaat etmeyen İran savaşında birliklerini göndermeyi düpedüz reddetmişti. Arabistan'da olduğu gibi Mora'da da, itaatkâr bir yaver olmak yerine, kendine ait politik amaçlar güdüyordu.

Peki, Mehmet Ali'nin Mora savaşını başlatma nedeni neydi? İlkin, tüm dünyaya Mısır ordusunun gücünü ve Babıali'den üstünlüğünü göstermekti. Mısır'ın, tarihin seyrini değiştirebilecek etkide büyük bir güç haline geleceğini ispatlamak zorundaydı. Bunun yanı sıra, Mora ve Arcipelago'yu kendi topraklarına katmayı ve Mora'nın doğal kaynaklarıyla, Yunan denizciliğini boy gösteren imparatorluğunun hizmetine koşmayı istiyordu. Son olarak, Doğu Akdeniz'in egemenliğini tamamen ele geçirmek ve onu bir Mısır gölü haline getirmek düşündeydi.

Mora Savaşı

Muhammed Ali Yunanlılarla savaşmak için büyük bir ordu ve donanma oluşturdu. Sefer, Mehmet Ali'nin büyük oğlu, Arabistan fatihi, İbrahim Paşa tarafından yönetiliyordu. Temmuz 1824'te İbrahim'in 16.000 kişilik ordusu, altmış üç savaş gemisinin korumasında, yüz nakliye gemisiyle Mısır'dan ayrıldı. Yunan kalyonları tarafından Mora'ya inmesi engellenmeye çalışılan İbrahim, bu yüzden kışı birlikleriyle birlikte Kandiya (Girit) Adasında geçirmek zorunda kaldı. Burada da bir ayaklanmayı bastırdı, adanın yönetimini düzenledi ve burayı gelecekteki manevralar için bir üs haline dönüştürdü.

Mora'daki durum İbrahim için müsait bir hal alıyordu. 1824'te Yunan isyancılar arasında bir iç savaş patlak vermişti. Kolokotronis'in destekçileri Ocak 1825'te yenilgiye uğratıldı ve Kolokotronis aynı yılın Şubat'ında tutuklandı, Mısırlılar Mora'nın güney batı kısmından karaya çıkma fırsatı buldular ve Modon, Coron ve Navarino'yu zapt ettiler.

Mısırlıların karaya çıkışı savaşın gidişatını hemen değiştirdi. 23 Haziran 1825'te İbrahim, Mora'nın başkenti Tripolis'i ele geçirdi. Yunanlılar bir kez daha Kolokotronis önderliğinde gerilla savaşına başvurdu. İbrahim'in cevabı ülkenin sistematik bir şekilde tahrip edilmesi şeklinde oldu, Mısırlılar köyleri yaktılar, bahçeleri yıktılar, ekinleri çiğnediler; binlerce Yunanlı köle olarak Mısır'a yollandı. 1825 sonu itibariyle, Mora'nın tamamı ele geçirilmişti ve Necid'e olduğu gibi bir çöle dönüşmüştü.

1825-26'da İbrahim Mısır'dan takviye aldı, Türkler tarafından desteklendi ve Yunanistan'ın merkezi için savaşmaya başladı. Yunan muhalefetinin başlıca merkezi, Archipelago ve Philhellene komitelerinden yardımların aktığı Missolonghi Kalesiydi. Burası uzun bir müddet Türkler tarafından sonuçsuzca kuşatılmıştı. Şubat 1826'da yardımcısı Albay Seve'i Mora'da bırakarak İbrahim, 10.000 kişilik bir güçle Missolonghi'ye doğru yola çıktı. Kalenin zayıf düşmüş savunucuları ciddi bir direniş sergileyemediler ve 22 Nisan 1826'da Mısırlılarla Türkler yarı-harap bu kaleye girdiler.

5 Haziran1827'de Acropolis teslim oldu ve İbrahim'in birlikleri Atina'yı, Yunan özgürlüğünün simgesini, ele geçirdi. Yunan devrimi yenilgiye uğruyormuş gibiydi. Güçlü isyancı ordusundan geriye kalan yalnızca, birleşik bir komutadan ve politik liderlikten mahrum kalmış ve dağlara yayılmış birkaç gerilla grubuydu. Fakat tam da bu noktada Avrupalı güçler Yunan isyanının seyri için yeni bir şans doğuracaklardı.

Batılı Güçlerin Müdahalesi

Atina'nın düşüşü Batılı güçlerin müdahalesini hızlandırmıştı. 25 Mart 1823'te, Britanya Dışişleri Bakanı Canning Yunanistan'ı savaşan bir devlet olarak tanımıştı: Bu, İngiltere'nin gelecekte Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyacağı anlamına geliyordu. Rusların politikalarında da 1825 yılında bir değişim yaşandı. Nikolay I'in tahta geçişiyle, Rus Hükümeti Yunanlılara daha çok destek verme hususunda bir eğilim gösterecekti. İngiltere, Rusların tek taraflı müdahalesine razı değildi,

bu yüzden Yunanistan'da ortak bir eylem için antlaşma sürecini hızlandırdı.

4 Nisan 1826'da St. Petersburg'da, Nesselrode ve Wellington Yunanistan meselesine ortak müdahale üzerine bir İngiliz-Rus Protokolü imzaladılar. İki güç de Sultan'a, ticaret hakkı, dinî özgürlük ve yönetim bağımsızlığını da kapsayan Yunanistan'ın özerkliğini tanıması için baskı yaptı. Usulen, Yunanistan Osmanlı İmparatorluğuna bağlı kalacaktı, fakat gerçekte, güçlü devletler onu kendi hâkimiyetleri altında tutma niyetindeydiler.

Fakat anlaşma kâğıt üzerinde kalacaktı. Yunanistan'da durum Mısırlıların lehineyken Sultan II. Mahmut, İngiltere ve Rusya'nın taleplerini inatla reddetti. Avrupalı güçler olası bir savaş için hazırlıklı değillerdi ve taleplerini de askerî bir müdahaleyle destekleyemiyorlardı.

1827 Martında Kolokotronis'in ısrarlarıyla, yeni Yunan Ulusal Meclisi başkan olarak Rusya eski Dışişleri Bakanı Count Capo d'Istria'yı seçti. Bu olay Rus etkisini oldukça arttıracaktı. Rusya'nın ileride pozisyonunu güçlendirmesinden ve tek taraflı faaliyetlerden çekinen İngiltere, bir kez daha güçlerin ortak eylemi talebini yükseltti. 6 Temmuz1827'de, Atina'nın zaptından bir ay sonra, Londra'da St. Petersburg Anlaşması'nı genişleten yeni bir anlaşma imzalandı. İngiliz-Rus bloğuna Fransa da dâhil oldu ve bu üç güç Yunanistan'ın Türkiye'den idari olarak ayrılması için baskı yapma kararı aldılar.

Anlaşma metni Babıali'nin bir ay içerisinde anlaşmayı kabul etmesi gerektiğini aksi takdirde bunun için zor kullanılacağını karara bağlıyordu.

Navarino. Mısırlıların, Mora'dan Tasfiyesi

Babıali bir kez daha Batılı güçlerin taleplerine sırt çevirmişti. Bundan ötürü 20 Ekim 1827'de, Amiral Codrington, De Rigny ve L.P Heiden komutasındaki birleşik bir filo, Türklerin ve Mısırlıların ana donanma güçlerinin demirlediği Navarino Körfezine girdi. Müttefiklerin 26, İbrahim'in ise 94 gemisi vardı. İbrahim sayısal üstünlüğüne ve kıyı bataryalarının desteğine güvenerek, tüm Türk ve Mısır donanmasının mahvıyla sonuçlanacak olan savaşa hemen başladı. Geriye yalnızca bir gemi ve on beş küçük tekne kalmıştı, İbrahim kendisini Napolyon'un Aboukir Savaşı sonrasında, Mısırda bulduğu durumun bir benzerinde bulacaktı. Üstelik ana üssüyle olan bağlantısı da kesilmişti. Bunun yanı

sıra, güçlü devletlerin silahlı müdahalesi Yunan isyanına yeni bir güç katacaktı.

Navarino, 1828'de başlayıp bir yıl altı ay sonra Rusya'nın zaferiyle sonuçlanan Türk-Rus savaşının başlangıcı olacaktı. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Yunanistan'ın özerkliğini ve kısa bir süre sonra da bağımsızlığını kazandı. Mehmet Ali Türk-Rus savaşına dâhil olmaktan akıllıca kaçındı. Hal böyleyken, güçlü devletlerin diretmesiyle İbrahim'in ordusunun çok güç durumda kaldığı Mora'yı boşaltmak zorunda kaldı. Mehmet Ali, 9 Ağustos 1828 tarihinde İskenderiye'de, Mısır kuvvetlerinin Mora'dan çekilmesi ve Yunan esir ve kölelerin geri iadesi için bir anlaşma imzaladı. Eylül 1828'de Fransız askerî kıtaları Mora'ya çıktı ve Mısırlıların tahliyesi başladı. Böylece Mısır'ın ağır kayıplar verdiği (yaklaşık olarak 30.000 kişi) ve donanmasından mahrum kaldığı bu kısır savaş sona ermişti.

BÖLÜM VIII

Mehmet Ali'nin Suriye ve Filistin için Mücadelesi. Mısır'ın Mağlubiyeti

Babıali'yle Çatışma

Mehmet Ali'nin Mora yenilgisi onu, Suriye ve Filistin mücadelesi için kamçıladı. Büyük Arap Gücünün yaratılması yönündeki planlarını, bu iki ülkenin hâkimiyetini ele geçirmeden gerçekleştiremeyecekti. Suriye ve Filistin, Mısır'ı doğudan gelecek saldırılara karşı koruyor ve Türk tehdidine karşı koruyucu bir kalkan görevi görüyordu. Özellikle, Suriye'nin ilhakı Mehmet Ali'nin doğu sınırlarını ve Mısır'ın merkezden bağımsızlığını güçlendirecekti. Ayrıca, bizzat Suriye'nin kendisi oldukça cazip bir mükâfattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin bölgelerinden biriydi; ham ipek, buğday, yün, zeytinyağı ve kıymetli meyveler üretiliyordu ve ayrıca büyüyen Mısır endüstrisi için karlı bir pazar olabilecekti.

Mehmet Ali, Sultan'ın zayıflığının pekâlâ farkındaydı ve onu herhangi bir şartı kabul etmesi için zorlayabileceğini de biliyordu. Bunu göz önünde bulundurarak, Babıali'ye karşı bir mücadele hazırlığına başlamıştı. "Talihsiz 1828-29 savaşının sonucunda" diye yazar Marx "Babıali kendi halkının gözündeki saygınlığını yitirdi. Doğu imparatorluklarında alışılageldik olduğu üzere, heybetli güç zayıf düştüğünde, paşaların başarılı başkaldırıları patlak verir. Ekim 1831'de de Sultan ile Yunan isyanı sırasında Babıali'yi desteklemiş olan Mısır Paşası Mehmet Ali arasında bir anlaşmazlık baş gösterdi." (Bkz. Karl Marx, New York Daily Tribune, 21 Kasım 1853)

Babıali'ye karşı savaş 1831 yılında başlayacaktı. Kuzey Afrika'yı ilhak etmek isteyen Frenk-Mısır planlarından ötürü iki yıllık bir gecikme olmuştu. Mehmet Ali'nin batılı komşularıyla arasındaki ilişki dost-

ça olmaktan uzaktı ve Mağrip'i ele geçirme fikrini içten içe besliyordu. Böylesi bir fetih için şartlar, 1829-30 yıllarında olgunlaşmış görünüyordu. Mehmet Ali'nin en önemli müttefiki olan Fransa'yla ilişkileri normalleşmişti. Mısırlılar Trablus, Tunus ve Cezayir'i ele geçirecekti. Mehmet Ali, Afrika seferi için oğlu İbrahim'in komutasında, 40.000 kişilik bir ordu oluşturdu, fakat Fransızlardan bunun için, paranın yanı sıra, 80 toplu dört adet gemi talep edilmişti. Fransa bu talebi reddetti ve bunun yerine kendi donanmasıyla eşlik etmeyi önerdi. Bu plan, Mağrip'te İslam bayrağı altında savaşmak isteyen Mehmet Ali'yi ziyadesiyle memnuniyetsiz etti. Fransa ortak bir eylem için 1830'da yeni bir plan ortaya koydu. Mısırlılar Trablus ve Tunus'u alırken, Fransızlar da Cezayir'i işgal edecekti. Fakat Mehmet Ali bu planı da reddetti. Nihayetinde, Fransızların tek başına girişeceği Cezayir seferine katılmaktan vazgeçip kendisini tamamen Suriye'deki işlere adadı.

Askere alınmaktan kaçan altı bin Mısırlı fellahın, 1831'de Filistin'e sığınması, Sultan'a karşı başkaldırmak için bir bahane olarak kullanıldı. Bu zamandan sonra durum oldukça gerginleşti. Mehmet Ali Babıali'ye itaat etmeyi açık açık reddediyordu. Rus-Türk savaşma katılmayı kabul etmiyor ve ayrıca Edirne Anlaşmasında razı olduğu tazminatı ödemeyi de reddediyordu. Haracını, Mora'da yıllarca, kanla, peşin ödediğini düşünüyordu. Tasavvurunda Girit'in, Mora'daki kayıpları için bir karşılık olmayacağını düşünüyor ve Suriye ve Filistin'e de sahip olma fikrinde diretiyordu.

Bu sırada, altı bin köylü Mısır'dan kaçıp Akka Paşası Abdullah'ın yanma sığınmıştı. Mehmet Ali kaçakların kendisine teslim edilmesini talep etti. Abdullah, bir hükümdarın tebaası olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun istedikleri herhangi bir yerinde yaşayabileceklerini açıklayarak, kaçakları iade etmeyi reddetti. Mehmet Ali bu olaydan sonra askerî bir operasyon başlattı. Görünürde Sultan'a sadık kalacaktı. Çünkü Babıali'den ziyade Akka Paşasına savaş açtığını duyurmuştu. Fakat gerçekte, Abdullah'a karşı başlatılan sefer bir Türk-Mısır savaşına dönüşecekti.

Birinci Suriye Seferi (1831-33)

Mısırlıların, Türklere karşı üstünlüğü başlangıcından itibaren kendini hissettiriyordu. Türk ordusu tümden bir dağılma halindeydi. "Türk donanması Navarino'da yok edilmişti, ordunun eski organizasyonu da Mahmut tarafından dağıtılmış ve henüz yenisi kurulamamıştı" diye ya-

zar Marx. (Marx Engels, Çalışmalar, 2. Rus. Basım. Bölüm 28, s. 257) Rusya'ya karşı savaşın zayıflattığı ordu hâlâ öyleydi. Mısır ordusu ise iyi donatılmış ve disiplinliydi. Arabistan, Sudan ve Yunanistan'da olduğu gibi bir dizi galibiyet yazmıştı hanesine.

Bunun yanı sıra, askerî harcamalar ve tazminatlar Babıali'yi vergileri yükseltmesi için zorluyor ve bu da kitleler arasında memnuniyetsizliğe neden oluyordu. Türkiye'nin dört bir yanında köylü isyanları patlak veriyordu. Arap ve Türk bölgelerinin halkları, Mısırlıları, kendilerini padişah yönetiminden kurtaracak kişiler olarak selamlamıştı. Türkler savaşa hazırlıklı değillerdi ve tereddüt işaretleri sergiliyorlardı. Altı ay boyunca Babıali hiçbir girişimde bulunmadı. Ancak Mart 1832'de zaten başlamış olan bir seferin hazırlığına hakikaten başlayacaklardı. 23 Nisan 1832'de Sultan, Mehmet Ali'yi bir asi olarak ilan etmiş ve görevlerinden azletmişti. Bu savaş ilanıyla aynı manayı taşıyordu.

Mısırlılar zaman faktörünü en iyi şekilde kullanmıştı. Ekim 1831'de İbrahim Paşa bir sefer başlatmıştı. İki ya da en fazla üç hafta sonra, Mısır birlikleri, ciddi sayılabilecek herhangi bir direniş karşılaşmadan, Gazze, Jaffa, Hayfa'yı zapt etmiş ve aynı yılın Kasım sonunda da bir zamanlar Napolyon'un yolunu kesen Akka kalesine erişmişti. Altı aylık bir kuşatmadan sonra (Kasım 26'dan Mayıs 27'ye kadar) Akka düştü. Bu esnada Mısırlıların esas kuvvetleri kuzeyde ve uzaktaydı. Türklere karşı verilen ilk savaş 8 Temmuz 1832'de Horns şehri yakınlarında meydana gelmişti. Bu savaşta, dokuz paşa tarafından yönetilen Türkler ezilmişti. Dört binden fazla kişi öldürülmüş veya esir düşmüştü. Topçu sınıfının tamamını ve ulaşımlarını kaybetmişlerdi. Mısırlıların ise sadece 100 kaybı vardı.

Horns'tan zaferle ayrılan İbrahim, Hama ve Halep kentlerini işgal etti ve sonrasında Antakya ve İskenderun arasındaki Belen Dağı geçidinde ordusunun başına geçti. Bu geçit Osmanlı İmparatorluğu'nun, Anadolu'nun merkezinin anahtarıydı ve burada Türk ordusunun Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa komutasındaki esas kuvvetleri konuşlanmıştı. 29 Temmuz 1832'de İbrahim Türk kuvvetlerine saldırdı ve paramparça etti. Hüseyin Paşa, ordusundan geriye kalanlarla Adana'ya kaçtı ve bütün Suriye'yi Mısırlılara bıraktı.

Mısır birlikleri Anadolu'ya girdi. Adana'yı işgal ettiler ve sonra batıya doğru ilerlediler. Sultan, Hüseyin Paşa'yı azletti ve yerine başkomutan Reşit Mehmed Paşa'yı atadı. Fakat bu da, askerî operasyonların sonucunu etkilemedi. Savaşın üçüncü ve son belirleyici çarpışması Konya

yakınlarında 21 Aralık 1832'de meydana geldi. Türkler kalan 60.000 adamını 30.000 Mısırlının üstüne yolladı. İbrahim birbiri ardına gelen çarpışmalarda olağanüstü bir liderlik sergiledi. İkiye bir gibi bir çoğunluğa sahip olmalarına rağmen Türklerin etrafını sardı ve onları tamamen yok etti.

Sultan'ın, Konya Muharebesi'nden sonra, hiçbir birliği kalmamıştı. İmparatorluğun başkentine giden yol sonuna kadar açıktı. Mısırlıların öncü muhafızları nihayet Bursa'ya girmişti ve şimdi İstanbul tehdit altındaydı. Kafası karışan Sultan yardım için yüzünü güçlü devletlere dönmüştü. Fransa açıkça Mısır'ı destekliyordu ve bu yüzden Sultan'a yardım etmeyi kesinlikle reddetti. Rusya ise alenen Türkleri destekliyordu. İngiltere'nin durumu ise karmaşıktı. Mehmet Ali'ye karşıydı, fakat Türk-Mısır çatışmasının Rusya'nın müdahalesiyle sonuçlanmasından ve nihayetinde de Rus etkisinin güçlenmesinden veya Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'ya bağımlı kalacak Kuzey ve Fransa'nın bir uydusu haline gelecek olan Mehmet Ali'nin Güney'i olmak üzere iki parçaya bölünmesinden endişe duyuyordu. Dolayısıyla, İngiltere tüm gücüyle farklılıkları gidermeyi ve Britanya etkisinin hüküm sürdüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini muhafaza etmeyi sağladı. Aslında İngiltere doğru zamanı kolladı ve Sultan'a doğrudan bir yardım göndermekten imtina etti.

Böylesi bir durumda Babıali'nin, yüzünü yardım için Rusya'ya dönmesinden gayri yapacak bir şeyi kalmamıştı. Üstelik Mehmet Ali'nin başarısı Rusları da endişelendirmişti. Rusya Dışişleri Bakanı Count Nesselrode'a göre, Rusya'nın müdahalesinin amacı, "çıkarlarımıza hasar verecek olan ve henüz dost sayılabilecek zayıf bir devletin çöküşüne neden olabilecek bir coup d'état ihtimaline karşı İstanbul'u korumaktı. Fransızların kontrolü altındaki güçlü bir devleti buna tercih eder miydik, işte bu, tüm sorunların kaynağı olurdu". Bu sebeple Rusya, imparatorluğun bütünlüğünün ve Sultan'ın egemenliğinin savunulması için meydana çıktı.

21 Aralık 1832'de İstanbul'daki, Rus ataşesi resmî olarak askerî yardım teklifinde bulunacaktı. General Muravyov özel bir misyonla yola çıkmış, Boğaz kıyılarına, oradan da Mısır'a geçmişti. İskenderiye'ye 13 Ocak 1833'te varmış ve Nicolas I'in taleplerini Mehmet Ali'ye iletmişti. Mehmet Ali uzlaşıya varmayı kabul etti. Muravyov'a, İstanbul'a yol alan ordusunu frenleyeceği, askerî faaliyetleri durduracağı ve Sultan'ın yüce otoritesini tanıyacağı sözünü verecekti.

Fakat İstanbul'daki panik henüz dinmemişti. İbrahim Paşa'nın ajanlarının kışkırttığı isyanlar Anadolu'ya yayılmıştı. 2 Şubat 1833'te Mısırlılar Kütahya'yı ele geçirmişti. 3 Şubat'ta II. Mahmut Rusya'nın yardımı için resmî bir girişimde bulundu ve 20 Şubat'ta Rus donanması Boğaz'a giriş yaptı. 20.000 kişilik Rus seferi birliğinin karaya inişi 23 Mart'ta başladı. Bunların kumanda merkezi, Sultan'ın yazlık meskeninin de yer aldığı Boğazdaki Hünkâr İskelesi'nde konuşlandı. Aynı esnada, bir diğer Rus birliği de, Türk başkentini karadan desteklemek için Tuna'ya gönderildi.

Rus müdahalesi İngiltere ve Fransa'yı ciddi biçimde alarma geçirdi. Rusları boğazda birliklerini bulundurma bahanelerinden mahrum bırakmak için, Mehmet Ali'yi, Sultan'la barıştırma sürecini hızlandırdılar. Hatta bunu inandırıcı bir şekilde ifade etmek için, İngiltere ve Fransa, Mısır kıyılarında ortak bir deniz tatbikatı düzenledi. 4 Mayıs 1833 tarihinde, Kütahya'da, Fransız ve İngilizlerin arabuluculuğunda Türkiye ve Mısır arasında bir barış antlaşması imzalandı.

Aslında bu, kelimenin gerçek anlamıyla bir barış antlaşması değildi. Sultan, Mehmet Ali'nin, Mısır, Girit, Arabistan ve Sudan'daki haklarını onaylayan ve onu Filistin, Suriye ve Kilikya'nın yöneticisi olarak tanıyan tek taraflı bir ferman çıkardı. Bu durumda Mehmet Ali, Anadolu'dan çekilme ve padişahın hükümdarlığını tanıma zorunluluğuyla baş başa kaldı. Güçlü devletlerin isteği sayesinde Mısır, mağlup Babıali'nin vassalı olarak kalacaktı.

Savaşın Sonuçları. Hünkâr İskelesi Antlaşması

Rusya'nın müdahalesi II. Mahmut'u kurtarmıştı. Tahtını ve imparatorluğunu sürdürecekti, fakat hâlâ oldukça kritik bir durumdaydı. İki taraf da Kütahya Antlaşması'ndan memnun kalmamıştı ve ona bir ateşkes gibi itibar ediyorlardı. Sultan, intikam için sabırsızlanıyordu. Mehmet Ali de bağımsızlık istiyordu. Yeni bir çatışma neredeyse kaçınılmaz gibiydi ve Rus diplomasisi bu durumdan faydalanmaktan geri kalmayacaktı. 8 Temmuz 1833'te, Rus birliklerinin tahliye edilmesinin arifesinde, Türkiye, Rusya ile askerî bir müttefikliğin oluşturulmasını sağlayacak ünlü sekiz yıllık Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzaladı. Rusya, birliklerini "ihtiyaç duyduğunda" Sultan'ın yardımına gönderme taahhüdünde bulundu. Bu çerçevede Nesselrode "Türkiye'nin meselelerine askerî müdahalede bulunmak için artık yasal zemine de sahibiz"

diye belirtecekti. Türkiye de, Çanakkale Boğazını, tüm ulusların savaş gemilerine, Rusya talep ettiği anda, kapatma sözünü vermişti.

8 Eylül 1833'te, Rusya ve Avusturya arasında, imparatorların bir görüşmesi esnasında imzalanan Münchengratz Anlaşması Hünkâr İskelesi Antlaşmasını tamamlayıcı nitelikteydi. Anlaşma daha sonra Prusya tarafından da imzalanacaktı. İmza sahibi devletler;

"I. ...Osmanlı İmparatorluğunun devamını mevcut hanedan altında desteklemek ve etkili tüm araçları onların tasarrufunda kullanmak.

II. Ortak çabayla, Türkiye'deki hükümetin haklarında, gerek geçici bir Naiplikkurarak gerekse hanedanı tümden değiştirmek suretiyle, zarara neden olabilecek herhangi bir teşekküle karşı çıkmak," taahhüdünde bulundular.

Sonuç olarak, ilk gizli cümle "II. Maddenin özellikle, ... kritik iktidarını Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa eyaletlerine dolaylı ya da doğrudan yaymasını engellemek için, Mısır Paşasına uygulanacağı" şartını koşuyordu.

Fakat en nihayetinde, Britanya ve Fransız diplomasisi, Hünkâr İskelesi ve Münchengratz Antlaşmalarının pratik sonuçlarını felce uğrattı. Bu anlaşmalar, yine de, Mehmet Ali'nin planlarını gerçekleştirmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etti ve onu, ilk Suriye seferindeki zaferinin meyvelerini toplamaktan mahrum bıraktı. Esas olarak denilebilir ki, Türk-Mısır savaşı, şeklen birleşik görünen Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde, iki devletin oluşumuyla sonuçlanmıştı. Mehmet Ali Mısır, Sudan, Suriye, Filistin, Arabistan, Kilikya ve Girit'tin kontrolünü sağladı ve yalnızca Anadolu, Irak ve Balkan Yarımadasının az bir bölümü Sultan'a kaldı. Mehmet Ali'nin imparatorluğu, II. Mahmut'unkinden daha yoğun bir nüfusa sahipti, daha genişti, güçlüydü ve zengindi. Durum, kendini çok geçmeden hissettiren yeni bir çatışma ihtimalinden ötürü endişe vericiydi.

İbrahim'in Suriye ve Filistin'de Reformları (1832-40)

Mehmet Ali'nin ve Suriye'nin hâkim yöneticisi, oğlu İbrahim'in politik planları daha da ileri gidecekti. İkisi de geniş bir bağımsız Arap devleti kurma düşündeydi. "Gerçek planı, Arapçanın konuşulduğu tüm coğrafyaları içeren bir Arap krallığı kurmaktı" (George Antonius, Arap Uyanışı, L., Hamilton, s. 31) diye 1833'te yazar Lord Palmerston, Mehmet Ali hakkında. Zamanında İbrahim'i ziyaret eden bir Fransız elçisi olan Baron de Boislecomte, İbrahim'in, Araplar arasında gerçek

bir vatanseverlik hissiyatını aşılamak ve onları geleceğin imparatorluğunun mahiyetiyle tam olarak ilişkilendirmek için Arap ulusal bilincinin uyandırılması ve Arap yurttaşlığının yenilenmesi niyetini saklamadığını aktarmıştır. Baron de Boislecomte, İbrahim'in ayrıca, ulusal yenilenme fikrini de ateşli bir biçimde savunduğunu eklemiştir. Beyanlarında, Arap tarihinin ihtişamlı dönemlerine heyecanlı ifadelerle sıklıkla göndermede bulunurdu ve birliklerini kendi coşkusuyla etkilerdi. Kendi gibi düşünen ve yayılmaları için çaba sarf eden bir kadrosu vardı.

Fakat Arap ulusunun terkibinin şartları henüz olgunlaşmamıştı; Suriye'deki Arap burjuvazisi hâlâ çok zayıftı ve feodalizm de çözülmemişti. Oldukça yetenekli bir politikacı olan İbrahim Paşa, zamanının gelişmiş ülkelerinin deneyimlerinin dikkatli bir incelemesini yapıyordu. Gelecekteki gelişim eğilimlerini gördü ve bunların gerçekleştirilmesini hızlandırdı. Suriye de, Mehmet Ali'nin Mısırı gibi, ülkenin merkezileşmesi, feodal keyfi yönetimin ve ayrılıkçılığın tasfiyesi ve kapitalist ilişkilerin gelişiminin ön koşullarını yaratmak için, bir dizi reform uyguladı.

İbrahim ilk olarak, Suriye'yi geleceğin Arap imparatorluğunun tahıl ambarına dönüştürmeye çalıştı. Tarımın gerilediğini kontrol altına almak için, fellahlardan sabit bir vergi almaya karar verdi. Keyfi feodal gaspları yasakladı ve yeni sürülmüş toprağı yıllarca vergiden muaf tuttu. Bedevileri, göçebe yaşam tarzlarını değiştirmelerini mecbur kılarak, terk edilmiş arazilere yerleştirdi. Böylece yeni köyler kuruldu ve Şam ile Halep arasındaki steplerde 15 bin çifte yakın öküzün sürebileceği bakir topraklar tarıma açıldı. Mısır idaresinin ilk iki yılında verimli Havran Ovasında işlenen toprak 2000'den 7000 feddana yükseldi. Türk ordusunun adı her zaman yağmacılığıyla kötüye çıkmıştı. Fakat İbrahim birliklerini Türk ordusuna karşı bir sefere gönderdi, dolayısıyla Suriye'deki mahsulünün tahribatına bir son verdi.

Vergi anarşisinin tasfiyesi sanayi ve ticaretin gelişimini teşvik etti. Artık zanaatkârlar ve tüccarlar kendi mülklerinin güvenliğinden herhangi bir kaygı duymuyordu. Türk paşalarının şantaj ve yağmalarından korkmuyorlardı. Ödemek zorunda oldukları verginin kesin miktarını biliyor ve topladıkları artık değerden geriye kalanı kullanabiliyorlardı. O zamana dek görülmemiş bir gözü peklikle, açgözlü paşa ve derebeylerden sakladıkları çürümeye yüz tutmuş hazineleri tedavüle sokup sermayelerine eklemişlerdi. Gümrük daireleri vergi toplayıcılarından zorla alındı ve sabit gümrük vergileri getirildi. İktisadi kalkınmaya yardım eden bu politika

Suriye kasabalarının ve dış ticaretinin gelişmesine yol açtı. "Mısırlılarla ticaret yapma özgürlüğü, limanlara canlılık getirmişti. Örneğin, Sayda, Beyrut ve Trablus, dağlıların ipek ve zeytinyağıyla, buğday ve Avrupa mallarını değiştirdiği serbest pazarlar haline gelmişti. Lübnan'daki üretim en az üçte bir oranında artmış ve denizaşırı malların tüketimi ise ikiye katlanmıştı" diye bildirmekteydi Rus konsolosu Bazili.

Ülke içindeki yollar ve Şam ile Bağdat'ı birbirine bağlayan kervan güzergâhları güvenli bir hale getirilmişti. Transit ticarette de bir artış gözleniyordu. Britanya kumaşları Suriye üzerinden Mezopotamya ve İran'a kadar gönderiliyordu. Hindistan ve İran malları da Suriye'den geçerek Avrupa'ya ulaştırılıyordu. İbrahim Suriyeli feodal beylere karşı acımasız bir mücadeleye girişmişti. Doğal olarak, feodal üretim biçimini ve onunla birlikte işleyen feodal sınıf egemenliğini ortadan kaldıramıyordu. Fakat yine de feodal ayrılıkçılığı bitirmek, feodal yöneticilerin şahsi politik haklarını sınırlamak ve idaresi zor senyörleri kendisine mutlak olarak itaat edecek adamlarla değiştirmek için çaba sarf ediyordu. Lübnan'da, örneğin, İbrahim Paşa adına diğer Lübnanlı feodal beylerle savaşmaya devam eden II. Emir Beşir'e bel bağlamıştı. Nablus'ta ise İbrahim diğer şeyhlere karşı savaşında Abdul-Hadi şeyhlerine güveniyordu.

İbrahim merkezi otoriteyi sağlamlaştırıp, Mısır sınırı boyunca ülkedeki idareyi yeniden düzenlemişti. Suriye, Filistin ve Kilikya altı vilayet ya da müdürler tarafından yönetilen müdüriyetlere (Mısır'da Mehmet Ali zamanından kalma bir yönetim birimi) bölündü. Her kasabaya merkezi iktidarın temsilcileri (mütesellimler) atandı. Bitişik köylerin şeyhleri mütesellimlerin emri altındaydı. Her mütesellim yerel toprak sahipleri, tüccarlar ve din adamlarından oluşturulan bir danışma organının, meclis ya da şuranın, başındaydı. Meclislere sivil mahkeme yetkisi de tanınmıştı. En yüksek hukuki yetki, mahkemenin ön duruşmasında değerlendirilen cezai ve siyasi davalarda kişisel olarak hüküm veren İbrahim'in elindeydi. Lübnan'daki ilk matbaa 1834 yılında Beyrut'ta kuruldu. Aynı yıl İbrahim kapsamlı bir ilk ve orta öğretim programı başlattı. Tüm Suriye'de ilkokullar inşa etti ve Şam, Halep ve Antakya'da ortaokullar kurdu. Öğrencilerin masrafları devlet tarafından karşılandı. Üniformalar giydiler ve Mısır'da adet olduğu üzere sert bir askeri eğitimden geçirildiler. Eğitim faaliyetleri Arapça yürütüldü. Amerikan gezgin George Antonius, okul idaresiyle alakalı ünlü Clot Bey'in "gerçek bir Arap ulusal hassasiyetinin telkini için" talimatlar aldığını belirtir. (George Antonius, a.g.e. s. 40)

İbrahim, tıpkı Mehmet Ali'de olduğu gibi, Türk paşalarından beklenmeyecek şekilde dinsel hoşgörüye sahipti. İbrahim, el sanatlarının ve kent ticaretinin ustası olan ve Türkler tarafından aşağılayıcı birçok sınırlamaya tabi tutulmuş Arap Hıristiyanlarını kollayacaktı.

Genel Hoşnutsuzluk. Asker Alımlarına Karşı İsyanlar

İbrahim Paşa'nın reformları üretici güçlerin gelişimini teşvik etmiş, tüccarların, zanaatkârların ve köylülerin durumunu kolaylaştırmış olsa da aynı şekilde Suriye'de ciddi bir biçimde rahatsızlık da yaratmıştı. Üstelik İbrahim'in politik imtiyazlardan mahrum bıraktığı feodal beyler ülkede hoşnutsuzluk belirtileri gösteren yegâne grup değildi. Soygun yapmaktan men edilen bedeviler ve dağ kabileleri de oldukça memnuniyetsizdi. İbrahim'in reformlarına karşı hoşnutsuzluk işaretleri sergilemeye başlayan köylülerin haletiruhiyelerinde keskin bir değişim vardı. Onun askerî planlarının yükünü sırtlanan bu köylülerdi. Sultan'ın Suriye'den yalnızca bir süreliğine el çektiğini ve yakın gelecekte bölgeyi tekrardan ele geçirmek için girişimde bulunacağını kavrayan İbrahim savunma amaçlı birçok önlem aldı. Kaleler inşa etti, ek kuvvetlerle dağ geçitlerini güçlendirdi, toplar satın aldı ve orduyu genişletti. İbrahim bu tahkimatları gerçekleştirmek için, ülkenin dört bir tarafından toplanmış Suriye fellahlarının emeğini zorla kullandı. Toplar da yine aynı şekilde, her yıl memurlara daha ağır vergiler ödemek zorunda kalan Suriye fellahlarının harcamalarıyla temin edildi. Oysa İbrahim, Mısır yönetiminin ilk yılında vergileri sınırlandırmıştı, fakat Türkiye'ye karşı savaş hazırlıkları bu politikayı değiştirmesine neden oldu. Nihayetinde, Mısır alaylarının safları, İbrahim'in bitmek bilmez ve usandırıcı alımları nedeniyle Suriye fellahları ile dolmuştu. Bu alımlar, köylü kargaşalarına ve hatta bazı bölgelerde geniş isyanlara neden olan özel bir husumeti doğurmuştu.

1834'te, asker alımlarına karşı ilk büyük köylü ayaklanması Filistin'de patlak verdi ve neredeyse ülkenin tamamına yayıldı. Yahudiye Tepelerine cezalandırma göreviyle gönderilen Mısır birlikleri yok edildi ve isyancılar İbrahim'i Kudüs'te sıkıştırdılar. Fakat Mısır'dan Mehmet Ali'nin yönlendirmesiyle takviye kuvvetler yardıma gelmişti. Bizzat Mehmet Ali'nin kendisi isyancılara karşı misillemeleri idare etti.

1837 yılında Havran ve Anti-Lübnan Dağı Dürzi köylülerinin bir isyanı patlak verdi. Mısır idaresinin ilk beş yılı için Havraniler askerî hizmetten muaf tutuldular. Bu dönem sona erdiğinde, Mısır makamları

asker almak için talepte bulundular. Havraniler isyan başlatıp ve doğal bir kaleyi andıran, olağanüstü bir dağ labirenti olan El Leca volkanik bölgesine mevzilendiler. Mısırlıların El Leca'ya taarruz etmek için bulundukları tüm girişimler boşa çıktı. Kaleye girmeye çalışanlar avlandı. İbrahim El Leca'daki savaş alanına daha büyük sayılarda eğitimli birlikler yollamaya devam etti, fakat bunlar da küçük bir Dürzi köylü grubuyla baş edemedi. Bu kez de isyancıları açlıkla yenmeyi denediler, ama köylüler yine de teslim olmadı. İbrahim su kuyularını patlattı ve içlerini cesetlerle doldurdu. Dürziler bu bulanık suyu içtiler. Dolayısıyla El Leca'dan ancak İbrahim'in suyu zehirlemesiyle çıktılar. Fakat hâlâ teslim olmuş değillerdi. Etraflarındaki kuşatmayı kırarak, sonunda 1838 sonbaharında yenilip bozguna uğratılacakları Anti-Lübnan'ın yamaçlarında Mısırlılarla savaşa devam ettiler.

Bağımsızlık Meselesi. Babıali'yle Yeni Bir Çatışma

1833 Kütahya Antlaşması'nın yarattığı belirsiz ve muğlâk durum Mehmet Ali için ciddi bir endişe kaynağıydı. Kazanımlarını resmî olarak garantiye almak, iktidarının devamlılığını sağlamak ve Mısır'ın bağımsızlığını meşrulaştırmak onun için önemliydi. Mehmet Ali yıllarca uçsuz bucaksız nüfuz alanlarında tevarüs eden haklarının tanınması için baskı yapmıştı. 1834 yılında, Batılı güçlerden ve 1836-37'de de doğrudan Babıali'den, Mısır'ın bağımsızlığı meselesi ve tevarüs hakları konusunda bir karar talep etti. Fakat bu çaba sonuçsuz kaldı. Batılı güçler her zamanki gibi Babıali'nin yanında yer aldı. Bu desteği hisseden Sultan imparatorluğunun büyük bir bölümünü bırakmaya meyil vermedi. Son bir çare olarak, Mısır Paşalarının diğer bölgeleri Babıali'ye geri vermesi şartıyla, Mehmet Ali'nin yalnızca Mısır üstündeki tevarüs haklarını onayladı.

Babıali'nin barışçıl bir uzlaşmaya yanaşmaması Türk-Mısır ilişkilerini bir kez daha gerdi. Üstelik bu durum gitgide ciddi bir soruna dönüşmekteydi. Arap ülkelerinde, özellikle Mısır'da, halkın uyanan ilgisi Mehmet Ali'nin tarafındaydı. 1838'de, Kahire uleması Mısır'ın bağımsızlığını kabul eden planları tamamıyla desteklediklerini açıkladılar. Fakat Batılı güçler, özellikle İngiltere, bu meseleye karşı düşmanca bir tavır benimsedi. Zaten İngilizler, Mısır'ın gücünün artışını kaygıyla izliyordu. Çünkü Mısır, Britanya'nın Doğu'daki kıyı bölgelerinde egemenlik kurmasının önünde ciddi bir engel teşkil ediyor, Basra Körfezi'ndeki

durumu için bir tehdit ve Britanya'nın emperyal iletişim ve ticaretinin gelişimi için de temel bir ayak bağı oluşturuyordu. Ünlü İngiliz-Türk Ticaret Antlaşması 16 Ağustos 1838'de imzalanmıştı. Bu antlaşma İngiltere açısından oldukça avantajlıydı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu dış güçler açısından bir tarımsal ve ham madde tedarikçisi haline dönüştürülmesinin yolunu inşa ediyordu. Antlaşma, gümrüklerde gerçekleşecek bir artış karşılığında, çeşitli ham maddelerin ticaretin üzerindeki Osmanlı hazinesi tekelini ortadan kaldırıyordu. Böylece Britanya ihracatçıları, ham maddeleri düşük fiyatla doğrudan üreticiden ya da ticari temsilcileri vasıtasıyla satın alıp hazineyi yağmalıyordu.

Britanya burjuvazisi antlaşmanın, Mehmet Ali'nin bölgesi de dâhil, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsaması için baskı yapıyordu. Mehmet Ali'nin tekellerini kumanda ederek, Mısır pamuğunu, Suriye yününü ve ipeğini düşük fiyatlardan almayı umut ediyordu. Aynı şekilde, Fransa'nın hâkim olduğu Suriye ve Mısır ithal pazarlarını da ele geçirmek niyetindeydi. Fakat Mehmet Ali antlaşma şartlarının kendi bölgesinde de geçerli olmasına tamamen karşıydı. Mehmet Ali ayrıca İngiltere'nin Fırat üzerinde bir İngiliz suyolu kurma planlarına da (kervanlarla ya da özel olarak yapılmış bir kanalla Asi Irmağı ağzından Fırat'a ve akıntı boyunca Fırat'tan Basra'ya mal ve posta taşınması için) karşıydı. Bir diğer itirazı ise Süveyş kıstağında (kıstak: yarımadayı karaya bağlayan iki yanı su kara parçası -*çev.*) bir kanal inşası için geliştirilen çeşitli tasarılaraydı.

Mehmet Ali'nin Necid'i yeniden ele geçirmesi ve Basra Körfezi ve Güney Arabistan'da Britanya'nın yayılmasıyla sorun yaşayan Mısırlıların Basra Körfezi'nde gözükmesi İngilizleri rahatsız etti. Batılı güçlerin Yakın Doğu'da hegemonya için mücadele etme üzerine kurulu ana politikası, özellikle İngiltere'nin Fransa ve Rusya'nın konumlarını zayıflatma arzusu, ortadaki anlaşmazlığı iyice derinleştirdi. Fakat bu esnada Fransa Cezayir'in büyük bir bölümünü ele geçirmiş ve Suriye ve Mısır'da, Mehmet Ali'nin müttefiki olarak baskın bir pozisyonu işgal etmişti. Mehmet Ali'ye karşı savaşarak Britanya, Sultan'ın durumunu güçlendirme ve güç dengesini kendi lehine döndürme umudunu taşıyordu. Bu yolla Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı etkisizleştirme ve aynı zamanda Rusya'nın Türkiye üstündeki etkisini sıfıra indirme niyetindeydi.

Tüm bu nedenler, İngiltere'nin Mehmet Ali'yi ortadan kaldırma ve Türk-Mısır anlaşmazlığında bir uzlaşıyı engelleme kararını harekete geçirdi. Mısır'ın bağımsızlığını tanımaya itiraz eden İngiltere, resmî

olarak Munchengratz Antlaşması'nı imzalamadığı halde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün dördüncü garantörü olarak davrandı. Dört süper gücün desteğini hisseden Türkiye hararetle savaş hazırlığı yapmaya koyuldu. Suriye sınırında yoğunlaşan 100.000 kişilik bir orduyu seferber etti. İngiltere Türkleri destekledi ve savaşmaları için teşvik etti. Bu davranışlar silahlı bir çatışmayı kaçınılmaz kılmıştı.

İkinci Suriye Seferi

Türk birlikleri 21 Nisan 1839'da Fırat'ı geçip Mehmet Ali'nin bölgesini ele geçirdi. Fakat Nizip'teki ilk belirleyici savaşta tamamen bozguna uğradılar. Savaş 24 Haziran 1839'da yeniden başladı. İbrahim Paşa komutasındaki Mısırlılar hâkim mevzilere konuşlandılar ve Türkleri yukarıdan görüp ateşe başladılar. Bir saatlik savaşın sonunda Mısırlı topçu sınıfı Türk bataryalarının sesini kesmiş ve İbrahim'in asi bir saldırıyla Türk ordusunun kaderini belirleyen süvarilerine bir yol açmıştı. Türk başkenti yedi yıl içinde ikinci kez İbrahim'e açılıyordu. 30 Haziran 1839'da, Nizip çarpışmasından altı gün sonra, Sultan II. Mahmut ölecekti. İki hafta sonra da Ahmet Fevzi Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının tamamı Mehmet Ali'nin tarafına geçecekti. Guizot "Türkiye üç hafta içinde egemenliğini, donanmasını ve ordusunu kaybetmişti" diye yazar. Mısır bir kez daha galipti. İbrahim yine de, İstanbul'a karşı bir sefer başlatma niyetinde değildi. Babasının ve Fransızların sözü doğrultusunda davranarak, kendisini Urfa ve Maraş'ı işgal etmekten alıkoydu. Mısırlılar, Rusya'yı yeni bir müdahale için provoke etme arzusunda olmadıklarından Torosları geçmediler. Hatta İbrahim bunun yerine Babıali'yle anlaşmaya varmak istiyordu. Kendisini, Mehmet Ali hanedanının tevarüs haklarının Mısır ve kendi topraklarında tanınmasıyla sınırlamak için hazırdı. Babıali'nin yenilgisi, İbrahim'in sunabileceği herhangi bir şartı kabul etme hususunda razı olmasını sağlamıştı.

Bu, elbette, İngiltere ve Munchengratz Antlaşması'nı imzalayan güçlerin umduğu bir sonuç değildi. Mısır'ın artan gücünü hesaba katmadıkları belliydi. 27 Temmuz 1839'da, refahı içinde kendi çıkarlarının etkilerini erteleyerek, onların onayı olmaksızın alınmış tüm kararlarını askıya alması için Türkiye'ye ortak bir nota sundular. Bu nota Mısır karşıtı dört güç bloğu (İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya) ve ayrıca kendisini Mısır'ın müttefiki ve dostu olarak gösteren Fransa tarafından imzalandı.

Fransa, kendisine dönük bir izolasyonu kırmak ve Fransız burjuvazisinin Mısır ve Suriye'deki çıkarlarını muhafaza etmek için güçlü devletlerle ittifak halinde olmayı uygun görmüştü.

Türkiye'nin ve Mısır'ın kaderi üstüne Batılı güçlerin müzakeresi bir yıl kadar sürdü. Fransa, barışçıl bir uzlaşıya varmak ve Mehmet Ali'ye Mısır ve Suriye'nin verasete dayalı paşalığını vermek için Batılı güçlere baskı yaptı. Avusturya ve Prusya, Mısır'dan ve Suriye bölgesinden feragat etmeyi kabul ettiler. Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı ve statükoyu sürdürmek için kaygı duyan Rusya bölgesel meselelere kayıtsız kaldı. İngiltere ise Suriye'yi, Mehmet Ali'den zorla alma niyetindeydi. Müzakereler ara vermeksizin devam etti. Londra'da toplanan Daimi Büyükelçiler Konferansı Şark Meselesi'ni görüşecekti. Diplomatlar ve gazeteciler Şark krizi üzerine yaygaralar koparıyordu. Fakat unuttukları şey, bu krizin onların kendi eseri olduğu ve onların müdahalesi olmasa Türkiye ve Mısır arasındaki tüm farklılıkların giderileceğiydi.

Mısır-karşıtı koalisyonun gıyabında hareket eden Fransa, Mayıs 1840'ta Mısır ve Türkiye'yi, Sultan'ın Mehmet Ali'nin Mısır ve Suriye'nin verasete dayalı hükümdarı olarak tanıyacağı bir antlaşma imzalamaya ikna etti. Fakat Batılı güçler bu antlaşmayı baltalamaya karar vermişti. Suriye ve Filistin'deki hoşnutsuzlukları bahane ederek Mısırlılara karşı birçok isyanı körüklediler. Öyle ki, 1840 Mayıs'ındaki Lübnan ayaklanması korkunç olacaktı.

Olayın tanığı olan Bazili; "Lübnan'ın Hıristiyanların yaşadığı bölgelerinde isyancıların hiddetle köpürdüğünü" yazmaktaydı. Birkaç bin dağlı, yarısı silahlı diğer yarısı da kazma küreklerle, Beyrut'u ele geçirmek amacıyla dağlardan taarruzda bulunuyorlardı. Bunlar, kaleden saçılan bir ateş setiyle karşılanacaklardı, fakat bu araziyi bir zırh gibi kullanan dağlılara hiçbir zarar veremeyecekti. Bütün muhiti ele geçirip askerleri öldürmeye başlamışlar ve özel mülklere dokunmadan devlete ait mülkleri yağmalamışlardı. Beyanlarında, Mısırlılara kin kusarak, Sultan'a bağlılıklarını taahhüt ediyorlar ve Kitab-ı Mukaddes'in terimleriyle, Mehmet Ali'yle İbrahim Paşa'yı seçilmiş insanlara zulüm eden firavunların muhterem varisleri olarak görüyorlardı.

İbrahim, düzgün örgütlenememiş olan ve esasen Lübnan'ın Hıristiyan bölgeleriyle sınırlanmış isyanı kolaylıkla bastırdı. Dağ köylerini yağmalayıp yaktı ve ayaklanma önderlerini Sennar (Sudan)'a sürdü.

Batılı Güçlerin Müdahalesi

Lübnan isyanının yenilgisi Batılı güçlerin aleni müdahalesiyle aynı zamana denk gelmişti. Londra'daki Temsilciler Müzakeresi 1840 yazında, Şark Meselesi'nin uzlaşısı koşulları üzerinde bir anlaşmaya vardı. İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Türkiye, 15 Temmuz 1840'ta Mehmet Ali'nin ve bölgesinin kaderini belirleyen bir antlaşma imzaladılar. Londra Antlaşması'nın sonucu Britanya diplomasisinin muazzam bir başarısıydı. Rusya hareketlerinde sınırlandırılmıştı. Fransa tamamen izole edilmiş ve İngiltere ise üzerine titrediği rüyalarının gerçekleşmesine daha da yaklaşmıştı. Diğer üç gücün desteğini ve Mehmet Ali'ye karşı yürütülen savaşın denetimini garantilemişti.

1840 senesinin Ağustos 19'unda güçler, Mehmet Ali'den aşağıda özetlenen Londra Antlaşması'nın şartlarını kabul etmesini talep ettiler:

1- Mehmet Ali Mısır paşalığını alacak.

2- Filistin'in (Akka paşalığı) yönetimini alacak.

3- Diğer bütün bölgeleri Sultan'a geri verecek.

4- Eğer on gün içerisinde anlaşmaya varmazsa yalnızca Mısır'ı alabilecek.

5- Bir sonraki on gün içinde de dik başlılıkta ısrar ederse, Batılı güçlerin birleşik müdahalesiyle devrilecekti.

Mehmet Ali Batılı güçlerin ültimatomunu geri çevirdi ve "kılıçla kazanılandan ancak kılıçla vazgeçilir" niyetini belirtti. Cevap olarak İngiltere ve Avusturya, Türkiye'yle beraber askerî operasyona başladı. Britanya ve Avusturya filoları Suriye'de göründü. Filolar, deniz savaşlarında ilk kez kullanılan buharlı gemileri de barındırıyordu. 11 Eylül 1840'ta, Charles Napier kumandasındaki bir filo, daha öncesinde İngiliz ve Avusturyalıların dağlılara silah, para ve eğitmen sağladığı Beyrut'a çıkarma yaptı (1500 Britanya ve 7000-8000 Türk askeri). Lübnan'da Mısırlılara karşı yeni güçlerle desteklenen isyanlar patlak vermişti.

Mısır ordusu zor duruma düşmüştü. Mehmet Ali, Fransa'nın yardımından medet ummuştu, fakat Fransa kınındaki kılıcını tutmaktan başka hiçbir şey yapmadı. Fransız basınının kavgacı kampanyaları İngilizleri etkilemedi bile. Hükümet, Mısır'a silahlı bir yardımın geniş bir Avrupa savaşına yol açacağını biliyordu. Bunun yanı sıra, Fransa Ren Nehrinde Prusyalılarla ve denizlerde de İngilizlerle tek başına savaşmak zorunda kalacaktı. Avrupa savaşı riskine atılmaktansa, Mısır'ı yüzüs-

tü bırakmaya karar verdi. Mart 1840'ta, Fransa'da hükümet Mısırla bir birlik oluşturma ve tutarlı olma konusunda direten Thiers tarafından devralındı. 8 Ekim 1840'ta Thiers, Batılı güçlere, Mehmet Ali'nin defedilmesine göz yummayacağı uyarısında bulunduğu tehditkâr bir mektup gönderdi. Fakat üç hafta sonra, 29 Ekim 1840'ta istifa etti. Soult ve Guizot'un yeni kabinesi Mısır için bir savaş yürütme niyetinde değildi, aksine Mehmet Ali hususunda Batılı güçlerle bir anlaşmaya varmayı ivedilikle istiyordu.

O esnada, İbrahim'in konumu gittikçe güçleşiyordu. İbrahim ve kuvvetleri bütün Suriye'ye dağılmıştı ve hastalıktan ve yetersiz beslenmeden zarar görüyorlardı. Karşılıklı bir ateşle kapana kısılmışlardı. Gerillalar iletişim ağlarını kesmeyi başarmıştı. Britanya kara ekipleri ve isyancılar Mısır ordusuna ağır darbeler indirirken, İngiliz-Avusturyalı filo da ablukaya aldığı limanları ve Suriye kıyılarını bombardımana tutuyordu. İlk birkaç hafta içinde, Britanya donanmasının da yardımıyla isyancılar Suriye kıyılarında Cübeyl, Batrun, Sur, Sayda ve Hayfa'yı ele geçirdiler. Ele geçirilen kasabalardan ülkenin kalbine doğru yeni silah sevkiyatları yapılıyordu.

10 Ekim 1840'ta, İbrahim'in kuvvetleri, Beyrut yakınlarında görece büyük bir savaşla, isyancılar ve Napier'in kara bölükleri tarafından bozguna uğratılmıştı. Mısırlılar Lübnan'ın kıyı ve dağlık bölgelerinden çekilmeye mecbur bırakıldılar. Beyrut, Lazkiye ve İskenderun düşman tarafına geçmişti. Mehmet Ali'nin müttefiki II. Emir Beşir, İngilizlere teslim olmuş ve Malta'ya sürgüne gönderilerek yerine Britanya safında savaşan kendi kuzeni Kasım getirilmişti. Mısırlıların en önemli kalesi olan Akka bir müddet denizden bombalandıktan sonra, 3 Kasım 1840'ta düştü. Küçük bir İngiliz bölüğü şehri ele geçirmiş ve Kudüs'e doğru ilerlemeye başlamıştı. Mısır karşıtı isyanlar Filistin'e de sıçramıştı. Celile, Nablus, Hebron ve Suriye'nin güney kısımlarıyla, Beka ve Anti-Lübnan'a kadar yayılmıştı. Daha sonraki direnişler faydasızdı.

Mehmet Ali'nin Teslim Olması

Napier komutasındaki Britanya donanması, Kasım 1840'ta İskenderiye'ye yaklaştı. Napier, Mehmet Ali'yi, Mısır donanmasının ana üssüne ateş açmakla tehdit ederek, bir ültimatom sundu. Suriye isyanı, Mısır ordusunun Suriye ve Filistin'de yenilmesi, Fransa'nın konumu ve bizzat Mısır'ı tehdit etmesi Mehmet Ali'nin çelik iradesini sarsmıştı.

Dünyanın dört büyük gücüyle baş edemeyeceğini anladı ve Napier'in şartlarını kabul etti.

27 Kasım 1840'ta, Mısırlılar Napien'in sunduğu antlaşmayı Britanya silahlarının gölgesinde imzaladılar. Mısır paşalığının hanedanlık (verasete dayalı) yapısını garantiye almak için Mehmet Ali, Suriye ve Filistin'i tamamıyla boşaltmayı ve ele geçirdiği Türk donanmasını iade etmeyi taahhüt etti. Suriye ve Filistin'in derhal boşaltılması emrini verdi. İbrahim Paşa ve kuvvetleri 29 Aralık 1840'ta Şam'ı bıraktılar ve güneye doğru yöneldiler, bu esnada Britanya da Kudüs'ü işgal etmiş ve geri çekilen Mısır ordusunun önünü kesmişti. Bundan ötürü İbrahim, Mavera-i Ürdün stepleri ve çölleri üzerinden geri çekilmek zorunda kalmıştı. Sefere katılan 60.000'den fazla Mısır askerinden yalnızca 24.000'i Gazze'ye ulaşabilmişti. Diğerleri yolda açlıktan, susuzluktan, soğuktan, hastalıktan ve gerilla baskınlarından ötürü telef olmuştu.

Mısır Meselesi 1 Haziran 1841'de özel bir Hatt-ı Hümayun ile Batılı güçler arasındaki uzun görüşmelerden sonra karara bağlandı. Mehmet Ali, Mısır ve Sudan'ın verasete dayalı paşalığını edindi fakat Sultan'a Suriye, Filistin, Kilikya, Arabistan ve Girit'i geri verdi. Ordusunu 18.000 kişiyle sınırlandırdı. Ordusuna yeni generaller atamaktan ve savaş gemileri inşa etmekten mahrum bırakıldı. Türkiye'ye donanmasını iade etti. Padişah'a bağlı olduğunu ve onun hazinesine büyük meblağlarda vergi vermeyi taahhüt etti. Marx'ın da ifade ettiği gibi, Batılı güçler Mısır ordusu ve donanmasını yenilgiye uğratarak "'sarılı bir sarığı' gerçek bir başla değiştirmek için... yalnız adamı aciz kıldılar" (New York Daily Tribune, 25 Temmuz 1853) Mısır'ın bağımsızlığı için yapılan planlara oldukça ciddi bir darbe indirmişlerdi ve Mısır'ın bir Britanya sömürgesi haline dönüştürülmesinden sorumluydular. Usulen Mısır'ın Babıali'ye bağımlılığı güçlendirildi, fakat gerçekte Babıali Mısır'ı 1841'de kaybetmişti. Bütünüyle Britanya'nın kontrolü altına girmişti. O zamandan sonra, Marx ve Engels'in de belirttiği gibi, "Mısır hiç kimseye olmadığı kadar Britanya'ya bağlanmıştı". (New York Daily Tribune, 7 Nisan 1853)

Nil Vadisini kontrolü altına alarak, İngiltere aynı zamanda Boğazlara sıçrayabileceği bir atlama tahtası kazanmıştı. Sonrasında, 1841 yılında süresi dolan Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndaki ısrarını da devam ettirmeyecekti. Bunun yerine, beş Avrupa gücü ve Türkiye 13 Temmuz 1841'de, Londra'da, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Rusya'nınkiler de dâhil tüm savaş gemilerine kapatılacağı yeni bir Boğazlar Antlaşması imzaladılar.

BÖLÜM IX

Tanzimat Döneminde Lübnan, Suriye ve Filistin (1840-70)

Dünya Kapitalist Pazarında Arap Ülkeleri

Britanya'nın müdahalesi ve Mehmet Ali'nin 1840 yılında silah bırakması Arap ülkelerinin tarihinde, yabancı sermayenin hızlıca yer edindiği yeni bir dönemin başlangıcını işaret ediyordu. Bu dönem, Arap ülkelerinin kolonyal ve ekonomik esaretinin başlangıcı olarak da düşünülebilir. Tekelci sermayenin oluştuğu ve hakim hale geldiği bir sonraki tarihsel aşama ise sürecin tepe noktasına, yani Arap ülkelerinin birer koloniye dönüşmesine tanıklık etti.

1838 İngiliz-Türk Ticaret Anlaşmasının Mısır ve Suriye'ye uygulanması, Britanya ve diğer kapitalist ülkelerin mallarına Arap pazarlarını adeta sunmuştu. 1840 ve 1850 arasında, Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilen yalnızca Britanya mallarının miktarında üç kat artış olmuştu (£1,440,000 den £3,762,000'e). Avrupa mallarının akışı, eski sanayi merkezlerinin çöküşü ve el yapımı yerel endüstrilerin mahvıyla sonuçlanmıştı. Bu ayrıca, Avrupa fabrikasyon ürünlerinin karşısında tutunamayan ulusal imalatların gelişimini de sekteye uğratacaktı. Bununla birlikte, dış ticaretin gelişimi ticaret yapan şehirlerin yükselişine ve komprador burjuvazinin güçlenmesine de neden olmuştu. İletişim araçlarının gelişimi de bu süreçten payına düşeni alacaktı (Süveyş Kanalının, İskenderiye Limanı'nın ve Beyrut Şam arasında yol yapılması).

Yabancı sermayenin baskısı altında Arap ülkelerindeki tarım bir meta karakterine bürünmeye başladı. Sınırlı sayıda ticari ürünün üretilmesinde uzmanlaşmaya başlandı. Mısır'da bu, pamuk ve şeker kamışıydı, Suriye ve Filistin'de pamuk, tahıl ve yün, Lübnan'da ise ham ipekti. Fakat meta üretiminin artması kapitalist ilişki biçiminin kurulmasına

neden olmamıştı. Köylüler dünya kapitalist pazarına bağımlı hale gelmişti ve fakat aynı zamanda feodal beye de bağımlılığını sürdürüyordu. Arap ülkeleri, dünya kapitalist pazarına Avrupa endüstrisi için tarımsal ve ham madde tedarik ederek dâhil olmuştu. İktisadi ilişkiler, bizzat bu ülkelerin endüstriyel sermaye tarafından sömürülmesinin bir işareti olan eşitsiz mübadele üzerine kurulmuştu.

1856'da yabancı sermaye, esas olarak Mısır ve Türkiye'ye verilen krediler biçiminde ve iletişim araçlarının inşası şeklinde sermaye ihraç ederek Arap ülkelerini köleleştirmeye koyuldu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Yenilik işaretleri bizzat Türkiye'de de gözükmeye başlamıştı. Küçük bir ulusal burjuvazi tabakası, ki henüz sadece ticariydi, doğuyordu. Taşradaki feodal ilişkiler çöküyordu. Kapitalist ilişkilerin Türkiye'den daha erken başladığı Türk yönetimindeki Balkanlarda, ulusal bağımsızlık hareketleri yeşeriyordu. Yunanistan ve Sırbistan zaten Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmuştu. İmparatorluğu ve padişahın otoritesini tamamen çökmekten kurtarmak için feodal ve bürokratik yönetici sınıfın ileri görüşlü daha çok üyesi yeni reform planları çizmek üzere işe koyuluyordu. II. Mahmut'un reformlarının tek başına imparatorluğu kurtaramayacağını, bunlara ek olarak yeni ve dirayetli değişimlere ihtiyaç duyulduğunun farkındaydılar.

Yeni reformların öncüsü liberal ve Batılı biri olan Dış İlişkiler Bakanı Reşid Paşa'ydı. Programı oldukça alçakgönüllüydü. Feodal üretim biçimini tehdit etmiyor ve padişahın mutlak gücünü tamamen muhafaza ediyordu. Filhakika bu, bir tarafta yaşamaya devam eden padişahın feodal-teokratik monarşisiyle, öte tarafta gelişen ticaret burjuvazisi ve liberal görüşlü toprak sahiplerinin uzlaşması için yapılan bir girişimden fazlası değildi.

Daha önceden de olduğu gibi yönetici sınıfın çıkarları üzerine kurulu bir girişim olduğundan, Türk burjuva unsurların isteklerinin gözle görünür şekilde arttığını yansıtıyordu. Türklerin Mehmet Ali'nin birlikleri tarafından yenilgiye uğratılması, Babıali'yi yeni reformların acil gereksinimi hakkında ikna etmişe benziyordu. Nizip savaşından ve II. Mahmut'un ölümünden dört ay sonra 3 Kasım 1839'da, yeni padişah Sultan Abdülmecid (1839-61), şehrin ileri gelenlerini, yabancı diplomatları ve tüccar sınıfının temsilcilerini sarayına davet etti (Gülhane). Bu

toplantıda Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak bilinen manifestonun içeriği okundu. Manifesto Tanzimat-ı Hayriye olarak bilinen, ki Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki bütün reformcu dönem Tanzimat ismini almıştı, reform programları öne sürüyordu.

Manifesto: "Tüm dünya bilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında meşhur Kur'an ve İmparatorluk kurallarına herkes uymuştu. Bu nedenle, devletin güçlendiğini ve zenginleştiğini ve hiçbir istisnası olmaksızın tüm halkların en yüksek seviyede bir refah içinde yaşadığını" beyan ediyordu.

Ekonomik ve sosyal şartların dayattığı reformlar, manifestoda Osmanlı İmparatorluğu'nun eski kuralarına ve kurumlarına, yani "altın çağına", geri dönüş olarak tasvir ediliyordu. Ayrıca manifestoda "son 150 yılda insanların, çeşitli nedenlerle, kutsal kuralları ve onlardan türetilen kuralları incelemeyi terk etmiş olduğu ve İmparatorluğun eski güç ve ihtişamının zayıflık ve fakirliğe dönüşmüş olduğu" belirtiliyordu. Böylece manifesto, "iyi yönetimin bereketini yeni kurumlar aracılığıyla İmparatorluğun dört bir yanına yayma" sözünü veriyordu.

Yeni kurumlar aşağıdakileri sağlayacaktı;

1- Halkın hayatının, onurunun ve mülkünün dinine bakmaksızın korunmasını

2- Vergi miktarlarının belirlenmesinin ve toplanmasının doğru bir yöntemini

3- Askere alımların ve hizmet dönemlerinin düşürülmesinin doğru bir yöntemini

Herkesin hayatının vali ve paşaların sınırsız keyfi gücüne bağlı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi ve mülk dokunulmazlığına dair verilen bir güvence ehemmiyetini gösterirdi. Mülkiyet hakkını güvenceye almakla, Gülhane Hatt-ı Hümayunu burjuva birikiminin koşullarını yaratmıştı. Bu garanti dinsel ayrım yapmadan herkese uygulanmıştı. Bu nokta özellikle önem arz eder, çünkü imparatorluktaki burjuvazi diğer milletlerden müteşekkildi ve zulme uğramış Hıristiyan dinine mensuptu; Türkiye'deki Ermeniler ve Yunanlılar, Suriye'deki Arap Hıristiyanları ve Ermeniler, Lübnan'daki Maruniler, Mısır'daki Kıptiler gibi.

Manifesto, kişi ve mülk dokunulmazlığı sağlamak için somut ölçütler belirtmişti. Somut olarak, açık mahkemelerin getirilmesini (kutsal hukukumuza göre her zanlı soruşturma yapıldıktan sonra aleni olarak yargılanacaktır ve doğru hükümler verilmeden hiç kimse bir başkası tarafından zehirlenerek veya diğer yollarla öldürülemez) bir suçlunun

mallarının müsadere edilmesi şeklindeki eski uygulamanın yasaklanmasını (her suçlu bütün mülkiyet türlerine sahip olabilir ve herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan tasarrufta bulunabilir. Bu yüzden, örneğin, suçlunun masum olan varisleri yasal haklarından mahrum bırakılmayacak ve suçlunun mülküne zorla el konmayacaktı) ve kanunları düzenlemek için yasal bir danışma meclisi toplanmasını kararlaştırmıştı.

Sabit vergi oranları ve sabit bütçe uygulamasına geçildi ve vergi yükümlülüğünün başkasına devredilmesi (iltizam) ile iltizamdakine benzer bir aşırılığa yol açan, idari yetkilerin satılması düzenine son verildi.

Herkes için mecburi askerî hizmet ve düzenli askere çağırma uygulamaları başlatıldı. Askerlik süresini 4 ya da 5 yıla indirgeyen ve askerî hizmeti, bölgelerdeki nüfus oranlarına göre sabitleyen askere alım kanunu ilan edilmişti.

Tanzimat'ın İlk Dönem Reformları

Ölçülülüğüne ve uzlaşıcılığına rağmen Gülhane Hatt-ı Hümayunu en gerici feodal beyler, saray mensupları ve dinî otoriteler arasından güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Manifestoyu imzalamak zorunda bırakılan Sultan Abdülmecid'in kendisi de, planlanan reformları onaylamadığını gizlemiyordu. Tanzimat'ı kendi isteğine karşı olmasına rağmen kabul ettiği bir uzlaşı olarak görüyordu ve fırsat bulduğunda uygulamalarını engellemek için gücünü kullanmaktan da sakınmayacaktı. Niyet edilen reformların büyük çoğunluğu, en ılımlı olanları bile, yasalaşıp yasalaşmadığına bakmaksızın kâğıt üzerinde kaldı.

Fakat yine de Tanzimat bazı sonuçlar doğurmuştu. İlk olarak, kuvvetler ayrılığı, sivil ve askerî yönetimin birbirinden ayrılması ve yeni bir yasal mevzuat oluşturulması yönünde adımlar atıldı. 1843'te yayınlanan askere alma yasası herkes için mecburi askerî hizmeti getirdi ve süresini 5 yılla sınırlandırdı. Aynı şekilde, orduda radikal değişikliklere gidildi. Piyadeler ve süvariler Fransız usulünce ve topçular da Alman usulünce yeniden düzenlendi. Bu düzenlemelerden sonra Türk ordusu 6 kolordu oluşturdu, ikisi Balkanlarda, ikisi Anadolu'da, biri (Şam'daki merkeziyle birlikte) Suriye ve Filistin'de ve biri de (Bağdat'taki merkeziyle) Irak'taydı.

1840 senesinde, Sultan Abdülmecid yıllardır sürüncemede olan hukuki reform çalışmalarına başladı. Yeni ceza, ticari ve sivil kanunların oluşturulmasına ve vakıfların yeni hukuki bir sistem üzerine oturtulmasına Tanzimat dönemi süresince devam edildi. Zaten II. Mahmut'un

kendisi de vergi toplamayı düzenlemek için bir girişimde bulunmuştu. 1838'de, memurlar için sabit bir maaş oluşturdu ve her türlü suistimale açık birçok devlet tekelini ortadan kaldırdı. İltizam sistemi 1840 yılında nakdîleştirildi ve taşra paşaları vergi toplama hakkından mahrum bırakıldı. Bu görev, merkezi maliye biriminin kontrolünde olan özel vergi toplayıcılarına devredildi. Aslında, bu tedbir yalnızca kasabalarda uygulandı. İltizamı tarımsal vergilerden kaldırma işlemi başarısız oldu ve güçlü vergi toplayıcıları eski pratikleri uygulamaya devam ettiler. Sivil ve askerî otoritelerle bağlantılı olan yönetim reformu, vilayetleri ve sancakları idare eden valilerin ve kaymakamların görevlerini açıklıkla tanımlamıştı. Bunlar sadece sivil iktidarlardı ve herhangi bir zamanda feshedilebilirlerdi. Daha evvelden paşaların feodal baba mirasları olan eyaletler, birleşik devlet gövdesinin alt birimlerine dönüştüler. Devlet birimleri uzmanlık esasınca oluşturuldu. Özel danışma organları yönetim birimlerine eklendi. Bunlar, bürokrasi, din adamları, toprak sahipleri ve tüccarların temsilcilerinden oluşan idari konseylerdi (meclis, idare). Validen bağımsız olan özel bir yetkili (defterdar) vergi toplama işinden ve vilayet maliyesinden sorumlu tutulmuştu. Sancaklarda vergi birimlerinin başında olan malmüdürleri ya da muhassiller de kaymakamdan bağımsız, fakat defterdara bağımlıydılar.

Tanzimat döneminde eğitime de büyük bir önem atfedilmişti. 1845'te çıkarılan bir yasa parasız ve zorunlu eğitimi getiriyordu. Diğer birçoğu gibi, bu yasa da büyük ölçüde uygulanmamış olmasına rağmen oldukça olumlu sonuçlar yaratacaktı. Eğitim veren camiler de devletin kontrolü altına alınmıştı. Öğrencilerin tarih, coğrafya ve temel matematik eğitimi aldığı seküler ortaokullar kuruldu. İstanbul'da özel tıbbi, mühendislik, hukuk ve askerî okullar oluşturuldu. Ayrıca 1847'de bir Eğitim Bakanlığı kurulacaktı.

1845'te her eyalette, "tarımdaki düşüşün nedenlerini araştırmak" üzere özel bir komisyon kurulmasına dair bir girişimde bulunuldu. Bu komisyonlar, arazi vergisi, yol inşası ve sulama gibi sorunları görüşecekti. Fakat çalışmaları, "tarımdaki düşüşün temel nedeni" olan feodal sisteme dokunmaksızın başarısız olmaya mahkûmdu.

Bunlar Tanzimat'ın ilk döneminde (1839-56) yürütülen reformlardı. Bunlar, yerel burjuva öğelerin oluşması için geniş olanaklar tanıyordu fakat sosyal sistemi değiştirmek için kâfi değildi. Feodal üretim tarzının ya da feodal devletin temellerine dokunmadıkları gibi yabancı sermayenin iktisadi saldırılarını geri püskürtecek ulusal kapitalist sanayinin

gelişim şartlarını da yaratamamıştı. Kısacası, reformlar burjuvaziye bazı kişisel ayrıcalıklar tanısa da, politik haklardan mahrum bırakmıştı. İmparatorluktaki bütün iktidar hâlâ eski bürokrasinin ellerindeydi.

Suriye ve Filistin'deki Reformlar

Mehmet Ali'nin birliklerinin tasfiyesinden sonra, Suriye ve Filistin tekrardan Türk yönetimi altına geçmişti. Babıali hemen bu ücra bölgelerin idaresini normale döndürmeye başladı. Tepkilere rağmen yeni kanunlar aşamalı olarak yürürlüğe konuyordu. Suriye ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki eyalet yöneticileri askerî ve finansal imtiyazlardan mahrum bırakıldılar. Doğrudan Maliye Bakanlığı'na bağlı olan özel maliye memurları, defterdarlar ve muhassiller atanmaktaydı. Fakat iltizam sistemi devam ettirilecekti. Askerî kurum reformlarından sonra, yeni düzenli orduya bağlı bir kolordu, Arabistan Orduları, Suriye'de konuşlandırılmıştı. Bu, sivil makamlardan bağımsız fakat Savunma Bakanlığı'na tabi olan bir feldmareşal (müşir) tarafından yönetilen düzenli bir orduydu.

1841 yılında Suriye'de, yeni bir mülki bölge oluşturuldu. Sayda ve Trablus paşalıkları bir eyalet altında birleştirildi ve merkezi de Beyrut'a aktarıldı. Filistin, Beyrut valisinin kontrolü altında olan özel bir Kudüs sancağına bölündü. Tüm bu görece ehemmiyetsiz idari değişiklikler Suriye'deki feodal sistemin çekirdeğini etkileyemedi. Aksine, bunlara hürriyet sözü olarak bakan köylüleri aldatmış oldu. Mısır yönetimine karşı isyanlar ve Mısırlıların ülkeden çıkarılmasında Suriyelilerin oynadığı aktif rol, onların kendi güçlerine daha fazla güvenmelerini sağlamıştı. Öte yandan, Türk idaresinin restorasyonu da Suriyelilerin kaderini değiştirmemişti. Tüm bunlar, yeni bir hürriyet dalgasının kabarmasının önkoşullarını yaratmaya hizmet edecekti. Nitekim Suriye'de bir dizi feodalizm karşıtı ayaklanma görülecekti, bunların en ciddileri 1850 Halep ayaklanması ve 1852-53 Havranyan ayaklanmasıydı.

Lübnan Eyaletinin Tasfiyesi

Feodalizm karşıtı hareketler özellikle Lübnan'da oldukça güçlüydü. Büyük feodal Dürzi Beyler, 1840 yılında II. Emir Beşir'in tahttan indirilmesi ve kovulmasından sonra Lübnan'a geri döndüler ve eski mülklerine ve politik imtiyazlarına kavuşturmak için ricada bulundular. Beşir'in hükümdarlığı zamanında onların topraklarına yerleşen Maruni köylü-

leri Dürzilere direnç gösterdi. Üstelik devam eden mücadeleler bir çelişkiler yumağına döndü. Dürzi ve Maruniler arasındaki anlaşmazlıkların karmaşıklaştırdığı asıl sınıf farklılıklarına, birbirine zıt dinî ve politik gruplara arka çıkan İngiltere ve Fransa arasındaki düşmanlık da katkıda bulunuyordu. İngiltere Dürzileri, Fransa ise Marunileri destekliyordu.

Ekim 1841'de Britanya'nın silahlandırdığı Dürzi feodal beyler Babıali'nin atadığı II. Beşir'in kuzeni, Emir Kasım'a karşı bir isyanı kışkırttı. Kendilerine bağlı köylüleri de buna dâhil etmeyi başardılar. İsyancılar Emir'in sarayını kuşattılar. Maruni köylerini yağmaladılar, nüfusu kılıçtan geçirdiler, evleri ateşe verdiler, meyve bahçelerine ve topraklara da el koydular. Maruniler öz savunma birliklerini düzenlediler ve bazen Dürzilerin saldırılarını başarıyla geri püskürttüler. Hatta birçok Maruni birliği katliamların organize edildiği Dürzi köylerine kadar tesir ettiler. Bu karşılıklı imha altı hafta boyunca devam edecekti. Nihayetinde Dürziler galip geldiler ve güney Lübnan'ı ele geçirdiler. Babıali de bunu bir fırsat olarak değerlendirip birliklerini hemen Lübnan'a yönlendirecekti. Emir Kasım azledilmiş, tutuklanmış ve İstanbul'a gönderilmişti ve Lübnan eyaleti Türk General Ömer Paşa'nın valiliğini yaptığı sıradan bir Türk iline dönüştürülmüştü.

Ömer Paşa, kendisinin merkezileşme politikalarını engelleyen Dürzi feodal beylere karşı bir misilleme başlattı. Mart 1842'de sekiz Dürzi şeyhini Beytüddîn'deki kalesine davet etti ve onları tutuklatıp iyi korunan Beyrut'a gönderdi. Onların tutuklanmasından sonra, 1841 katliamında güney Lübnan'a kaçan Maruniler kendi köylerine, topraklarına ve bahçelerine döndüler.

Türklerin eylemleri, Doğu'daki konumlarını güçlendirmek için çaba sarf eden güçler arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermişti. Doğrudan Türk yönetimine karşı kesin itirazlar getirecek ve Lübnan'da otonomi kurulmasını talep edeceklerdi. Marunileri destekleyen Fransa II. Beşir'in (Şehhap) dönmesinde ısrar ediyor ve bu talebini desteklemek için Beyrut'a bir filo gönderiyordu. İngiltere de aynı şekilde, Şehhap ailesine karşı savaşmış Dürzi feodallerin tarafında yer alıyordu.

Büyük güçlerin baskısı ile Babıali Lübnan'da, 1842 yazında bir referanduma gidecekti. Sonuçlar Marunilerin, Lübnan eyaletinin Şehhap ailesinden Hıristiyan bir idareciyle yeniden kurulması taraftarı olduğunu gösteriyordu. Dürzi feodaller ise Babıali'nin tarafındaymış gibi davranıp doğrudan Türk yönetimi için oy kullandılar. Fakat Ekim 1842'de, tutuklanan şeyhlerin serbest bırakılması ve Ömer Paşa'nın geri çekilmesi için yeniden

isyan edeceklerdi. Böylece bir kez daha mağlup edileceklerdi. Ömer Paşa Dürzi başıbozukları ezmiş ve Canbolat ailesinin atlarının kalesini ateşe vermişti. Fakat sonuç olarak 1843 yılında, Babıali Lübnan'ın doğrudan yönetimi planlarından vazgeçmek zorunda bırakıldı. Batılı güçlerin baskısı altında Lübnan'ın yönetimini iki yerel kaymakama bırakmaya rıza gösterdi. Marunilere bir Hıristiyan ve Dürzilere de Dürzi bir kaymakam atandı. Şehhap ailesi temelli olarak gönderildi. Bu "çözüm" Lübnan'da meseleyi sadece karmaşıklaştıracak ve Dürzilerle Maruniler arasında esen ihtilaf rüzgârlarını sertleştirecekti. Bir Türk paşası bu çözümü deyim yerindeyse "örgütlü bir sivil savaş" olarak niteleyecekti.

1845 Dürzi-Maruni Katliamı

Lübnan'da homojen bir dini yapı yoktu. Kuzeyde, Kesruan'daki insanların neredeyse tamamı Maruni'ydi. Ayrıca, Lübnan'ın merkezinde, Metn'de de çoğunluk Maruni'ydi, fakat burada bazı Dürzi köyleri de diğerleri arasında dağılmış vaziyetteydi. Güney bölgelerde, Şuf'ta köylü nüfus Dürzi ve Marunilerin bir bileşiminden oluşuyordu. Şuf'ta hak iddia eden feodaller Dürziydi. Görevler iki kaymakam arasında bölündüğünde, Kesruan Marunilerde kalıyor ve diğer bölgeler de "karma" olarak beyan ediliyordu.

Bu karma bölgelerde Maruni ve Dürziler arasında yeni bir anlaşmazlık baş göstermişti. Karma bölgelerin topraklarını elde tutabilme konusunda kaygı duyan Hıristiyanları doğrudan bir Hıristiyan kaymakamın yönetimi altında olmaları gerekliliğini hissediyorlardı. Dürzi feodal beyler ise bir bölgede iki yönetici olamayacağını ve Şuf'taki karma bölge Marunilerinin Dürzi bir kaymakama tabi olmaları gerektiğini söylüyordu. Nihayetinde, 1844 yılında Fransız konsolosunun tavsiyesiyle, "örgütlü sivil savaşı" derinleştirmekten başka bir işe yaramayacak olan bir uzlaşıya varmayı kabul ettiler. Karma köylerin her birine bir Hristiyan bir de Dürzilerden iki yaşlı kimse ya da vekil atandı. Şuf Marunileri, Dürzi kaymakama tabi olacak fakat ona karşı şikâyetlerini Hıristiyan kaymakamdan önce vekilleri aracılığıyla bildirebileceklerdi. Güney Lübnan'ın Dürzi bir kaymakamın emri altına geçmesinden hemen sonra Dürzi şeyhler eski mülklerine dönmeye başladılar. Bu durumda Maruni köylüler bir isyan hazırlığına başladılar. Bu kez çatışmanın üstündeki dinî kılıf tamamen sıyrılacak ve ayaklanma açık bir sınıf karakteri kazanacaktı. Marunilerin feodal şeyhlerin ve rahiplerin liderliği altında

çarpıştığı 1840-41 ayaklanmasının aksine isyancı birlikleri tamamen köylülerden müteşekkildi. "Hıristiyanlar müfrezeler ve komutanlar altında asker topladılar. Tek bir şeyh ya da emir komutanlık cüretinde bulunamadı" diye bildirmekteydi bir tanık.

Güney Lübnan'ın bütün büyük yerleşim yerlerinde kolları bulunan Deir El-Kamar'daki gizli bir komite bu hareketin başında duruyordu. Fakat köylülerin mücadelenin sınıfsal amacını tamamen kavradığı söylenemezdi. Dürzi feodal beylere karşı duydukları nefret tüm Dürzilere yayılmış, bu sayede Dürzi köylüleri düşman olarak kazanmışlardı ve bu da bir Maruni pogrom dalgasını doğuracaktı.

1845'te bir ayaklanma patlak verdi ve Lübnan'ın tüm bölgelerine yayıldı. Bunu Dürzi köylülerin katliamı izledi ve karşılığında da Marunilerin katledilmesi. Onlarca Dürzi ve Maruni köyü yağmalandı ve tamamen yok edildi. Hareketin anti-feodal karakteri Türkleri kendi politikalarını değiştirmeye zorladı. İmparatorluğun merkezileşmesi mücadelesinde, eski politik haklarını devam ettirmek isteyen Dürzi feodal beylerle karşı karşıya gelmiş olsa da, Babıali bir bütün olarak feodal sınıfın haklarını sürdürmesi taraftarıydı. Babıali 1841 ve 1842'de Dürzi şeyhlerinin ayaklanmasını bastırmıştı, fakat 1845'te aynı Dürzi şeyhlerine, feodal sisteme karşı mücadele eden Maruni direnişini bastırması için yardım ediyordu. Türk kuvvetlerinin de yardımıyla Dürzilerin zaferi belirmişti. Dürzi kaymakam Güney Lübnan'ı yönetmeye devam etti ve aynı şekilde mülkler de Dürzi şeyhlerinin elinde kaldı.

İsyan bu kez de, Maruni köylülerin kendi mezheplerinden olan piskopos ve soylulara karşı ayaklandığı Kuzey Lübnan'a sıçramıştı. 1845 sonbaharı itibariyle Türk birlikleri Lübnan'ı zapt etmiş ve silahsızlandırmıştı. Yabancı konsolosların da yardımıyla yeni bir idare rejimi organize edildi. Tüm bölge için iki kaymakam ve her köy için iki vekilden teşkil olan ikili kontrol sistemini muhafaza ederken konsoloslar ayrıca her kaymakama yardımcı olabilecek bir konsey talebinde bulundular. Konsey yargı fonksiyonuna ve ayrıca vergilerin toplanması ve düzenlenmesini kontrol hakkına sahip olacaktı. 10 üyeden oluşacak bu konseyde: iki Maruni, iki Dürzi, iki Sünni, iki Ortodoks Yunan ve iki Melkit (Yunan Uniat'lar (Uniat: Papanın yetkilerini tanıyan fakat Katolik kilisesinden kopmuş bir mezhep) vardı. Fakat bu, feodal beyler ve köylüler arasındaki anlaşmazlığı bertaraf edemedi. Üstüne üstlük dinsel düzensizliği daha da derinleştirdi, farklı dinî gruplar arasında yeni ihtilaflara neden oldu ve dış güçlerin Suriye'nin içişlerine müdahale etmesi için kalıcı bir bahane yarattı.

Misyonerlerin Faaliyetleri. Britanya'nın Filistin'de Yahudi Kolonisi Planları

Yabancıların Arap Doğusuna nüfuz edebilmesinin bir aracı da misyonerlerdi. Yüzyılın başında azalma eğiliminde olan faaliyetler 1840'larda yeniden gündeme gelmişti. Suriye ve Filistin'de Hristiyanlığı ve bu sayede temsil ettikleri ülkelerin etkilerini yayan misyoner okulları ve hayır kurumları açılmıştı. Doğu'daki en etkili misyonerler Lazarethler ve Cizvitlerdi. Vatikan tarafından yönlendiriliyor ve Fransa tarafından şiddetle destekleniyorlardı, kontrolleri altında geniş bir okul ve papaz okulu ağları bulunmaktaydı. Papa, Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkmış olan Kudüs Latin Patrikhanesi'ni 1846'da yeniden kurdu.

İlk Amerikalılar, Presbiteryenler, 1820 yılında Beyrut'ta görünmeye başladılar. 1860'a gelindiğinde, 30'dan fazla okul ve matbaaya sahiptiler ve 1866'da, sonrasında Amerikan Üniversitesine dönüşecek olan Suriye Protestan Kolejini kurdular. 1849'da Rusya Kudüs'te bir Rus Ortodoks elçiliği kurdu. Suriye ve Filistin üzerine doğrudan saldırgan planları yoksa da Balkan Yarımadası'nda Yunan Ortodoks nüfus üzerindeki etkisini arttırmayı istiyordu.

Mehmet Ali'nin mağlubiyetini en iyi şekilde değerlendirme hususunda oldukça hevesli olan İngiltere de bu vaziyetten geri kalmayacaktı. Bu durumda iki karta birden oynamıştı. Bir tarafta, Protestanları ve Almanların Filistin'i sömürgeleştirmesini, Kudüs'te 1841 yılında kurulmuş bir İngiliz-Prusyan piskoposluk bölgesini destekliyordu. Öte yandan da, Yahudilerin sömürgeleştirme planlarını ve her türlü Siyonist projeyi teşvik ediyordu.

19. yüzyılın ortalarında Filistin'deki Yahudi nüfus hemen hemen 11.000 civarındaydı. Bunların da çoğu dinî maksatlarla bölgeye gelmiş hacılardan oluşuyordu. 1839-41 Doğu krizleri esnasında Britanya, Bonaparte'ın Kudüs'te bir Yahudi devleti kurma planlarını yeniden gündeme taşımıştı. 1838'de Lord Shaftesbury ve sonrasında Gauler ve Filistin'deki Britanya konsolosu James Finn Yahudilerin Filistin'e taşınması ve Britanya korumasında bir Yahudi devleti kurmak için bir dizi proje öne sürmüştü. Bu planlar, onları emperyal iletişimin güvenliği için bir garantör olarak addeden Lord Palmerston tarafından oldukça memnuniyetle karşılanacaktı. Rothschild ailesiyle bağlantılı bir Britanya bankeri olan Sör Moses Montefiore de bu planları desteklemişti. Montefiore Doğu'yu birçok kez ziyaret etmiş ve hatta 1855 yılında Jaffa yakınlarında

bir portakal bahçesi satın almıştı, fakat yine de tek bir Yahudi sömürgecinin ilgisini cezbettiği söylenemezdi. Aynı şekilde İngiliz-Prusyan piskoposluk bölgesi planları da suya düşmüştü.

Batılı güçler arasında Doğu'da süren rekabet, çeşitli misyonerlerin "kutsal mekânlarda", hacılardan toplanan para ve değerli eşyaların dağıtılması gibi bitmek bilmez didişmelerine yansıtılmıştı. Kutsal Kabir Kilisesi'nin çatısının onarılması ve Beytüllahim türbesinin anahtarları gibi önemsiz görünen bir anlaşmazlık oldukça ciddi bir uluslararası krize dönüştü ve 1853-56 Doğu savaşının başlamasına neden oldu. Türkiye galipler arasında ve Avrupalı güçler ittifakında yer alsa da, savaş Osmanlı İmparatorluğu üzerinde inanılmaz derecede yıkıcı etkiler bıraktı. Öyle ki, Babıali 1854'te askerî giderlerini karşılamak için, Türkiye'nin finansal anlamda köleliğinin başlangıcı olarak addedilecek ilk yabancı kredisini aldı. Nihayetinde, güçler bir tür birleşik hamilik (protectorate) kurdu ve yabancı sermayenin Türkiye'ye nüfuz etmesinin yolunu açan Türk padişahına yeni bir reform programı dikte etti.

1856 Hatt-ı Hümayunu (Islahat Fermanı). Tanzimat'ın İkinci Dönemi

18 Şubat 1856'da, barışın sağlanmasından hemen önce, Sultan Avrupalı güçlerin baskısı altında yeni bir ferman yayınladı (Hatt-ı Hümayun). Biçimsel olarak, bu ferman Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun temel şartlarını tanzimat politikalarını sürdürme adına onaylıyordu. Fakat aslında durum biraz daha farklıydı. Batılı güçler, 1839 Hatt-ı Hümayunu'nun aksine, 1856 Islahat Fermanı'nı uluslararası bir yükümlülük olarak önemsediler ve bu sebeple 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşması'nın 9. maddesinde buna değindiler. Doğrusu, Batılı güçlerin onayı olmaksızın Sultan'ın bunu iptal etme ya da değiştirme gibi bir şansı da yoktu. Eğer ilk manifesto için yabancı diplomasiyi Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale edebilme bahanesinden mahrum bıraktığı söylenirse, ikincisinin bunu teşvik ettiği söylenebilir.

Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin aksine, 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda vurgu dinsel eşitlik ve çeşitli ekonomik taahhütler üzerineydi. Bu durum hakların, birçoğu Hıristiyan tüccar sınıfından (Ermeniler ve Rumlar) gelen kendi ticari temsilcilerini ve vatandaşlarını da kapsaması için talepte bulunan Avrupalı güçlerin ekmeğine yağ sürecekti. Babıali Batılı güçlere ilk tavizini Doğu'daki savaş esnasında, Hıristiyanların askere alınması

yasalarını uygulama girişimiyle ve bu minvalde7 Mayıs 1855'te haracı kaldırarak vermişti. Bu hamle, hem "kafirlerin" silah altına alınmasından ve silahlandırılmasından memnuniyetsiz olan Müslümanların, hem de Türk ordusuna hizmet etmek istemeyen "kafirlerin" bizzat kendileri tarafından yapılan itirazlarla karşılandı. Sonunda Babıali, bunun yerine haraçla sadece isim farkı bulunan bedel-i askerî (ordu muafiyet vergisi) adlı özel bir vergi getirerek, Hıristiyanları askerî hizmetten muaf tuttu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, haraçtan ayrı olarak yıldan yıla artış gösteren Orta Çağ'a ait birçok farklı vergi bulunmaktaydı. 1862'de tuz ve tütünde devlet tekelinin getirilmesi külfeti arttırmış ve bu ürünlerin fiyatlarını yükseltmişti. Bunların yanı sıra mültezimler de vergi toplamaya devam etmekteydi. Oysa iltizam sistemi 1857'de kaldırılmış ama uzun ömürlü olamamıştı. 21 Nisan 1858'de askerî tımar sistemini yasal olarak kaldıran ve köylüleri önceki tımarlarından kurtaran bir Arazi Kanunnamesi yayınlandı. Esasında sistem, bu yasa yayınlanmadan çok önce tasfiye edilmişti. Fakat köylüler her zaman olduğu gibi topraktan mahrum bırakılmışlardı. Çünkü yeni yasa köylülere toprak vermemiş, daha çok kiracılara büyük miktarlarda devlet topraklarını satın alma hakkını bahşetmişti. Arazi Kanunnamesi özel toprak mülkiyeti kategorisini genişletmiş, özel toprak sahipliğinin gelişimini teşvik etmiş ve toprağı bir tür ticari mal sirkülasyonuna sokmuştu. Aynı zamanda bu yasa, iktisadi inisiyatifi sekteye uğratan toprağın kullanımına dair birçok sınırlamayı da devam ettirecekti. 1867'de ise yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak edinmesini sağlayan yeni bir yasa çıkacaktı.

Tanzimat'ın ikinci evresinde, Arazi Kanunnamesi'nden ayrı olarak, Osmanlı Bankası (1856) ve imtiyazların verilmesiyle, dinî cemaatlerin durumu ve haklarıyla ve ayrıca Osmanlı vatandaşlığıyla (1869) ilgili kanunlar resmî olarak ilan edildi. Ceza ve Medeni Hukuk uygulanmaya başlandı. Vakıfların sekülerleşmesi ile ilgili bir yasa yalnızca kâğıt üzerinde kaldı. 8 Kasım 1864'te eyaletler üzerine, imparatorlukta yeni bir idari bölümlenme getiren ve yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmesini gerektiren, bir kanun çıkarıldı.

Bir bütün olarak ele alındığında ikinci evre reformları Babıali'yi güçsüzleştirdi ve yabancı sermayenin nüfuzunu hızlandırdı. Avrupa kapitalistleri banka, demiryolu ve toprak edinme hakkı yanı sıra diğer birçok imtiyazlar kazandı. Bu yüzden 1856 Hatt-ı Hümayunu (Islahat Fermanı) ve sonrasında yayınlanan kanunlar Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalı kapitalist güçlerin bir yarı sömürgesi haline getirdi. Tanzimat'ın ikinci

dönemi Türkiye ve Arap bölgelerinin yabancı sermaye tarafından yağmalanmasının ve sömürülmesinin bir bakıma habercisi olacaktı.

Kesruan Köylü Ayaklanması (1859-60)

1856 Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından çok sonra Suriye'de yeni bir kriz baş göstermişti. Bunun doğrudan sebebi, Lübnanlı köylüler tarafından feodal yükümlülüklerden muafiyetin ve sosyal eşitliğin bir işareti olarak yorumlanan Hatt-ı Hümayun'un ilanıydı. 19. yüzyılın kırklı ve ellili yıllarında dış ticaret ve pazarlanabilir tarımsal ürünlerdeki artış Lübnan köylüsü üstündeki istismarı ve sömürüyü yoğunlaştırmıştı. Bu yüzden köylerde memnuniyetsizlik had safhaya çıkmıştı. Köylüler artan sömürü ve istismarı şikâyet eden yazılar yolluyorlardı. 1858 yılı başlangıcında, Kesruan'ın (Kuzey Lübnan) farklı köylerinden 300 kişinin bir araya geldiği Zuk köyündeki büyük bir toplantıda tüm şikâyetler bir dilekçede toplanıp özel bir delegasyonla Beyrut Valisi Hurşit Paşa'ya ulaştırıldı. Köylüler tüm feodal yükümlülüklerin feshedilmesini talep ediyordu. Paşa köylülerin taleplerini kibarca ama net bir dille reddetti. Bu karardan sonra köylüler ayaklanma hazırlıklarına başlayacaktı. On iki yıl önce sakladıkları silahlarını bulup çıkarmış ve isyan birlikleri oluşturmaya başlamışlardı.

Ocak 1859'da Taniyus Şahin adlı bir demircinin önderliğinde bir isyan patlak verdi. Ayaklanma tam olarak bir sınıf karakterine sahipti. Maruni feodal beyleri Kesruan'ın dışına sürerek ve topraklarına, mülklerine el koyarak isyancı köylüler kendi öz yönetimlerini kurdular ve Babıali'ye Şahin'i kaymakam olarak tanıması için baskı yaptılar. Kesruan isyanı Lübnan bölgelerinde devrimci bir etki yarattı. Karışıklıklar Lazkiye'ye ve Lübnan'ın ortalarına kadar yayıldı ve Maruni ruhban sınıfı tarafından faal olarak desteklenen, Dürzilere karşı silahlı bir kalkışmanın hazırlıklarını yapan, Dürzi kaymakamın yönetimi altındaki Maruni köylülerini de kapsadı. Buna karşılık olarak da Dürzi feodal beyler düzensiz Dürzi topluluklarını silahlandırmaya başladılar.

1860 Dürzi-Maruni Katliamı

1860 baharında isyan yeni bir Dürzi-Maruni kıyımına evrildi. Beyrut'taki Fransız konsolosu bunun için kısmen suçlanmıştı. Marx "politik-dinsel bir hat oluşturmak için harekete geçen Fransız ajanları"

(New York Daily Tribune, 11 Ağustos 1860) Suriye'deki kanlı olaylara bulaştılar diye bildirir. 22 Mayıs 1860'ta on-on iki kişilik bir Maruni grubu Beyrut girişinde bir Dürzi grubunun üstüne ateş açarak birini öldürüp ikisini de yaraladılar. Bu tam olarak aranan bahaneydi. Dürziler ve Maruniler birbirlerini boğazlamaya başladılar ve Lübnan'ı ateş ve pogromla boydan boya sarmaladılar.

Yalnızca üç günde (29-31 Mayıs 1860) Beyrut civarında 60 köylü öldürüldü. Haziran'da karışıklıklar güney Lübnan'ın "karma" bölgelerine, Anti-Lübnan'a, Sayda'ya, Hasbeiya, Raşeiya'ya, Deir El-Kamar'a ve Zahle'ye yayıldı. Dürzi köylüler Katolik manastırları ve elçilikleri kuşatmış, buraları yakıp papazlarını öldürmüştü.

1860 Temmuzunda, Şam'da askerî otoritelerin ve Türk askerlerinin göz yumduğu Müslüman fanatikler, Hıristiyanları öldürdükleri, kiliseleri ve misyoner okullarını yaktıkları organize bir pogroma başladılar. Tüm bunlar üç gün sürecekti (9-11 Temmuz). Fakat Şam'da sürgün olarak yaşayan ünlü Cezayirli kahraman Abdülkadir'in sayesinde toplu bir Hıristiyan katliamı önlendi. Pogrom sırasında Hıristiyanları korudu ve sarayını bu fanatizmin kurbanlarına açtı. 1860 kanlı olayları Suriye halklarına çok pahalıya mal olmuştu. 20.000 den fazla Hıristiyan öldürülmüş, 380 köy, 560 kilise ve 40 manastır tahrip edilmişti. Dürzi ve Müslümanlar da çok ağır kayıplar vermişti.

1860-61 Fransız Seferi

Pogrom ve Dürzi-Maruni katliamı Fransız İmparatoru III. Napolyon'a zaten uzun zamandır beklediği müdahale bahanesini yaratmıştı. Fransız yönetici çevresi de Suriye'de ipleri tamamen ele geçirmek için doğru zamanın geldiğini düşünüyordu. Bunda III. Napolyon'un "tüm Hıristiyanların Kralı" olarak prestijini arttırma isteği ve iç-dış politika mülahazaları da önemli bir rol oynamıştı. Temmuz 1860'ta, Suriye Hıristiyanlarının savunulmasını aniden dile getirdi ve Suriye'ye askerî birlik yollama niyetini daha fazla gizlemedi.

Fransa'nın planları güçlü devletleri ve Türkiye'yi teyakkuza geçirdi. Sultan Abdülmecid imparatorluğun ileri gelenlerinden biri olan Fuad Paşa'yı Şam'a göndererek Fransız seferine engel olmaya çalıştı. Onun emriyle, 111 kişi kurşuna dizildi, 57 kişi idam edildi, 325 kişi ağır hapis cezasına çarptırıldı ve zorunlu çalışmaya mahkûm edildi, 145 kişi ise sürgün edildi. Fuad Paşa yalnızca Müslümanları cezalandırarak Fransızların

takdirini kazanmayı umut ediyordu. Türk birlikleri acilen "hukuku ve düzeni sağladılar" ve pogroma son verdiler. Fakat Bonapart'ın baskısı artarak devam ediyordu, Fuad'ın önlemlerini tuhaf bir "komedi" olarak niteliyor ve idamların iki katına çıkarılmasını talep ediyordu.

Suriye'nin Fransızlar tarafından ele geçirilmesine rıza göstermeyen İngiltere ve Rusya, Napolyon'un elini kolunu bağlamak için uluslararası bir konferansın toplanmasında ısrar ediyordu. 5 Eylül 1860'ta, altı güçlü devlet, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Prusya ve Türkiye tarafından imzalanan bir antlaşma Fransız işgal birliklerinin 12.000 kişiyle ve Fransa'nın Suriye'de bulunuşunu da 6 ayla sınırlamıştı. Bunun yanı sıra, imzacı güçler Suriye'ye, olayların nedenlerini yerinde inceleyecek, zanlıları meydana çıkaracak, suçluları cezalandıracak ve Lübnan nizamnamesiyle (reglement organique: angarya kodeksi) "böyle bir olayın tekrarlanmasını önleyecek" özel delegeler gönderecekti. Uluslararası bir komisyonun kurulması Fransa'nın Suriye'ye askerî birlik çıkarması fikrinin içini boşaltmıştı.

Fakat yine de, antlaşmanın imzalanmasının hemen arifesinde, 1860 Ağustosunda, Fransız birlikleri Beyrut'a ayak basmıştı. Eylülde ise Türkler tarafından itaate zorlanmış ülkeyi boydan boya gezdiler. Bu "kahramanca işin" sergilenmesinden sonra, Fransız generaller heyecanlarını kuzey Lübnan fellahlarına, "asilere" karşı yönlendirdi. Maruni köylülerin lideri dağlara kaçmak zorunda bırakılmıştı. Fransızların yardımını da arkasına alan feodal lider Yusuf Kerem Kesruan'daki isyanı bastırdı ve toprakları Maruni şeyhlerine geri vererek kaymakam oldu.

III. Napolyon 5 Eylül 1860 antlaşmasından kaçınma girişiminde bulundu ve vaziyetin hâlâ "güvensiz" olduğunu bahane ederek birliklerini Suriye'de tuttu. Fakat İngiltere ve Avusturya savaş tehdidinde bulunarak Fransız güçlerinin derhal çekilmesini talep ettiler. Nihayetinde, geri çekilme tarihi 5 Haziran 1861 olarak sabitlendi ve bu tarihte Fransız işgalci birlikleri gemilere bindirilip eve gönderildi. Fransa'nın Suriye'yi ele geçirme planları suya düşmüştü.

Lübnan Nizamnamesi

Haziran 1861'de, uzun süren tartışmalardan sonra, uluslararası komisyon yeni bir Lübnan Nizamnamesi hazırladı. Bir kurultay biçiminde tasarlanmış ve 9 Haziran 1861'de İstanbul'da, Türkiye ve Avrupalı güçler arasında imzalanmıştı. Bu sayede Dağlık Bölge (sahil boyu hariç), başın-

da Hıristiyan bir yönetici bulunan özerk bir yer haline geldi. Bu yönetici Beyrut ve Şam valilerinden bağımsızdı fakat doğrudan Babıali'ye bağlıydı. İki kaymakamlı sistem de feshedilmişti. İdareci (mutasarrıf) doğrudan Babıali tarafından seçiliyor ve atanıyordu. Ayrıca bu idareci altında 12 kişiden oluşan yönetici bir konseyin bulunması kararına varılmıştı. Lübnan'da yaşayan her dinî grup (Maruniler, Dürziler, Sünniler, Şiiler, Yunan Ortodokslar ve Yunan Uniateler) bu konseye 2 üye seçiyordu. Bu konsey, toplantı ve masraflarını karşılamak için vergileri dağıtma hakkına da sahipti; ayrıca herhangi bir sorunda istişare hakkı vardı. Bölge başlarında müdürlerin bulunduğu altı müdüriyete bölünmüştü. Bunların üçü Maruni, biri Dürzi, biri Yunan Ortodoks ve biri de Yunan Uniate. Nahiye ve köy şeyhleri, hâkimler ve kâtipler onların emri altında yer alıyordu. Nizamname her dinî grubun iktidar derecesini belirliyordu. Bölge/mahalle konseyleri her müdürün altında şekilleniyordu. Deir El-Kamar merkezi olmak üzere Dağlık Bölge'de özel bir polis gücü ve hukuki sistem oluşturulmuştu. Yönetici, Lübnan nüfusunu silahsızlandırma ve gerektiğinde Türk kuvvetlerine çağrıda bulunma hakkına sahipti. Lübnan, Babıali'ye yıllık bir haraç ödemeyi de kabul edecekti.

Nizamname ilkin, üç yıllık bir dönem için sunulmuştu. Eylül 1864'te Batılı güçler ve Türkiye bu hükmün küçük değişikliklerle kalıcı karakterini onaylayan bir anlaşma imzaladılar. Diğer bir Maruni bölgesi oluşturuldu ve yöneticinin altındaki konsey yeniden düzenlendi (bu durumda 12 üyenin; dördü Maruni, üçü Dürzi, üçü Yunan Ortodoks ve Uniate, biri Sünni ve biri de Şii'ydi) Lübnan Nizamnamesi bu haliyle 1914 yılına kadar devam edecekti.

1860'ların Aydınlanma Hareketi. Butrus El-Bustani

Dış ticaretin gelişimi Beyrut'ta önemli bir ticaret burjuvazisinin doğmasına neden olmuştu. Fakat feodal baskılar, kabileler ve feodal klikler, birçok dinî grup ve mezhepler arasında asırlardır süren düşmanlıklar ticaretin gelişimini ve tek bir ulusalpazarın oluşumunu engellemişti. Ticari burjuvazinin Suriye'nin birliği için mücadelesinde birçok seçkin ideolog ön plana çıkmıştı. dinî hoşgörü ve tüm Suriye Araplarının dinsel veya kabilesel aidiyetlerine bakılmaksızın birleşmesi çağrısında bulunmuşlardı.

19. yüzyılın atmışlı yıllarında en çok göze çarpan Suriyeli burjuva ideoloğu Butrus El-Bustani (1819-1883) idi. Bir Hıristiyan olarak Maruni ilahiyat okulunda tahsil görmüştü ve birçok dil biliyordu. 1840

senesinde, ismi Amerikan misyonerleriyle birlikte anılmaya başlandı Presbiteryan inancını benimsedi. Vatanseverliğin savunusunu yapıyor ve Suriye'nin birliği için çağrıda bulunuyordu. dinî tahammülsüzlüğü ve fanatizmi, dinsel kavgaları ve düşmanlığı, batıl inançları, feodal ayrılıkçılığı, Türk otoritelerinin yozlaşmasını ve kadınların köleleştirilmesini şiddetle yeriyordu. Üstelik yorulmak bilmez bir aydın, öğretmen, yayımcı ve yazardı. Beyrut'ta ilk ulusal Arap okulunu kurdu (1863) ve 1860'ta Nafir Suriya (Suriye'nin Sesi) ve 1870'te El-Janna (Cennet) olmak üzere iki adet Arapça haftalık dergi ve El Jinan adlı aylık dergiyi çıkardı, bu yayınlar Suriyeli okurları ilk kez politik, kültürel ve edebi sorunlarla tanıştırdı. Yeni bir Arapça edebi dili geliştirmek ve Avrupa ilimlerini Arap entelektüelleri arasında yaymak için çok çaba sarf etti. Büyük bir Arapça sözlük ve yedi ciltlik bir Arapça ansiklopedi (Dairat El-Ma'arif) derledi. Ölümünden sonra kuzeni Süleyman El Bustani bu ansiklopedi çalışmalarını sürdürdü ve Homeros'un İlyada'sını Arapçaya çevirdi.

Butrus el-Bustani'nin yakın arkadaşı ve ortağı Nazif Yazıcı (1800-1871) II. Beşir'in saray şairiydi. O da Arap edebi dilinin ve Arap edebiyatının yeniden canlandırılması için önemli katkılarda bulunmuştu. Bustani gibi bir Hıristiyan olan Nazif de dinî fanatizme karşı çıkmış ve Arapları ortak miras temelinde kardeşçe birleşmeye çağırmıştır. Bustani ve Yazıcı dönemin en ilerici entelektüellerini bir araya toplamışlardır. 1857'de takipçileri Beyrut ve Suriye Bilimsel Topluluğu'nu kurdular, Arap entelektüelleri Suriye tarihinde ilk kez dinsel arka planlarına bakmaksızın bir araya gelmişlerdi. Fakat yabancı misyonerler Topluluğa kabul edilmiyordu. Bustani ve Yazıcı kendilerini aydınlanma hareketine adamışlardı ve aydınlanmayı feodalizmle mücadelenin yegâne aracı olarak kabul ediyorlardı. Politik problemler yeni kuşaklar tarafından ilerletilecekti. 1860 olaylarıyla sekteye uğrayan faaliyetlerini yeniden gözden geçirmek için, 1868 yılında düzenlenen Suriye Bilimsel Topluluğu'nun gizli bir toplantısında, kültürel rönesans üzerine yapılan tartışmalar, yerini ateşli bağımsızlık mücadelesi çağrılarına bırakacaktı. Benzeri bir toplantıda Nazif Yazıcı'nın oğlu İbrahim, Suriye ve Lübnan'da yaygın olan vatanperver şiirler okumuştu. Şiirlerinde İbrahim Yazıcı, Arapların ihtişamlı geçmişini yâd ediyor, fanatizmi lanetliyor ve halklara Türk boyunduruğundan kurtulmak için çağrıda bulunuyordu. Bu, tüm Arap ulusu adına yapılan tutkulu bir çağrıydı. "Kılıçla uzak hedeflere ulaşılabilir. Başarmak istiyorsan, peşinden koş" diyordu Yazıcı.

BÖLÜM X

Irak, 1831'den 1871'e Tanzimat

19. yüzyılın Otuz ve Kırklarında Irak'ta Ekonomik Durum

Osmanlı İmparatorluğu'nun en geri kalmış bölgelerinden biri olan Irak, Mehmet Ali'nin kontrolü altında değildi ve bu yüzden onun reformlarından da etkilenmemişti. Aksine, Doğu Hint Şirketinin uzak bir sömürgesi olmaya devam ediyordu. Davud Paşa'nın tahttan indirilmesini (1831) takip eden dönemde Irak'ın Türk valisi, Babıali'nin otoritesini sağlamlaştırmak için emirlere harfiyen uyuyordu. Kölemen hanedanın tasfiyesinden sonra Irak'taki surumlar oldukça kritik bir döneme girmişti. Ekonomik krizler ülkenin tamamında, Irak'ta bile, alışılmadık derecede şiddetli zararlara neden olmuştu. 1831 vebası nüfusun büyük çoğunluğunu kırıp geçirmiş ve Irak'ın üretici güçlerinin üstünden yıkıcı bir rüzgâr gibi geçmişti. Bağdat'ta yaşayan 150.000'den fazla kişiden geriye 20.000 kişi kalmıştı ve Basra'da ise 80.000 kişilik nüfus 5-6 bine kadar düşmüştü. Birçok köy ve kasaba tamamen ortadan kaybolmuştu. Evlerin kapılarına kilit vurulmuş, dükkânlar ve imalathaneler kapanmıştı. Tarlalar ve bahçeler terkedilmişti. Ekilmiş alanlar azalmış ve meyve ağaçları kurumuştu. Ticaret durma noktasındaydı. Feodal anarşi güçlenmiş olarak geri dönüyor ve krizi derinleştiriyordu. Vebanın etkilerinden kurtulmak için ülkede yirmi yıla ihtiyaç duyulacaktı.

Kürt İsyanı ve Aşiret Savaşları

Davud Paşa Kürt beylerini ve Arap şeyhlerini itaate zorluyordu. Üstelik onları kontrol altında tutmanın yöntemlerini de gayet iyi biliyordu. Babıali'ye karşı savaşmıştı fakat bütün Irak'ı da kendi otoritesi altında birleştirmeyi başarmıştı. Irak'ın yeni paşaları Yüce Babıali tarafın-

dan atanıyor ve paşalar onun tüm isteklerini karşılıyordu. Irak'ın önceki görece bağımsızlığının izlerini tamamen silmiş ve onu tamamen merkezin kontrolü altına almışlardı. Fakat aslında onların Irak'taki otoritesi de aldatıcıydı. Vergi ödeme hususunda isteksiz davranan aşiretlerle ve paşaların otoritelerini tanımak istemeyen feodal beylerin muhalefetiyle başa çıkamıyorlardı. Böylece ülke bir kez daha feodal çöküş dönemine girecek, kabile isyanlarına ve yıkıcı savaşlara bulaşacaktı.

Arap kabilelerinden Muntafık, Şammar, Anaiza ve diğerleri hem kendi aralarında hem de ittifak oluşturup Bağdat paşalarına karşı savaşıyorlardı. 1833 yılında Şammar kabilesinin savaşçıları Bağdat'ı üç ay boyunca kuşatma altında tutmuşlardı.

Kürt feodal beylerinin bitmek bilmez isyanları tüm Kuzey Irak'ı etkisi altına almıştı. Bir yandan İran Şahı tarafından, diğer yandan da Mısır Valisi Mehmet Ali tarafından destekleniyorlardı. "Arap İmparatorluğu'nu" tamamen birleştirmek ve Akdeniz'den Basra Körfezi'ne dek uzanan stratejik ticaret hattı üzerinde egemenlik kurmak için çabalayan Mehmet Ali, Irak'ı kendi topraklarına katmak için baskı yapıyordu. Bu yüzden Babıali'nin bölgedeki otoritesini zayıflatacak her türlü hareketi desteklemekte gönüllü davranıyordu. Türk Devleti bir parçası olan Kürdistan'a cezalandırıcı seferler düzenlemeye başlamıştı, 1831 ve 1842 yılları arasında yerel Kürt yöneticilere karşı tekrarlan taarruzlarda bulunulacak ve birçok Kürt beyliği tasfiye edilecekti. Fakat bu geçici zaferler Kürtlerin teslim olduğu anlamına gelmiyordu. 1838'de Kürt bölgesi zapt edilir gibi olmuştu. Fakat Türklerin 1839 Nizip yenilgisi haberi onlara ulaştığında, Kürtler yeniden kazan kaldırmıştı. Kürt feodalleri İran güçlerinin yardımıyla 1841 yılında Süleymaniye'ye girmişti, ki bu durum neredeyse yeni bir Türk savaşına sebebiyet verecekti. Rus-İngiliz arabuluculuğu, anlaşmazlığa yeni bir barışçıl düzenleme getirdi ve 31 Mayıs 1847'deki ikinci Erzurum Antlaşması'nın nihayete ermesini sağladı. Bu antlaşma sınır ve hac yolu meselelerinin hal olmasını sağladı. Antlaşmaya göre, İran Süleymaniye ve diğer bölgeler üzerindeki iddiasından vazgeçecekti. Babıali de bunun karşılığında, İran'ın Muhammerah (şimdiki Hürremşehr) bölgesini almasına ve Şattülarap bölgesini terk etmesine müsaade etti.

Mehmet Ali'nin yenilgisi gibi Türk-İran uzlaşması da Kürdistan'daki genel gidişatı değiştirmemişti. Kürt bölgesinde doğrudan bir Türk yönetimi kurma girişimleri yeni isyanlara sebebiyet veriyordu. Bir sonraki Kürt isyanının tarihi 1843'tü ve 1846 yılına kadar da sürmüştü.

Türkiye'nin bunların üstesinden gelmesinden hemen sonra 1848-49'da yeni kargaşalar baş göstermişti. Türkler zaman zaman çetin savaşlarda kısa ömürlü başarılar yakalasalar da Kürdistan'daki otoriteleri her zaman göstermelik kalacaktı.

Irak'ta Tanzimat

Türk reformcularını etkileyen ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda vücut bulan yeni liberal fikirler ekonomik bozukluklar, feodal isyanlar ve yıkıcı kabile savaşlarıyla sarsılmış Irak'a oldukça yavaş nüfuz ediyordu. Türk paşaları ellerinden gelen bütün askerî, sivil ve hukuki güçleri denediler ve ülkeyi gerçek satraplar gibi yönetmeye devam ettiler. Reformlar imparatorluğun başkentinden saptanmış fakat uzak Irak'ta ilk elde herhangi bir etki doğurmamıştı.

Tanzimat'ın birinci dönem reformlarının Irak'ta uygulanmaya başlanması ancak 1842 sonrasında mümkün olmuştu. Bu reformlar bile oldukça geç tezahür etmişti. Tamamlanma iddiasından uzak olmuş ve çoğu zaman niyet edilenin tersi sonuçlar doğurmuşlardı. Herkes için mecburi askerlik hizmeti bile 1870 yılına kadar Aşağı Irak bölgesinde uygulanamamıştı. Bağdat'ta altı Türk kolordu merkezinin oluşturulduğu 1848 yılında askerî ve sivil iktidar bölümlenmesi gerçekleştirilebilmişti, bu sebeple valilerin faaliyetleri ordu komutanlarından ayrılmıştı. Devlet aygıtının eşzamanlı yeniden örgütlenmesi net bir merkezileşme ve uzmanlaşma derecesi yaratmış ve vergi çiftçiliği sistemini tasfiye etmişti. Özel memurlar mali ve vergi meselelerinde yardımcı olarak görevlendirilmişti. Avrupalılaşan bir Türk bürokrasisi yavaş yavaş doğmaktaydı.

Reformlar Irak'ta sosyal bir harekete başlangıç yaratamadı ve günlük hayattaki etkileri neredeyse koca bir hiçti. Yeni yönetim yozlaşmışlığı ölçüsünde despotik değildi. Halk hâlâ kendi kişisel çıkarlarıyla devletinkileri sık sık karıştıran memurların zulüm ve öfkesinden zarar görüyordu.

Ticaretin ve İletişim Araçlarının Gelişimi

Çok uzun zamanlar Irak ekonomisi bir düşüş seyri izledi. İktisadi bir ilerlemenin işaretlerinin görülmesi için 19. yüzyılın altmışları beklenecekti. Irak dünya pazarlarına tahıl ve hurma tedarik etmeye ve yabancı menşeli mallar satın almaya başlamıştı. Irak tarımsal ürünlerinin dış

talebini karşılamak için ülkede araziler ve bahçeler düzeltildi ve ekilen alanlar, hurma plantasyonları genişletildi. Bunun yanı sıra, ülkenin yabancı ticaretinin hatırı sayılır bir miktarı Bağdat ve Basra'dan geçiyordu. Irak'ta 1861 yılında iç gümrüklerin kaldırılması bu ticaretin önemli bir ölçüde artmasını sağladı.

Dış ve transit ticaretin artması beraberinde iletişim araçlarının gelişimini getirdi. 19. yüzyılın otuzlarında İngiliz gezgin Chesney Fırat üzerinde düzenli gemicilik için başarısız bir denemede bulunmuştu; Hindistan'a Mısır ve Kızıl Deniz üzerinden ulaşmak daha kârlıydı. Irak ticareti yeni su yolları açmak için harcanacak paraya göre önemsiz kalıyordu, fakat atmışlarda artan ticaret ulaşım araçlarında bir devrime neden olacaktı. 1862 yılında Türk İdaresi Dicle boyunca Bağdat ve Basra'da düzenli gemicilik faaliyetleri yürüttü. Aynı yıl, Lynch Britanya Şirketi bu hat üzerinde gemicilik hatları oluşturdu. Basra, Basra Körfezindeki limanlar ve Hindistan'la düzenli bir deniz iletişimine sahipti. 1864 yılında Bağdat'ı İstanbul, Tahran, Basra ve Hindistan'la bağlayan bir telgraf hattı kuruldu.

Mithat Paşa Irak'ta

Irak'taki son reform çalışmaları seçkin Türk devlet adamı Mithat Paşa'ya (1822-1883) devredilmişti. Mithat Paşa Türk anayasa hareketinin lideriydi ve 1876 Osmanlı Anayasası'nın müellifiydi. Türk Hükümeti onu sınırsız bir otoriteyle donatmıştı. 1869 yılında, Irak'ta mutlak askerî ve sivil otoriteyi sağlamak üzere Bağdat valisi ve Altıncı Kolordu komutanı olarak görevlendirildi.

Mithat Paşa karakteristik bir enerjiyle reformları sürdürmek ve Irak'taki hayatın tamamını yeniden düzenlemek için işe girişti. Ulaşım hatlarının inşası için kayda değer bir ilgi gösterecekti. Dicle üzerinde buharlı gemiciliği genişletti ve devlete ait bir buharlı gemi şirketi kurdu. Süveyş Kanalı'nın açılışından sonra Basra'yı İstanbul ve Londra'ya bağlayan gemi hatları oluşturdu. Su yolu ulaşımını, Fırat boyunca Halep'e ve Dicle boyunca da Musul'a kadar yukarı doğru genişletebilmek için gerekli muazzam kazılar içeren bir proje çizdi. Öncü çalışmaları sayesinde Basra'da bir tersane inşa ettirdi. Mithat Paşa ayrıca Musul petrollerini çıkarma ve tüm Irak boyunca demiryolları yapma niyetindeydi. "Fırat Demiryolları" projesi üstünde hevesle çalıştı ve sadece buharlı tramvayların kullanıldığı 12 km'lik Bağdat-Kazımiye hattını tamamlayabildi.

Ayrıca ekili alan ve plantasyonların genişletilmesi için de önemli uğraşlar içinde bulundu.

Mithat Paşa ayrıca birçok idari ve kültürel reformu da devam ettirdi. 1864 gibi erken bir tarihte Türkiye'de vilayetler üzerine yargıyı idareden ayıran, seçkin mahkemeler oluşturan ve halkı yerel yönetime tabi kılan bir yasa oluşturulmuştu. 1868'den itibaren bu yasa Irak ve Yemen haricinde imparatorluğun tüm bölgelerinde uygulanmaya başlamıştı. Yasanın Irak'ta uygulanması Mithat Paşa'yla olacaktı. Paşa haricen, yeni mahkemeler kurmuş, belediye meclisleri oluşturmuş ve yeni okullar inşa etmişti. Bağdat'ın ilk gazetesi de Mithat Paşa'nın zamanında basılmıştı.

Mithat Paşa Irak'ın tamamen merkezi hükümete bağlanmasını ve aşiret ve feodal ayrılıkçılığın tasfiye edilmesini kendi esas görevi olarak görüyordu. Askere alımları Irak'ta uygulamış ve aşiretlerden asker talebinde bulunmuştu. Onları ayrıyeten vergiye bağlamış ve düzenli ödemeler için dayatmada bulunmuştu. Politikalarının 1869 yılında Arap kabileleri arasında uyandırdığı isyan acımasızca bastırılacaktı. Fakat Mithat Paşa tek başına baskının kabilelerin direncini kıramayacağının farkındaydı. Bu yüzden köylülerin "barışçıl yollarla sömürülmesi" yöntemiyle feodal ve kabile liderlerini, kendi tarafına çekme kararına varmıştı. Birtakım seleflerinin örneklerini izleyerek, görünürdeki bu amacına hizmet etmek için, bir yandan kabilelerin topraklar üzerine yerleşmelerini teşvik etmiş, bir yandan da kabile şeyhlerine devlet arazilerini satmaya başlamıştı. Planın bir parçası olarak, 1858 yasasını uygulamak için devlet arazilerini, tımar ve zeamet tutucularına, tüccarlara ve bilhassa kabile şeyhlerine görece düşük bir fiyata satmıştı(resmî olarak şahsi sahipliği onaylamadan). Tüm bu figürler zamanla mirî tapu diye adlandırılan geniş toprakların sahibi haline gelecekti. Devlet bu toprakların en üst sahibi olarak kalmaya devam ediyordu. Satış şartıyla, devlet yeni sahiplere bu toprakları kullanma hakkını tanıyan bir belge (tapu) veriyordu.

Mithat Paşa'nın Kuveyt ve El Ahsa'yı zaptı (1871) Irak üzerinde Türk otoritesini sağlamlaştırma amacını taşıyordu. Bu bölgeler, Türk yöneticilere bağlı olan özel bir idari birim olarak (sancak Necid) yapılandırılmıştı.

El Ahsa'nın ele geçirilmesi ve Mithat Paşa'nın asi bedevilere karşı ölümcül misillemesi göstermiştir ki, Türk yönetici sınıfının ilerici temsilcileri bile Arap ülkelerindeki halk hareketlerine karşı oldukça baskıcı bir tutum sergilemekteydi. Hatta reformları sürdürürken bile Türkler, halkların üzerinde baskı oluşturmaya devam etmişlerdir. Tanzimat'ın

ilk döneminde olduğu gibi Mithat Paşa'nın reformları da Irak'ta Türk hâkimiyetini güçlendirmiştir. Araplar yönetimden uzaklaştırılmış ve tüm önemli pozisyonlara Türkler yerleştirilmiştir. Iraklılar ancak alt pozisyonlarda kabul görmüştür. Erişmeyi umdukları en üst pozisyon mutasarrıflıktı. Paşa'nın reformları, daha sonraki süreçte merkezle ve civar eyaletlerle yakından bağlantılı hale gelen Irak'ın yönetiminin yeniden düzenlenmesini tamamlamıştı. Irak'ın önceki izole hali artık mazide kalmıştı. 1871 yılında Edirne'ye gönderilen Mithat Paşa'nın halefleri, onun izinden yürüdüler, fakat yine de reformlarının çoğu uygulanmadan kaldı.

BÖLÜM XI

1840'TAN 1870'E ARABİSTAN ÜLKELERİ

1840 Sonrası Arabistan

Mısırlıların Arap Yarımadası'ndan çekilmesinden sonra ülke tekrardan birçok bölgeye bölünmüştü. Fakat bunlar, şehir devletler değillerdi (yalnızca Hadhramaut ve Basra Körfezi'nin bazı bölgelerinde görülen bütünlüksüz bir mertebedeki gibi), ama Kızıl Deniz üstündeki Hicaz ve Yemen gibi, Vahhabilerin İç Arabistan'daki Necid, Kasım ve Şammar'ı gibi ya da Basra Körfezindeki Umman gibi görece geniş feodal yapılanmalardı. Umman ve güney Arabistan haricinde tüm bu bölgeler, resmî olarak Türk hâkimiyeti altındaydı. Öte yandan Türkiye yalnızca Hicaz'ın belirli kasabalarında ve Tihama limanında garnizonlar kurmuştu ve Türk paşalarının otoritesi bu yerlerde sınırlandırılmıştı. Aslında, Arabistanlı feodal sınıfın Babıali'den bağımsız olduğu söylenebilirdi.

İktidar, Hicaz'da eski zamanlarda olduğu gibi Mekkeli şeriflerin elindeydi. Yemen'de de Zeydi İmamları iktidarı sıkı sıkıya ellerinde tutuyordu. Türkiye'nin Yemen'i doğrudan kontrol altına alma girişimi (1849'da) başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Necid'de Vahhabi Devleti yeniden kurulmuş ve El Ahsa da dâhil olmak üzere neredeyse tüm İç Arabistan'ı kendisine dahil etmişti. Yalnızca Kasım'ın tüccar ve feodal beyleri kendi bağımsızlıklarını sürdürme çabasını gösteriyordu. Bu sırada, Necid'in kuzeyinde Şammar'ın yeni emirliği şekilleniyor ve gitgide güçleniyordu, üstelik kuzey Arabistan'daki hegemonya için Necid ile rekabete girişiyordu. Umman ise iki parçaya bölünmüş durumdaydı. Biri, Hint Okyanusu'nda da bir dizi adası (Zanzibar ve diğerleri) ve İran ve Doğu Afrika kıyılarında toprakları bulunan Maskat seyidi Said'in (1807-1856)

kontrolündeydi. Diğer kısım, Trucial Umman (Birleşik Arap Emirlikleri -*çev.*) ise çok sayıda küçük şeyhliğe bölünmüş durumdaydı. İki parça da İngilizlerin kontrolündeydi ve Britanya'nın tüm kıyı boyunca egemenliğini güvenceye alan bir filo bölgede konuşlanmıştı. İngiliz yerleşikler halk isyanlarını bastırmak, yöneticileri atamak ya da kovmak için güç kullanmaktan sakınmıyor ve kıyılardaki şeyhlere yeni antlaşmalar dayatmaya devam ediyordu. Güney Arabistan birbirinden ayrı küçük sultanlık ve şeyhliklerden müteşekkildi. İngiltere yarımadanın güney kısmında kargaşa ve isyanların yetiştiği bir zemin olan Aden sömürgesini ele geçirecekti.

Vahhabilerin Necid'i

Mısırlıların yirmi yıllık yönetiminden sonra Vahhabiler devletlerini Necid'de yeniden kurmuştu. 1843'te Emir Faysal devletin başına geçti. 1838'den beri Mısır'da bir savaş suçlusu olarak tutulmaktaydı, fakat sonradan bir teoloji öğrencisi kılığına girdiği Şam'a kaçmıştı. Mısırlılar geri çekildiğinde Riyad'a dönmüş ve halk desteğiyle iktidarı yeniden ele geçirmişti. Görece kısa bir zamanda Faysal, dağılmanın eşiğine gelmiş emirliği eski haline döndürmüştü. Elbette henüz geçmişteki güçlü haline gelmiş sayılmazdı. 1846'da bile Türklerin hükümranlığını onaylıyor ve yıllık 10.000 taler vergi ödemeyi kabul ediyordu. Üstelik Vahhabi devletinin önceki sınırlarına da ulaşılamamıştı. Riyad emirleri yalnızca Necid ve El Ahsa'yı kontrolleri altında tutuyordu.

Suudi hanedanının Kasım'da iktidarı ele geçirme girişimi Hicaz ile uzun süreli bir mücadelenin başlangıcı olacaktı. Vahhabilerin Arabistan'ın bu önemli ticaret merkezindeki egemenlik kurma ihtimali Mekke şeriflerinin ilgisini çekmemişti. Kasım'ın tüccarları da Vahhabi iktidarına karşıydı. Arabistan'ın çeşitli bölgeleri ile civar Arap ülkeleri arasında artan ticaretin önemli bir kısmının kontrolünü kazanmışlar ve hızlıca zenginleşmişlerdi. "Kasım'ın, bir yandan Mekke ve Medine ticareti, diğer yandan da Necid, hatta Şam ve Bağdat ticareti İç Arabistan'ın herhangi bir bölgesine gidiş gelişlerde depolarda toplanıyor ve atılgan tüccarları Kızıl Deniz ve Fırat kıyılarında veya Şam sularında birbirlerine rastlıyorlardı" diye yazmaktaydı Arabistan'ı 1862-63'te ziyaret etmiş ünlü İngiliz gezgin Palgrave [Palgrave, Personal Narrative of a Year's Journey Through Central and Eastern Arabia, London, 1 69, p. 117.])

Kasım'ın tüccarları feodal zorbalar ve Vahhabi devletinin katı güm-

rükleri tarafından ezilmiş ve kendi şehir devletlerinin bağımsızlığını istemişlerdi. Mekke şeriflerinin de yardımıyla Kasım'ın yerlileri tüm Vahhabi seferlerini geri püskürtmüşlerdi. Faysal 1855'te Anaiza ve Buraida'nın bağımsızlığını kabul etmişti. Suudi hanedanının Kasım'ın kasabalarını fethetmeye dair sonraki girişimleri neredeyse bir hiçle sonuçlanmıştı; ara sıra alınan belirli miktardaki haraçları saymazsak.

Doğu Arabistan'da da Vahhabilere, İngilizler karşı koymaktaydı. Basra Körfezi'nde (1851-52 Batı Umman, 1859 Katar) eski konumlarını kazanmak için iki kez girişimde bulunmuş ve Britanya filosu tarafından iki kez geri püskürtülmüşlerdi. 1866'daki İngiliz-Necid Antlaşması'nın sonuçlanmasından sonra Suudi hanedanı iktidarını Trucial Umman'a ve Bahreyn'e genişletme çabalarından vazgeçti ve bu bölgelerdeki faaliyetlerini vergi toplamakla sınırlandırdı.

Kavgacı bir fanatizm atmosferi tüm Vahhabi devletine yayılmıştı. Dinî hoşgörüsüzlük en üst safhasına erişmişti. Necid'de 19. yüzyılın ortalarında dinî yasaları ihlal edenlere sert cezalar vermek için özel bir fanatizm mahkemesi kuruldu. Suçlular birçok fiziksel cezaya çarptırılıyordu.

Yeni Vahhabi devleti içsel uyumdan yoksundu; merkezi iktidar da zayıftı. Kabileler yalnızca bir diğerine karşı değil, ayrıca Emir'e karşı da savaşıyordu. Faysal'ın 1865'te ölümünden sonra feodal ve kabilesel ayrılıkçılık hanedanlar arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü ayyuka çıktı. Faysal, Necid'i üç büyük oğlu arasında bölüştürmüştü ve onun ölümünden sonra nihai iktidar için şiddetli bir mücadele başlayacaktı.

Taht kavgaları ve yıkıcı anlaşmazlıklar zaten sendeleyen Vahhabi devletinin temellerini zayıflatmıştı. Suudi ailesiyle, Arabistan'ın kuzeyinde üstünlük için rekabet halinde olan Şammar emirleri bu kritik durumdan faydalanmak için geç kalmayacaktı. Aynı şekilde Türkler de onları izleyerek El Ahsa'yı zapt edecekti.

Şammar Emirliğinin Yükselişi

Mısırlıların çekilmesinden sonra, Şammar emirliği Arabistan feodal devletleri arasında hususi bir ağırlık kazanmıştı. Bu emirliğin başkenti Hail'di. 19. yüzyılın otuzlarından itibaren kendilerini emirliğin içinde var eden yeni Raşid hanedanı Necid'in gerileyişini kendi iktidarını sağlamlaştırmak için kullanmıştı. Raşidler başlangıçta Necid'in vasallarıydı, fakat 19. yüzyıl ortalarında bağımlılıkları sem-

bolik bir biçime dönüştü. Necid gibi Şammar da bir Vahhabi devletiydi. Fakat onun aksine, Şammar dinî hoşgörü barındıran bir politika izliyordu. Şammar emirleri, Abdullah (1834-47) ve özellikle de oğlu Talal (1847-68) ticareti ve zanaatı geliştirmek için çok çaba harcadılar. Talal, Hail'de pazarlar ve çalışma atölyeleri inşa ettirdi. Hem komşu Arabistan bölgelerinden hem de Irak'tan tüccar ve zanaatçıları davet etti. Bu kişilere çeşitli imtiyazlar tanıdı. Dinsel hoşgörü tüccarların ve hacıların ilgisini çekmişti. Irak kervanları rotalarını değiştirerek, Necid fanatizminden kaçınıp, Mekke'ye Hail üzerinden gitmeye başlamışlardı. Bunların güvenliğini de Talal temin ediyordu. Yol üstü soyguncuğunun önüne geçmiş ve bedevi kabileleri itaate zorlayıp, vergiye bağlamıştı. Ayrıca birçok vahayı (Kaibar, Jauf ve diğerleri) ele geçirip, asilerden temizleyerek, buralara kendi yöneticilerini atamıştı. Ticaretin gelişmesi ve Emir Talal'ın politikaları Şammar'ın merkezileşmesini ve güçlenmesini sağlamıştı.

Riyad emirleri kendi vasallarının artan gücünü kaygıyla izliyordu. 1868'de Talal, Riyad'a davet edildi ve orada zehirlenerek öldürüldü. Fakat devleti yaşamaya devam edecek ve Türklerin de yardımıyla İç Arabistan'da Riyad'a karşı hâkimiyet mücadelesine girişecekti.

Arabistan'da Britanya Sömürgeleri (1840-70)

Mısırlıların Arabistan'dan geri çekilmesinin ardından, İngilizler Basra Körfezi'nin ve Aden kıyılarının mutlak hakimi haline geldi. Bağımsızlığını 1798'de yitiren Umman'dan ayrı olarak, Trucial Umman'ın yedi şeyhliği ve Bahreyn 1820'den itibaren Britanya hâkimiyetine geçmişti. İngiltere bu küçük devletçiklerde iktidarı yerel idarecilerin eline bıraktı ve kendini onlarla müttefik ilişkiler kurmakla sınırlandırdı.

Trucial Umman ve Bahreyn şeyhlerinin elini kolunu bağlayan bu ilişkiler sürekli tasdik edilip yenileniyordu. Bu sebeple, her antlaşmada (1839, 1847, 1853, 1856) görünürde "her zaman için" barış ve uyum iddiası olsa da, tüm bu bölgelerin gerçek idarecisi olan Bender-Buşir'deki Britanya politik yerleşimcisinin "hakları" genişletiliyordu. Yerel yöneticiler bağımsız bir dış politika izleme fırsatından mahrum bırakılmıştı. İngiltere, Trucial Umman ve Bahreyn'in iç meselelerine müdahalede bulunmak için her zaman bir bahane buluyordu. Ayrıca İngiliz tacirler de çeşitli hak ve ayrıcalıklara sahipti.

1861 yılında İngiltere, Bahreyn'e, onu dış saldırılardan "korumayı" üstlendiği ve kendisine ne zaman isterse birliklerini gönderme yetkisi verdiği yeni bir konvansiyon dayatacaktı. Konvansiyon aslında Bahreyn üzerinde Britanya hakimiyetinin kurulması anlamına geliyordu.

Britanya'nın Basra Körfezi'ndeki yayılışı birçok bölgede hak iddia eden Türkiye ve İran'ın aleni direnciyle karşılaşmıştı. 1868'de İngiltere, Katar'la "müttefiklik ilişkisi" kurmaya yanaştı, fakat üç yıl sonra şeyhliği Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldı.

Fransa, Britanya'nın Umman'daki konumunu tehdit ediyordu. İngiltere'nin Arabistan'daki en güvenilir "dostu", Britanya politik temsilcilerinin kontrolünde olan Muskat seyidiydi. Korsanlık ve köle ticareti bahanesi ile İngiltere, ona, Umman'la "müttefiklik ilişkisini" güçlendirecek, bir dizi yeni eşitsiz antlaşma (1839 ve 1845) dayatmıştı. 1834'den beri Britanya seyit Said'i, Kuria Muria Adaları'nı kendisine teslim etmesi için zorluyordu. 1857 yılında, Aden sömürgesine müsadere edilen Perim Adası'nı istila etmişlerdi.

1856'da Muskat yöneticisi Said öldü. İngilizler 1861 yılında sürmekte olan hanedan anlaşmazlığına müdahalede bulundular, Hindistan Genel Valisi Lord Canning'in teklifi üzerine Muskat seyidinin devasa arazileri iki oğlu arasında bölüştürüldü. Umman (Umman zamanla İran kıyılarındaki topraklarını yitiriyordu. 1868'de Bender-Abbas bitişiğindeki hat ile birlikte İranlılara geçmişti) büyük oğul Thuwaini'ye ve Doğu Afrika kıyılarıyla 18. yüzyıla kadar Muskat'ın bir parçası olagelen Zanzibar da küçük oğul Mecid'e bırakılmıştı. Bu bölüşüm Umman'ı zayıflatmış ve sonrasında Britanya'nın Zanzibar'ı zaptını ve Umman'ı kontrol etmesini kolaylaştırmıştı.

19. yüzyıl ortalarında, Umman İngiliz-Fransız düşmanlığının bir objesi haline gelecekti. 1846'da Fransa, Umman ile, 1839 İngiliz-Umman Antlaşmasına benzer, ticari bir anlaşmaya varmıştı. 1861'de ise Umman'ın iki parçaya bölünmesine itiraz edecekti. İngiliz-Fransız anlaşmazlığı bir uzlaşıyla son bulmuştu. 10 Mart 1862'de, Paris'te, İngiltere ve Fransa, Muskat ve Zanzibar'ın "bağımsızlığını" güvence altına alan ortak bir deklarasyona imza attılar. Bu yüzden Fransa Umman'ın gerçek bölüşümüyle uzlaşmıştı. İngiltere hayalî "bağımsızlığı" onaylamış, fakat eylemleri sözlerini yalancı çıkarmıştı. On yıllık bir zaman diliminde (1862-71) Umman'ı bir isyan dalgası sarmıştı. Büyük halk kitleleri, Britanya'nın himayesindeki kişi olarak addettikleri yeni Muskat Sultanı Thuwaini'ye (1858-66) karşı isyana girişmişlerdi. Bu kitleler, Umman'da

eski gücüne kavuşmak için çabalayan ve hatta Umman'ın birçok kasaba ve bölgesinden düzenli vergiler almaya devam eden Vahhabiler tarafından da destekleniyordu. İngiltere 1862 Deklarasyonu'na rağmen Umman'ın meselelerine açıkça müdahalede bulundu. Thuwaini'ye, halka karşı koyması için, silah ve gemi sağladı ve filosuyla düşman kasabaları bombaladı. Kontrolü altındaki şeyhlere Sultan'ı destekleme emri verdi ve Thuwaini öldürüldüğünde ise aynı yardımı oğluna sağladı. Üstüne üstlük Thuwaini'nin oğlu ülkeden kovulduğunda, onun küçük kardeşine bu halk hareketini bastırması ve Muskat'ta yerleşmesi için destek verdi.

Aden'deki Britanya birlikleri neredeyse sıkıyönetim biçiminde yaşıyordu. Güney Arabistan'da Britanya makamlarının müdahalelerine karşı bir dizi isyan patlak verdi. 1840'ta Lahey Sultanı'nın desteklediği bir isyan Aden'de vuku bulmuştu. Bu isyan bastırılmıştı, fakat 1846'da Araplar tekrardan saldırıya geçecekti. 1849 yılında Lahey'de iktidara geçince Sultan Ali Aden'in geri verilmesini talep etti. Birliklerini, 1858 yılında İngilizlerle savaşmak üzere gönderdi, fakat Şeyh Osman yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğratıldı ve Aden'de Britanya otoritesini tanımak zorunda kaldı. Yine 1867 yılında İngilizler, Aden'in işgalini hazmedemeyen güney Arabistan isyancı kabilelerine karşı yeni bir sefere girişecekti.

BÖLÜM XII

19. Yüzyıl Ortalarında Mısır (1841-76)

1840 Teslimiyeti Sonrasında Mısır

Mehmet Ali'nin teslim oluşu yabancı sermayenin önünü açmıştı. 1838 İngiliz-Türk Ticari Antlaşması'nın şartları1842 yılında Mısır'a uygulanacaktı. Bu uygulamalarda ilk olarak tekel sistemi kaldırılmıştı. Bundan dolayı, Britanya tüccarları ve sanayicileri, Mısır pamuğunu doğrudan üreticiden ya da komprador temsilcileri aracılığıyla serbestçe satın alabiliyorken, Mısır'a ihraç ettikleri ürünler için de neredeyse hiçbir gümrük ödemiyorlardı. 1845'ten itibaren Mısır dış ticaretinde İngiltere nüfuzu baskındı. Mısır ithalatının çeyreğini (£ 1.000.000'da 242.000) ve ihracatının önemli bir bölümünü (1.747.000'de 626.000) üstleniyordu. Mısır büyük bir doğu gücü olmaktansa, zayıflayan Babıali'nin bir vassalı haline gelmişti. Kendi sorunlarıyla başa çıkmakta güçlük yaşayan Türkler pek tabii ki etkili kontrol sağlamaktan oldukça uzaktılar. Gerçekte Mısır İngiltere ve Fransa'nın ortak koruması altındaydı ve ancak bu iki süper gücün arasındaki çekişmeler onun rahat bir nefes almasını mümkün kılıyordu. Ülke içinde ise iki yönetici sınıf arasında bir mücadele yürütülüyordu. Biri, Türkiye'yle irtibatı kaybetmemek için çabalayan eski toplumun gerici toprak beylerinden oluşmaktaydı. Bu grup umudunu İstanbul üzerinde etkisi baki olan Britanya'ya bağlamışlardı. Diğer grup ise, kapitalist gelişim yönünde adım atan tüccarlardan ve liberal toprak beylerinden meydana gelmekteydi. Reformların devam etmesi taraftarıydılar ve Fransa'ya güveniyorlardı.

İki grup arasındaki mücadele İbrahim Paşa ve halefi Abbas Paşa'nın eylemlerine yansımıştı. Başlangıçta durum, kırklı yıllarda ülkenin gerçek yöneticisi olan İbrahim Paşa'nın başını çektiği Fransız taraftarları-

nın lehineydi. Mehmet Ali ise oldukça yaşlıydı. Kapitülasyonlar onun entelektüel yetilerini etkilemişti. Aniden yaşlanmış ve sonunda devlet idaresinden elini çekmişti.

İktidarın gemleri artık oğlu ve halefi İbrahim Paşa'nın elindeydi. Yeni yönetici Mısır ekonomisinin gelişimine kayda değer bir önemle yaklaşıyor, yozlaşmış ve gerici kamu hizmetini geliştirme çabaları gösteriyordu. 1840 olaylarıyla bozulan ülke maliyesini iyileştirmiş ve düzenli bir devlet bütçesi getirmişti. 1842'de toprak sahiplerinin, kendi arazilerini satma izni genişletildi. 1845-46'da İbrahim uzun bir Avrupa seyahatine çıkacaktı. Paris'te Cahmps de Mars'da, Konya ve Nizip muzafferinin önünde görkemli bir geçit töreni yapıldı.

1848 yılında İbrahim Paşa Mısır'ın resmî valisi olmuştu, fakat bunu ancak 3 ay sürdürmüş ve 10 Kasım 1848'de ölmüştü. Mehmet Ali de 2 Ağustos 1849'da ölecekti. İktidar, daha sonra dedesinin tam zıddına dönüşecek olan torunu Abbas Paşa'ya geçmişti.

Abbas Paşa (1849-54)

Abbas Paşa devletin kontrolünü resmî olarak, henüz dedesinin de hayatta olduğu, 24 Aralık 1848 tarihinde eline aldı. Abbas Paşa aşırı derecede tutucu biriydi ve kendi iktidarına dayanarak babasının ve dedesinin yaptığı her şeyi yıkacakmış gibi görünüyordu. Mehmet Ali'nin kurduğu imalathaneleri tasfiye etti, Büyük Nil Barajı'nın inşasını durdurma emri verdi ve o zamana kadar tamamlanmış olan kısmını tahrip etti. Fabrikaları ve okulları kapatıp orduyu büyük oranda küçültü. Kaldı ki Mısır ordusu Mehmet Ali'nin iktidarı döneminde gittikçe ulusal bir niteliğe bürünüyordu. Abbas döneminde ise, eski beylerin kontrolü altındaki gibi, kişisel bir koruma ordusundan biraz daha büyük bir hale gelmişti. Zira kendi kişisel korumaları da topluma yabancı öğelerden, esas olarak Arnavutlardan ve köle Memluklerden teşkildi. Abbas, Mehmet Ali zamanında geniş tarım alanları edinen Arnavut, Çerkez ve Türk paşalardan oluşan büyük toprak sahiplerinin desteğine vakıftı. Paşa, onların topraklarına toprak katmasına müsaade etmişti. Bizzat kendisi de Mısır'ın en büyük toprak sahibiydi ve üstüne üstlük arsızca fellahları soyuyordu. Mehmet Ali ve İbrahim tam bağımsız bir Mısır düşü kurmuştu. Fakat bu tür düşler Abbas'a yabancıydı. Bilakis, eski Türk teamüllerine ve Türk Sultan'ına olan itaatkar bağlılığını her zaman vurguluyordu. Batı kültürünü aşikâr bir şekilde küçümsüyordu

ve Avrupalıları hor görüyordu, fakat buna rağmen İngiltere'den gelen direktiflere de uymaktan geri durmuyordu.

1851'de Abbas, Hindistan'ı İngiltere'ye bağlayacak temel hatlardan biri olarak büyük bir stratejik öneme haiz olan İskenderiye'den, Kahire ve Süveyş'e bir demiryolu inşası imtiyazını İngilizlere tanımıştı. Bu sırada Süveyş kanalı henüz yapılmamıştı. Fakat İngiltere 19. yüzyılın erken dönemlerinden beri Afrika'nın etrafını dolaşan rotaya alternatif, Mısır üzerinden daha kısa bir yol arayışındaydı. Britanya gemileri İngiltere'den İskenderiye'ye, Hindistan'dan da Süveyş'e yelken açıyordu. Develer bu iki liman arasında yolcu ve posta taşıyarak arada mekik dokuyordu. Mısır, Britanya'nın Hindistan yolundaki en önemli transit nakliye üssü haline gelmişti. Yapımı 1853-1857 arasında süren İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolu Mısır'ın bu rolünü arttırmıştı. 1858 yılında Britanya aynı hattı Hindistan'daki sepoyların bir isyanını bastırmak için kendi birliklerinin ulaşımında da kullanacaktı.

Mehmet Ali ve İbrahim'in hükümdarlığı döneminde meseleler üzerinde belirleyici hükmü olan Fransız kapitalistleri arka plana itilmişlerdi. Fakat yine de tamamen vazgeçmeye de niyetleri yoktu. Aksine gayretlerini ikiye katlamışlardı. İngilizlerin demiryolu planlarına mis*ille*me olarak Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayacak bir kanal projesi geliştirdiler.

Süveyş Kanalı'nın İnşası

Daha 19. yüzyılın başlarında Napolyon, mühendislerinden biri olan Lepere'i bir kanal projesi çizmek üzere görevlendirmişti. Fakat Lepere, Kızıldeniz'in seviyesinin Akdeniz'den yüksek olduğu, bu yüzden de bir kanal inşasının mühendislik açısından imkansız olacağı gibi bir hatalı sonuca varmıştı. Bununla birlikte Laplace ve Fourier, Lepere'in hatasının farkına varmıştı ve Fransızların Süveyş Kanalı'na dair herhangi bir tahkikatı Mehmet Ali'nin ve İngiltere'nin direnciyle karşılaşmıştı. Mehmet Ali ikinci bir boğaz yaratmak istemiyordu. Çünkü kanalın sahip olabileceği stratejik önemin de farkındaydı. Avrupalı güçlerin Marmara Boğazlarında olduğu gibi bu kanal üstünde de kavgaya girişeceğini biliyordu. Mısır'ın bağımsızlığı için Kanal inşasına tereddütsüz bir şekilde karşıydı. Aynı şekilde İngiltere de, Fransızların Mısır üzerinde nüfuz sahibi olmasını engellemek için kanal fikrine engel oluyordu.

19. yüzyılın ellili yıllarında, Fransız kapitalistleri Süveyş Kanalı için yeni bir proje sundular. Projenin ateşli savunucularından biri de,

19. yüzyılın en büyük finans adamlarından biri olan Fransız diplomat, Ferdinand de Lesseps'di (1805-1894). Her zaman olduğu gibi, İngiltere ve Abbas Paşa bu projenin karşısında duruyordu. Üstelik Abbas sadece kanal inşasını engellemekle kalmıyor ayrıca Mısır'ın ekonomik gelişiminin de önünde duruyordu. Mehmet Ali'yle birlikte reformları tanımış bu halk bir kez daha Türk yönetimini kabul etmezdi. Bunun yanı sıra Mısır dünya kapitalist ekonomisinin de bir parçası haline gelmişti. Pazar ve meta üretimiyle birlikte üretici güçler de gelişim göstermişti. Kapitalist ilişkiler şekillenmeye başlıyor ve yavaş yavaş yeni bir burjuva sınıfı oluşuyordu. Mısır'ın ekonomik ihtiyaçları ve Fransa'nın çıkarları Abbas Paşa'nın derhal devrilmesini gerekli kılıyordu.

Sıcak bir Temmuz gecesinde resmî bir tebliğ Abbas Paşa'nın vurularak öldürüldüğünü bildirmişti. Gerçekte ise kendi korumaları tarafından katledilmişti. Tarih henüz bu suikastın arkasındaki gücü aydınlatamadı, fakat bu işten en çok Fransa'nın kârlı çıktığı da bilinen bir gerçek.

11 Temmuz 1854'te Mehmet Ali'nin en genç oğullarından biri olan Said Paşa (1854-63) Mısır valisi olmuştu. Paşa liberal görüşlü ve batılıydı, ayrıca Ferdinand de Lesseps'in de bir arkadaşıydı. İktidara gelir gelmez, 30 Kasım 1854'te, hemen Lesseps'in Süveyş Kanalı inşa projesini onayladı. Bu adım Mısır'ın Avrupalı güçlere olan bağımlılığını arttıracak ve bir sömürgeye dönüşmesini hızlandıracaktı.

De Lesseps 1855'te, öncül bir araştırma yaptırdı ve 5 Ocak 1856'da ise projenin şartlarını tanımlayan yeni bir ferman yayınlattı. Bu fermana göre Mısır tarafı, kanal şirketini, inşa için ihtiyaç duyulan tüm arazi ve madenler için hiçbir ödeme talep etmeksizin, kabul ediyordu. Ayrıca, inşaat alanına içme suyu için Nil'den bir temiz su kanalı yapmayı ve şirketi gümrük vergilerinden de muaf tutmayı taahhüt ediyordu. En önemlisi Mısır yönetimi bütün işler için ihtiyaç duyulan emeğin beşte dördünü bedavaya sağlamayı üstlenmişti. İmtiyaz kanalın açılışından 99 yıl sonra sona erecek ve sermaye de 200.000.000 frank olacaktı.

Kasım 1858'de Lesseps şirketin ortaklistesini açtı, tanesi 500 franktan 400.000 hisse; bunların 207.000'i (yüzde 52) Fransa'da piyasaya sunuldu. Said Paşa da 32.000.000 frank değerinde 64.000 hisse edinmişti. Bunun yanı sıra, de Lesseps Said Paşa'nın hesabına, Türkiye, İngiltere, Rusya ve Birleşik Devletler'inki kadar büyük meblağlarda (56.000.000 frank değerinde 112.000 hisse) ortaklık yazmıştı. 176.000 hissenin karşılanması için Said Paşa yabancı kredilere başvurmak zorunda kalmıştı. 1860'da Paris'te 28.000.000 franklık özel bir krediyi alabilmeyi başardı ve 1862'de

ilk devlet kredisi olan 60 milyon frankı hanesine yazdı (2.400.000 £). Bu sebeple, araziden, işçilerden, su yardımından ve madenlerden hariç Said Paşa sermayenin yaklaşık yarısını (%44) da Lesseps'e vermek zorundaydı. Mısırlılar kanalı kendi elleriyle, kendi kaynaklarını kullanarak inşa ettiler. Fakat kanalın bu ülkeye getirisi, politik hayattaki olumsuzluklar bir yana, yalnızca büyük kayıplar oldu. 25 Nisan 1859'da inşa işi resmen başladı. Said Paşa verdiği sözleri tuttu. Mısır'ın dört bir yanından yüz binlerce fellah toparladı. Fellahlar oldukça kötü beslenerek ve neredeyse bedavaya, gündoğumundan batımına kavurucu güneş altında, kanal için kendi elleriyle kazarak çalışmak zorundaydılar. Hiçbir makine kullanılmıyordu. Bedava çalışan işçilerin el emekleri daha kârlıydı ve 25 ila 40 bin fellah inşaat alanında faal olarak tutuluyordu. Bir kafile sırasını savar savmaz, diğerleri onların yerini alıyordu. İşçilerin büyük çoğunluğu ağır çalışma koşullarını kaldıramıyordu ve yaklaşık 20,000 işçi henüz kanal tamamlanmadan can vermişti. 19. yüzyıl kapitalist medeniyetinin en büyük yapılarından biri zorunlu, yarı köle Mısırlı fellahların emeğiyle yükseliyordu. İşçilerin kemikleri üstünde yükseliyordu.

Yüz binlerce fellahın köle gibi çalıştırılması yabancılara karşı bir nefret uyandırmıştı ve Mısır'da yabancı egemenliğine karşı bir halk protestosu alevlenmişti. Bu nefret gittikçe, Mısır yasalarıyla çıkarlarını önemsemeyen şirketin, keyfiliğinden öfke duyan yönetici sınıfı da kapsıyordu. Bu genel hoşnutsuzluk İngiltere tarafından ustaca istismar edildi ve İngiliz basınında kanal kazısında zorla çalıştırılan işçi sistemine karşı bir seferberlik başlatıldı. İngiltere'nin baskısı altında Babıali, Mısır paşalarının imtiyaz verme gibi bir haklarının olmadığını ve bunların iptal edilmesi gerektiğini duyurdu. Lesseps'in girişimini ciddi bir politik kriz tehdit ediyordu.

Said Paşa Süveyş meselesinin çıktılarını görecek kadar yaşayamadı. 18 Ocak 1863'te vefat etti. Halefi İsmail Paşa (1863-79) da Said gibi Fransa'da eğitim görmüştü ve o da iliklerine kadar bir Batıcıydı. Mısır'ı "Avrupa'nın bir parçası" yapmak istiyor ve atalarının reform politikalarını devam ettiriyordu. Süveyş Kanalı inşa projesine karşı değildi, fakat Lesseps'in aşırı imtiyazlarını Mısır'ın sırtındaki bir kambur gibi görüyordu. 30 Ocak 1863'te İsmail Paşa yayınladığı bir fermanla kanalda zorla çalıştırmayı yasaklayacaktı. Bu eylemi Babıali ve arkasındaki İngiltere tarafında hemen destek buldu. Türk Devleti birbiri ardına, imtiyazların ancak kanalda kullanılan zorunlu emeğin yasaklanması şartıyla kabul edileceğini belirten iki not gönderdi; şirketin faydası için devredilen ara-

zilerin geri verilmesini talep etti. Aksi takdirde, Babıali bu girişimi zorla durdurabileceği tehdidinde bulundu. Lesseps için zor zamanlar başlıyordu. Fakat kendisini bu can sıkıcı durumdan kurtarabilmeyi başardı ve hatta bunu, Mısır'ı yeniden soymak için bir fırsat olarak kullandı. İsmail Paşa'nın faaliyetlerine karşı hamlede bulundu ve onu, durumun bir tahkim mahkemesinde görüşülmesi için zorladı.

Lesseps'in bir kuzeniyle evli olan Fransa İmparatoru, III. Napolyon, "tarafsız" hakem olarak seçilmişti. Temmuz 1864'te, İsmail'in Süveyş Kanalı Genel Şirketi'ne 84.000.000 frank ödemesi gerektiğini iddia etti. Bu meblağ yalnızca angaryanın kaldırılması tazminatından ibaret değildi. İmtiyazın yeni şartlarına göre, Süveyş Kanalı Genel Şirketi kanalın rotası boyunca, iki yakasındaki toprakları 200 metre mesafeyle alıkoyma hakkına sahip olmuş, diğer araziler ise Mısır'a geri verilmişti.

Şirkete bırakılan topraklar için Mısır'a tek bir kuruş dahi ödeme yapılmamıştı. Bunları geri alabilmek için İsmail yine de Lesseps'e 30.000.000 frank ödemek zorunda kalmıştı. Bu apaçık soygunculuk demekti! Said kanal inşaat alanı için bir temiz su kanalının yapımını üstlenmek zorunda kalmıştı. Bu kanal, inşaatın ihtiyaçlarını giderecekti; fakat bu, Mısır mülküne geçtiğinde, Mısır, cebinden tek kuruş dahi ödeme yapmayan Lesseps'e, yine Mısırlıların kendi imkânlarıyla yaptığı kanal için 14.000.000 frank ödeme yapacaktı. Bu çılgın talepleri karşılamak için, Said Paşa gibi İsmail de, Avrupa bankalarına müracaat etmek zorunda kaldı. Krediler en acımasız koşullarda onaylanmıştı ve Mısır çok geçmeden borç batağına saplanmıştı.

İmtiyazın yeni şartları 22 Şubat ve 19 Mart 1866 toplantılarıyla onaylanmıştı, üstelik Babıali de bunları tasdik etmişti. Britanya'nın entrikaları amacına ulaşamamıştı. Ücretsiz insan gücü kaynağını kaybeden şirket kazma işlemleri için makineler icat etmeye başladı. 1860 yılında Fransız mühendis Couvreux çok kollu bir kürek icat etti ve bu sayede Kanal inşaatı durmadan ilerledi. Kanal'ın resmî açılış tarihi 17 Kasım 1869'da kutlandı. Birçok önemli şahsiyet ve dünyanın dört bir yanından yüzlerce devlet adamı bu açılışa katıldı. İsmail'in isteği üzerine besteci Verdi, bu olay için özel olarak Aida operasını yazdı. Konuklar için lüks saraylar ve yatlar yaptırıldı. Kutlamalar haftalarca sürdü ve tüm her şey Mısır hazinesinden karşılandı.

Kanalın inşası, hisse değerleri, cezalar, açılış kutlamasının masrafları ve diğer her şey dahil Mısır hazinesine maliyeti 400.000.000 franktı. Altı yıl sonra Mısır tarafı kanal hisselerini 100.000.000 franka satacaktı.

Süveyş Kanalı'nın Mısır'a verdiği politik zararların ve inşa sürecinde yitirilen binlerce canın yanı sıra net zarar 300.000.000 franktı.

19. Yüzyıl Ortalarında Mısır'ın Ekonomik Gelişimi

19. yüzyılın elli ve özellikle de altmışlı yıllarında Mısır ekonomisinde önemli bir büyüme gözlemlendi. Buna temel olarak, Avrupa tekstil endüstrisinin şiddetli bir ham madde eksiği hissettiği Birleşik Devletler'deki İç Savaş yüzünden Mısır pamuğuna olan talep artışı neden olmuştu. O yıllarda, pamuk plantasyonları da genişletilmişti. Bu amaçla eski sulama kanalları ağı modernize edildi ve büyük ölçüde yeni kanallar açıldı (21.000 km'den fazla). Yıl boyu sulama sistemi Yukarı Mısır'a kadar yayıldı ve ekili alan miktarı 1852'de 4.100.000 feddandan, 1877'de 4.700.000 feddana çıktı.

Yarı-feodal toprak sahiplerinin mülklerinde yetişen pamuğun çoğu ihraç ediliyordu. Pamuk talebi patlaması esnasında (1861-65) ihracat, 1860'ta 500.000 kantardan (1 kantar yaklaşık 43 kg *-çev.*) 1860'ta 2.000.000 kantara, yani dört katına çıkmıştı. Amerikan İç Savaşı'ndan sonra Mısır'ın pamuk ihracatı bir miktar düştü, fakat yine de görece yüksek bir seviyedeydi. 1870 yılında tekrar 2.000.000 kantara çıkmıştı ve 1876'da da 3.000.000'a çıkacaktı.

Pamuk ekimindeki hızlı artış diğer ürünlerin ekimi ve ihracatında bir düşüşe neden olmuştu ve Mısır tek ekinli bir ülke haline gelme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Dengeyi sağlamak için, İsmail şeker kamışı ekimini hızlandırmıştı. 1872 yılında 1.500.000 kantar şeker Mısır'da üretilmiş ve bunun da 500.000 kantarı ihraç edilmişti.

Pamuk patlamasını dış ticaretteki keskin bir artış izlemişti. Mısır pamuk ihracatının toplam değeri 1860'ta 200.000.000 kuruştan, 1870'te 1.000.000.000 ve 1872'de de 1.500.000.000 kuruşa yükselmişti. Otuz yıl içinde (1843-72) Mısır'ın denizaşırı ticareti beş katına çıkmıştı.

Ticaretteki artışa denizcilikteki gelişme de eşlik etmişti. 1845'te İskenderiye Limanına 62 buharlı gemi uğruyorken bu rakam 1865'de 1.145'e yükselmişti. Aynı dönemde İskenderiye'ye uğrayan yelkenli gemi sayısı da 1.338'den 3.138'e yükselmişti. 1850 yılında Süveyş'ten 26 buharlı gemi geçmişti ve bu rakam 1865'te kanalın açılışından önce 216'ya çıkmıştı.

1870 yılında, kanalın açılışından sonra, kanaldan 570 buharlı gemi geçmişti. İskenderiye'ye uğrayan ticari gemilerin tonajı 1863'te

907.000'den, 1872'de 1.238.000 tona yükselmişti. Aynı dönemde Süveyş Kanalı'ndan geçen ticari gemilerin tonajı da 170.000'den 666.000'e ve Said Limanı'na uğrayan gemilerin tonajı da 52.000'den 857.000'e çıkmıştı. 1847 yılında İskenderiye Limanı'ndan 1.000 yolcu karaya ayak basmıştı. Bu rakam 1867'de 45.000'e ve 1872'de de 68.000'e çıkmıştı. Bu sayede İskenderiye dünyanın en büyük uluslararası limanlarından biri haline gelmişti. 1875'te İskenderiye'deki yük devri 1.925.000 tona ulaşmıştı, bu sayede Marsilya'nın rakibi olmuştu.

Mısır kendi ticari filosuna sahipti artık. 1873'te geniş bir yelkenli filosunun yanı sıra 55 deniz buharlısı ve 58 nehir teknesi vardı. Nil ve Akdeniz boyunca düzenli nakliye hatları oluşturulmuştu. Gemilerin çoğu İsmail Paşa'nın bizzat kendisine aitti. Zamanın önde gelen denizci güçlerinden biri olan ve Mısır'ın yedi buçuk katı nüfusu bulunan Fransa'nın filosu Mısır filosunun ancak üç katı kadardı. Buna ek olarak, daha genç olan Mısır filosu aynı zamanda teknik olarak da üstündü. Fransa'nın deniz buharlılarının ortalama tonajı 350 iken bu rakam Mısırlılarda 1.000 tondu. Fransızlar yüzde 15 buharlı ve yüzde 85 yelkenli gemilere sahipti. İngilizler ise yüzde 25 buharlıya karşı yüzde 75 yelkenli gemi vardı. Oysa Mısırlıların filosunun toplam tonajının yüzde 60'ından fazlası buharlı ve yüzde 40'tan azı yelkenliydi. 1865-75 yılları arasında Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarına, deniz taşımacılığını geliştirmek için on beş deniz feneri kurulmuştu.

Aynı devirde Mısır, devlete ait geniş bir demiryolu ağına da sahip olmuştu. 1860'a kadar ülkede yalnızca bir demiryolu hattı vardı; İskenderiye-Kahire arasındaki 210 km uzunluğundaki hat (Zagazig'e doğru 35 km'lik bir kol ile birlikte). (1856-57 yıllarında Kahire ve Süveyş arasında yapılan hat kullanıma elverişsizdi). Sonrasında, demiryolu inşasında yoğunlaşılan 15 yıl içinde (1861-75) 1590 km'lik bir hat kuruldu. Bu bağlamda Mısır'ın, birçok gelişmiş kapitalist ülkeyi geride bıraktığı söylenebilir. Fransa'da, örneğin, 1876'da her 1000 km^2 için 37,5 km demiryolu varken, bu rakam Mısır'da her 1000 km^2 iskânlı bölge için 55 idi (İnsansız çöller hariç).

Modern iletişim araçları da gelişim göstermişti. 1863'e kadar Mısır'da 582 kilometre uzunluğunda telgraf hattı mevcuttu. 1872'den itibaren ise 6.540 kilometreye ulaşılacak ve gelişmiş birçok ülke geride bırakılacaktı. 1878'de Fransa'da her 1000 km^2 için 77 km telgraf hattı vardı. Mısır'da ise 216 km. Fransa'da her 10.000 kişi için 11,33 km telgraf hattı varken Mısır'da bu 12,25 km'ydi.

Yerden biter gibi kasabalar oluşmuştu. Mısır nüfusunun en az yüzde 20'si 113 kent merkezinde yaşıyordu. Kahire'nin nüfusu 350.000, İskenderiye 212.000, Tanta 60.000 ve Zagzig'in nüfusu 40.000 civarlarındaydı. Kahire'de gaz ve su şebekeleri, kanalizasyon boruları yaygınlaşıyordu. Mısır endüstrisi ileri adım yürüyordu. Mısır hükümdarı İsmail Paşa, 400'den fazla kişinin istihdam edildiği iki dokuma fabrikasına ve 10.000 civarında işçinin çalıştığı, yıllık kapasitesi 150.000 ton olan 22 büyük şeker rafinerisine sahipti. Buna ek olarak, İsmail Paşa'nın dört silah fabrikası, 500 işçinin çalıştığı iki tersanesi ve güherçile madenleri vardı. Mısır'da çoğu küçük tekstil atölyesi, dökümhane ve tamir atölyesi, tabakhane, süthane, pamuk temizleme atölyeleri ve marangozhane, buhar atölyeleri ve tuz işçiliğinden oluşan bir hayli fazla sayıda endüstriyel teşebbüs kurulmuştu.

Fakat Mısırlı girişimcilerin teknik seviyesi Avrupalılarınkinden daha düşüktü. Mısırlıların küçük dokuma fabrikaları, kendi pazarlarına herhangi bir engele takılmadan giren devasa İngiliz tekstil ve metalurji endüstrisinin mallarıyla rekabet edemiyordu. 1838 İngiliz-Türk Ticaret Antlaşmasından ötürü Mısır endüstrisi gümrük korumasından mahrum bırakılmıştı. Bir bütün olarak bakıldığında, 19. yüzyılın ellili yıllarından yetmişlerine kadar süren ekonomik gelişiminin doruğunda bile Mısır tarımsal bir ülke olarak kalmaya devam etmişti. Temel ürün bir ham maddeydi -pamuk- endüstriyel bir mal değildi. Dünya pazarlarına gitgide daha fazla pamuk sağlayıp, gitgide daha fazla mamul mal satın alıyordu. Bu sebeple, denizaşırı ticaret artışı Mısır'ı ekonomik olarak Avrupa ülkelerine bağımlı kılıyordu. Mısır, süper güçlerin bir tarım ve ham madde üssü haline gelmişti.

Said ve İsmail'in devrinde Mısır ekonomisindeki bir diğer çelişki de, Mısır'ın kapitalist gelişim yoluna, Orta Çağ'dan kalma birçok güçlü kalıntıyı devrimci araçlarla tasfiye etmeden girmiş olmasıydı. Tarımda kapitalist ilişkilerin ana dayanak noktası, ekonomideki yeni yöntemleri eski sömürü usulleriyle birleştiren toprak beyleriydi. Kendi mülklerine makineler getirtip (buharla çalışan saban ilk kez Avrupa'da değil Mısır'da kullanılmıştı), pamuk ve şeker kamışı gibi ihraç edilen ürünlerin ekim alanlarını genişlettiler. Geniş ölçekli ticari işlemler yürütüp, mülkleri üzerinde fabrikalar kurdular. Aynı zamanda fellahı da sömürmeye devam ettiler, üzerinde Orta Çağ'a ait gasp yöntemleri uyguladılar, angarya ve benzeri şeyler için baskıda bulundular. Pazar şartlarını beceriyle kullanan bunun gibi ilk yarı feodal ve yarı kapitalist toprak

sahibi, finansal manipülatör, tüccar, fabrika sahibi ve spekülatör aynı zamanda da feodal bey Mısır'ın yöneticisi İsmail Paşa'nın bizzat kendisiydi. Türk-Arnavut-Çerkez soylularından diğer büyük toprak sahipleri de onun takipçisiydi.

Feodal kalıntıların egemenliği taşrada, tarım ve endüstrinin özgün gelişimini aksatıyordu. Yoksulluktan bitap düşmüş Mısır kırsalı, yarı feodal toprak beyleri tarafından olduğu kadar kötü pazar ve endüstri tarafından da sömürülüyordu. Mısır'ın iktisadi bir biçimde gelişiminin diğer yüzünde ise Avrupalıların ülkeyi istilası vardı. Gelenlerin çok küçük bir bölümü uzman tarım bilimi, makinist, doktor, öğretmen, işçi ya da çalışmaya hazırlanan insanlardan oluşuyordu. Ezici çoğunluğu ise satıcı, spekülatör, borsa tellalı, tefeci, kaçakçı, genelev sahibi, dolandırıcı, hırsız, yoz gazeteci, fahişe ve diğer en kötü asalak öğeler meydana getiriyordu. Kapitülasyonların ve yabancı konsoloslukların korumasında faaliyette bulunan ve kendilerini "yüksek kültür" ataşesi sayan Avrupa'nın bu döküntü tabakası, Mısır'ın emekçi halkını sömürüyor ve gerçek bir bataklığa dönüşmüş olan zarif İskenderiye kenti başta olmak üzere kasabaların atmosferini zehirliyorlardı. Öyle ki, İskenderiye uluslararası bir uyuşturucu kentine dönüşmüştü. Tüm binalar randevuevine, batakhaneye ve tavernaya dönüşmüştü. 1840'da Mısır'da yalnızca 6.150 Avrupalı varken, bu rakam 1871'de; 34.000'i Yunan (başlıca işleri tefecilik olan), 17.000'i Fransız, 14.000'i İtalyan, 7.000'i Alman ve 6.000'i de İngiliz olmak üzere 80.000'e çıkacaktı. İskenderiye'de yaklaşık 50.000 (şehir nüfusunun yaklaşık çeyreğine tekabül ediyorlardı) Kahire'de ise 20.000 yabancı yaşıyordu.

Said ve İsmail'in Reformları

Abbas'ın aksine, Said ve İsmail Mısır'ın ekonomik gelişiminin taleplerinin şüphesiz ki farkındaydılar ve bu yüzden de en çok ihtiyaç duyulan sosyoekonomik ve politik reformları devam ettirdiler. Said Paşa zamanında, Mısır'da kölelik ve köle ticareti yasaklandı; köle ithalatı men edildi ve ülkedeki köleler de azat edildi. 1858 yılında, toprak (atar) ya da haraç sahibi köylülerin topraklarını serbest alış-satış, ipotek etme ve miras bırakma hakkını tanıyan bir arazi yasası çıkarıldı. Diğer bir deyişle, aşar toprak sahipleriyle aynı hakları edindiler. Angarya ve fellahları sosyal eşitsizliğe sürükleyen diğer yükümlülükler resmî olarak kaldırıldı. Tüm topraklar birer metaya dönüştüler. Bu, taşrada kapitalist ilişkilerin

gelişim koşullarını yarattı, tüccarların veya zengin köylülerin toprakları satın almasını mümkün kıldı. Kayda değer miktarda arazi tefecilerin ve yabancı kapitalistlerin eline geçti.

Toprak reformunu vergi alanında yapılan bir reform izledi. Ayni vergilerin yerini nakdî vergiler aldı. Bütün köylerin karşılıklı garantiye dayanan kolektif vergilendirilmesi, her köylü ailesinin bireysel vergilendirilmesiyle ikame edilecekti. Daha önce köy şeyhleri tarafından yürütülen vergi toplama işi özel memurların kontrolü altına girmişti. Tekel sisteminin son kalıntılarını da Said kaldırmış, dahili gümrükleri tasfiye etmiş ve ticaret için tam özgürlük sağlamıştı. Artık her köylü hangi ekini uygun görüyorsa onu toprağına ekebiliyor, hasadını serbestçe satabiliyor ve devlet kontrolü olmadan taşımasını yapıyordu.

Orduda da büyük değişimler yaşandı. Said Paşa 1841 yılında yürürlüğe sokulmuş birçok sınırlamayı ortadan kaldırdı. 1856'da Mısır ordusunun sayısını 18.000'den 30.000'e çıkarmak için Babıali'den izin aldı. Mehmet Ali gibi o da, orduya ulusal bir karakter kazandırmaya çalışmış ve fellahları askere almıştı. Mısır tarihinde ilk kez, Mısırlılar subay mertebesine terfi ettirilmişti. En kabiliyetlileri askerî bir eğitim alıyor ve kilit noktalara atanıyordu. Hatta içlerinden biri, Arabi, albaylık mertebesine çabucak ulaşıp Said Paşa'nın emir subayı olmayı başarmıştı.

Said'in aksine İsmail, ordudaki kilit yerlere, ulusal Mısır personeli yerine Arnavutlar, Türkler ve Çerkezler gibi feodal soyluların temsilcilerini getiriyordu. Fellahların arasından seçilmiş Mısırlı subaylar da geri plana itiliyordu. Bu, ordudaki demokratik ulusal öğelerin kendilerini fellahlar diye tanımlayan subaylarıyla, Çerkezler diye bilinen aristokratik paşaları arasında bir uzlaşmazlığa neden olmuştu. Bu uzlaşmazlık Mısır ulusal hareketinin ileriki aşamalarında da önemli bir rol icra edecekti.

Said ama özellikle de İsmail Babıali'ye, Mısır'ın bağımsızlığı için baskıda bulunuyordu. Aslında, Mısır iç işlerinde özerkliğe tam olarak kavuşmuştu ve 1841 sınırlamalarına rağmen bağımsız bir dış politika izliyordu. Kendi ordusu, hükümeti ve yasaları vardı. Türk anayasası, özellikle de Tanzimat Mısır'a uygulanmıyordu. Said ve İsmail'in talepleri bu durumun yasal olarak da çözülmesinden yanaydı. 1866-67 fermanı bu planlarda önemli bir yer tutuyordu. Ferman 27 Mayıs 1866'da yayınlanmış ve veraset sistemini taht sistemine çevirmişti. İktidarın ailenin en yaşlısına geçtiği eski Türk veraset pratiğinin yerine, artık Avrupa monarşi geleneğindeki gibi en büyük oğla intikal sistemi geçerliydi. 8 Haziran 1867 fermanı İsmail'e, Farsçada yönetici anlamına gelen Hidiv

unvanını kalıtsal olarak sunuyordu. Unvan artık Mısır yöneticisini, sıradan bir paşadan, birçok Osmanlı bölgesi yöneticisinden ayırıyordu. Fermana göre Hidiv, yabancılarla ticari ve politik bir karakterde olmayan anlaşmalar yapabilme hakkı edinmişti.

1866'da İsmail, Batılı anayasal monarşileri taklit ederek, bir parlamento biçiminde, Temsilciler Evi (Meclis Niyabi) ya da Seçkinler Evini kurdu. 19. yüzyıl Rus filozof ve yazar Herzen'e göre Mısır, parlamentarist bir alana deve üstünde girmişti. Seçkinler Evi, köy şeyhleri ve Kahire, İskenderiye ve Dimyat seçkinleri tarafından üç yıl süreyle seçilmiş yetmiş beş delegeden oluşuyordu. Bunlar danışma işlevine ve devlet bütçesini inceleme hakkına sahiptiler. Bu Ev, Hidiv'in ellerinde tuttuğu itaatkar bir araçtı ve Mısır'ın yönetiminde söz hakları yoktu.

1873 senesinde Hidiv İsmail, padişahı Mısır'ın finansal otonomisi için bir ferman yayınlamaya teşvik etti. Bu sayede Mısır, Babıali'nin rızasına ihtiyaç duymadan kredilerini sonuçlandırma hakkını kazandı. Fermanın ikili bir yapısı vardı. Bir taraftan, Mısır'ın Babıali'ye olan bağlılığını azaltıyordu. Öte yandan ise yabancı bankaların krediler vasıtasıyla ülkeyi köleleştirmesini kolaylaştırıyor, bu yüzden yabancı kapitalistlere olan bağımlılığı artırıyordu.

İsmail'in yürüttüğü hukuki reformun da ikili bir doğası vardı. İsmail, kapitülasyonların bir meziyeti olarak ortaya çıkan konsolosluk mahkemelerini sınırlandırmaya çalışarak, Mısır ve yabancı yargıları birleştireceği karma mahkemeler kurma kararındaydı. Süper güçlerle olan görüşmeler de dahil reform hazırlıkları yıllarca sürmüştü. Mahkemeler ilk olarak 1 Şubat 1876 tarihinde yürütülmeye başlandı. Avrupalılar ve Mısırlılar arasındaki ve farklı uluslardan Avrupalılar arasındaki anlaşmazlık davalarına, ayrıca Avrupalıları ilgilendiren suç davalarına bakılıyordu. Gerçekte ise, karma mahkemeler yabancılara kapitülasyonlarla tanınan ayrıcalıklara dokunamamakla kalmıyor, ayrıca onların Mısır'daki egemenliği için tamamlayıcı bir işlev görüyordu.

Said ve İsmail, Mehmet Ali tarafından başlatılan kültürel reformları devam ettirdiler. Said zamanında, Arapça Mısır'ın tek resmî dili haline geldi. Azami özen gösterilen kamusal eğitim Arapça olarak geliştirildi. Abbas zamanında kapatılmış olan eski okullar yeniden açıldı ve bunlara yenileri eklendi. İsmail zamanında da okul sayısı 1863 yılında 185'ten, 1875'te 100.000 öğrencinin öğrenim gördüğü 4.685'e çıktı. Ortaokul ve uzmanlık eğitimi veren kurumların da sayısında benzeri bir artış gözlenmişti. Mısır Ulusal Kütüphanesi, bir müze, bilimsel topluluklar ve

Kahire Operası kuruldu. Arap tarihi ve edebiyatına yeni bir ilgi uyanmıştı. Mısırlı şairlerin, yazarların ve oyun yazarlarının orijinal çalışmaları ve tercümeler yayınlanmaya başlandı. Ünlü şair ve devlet adamı, Mahmut Sami el-Buradi, marifetli yazar ve yayıncı İbrahim el-Muveiliki, pedagog ve edebiyat tarihçisi Hüseyin el-Matsafi, Arap Rönesansı'na büyük katkılarda bulunmuşlardı. 1865-75 yılları arasında, Wadi el-Nil (1866), Le Progres Egyptien (1868), Nuskhat el-Afkar(1869) ve Al-Ahram (1875)gibi birçok Arapça ve Fransızca dergi ve gazete yayınlandı. Aynı şekilde bilimsel ve edebi dergilerde yayımlanmaya başlamıştı. Birçok yazar, birçok şaibeli işte yer almış İsmail'i ilgisiz ve tembel bir Doğulu paşa olarak tasvir ediyordu. Cromer, İsmail'i "kendi arabacı ve uşaklarının arkadaşlığını Avrupalı diplomatlara tercih etmekle" suçluyordu. Fakat gerçekte İsmail, ülkesinde kapitalist gelişimin öncüsü olan, iyi eğitimli ve enerjik Mısırlı bir devlet adamıydı. Kültürel anlamda ise çevresini saran Avrupalı diplomat ve tüccarlardan fersah fersah ilerideydi. Bir kere, kendi ait olduğu sınıfın, kapitalizme yüzünü dönmüş yarı-feodal toprak sahibi sınıfın, bir temsilcisiydi. Bu arada, 19. yüzyılın yetmişlerinde Mısır'daki sosyal gelişim, ulusal burjuvazinin, yeni ve daha ilerici, demokratik öğelerine meydana çıkma fırsatı tanıdı. Bu burjuva demokratik hareket, İsmail'in başını çektiği yarı-feodal toprak sahipliğini tarih sahnesinden tamamen silecekti.

BÖLÜM XIII

Fransızların Cezayir'i İşgali ve Cezayir Halkının Abdülkadir Önderliğinde Bağımsızlık Savaşı

Fransız İşgali Arifesinde Cezayir

18. yüzyıl sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir bölge olmaya devam eden Cezayir, bariz bir gerileyişle boğuşmaktaydı. Ekonomik gelişme oldukça düşük seviyelerdeydi. Nüfusun büyük çoğunluğu temel olarak göçebe sığır yetiştiriciliği ile iştigal oluyordu. Yalnızca vadi ve vahalarda yaşayanlar tarım yapabiliyordu. Bunlar da, arpa, buğday, zeytin ve hurma ağacı ekiyorlardı. Zanaatkarları ve ticaretiyle bilinen birkaç kasaba vardı.

Yerli Cezayir halkı Araplardan ve Cezayirlilerden mürekkepti. Kent sakinleri ve birkaç yerleşik bölge haricinde bütün nüfusun klan ve kabileler halinde yaşadığı söylenebilirdi. En yaygın toprak sahipliği biçimi, komünal toprak sahipliğiydi. Göçebe bölgelerinde toprak klanlara aitti ve yerleşik bölgelerde ise köy komünlerine. Bazı bölgelerde, klanların bölündüğü büyük aileler dahilinde, toprağın kolektif sürülmesi ve hasadın toplanması, ortak tüketimle birlikte geçerliliğini koruyordu.

Cezayir'deki feodal sistem ülkenin sosyal olarak ilerlemesini ciddi anlamda engellemişti. Cezayir'deki komünal toprakların haricinde, devlet, khabus (vakıf) arazileri ve özel mülkler de bulunmaktaydı. Bu sonuncusu, khammas'ları sömüren, köleleştiren ve göçebeleri ve özgür çiftçileri soyup bozguna çeviren feodal beylerin şahsi mülkleriydi. Cezayir'i yöneten yeniçeri liderleri çeşitli kabileler arasına nefret tohumları ekiyorlardı. Klanlar, kabileler ve feodal beyler arasındaki yıkıcı kavgaların yarattığı avantajla, yeniçeriler Cezayir üzerindeki egemenliklerini sürdürüyorlardı. Bazı kabilelere özel ayrıcalıklar bağışlamışlardı.

Mahzen olarak bilinen bu kabileler, vergilerden muaf olabilmek için, Türklere vergileri toplamak ve askerî hizmetler sunmak hususlarında yardımda bulunuyordu. Birçok şeyh ve kabile reisi miras yoluyla mutlak iktidara konmuştu.

Türklerin ve yerel feodal beylerin boyunduruğu, genel olarak bedevilerin yer aldığı, kaçınılmaz olarak dinî motiflere bürünen halk hareketlerine neden oluyordu. Bu hareketler, kabile kitleleriyle yakından bağlantılı olan dinsel birlikler tarafından yönetiliyordu. Halk isyanlarının başında yer alan lider "Murabıt"lar sonradan kendileri de birer despot feodale dönüşüyordu. Dinsel birlikler Türklere karşı yorulmak bilmeden mücadele sürdürdüler ve halk üzerinde ciddi etkilere neden oldular. Bu birliklerin en önemlileri Kadiriye ve Rahmaniye'ydı.

Cezayir'in Fransa Tarafından İşgali

Kuzey Afrika'daki en zayıf halka olarak Cezayir, Mağrip'te Fransız işgalinin ilk kurbanı olacaktı. Aynı zamanda bu, kapitalist gelişiminin tekelci öncesi evresinde yer alan Arap ülkelerine dönük gerçekleşen ilk sömürgeci işgaldi. Fransa'nın, Cezayir'i işgal etme planları ünlü "sinek savar fırlatma olayından" çok önce olgunlaşmıştı. Zaten I. Napolyon Cezayir'i, Fransa'nın endüstriyel devriminde zorunlu bir dış pazar olarak görüyordu. I. Alexander ile Tilzit'te (1807) ve Erfurt'ta (1808) yaptığı görüşmelerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması söz konusu edildiğinde, Napolyon, Cezayir'i gelecekteki toprakları arasında saymaktan geri durmayacaktı. 1808 yılında ülkenin işgali için hazırlıklar yapılırken, askerî mühendis Binbaşı Buten'i topografik bir araştırma yapmak ve sefer planları hazırlaması için Tunus ve Cezayir'e yolladı. İspanya yenilgisine ve Rusya'nın, Napolyon'un planlarını hayata geçirmesini engellemesine rağmen, Buten'in materyalleri 1830 seferi hazırlıklarında oldukça yararlı olacaktı.

X. Charles, Burbon monarşisinin son günlerinde Napolyon'un planlarını tekrardan hatırlamıştı. Yeni pazarlar için duyulan açgözlülük, zamanının resmî belgelerinde naiplik olarak geçen Cezayir'in işgal edilmesinin birincil sebebiydi. Büyük Devrim sırasında topraklarını yitiren Fransız toprak sahiplerinin yeni araziler edinme isteğinin bu planda hiçbir yeri yoktu denilebilir. Cezayir'in fethiyle Burbonlar, sendelemekte olan tahtlarını güçlendirme umudunu taşıyorlardı. X. Charles ve Başbakan Polignac, bu askerî maceranın milliyetçi bir his dalgasını kışkırtacağını ve bunun da devrimi erteleyeceğini hesaplıyorlardı. Çarlık

Rusya Burbon monarşisinin bu saldırgan planlarını destekliyordu. İngiltere itiraz etse bile kararlı bir muhalefet yapmıyordu.

Fransa, Cezayir macerası için bir propaganda bahanesi olarak, "korsanlık ve Cezayir'deki mahkûmların acıları" sorunsalını olduğu kadar dey (Cezayir Valisi -*çev.*) hükümetinin mali hesaplarını da ortaya attı. Fakat 18. yüzyıldan beri ve özellikle de Avrupa ve Amerika filolarının 19. yüzyıl başlarındaki cezalandırıcı seferlerinden sonra, Mağrip korsanlığının yok olmaya yüz tuttuğunu ve uzun zamandır Cezayir yönetici kliği için kârlı bir uğraş olmaktan çıktığını hatırlatmakta fayda var. Cezayirlilerin Aix-la-Chapelle kongresinin kararına karşı çıkmaları, Fransa'nın dey yönetimini korsanların koruyucusu olarak damgalamasına fırsat tanımıştı.

Mali hesaplar meselesi de aynı derecede uydurma bir meseleydi. Devrim zamanında dey, o zamanlar ablukada olan Fransa'ya buğday, tuzlanmış sığır eti ve deri göndermişti. Ayrıca, İtalya ve Mısır seferleri sırasında Bonapart'ın ordusuna takviye sağlamıştı. Bunların büyük çoğunluğu borç olarak verilmişti fakat dey geriye hiçbir şey alamamıştı. Borçların geri ödenmesi üzerine yapılan anlaşmanın ve karşılıklı iddiaların Cezayirli Yahudi tüccarlar, Bakri ve Busnach'ın aracılığıyla sonuçlanması dey'i memnun etmemişti. Fransızların kendisini aldattığını ve Cezayir hazinesini milyonlarca frank dolandırdığını düşünüyordu. Borçlar üzerine süren tartışmalar yıllar boyunca sürecek ve dey ve adamlarını sinirlendirecekti. Bunun yanı sıra, dey'in resmen yasaklamasına rağmen Fransızların güçlendirmeye başladığı La Calle kalesinde bir anlaşmazlık baş göstermişti.

Anlaşmazlıklar Cezayir konsolosu Pierre Deval tarafından oldukça derinleştirildi. Bir Fransız tarihçisine göre Deval, Cezayir'de şüpheli bir itibara sahipti ve ahlaksız, ilkesiz bir entrikacı olarak addediliyordu. Para anlaşmazlığında da kirli ve provokatif bir rol icra etmişti. Deval, dey'e komplo kurmuş, yalan söylemiş ve ondan zorla rüşvet almıştı. 29 Nisan 1827'nin sıcak sabahında sayısız dalaşmalarından birinde Deval, dey'e ağır bir şekilde hakaret etmiş ve dey de kızgınlıkla Deval'a sinek-kovucusuyla vurmuştu.

Bu tam olarak Fransa'nın beklediği bahaneydi. Cezayir'le tüm ilişkilerini kopardı ve Cezayir kıyılarını ablukaya aldı. İlk başta Mısırlılar vasıtasıyla hareket etmeyi düşündü. 1829'da Mehmet Ali ve Doğu'daki bir Fransız müttefiki Cezayir'e saldırmaya karar kıldı, fakat daha sonra sunulan ödüllerin yetersizliğinden ötürü, Fransızlarla anlaşmayı reddetti.

Bu durumda Polignac hükümeti ve X. Charles bağımsız olarak hareket etme kararı verdiler. 14 Haziran 1830'da, General de Bourmont komutasındaki 37.000 kişilik Fransız kuvvetleri Sidi Ferruh karaya çıktı (Başkent Cezayir'in 23 km batısı). 23 Temmuz 1830'da dey sürgüne gönderildi, yeniçeriler Türkiye'ye döndü, Cezayir hazinesi düşman tarafından yağmalanmış (yaklaşık 48.000.000 frank) ve Cezayirlilerin evleri, tarlaları ve mülkleri zorla zapt edilmişti. İki hafta sonra, Paris'te bir devrim meydana gelmiş ve X. Charles'ın sallantıdaki tahtı alaşağı edilmişti. General de Bourmont, Burbonları kurtarmak için birliklerini göndermeye çalıştı, fakat askerlerinin direnişiyle karşılaştı. Sonra da ordusunu terk edip Portekiz'e kaçtı.

Louis Philippe de Orleans'in Temmuz monarşisi, Burbonların Cezayir mirasını devraldı ve kısa süren bir tereddütten sonra Fransa'nın yeni yöneticilerinin kendi çıkarları –"para kesesi" şövalyeleri ve kolay kazanç– için savaşa devam kararı aldı. 1834'te "Afrika Komisyonu'nun" salık vermesiyle, Louis Philippe Cezayir'in ilhakını resmen ilan etti ve bir genel vali yönetimi altında "Kuzey Afrika'daki Fransız toprakları"nın sivil yönetimini oluşturdu. Bu zamandan sonra Fransa başkent Cezayir'in yalnızca kıyı kasabaları Oran, Arzeu ve Bougie olduğu gibi Cezayir Sahel'ini ve Mediye'yi işgal etti. Ülkenin geri kalan kesimi Fransız otoritesine boyun eğmedi.

Bağımsızlık Savaşı. Abdülkadir

Başkent Cezayir'i ele geçiren Bourmont raporunda kibirli bir şekilde şunları yazıyordu: "Tüm krallık tek bir kurşun dahi atmadan on beş gün içinde bize teslim olacak". Fakat yanıldığını görecekti. Fransızlar, Cezayir'i ancak 40 yıllık bir kanlı savaşın ardından zapt edebilecekti. Kısa bir süre sonra başkentin düşüşünün haberi ülke çapında yayılır yayılmaz kabileler düşman ordusuna karşı ayaklandı. Cezayirliler, yakılmış tarla taktiğini kullanıyordu ve kendi ikmal hatlarına bağlı kalan Fransız birlikleri zor durumda kalıyordu. Fransız ordusunun gasp ve yağmaları, halkı saldırganları geri püskürtmek üzere birleştirmişti. Cezayir'in batı yakasında hareket, ulusal kahraman Abdülkadir tarafından ve doğuda da İstanbul'un uç beyi Ahmet tarafından yönetiliyordu. Abdülkadir 1808 yılında Kadiriye Muhyeddin ailesinde dünyaya gelmişti. Babası, bir tarikatın başındaydı ve uzun süreler Türk fütuhatçılarına sonra da Fransız işgalci güçlerine karşı savaşmıştı. Abdülkadir dinî

eğitimini Fransız işgalinden önce tamamlamış ve Mekke'ye hac ziyareti için uğramıştı, Bağdat'ı görmüş ve daha sonra Mehmet Ali'nin reformlarından etkilendiği Mısır'ı gezmişti.

Abdülkadir sıradan bir murabıt değildi. Her şeyden önce cesur bir asker, yetenekli bir binici, iyi bir nişancı ve marifetli bir generaldi. Beliğ bir hatip ve şair ve zeki bir örgütçüydü. 1832'de işgal güçlerine karşı savaşan kabileler Abdülkadir'i kendi lideri olarak seçti. Feodal ve kabilesel ihtilaflarla savaşmak, sonu olmayan kavgaları bastırmak ve tüm nüfusu, ülkenin bağımsızlığını savunmak gibi genel bir hedef etrafında birleştirmek gibi zorlu bir görevle baş başa kalmıştı. Halka yakınlığından ve halkın umutlarının sembolü olduğundan Abdülkadir, bu sonuca varana kadar ilerlemişti. Batı Cezayir kabilelerinin komutasını eline aldığında, bilinen gerilla savaş taktiklerini kullanarak Fransız birliklerine amansız darbeler vurdu. Birçok yenilgiden zarar gören ve şansı yaver gitmeyen Fransızlar nihayet müzakere istemiş ve Şubat 1834'te Desmichel Anlaşmasını imzalamışlardı. Abdülkadir, kendi birliklerini yeniden toparlamak ve işgalcilere karşı savaşta güç kazanmak için bir barış dönemine acilen ihtiyaç duyduğundan, Fransızların teklifini memnuniyetle kabul etmişti. Bunun yanı sıra anlaşma, üç kıyı kasabası hariç olmak üzere tüm batı Cezayir'i, "iman edenlerin hükümdarı" (emir el-mu'minen) unvanını benimseyen Abdülkadir'in egemenliğindeki Arap devletinin bölgesi olarak tanıyordu.

Büyük bir devletin hükümdarı olarak Abdülkadir oldukça mütevazı bir hayat sürdürüyordu. Sade yemekler yiyor, yalnızca su içiyor, süs kullanmıyor, göçebe geleneklerine sadık kalarak çadırda yaşıyordu. Tek sahip olduğu küçük bir koyun sürüsü ve bir çift öküzle sürülen bir toprak parçasıydı. Tek zenginliği ise mükemmel kütüphanesiydi. Cezayir kabileleri tarafından hazinesine ödenen tek bir kuruşu dahi kendi kişisel ihtiyaçları için kullanmamıştı.

En çok ilgilendiği düşmana karşı temel silahı olan orduydu. Kabilelerin oluşturduğu düzensiz birliklerden hariç, ki 70.000 kişiye tekabül ediyordu, Abdülkadir 10.000 kişiden oluşan düzenli bir ordu oluşturdu. Askeriye ağası (Ağa el-askerî) başlarında sırasıyla ağa, sail ya da reis es-saf'ın bulunduğu binlere (tabur), yüzlere (bölük) ve müfrezelere bölünmüş düzenli ordunun yönetimiyle görevlendirildi. Abdülkadir'in topçu birliği 36 parçayla numaralanmıştı (gerçek şu ki yalnızca on ikisi kulanıma uygundu). Abdülkadir Fas ve Tunus'tan düzenli orduyu eğitmesi ve düzenlemesi için hocalar getirtiyordu. Birçok Avrupalı öğ-

retmen de, özellikle Fransız, vardı. Bunların yanı sıra Abdülkadir birliklerini donatmak için Fas'tan kayda değer yardımlar aldı. Kendisine silah ve para sağlayan Fas Sultanı'yla aralarında sıkı bağlar gelişmişti. Abdülkadir kışlalar, kaleler, bir dökümhane, iki barut imalathanesi ve dokuma imalathanesi inşa etmişti.

Abdülkadir ordusunun geçimi ve askerî inşa için gerekli parayı kazanmak için, geleneksel olduğu kadar, yeni sıra dışı yöntemleri de kullanıyordu. Her sığır başına öşür, zekat ve kendi tebaasından olağandışı vergiler topluyordu. Bundan başka, Fas Sultanının yardımlarını ve devlet arazilerinden ve tekellerinden gelen gelirleri de kullandı. Ayrıca, Fransızlara boyun eğmiş ya da harekete katılmayı reddetmiş düşman kabilelere düzenledikleri saldırılar ile ele geçirdikleri mallarla hazinesini dolduruyordu.

Abdülkadir, ordusunun temel kütlesini oluşturan Müslüman din adamları ve bedeviler arasında destek bulmuştu. Sosyal yapı erken feodal olarak karakterize edilebilirdi. Feodal üretim biçimi içinde ilkel komünal sistemin güçlü kalıntılarına da rastlanıyordu. Abdülkadir yine de, feodal baskının azaltılması gerektiğinin ve feodal tiranlığın önünü kesecek reformların sürdürülmesi gerektiğinin farkındaydı. Cezayir'i halefler ve vekillerle, başlarında merkezi iktidarın olduğu dokuz bölgeye böldüğü yönetimsel bir reformu hayata geçirmişti. Ordugahların satılmasını yasakladı, kamu mallarının zimmete geçirilmesine karşı mücadele etti ve feodal beyler ile kabile şeflerinin tiranlığına karşı göçebeleri ve köylüleri korumaya çalıştı.

Abdülkadir, Cezayir'de feodal ilişkileri bertaraf edemezdi, ki kendisini buna da adayamazdı. Fakat yine de feodal beylerin mutlak yönetiminin önünü kesmiş ve bu yüzden de onların nefretini üzerine çekmişti. Öfkeyle "çobanların ve murabıtların zamanı geldi" diye söyleniyorlardı. Hatta Doğu Cezayir'in feodal liderleri ona uymayı reddetmişti. Beyleri Ahmet'in altında, Abdülkadir'den ayrı olarak Fransızlarla savaşıyorlardı. Feodal kabile beyleri ve Sahra vahası şeyhleri de ona uymuyordu. Murabıtları genellikle kendi vekili olarak tahsis ediyor ve feodal beylere nadiren vazifeler veriyordu. Abdülkadir'le işbirliği yapan feodal beylerin bile onu Fransızlara teslim etmeye hazır olduğu söylenebilirdi. Çıkarları, hırsları ve kendi menfaatleri ülkelerinden önce geliyordu. Vatan hainliği ve feodal beylerin isyanları Abdülkadir'in kurduğu devleti, Fransız generallerin kuşkulu başarılarından daha çok yıpratıyordu.

1835'te, aralarındaki anlaşmayı hainice ihlal eden Fransız generaller Abdülkadir'in bölgesini işgal etmişti. Barışçıl ara sona ermişti. İki yıllık şiddetli ve kısır savaşın ardından Fransa, Abdülkadir'le yeni bir anlaşma yapmaya razı olmuştu. Anlaşma, 30 Mayıs 1837'de Tafna'da imzalandı. Fakat bu kez Fransa, Abdülkadir'in iktidarını yalnızca Batı'da değil Cezayir'in merkezinde de tanımak zorunda kaldı. Bu şekliyle anlaşmak zorundaydılar, böylece bütün çabalarını, Fransız karşıtı muhalefetin ikinci merkezi olan Konstantin'e karşı bir mücadeleye harcamak için yoğunlaşabilirlerdi.

Konstantin'in Zaptı. Abdülkadir'e Karşı Yeni Bir Savaş

1836 kışında Fransızlar, Konstantin'i ele geçirmek için girişimde bulundu, fakat Araplar tarafından geri püskürtüldüler ve 1.000 kayı vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Abdülkadir'le barış anlaşması imzaladıktan ve tarafsızlık teminatından bir yıl sonra, Fransızlar bütün güçleriyle Konstantin'e saldırdı. Ekim 1837'de, kayaların üzerine kurulu ve ulaşılmaz gibi görünen şehri ele geçirmeyi başardılar. Halk oldukça sert bir direniş gösterdi. Şehrin her köşesinde, dar sokaklarında ve her damında bir savaş yaşanıyordu. Sonunda Ahmet Bey ülkenin içlerine, direnişin yer yer devam ettiği uzak dağlara çekilmek zorunda kaldı.

Konstantin'in ve Cezayir'in doğusunun zaptını, sömürgeci yağmacılığın barbarlığı takip etmişti. Fransızlar, mağlupların topraklarını ve mülklerini ele geçirmişti, bu da yeni bir rahatsızlığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti. Doğu Cezayir kabileleri düşmana karşı bir gerilla savaşı başlatacaktı. Bu sayede Abdülkadir'in liderliğini de kabullenip ondan Konstantin'e vekil göndermesini talep etmişlerdi. Bu bağlamda Fransızlar, Abdülkadir'i 1839 Anlaşması'nı ihlal etmekle suçlamış ve ona karşı yeni bir savaşa girişmişlerdi. Abdülkadir'e gelince, o da Fransa'ya karşı yıllarca sürecek kutsal bir savaş ilan etmişti.

1839 yılı itibariyle Fransa Cezayir'de 70.000 asker bulunduruyor ve gitgide takviye yapıyordu. Fransız askerlerinin binlercesi hastalıktan, dayanılmaz sıcaklardan, metan gazından ve açlıktan öldü ve bitmez bir savaşa saplandı. Fakat yine de Fransız ordusu büyümeye devam ediyordu. 1837'de 42.000 kişiyken, 1844'te bu rakam 90.000'e çıkmıştı. Bu rakam, Abdülkadir'in ordusunun iki katı kadardı ve Arapların hayal dahi edemeyecekleri silahlarla donatılmışlardı. Bu orduya karşı Abdülkadir, ancak güçlerinin moral üstünlüğü ve usta gerilla taktikleri sayesinde karşı

koyabilirdi. Bir Fransız mareşaline "Ordunuz saldırdıkça biz geri çekileceğiz" diye yazacaktı. "Kaçmaya zorlandığımızda da, geri döneceğiz. Gerekli gördüğümüz zaman savaşacağız. Korkak olmadığımızı siz de çok iyi biliyorsunuz. Fakat ordunuza kendimizi sunacak kadar da aptal değiliz. Ordunuzu takatten düşürecek, eziyet çektirecek ve parça parça yok edeceğiz, geri kalanını da iklim halledecektir." Abdülkadir bu taktikleri uygulayarak yıllarca sürecek istikrarlı bir direniş sergileyebilecekti.

Fransız generallerinden Marshall Bugeaud, işgal ordusu komutanı olmuştu. Fransa'nın birer vassalı haline gelen ve ülkenin en geri bölgelerine vekil olarak atanan Cezayir feodal beylerine rüşvet veriyordu. Abdülkadir'e karşı savaşta Bugeaud, yeni hareketlikıtalar taktiğini benimsemişti. Batı hattı boyunca eş zamanlı hareket eden, her biri kendi bölgesinde birleşen dokuz ila on iki kıta belirlemiş ve Abdülkadir'in cephaneliklerinin ve üslerinin olduğu kaleleri ve kasabaları ele geçirmişti. Durum şimdi "orduların çarpışmasından ziyade karşılıklı gerilla savaşına" dönmüştü. Savaş ve saldırılar yıllarca sürüncemede kalacaktı. Fransızlar, Cezayirlileri yıldırmak ve Abdülkadir'in yanında yer alan kabileleri toptan imha etmek için en barbar yöntemlere başvurmaktan çekinmiyordu. Sefere katılanların şahitliğine göre, Fransızlar tutsakların kulaklarını kesiyordu ve Arapların kadınlarına, çocuklarına ve sürülerine el koyuyordu. Kadın esirleri atlarla değişiyor ve onları hayvanlar gibi açık arttırmayla satıyordu. "Bir tutsağın başını kamu önünde kesmenin onlar için hiçbir önemi yoktu, yeter ki Araplar kendi otoritelerine saygı duysun" diye yazmıştı o döneme tanıklık eden biri.

Barbarca savaşlar, kabile içi kavgalar ve birçok feodal beyin vatan haini eylemleri Abdülkadir'in Cezayir'den ihracıyla ve bölgesinin de dört yıllık bir savaşın ardından Fransızlar tarafından ilhakıyla sonuçlandı. Fakat Abdülkadir yine de pes etmedi. 1844'te imanlı bir grup takipçisiyle kendisine yıllarca yardımda bulunmuş Fas'a sığındı ve yeni savaşlar için hazırlıklara başladı.

1844 Fransız-Fas Savaşı

Bugeaud, Fas Sultanı Mülaî Abdurrahman'a, Abdülkadir'i teslim etmesi için ültimatom biçiminde bir talepte bulunmuştu. Reddedildiğinde ise Fas'ı işgal etmişti. Prince de Joinville komutasındaki Fransız filosu Tangier (6 Ağustos) ve Mogador'u (15 Ağustos) bombaladı, Bugeaud,

Fas Sultanının yarı feodal ordusunu Isly Nehri yakınlarındaki (14 Ağustos 1844) büyük bir savaşta bozguna uğrattı. Mülaî Abdurrahman'ı Fransızların elinden ancak Britanya'nın müdahale tehdidi kurtaracaktı. Fransızlar Fas'tan çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat 10 Eylül 1844 Tangier Barış Antlaşmasına göre Mülaî Abdurrahman, Abdülkadir'i suçlu olarak ilan etti, Cezayir başkaldırısına yaptığı yardımları sürdürmeyi reddetti ve birliklerini sınırlardan çekerek isyancılara yardım eden yetkilileri cezalandırdı. Bu anlaşma ayrıca, Cezayir ve Fas arasındaki kesin sınırları, sadece görece dar bir kıyı şeridi boyunca olmak üzere belirlemişti. Güney için herhangi bir sınır hattı çizilmemişti, bu da her zaman yeni bir çatışma tehlikesi olacağı anlamına geliyordu.

Sömürgeciliğin Başlangıcı. 1845-46 Ayaklanması

Tangier Barış Antlaşmasının hemen ardından, Abdülkadir Cezayir'e döndü ve çöllerde dolaştığı müddetçe bir gerilla savaşı örgütledi. Bu esnada, Oran ve başkent Cezayir bölgelerinde, Cezayir'in kuzeyinde, keçi çobanı Bu Maza'nın (keçi adam) başında olduğu yeni bir halk isyanı patlak vermişti.

İsyan, Fransızların toprakları zorla ele geçirmesi sonucunda çıktı. Fransız işgalinin henüz ilk yıllarında, otoriteler toprakların geniş ölçekli bir müsaderesine girişti. 8 Eylül 1830'da, tüm devlet toprakları (beylikler) ve Cezayir Türklerinin toprakları Fransa'nın mülkü olarak ilan edildi. 1 Mart 1833'te sahipliği tapu senetleriyle yasallaşmamış topraklara el konmasına dair bir yasa çıkarıldı. 1839'da isyancı Mediye kabilesinin toprakları ve Cezayir Sahel'i zapt edildi. Fransızların eline geçmiş olanlar dahil, tüm topraklar birer spekülasyon nesnesine dönüşmüştü. Arazi spekülatörleri, maceracılar ve Fransa'da mülklerini yitirmiş soylular, kolay kazanç uğruna ve ülkedeki verimli ovalarda yeni feodal aşiretler kurmak için Cezayir'e geldi. Topraksız Arapları kendi serflerine, khammas'larına dönüştürmüşlerdi. Sömürgecilerin çoğu kendi etraflarını Oryantal lükslerle donattı, saraylar dikti ve haremler kurdu. Tüm bu sahtekar ilişkilere dahil olmuş Fransız generalleri ve ileri gelenleri zenginleşmiş ve devasa mülkler edinmişti. Sömürgeciler tarafından çıkarılan "Tarım reformu" sömürüyü arttıracaktı. 1843-44'te Fransız makamları, sömürgeleştirmeyi hızlandıran bir kararname yayınladı. Aynı şekilde, 24 Mart 1843'te kamu khabus'larının (vakıf), dinsel toprakların, istimlak edilmesi üzerine bir kararname yayınlandı. 1 Ekim 1844'te ise, Avrupalıların özel vakıfları

(yeni kanunlar temelinde) satın alabilmesinin önü açıldı. 21 Temmuz'da onaylanan 1 Ekim 1844 kararnamesi "sahipsiz topraklar" (1 Haziran 1830'a kadar tapu senedi alınmamış ekilmeyen tüm topraklar) olarak bilinen her yeri devlet arazisi olarak beyan etti. Bu "kanun" temelinde bütün Cezayir kabileleri kendi toprak haklarını kanıtlayacak belgeleri sunmak zorunda kalacaktı. Topraklara olağan haklara dayanarak sahip olan kabilelerin çoğunun, sömürgecilerin geçerli saydığı böyle bir belgesi yoktu. Böylece kitlesel el koymalar başlayacaktı. Fransız makamları, sadece başkent Cezayir bölgesinde, 30.000'i Arapların ve 138.000'i Fransız sömürgecilerin olmak üzere, 168.000 hektar araziyi istimlâk etti. Benzer bir süreç Cezayir'in diğer bölgelerinde de yaşanıyordu.

Toprakların toptan zaptı yerel halkın sabrını tüketmişti ve 1845 yılında Cezayir'in batısının tamamı Fransızlara karşı bir ayaklanmaya kalkışmıştı. İsyanın lideri Bu Maza, Abdülkadir'e müracaat etti ve halk mücadelesinin başına geçmesini istedi. Fransızlar işgal güçlerini hızlıca 108.000 kişiye çıkaracaktı. On sekiz cezai birlik yine halkı kılıçtan geçirdi ve köyleri ortadan kaldırdı. Fransız generaller, Pelissier ve Saint Arnaud bu sefer sırasında adeta barbarlığın kitabını yeniden yazmıştı. Pelissier binlerce Arap'ı mağaralara doldurup dumanla boğdu. Saint Arnaud kadın ve çocuklar da dahil 1500 Arap'ı mağaralara kapattı. İşgal ordusunda görev yapan Cavaignac da onlardan geri kalmıyordu. Ölümcül baskılar ve "düşmanla işbirliği yapmanın" cezası olarak, toprakların zaptını mümkün kılan 31 Temmuz 1845 kararnamesi amacına ulaşmıştı. Nihayetinde isyan da sönmeye başladı. Fransız kıtaları, etrafını çevirmeye çalışarak Abdülkadir'i kovalamaya başladı fakat o, Sahra Çölü'nün vahalarına çekilmiş ve oradan gerilla savaşını sürdürüyordu. Fransızlar, Abdülkadir'i ancak 1847 yılının sonlarında, Fas Sultanının ihanetini takiben, yakalamış ve Fransa'ya göndermişti. 1848'de Ahmet Bey de yakalanacaktı. Fransa'da beş yıl kaldıktan sonra Abdülkadir'in Doğu'ya dönmesine izin verilmişti. Beş yıl Bursa'da yaşayan Abdülkadir, 1855'te, hayatının geri kalanını geçireceği Şam'a yerleşecek ve 1883'te 75 yaşında ölecekti.

Ellili Yıllarda Halk Ayaklanmaları

Abdülkadir'in yakalanmasından sonra, dağlık Kabiliye bölgesi ve uzak güney vahaları hariç neredeyse tüm Cezayir Fransız kontrolüne geçmişti. Bu bölgelerin ele geçirilmesi için de birkaç yıl geçecekti. Fransa 1849 yılında güneye bir sefer düzenlemiş ve Cezayir Sahrası'nda bazı va-

haları zapt etmişti. Fransızların her kulübeyi zorla almak zorunda kaldığı asi Zaatcha vahası yeryüzünden silinmişti. Halk mücadelesinin lideri Bu Zian idam edilmişti. "Uygarlaştırıcılar" başını kesmiş ve teşhir için kale duvarına koymuştu.

1851'de, Kabiliye dağlık bölgesinde, Bu Balga yönetiminde geniş bir kabile isyanı patlak verdi. Cezai bir birlik 300 köyü talan edip ortadan kaldırmış, fakat yine de isyanın liderine ulaşamamıştı. 1852'de Laghouta vahasında ve 1854'te de Tuggurt vahasında büyük isyanlar çıktı. 1854'te Doğu'daki savaş başlar başlamaz, Kabiliye'deki mücadele daha kapsamlı hale geld. Bu Bagla liderliğindeki halk, üç yıl içinde (1854-57) Fransızların yıkıcı seferlerini başarıyla geri püskürtebilmişti. Savaştaki öncü rol, Rahmaniye tarikatı tarafından oynanacak ve Fransız generalleri, Kabiliye'ye ancak 1857'de boyun eğdirebilecekti.

Cezayir savaşı, işçi sınıfının cellatları olan Cavaignac, Saint Arnaud, MacMahon ve diğer birçoğu için okul görevi görmüştü. Daha sonraları, bağımsızlıkları için savaşan Araplara ve Cezayirlilere reva gördükleri kanlı baskı yöntemlerinin benzerlerini, devrimci Paris proletaryasına karşı da uygulayacaklardı.

Fransız Burjuvazisi Altındaki Cezayir

Cezayir, tarımsal bir ülkeydi ve zaptından sonra Fransız kapitalistleri de, onun adına endüstriyel bir gelişim düşünmemişlerdi. Bu ülkeyi, daha çok kendi malları için bir pazar, ham madde ve gıda kaynağı olarak görüyorlardı. Temel endişeleri, ürünlerini Cezayir pazarlarında yüksek fiyatlardan satıp, tarımsal ham maddeleri de olabildiğince ucuza alarak mümkün olduğunca yüksek kârlar elde etmekti. Başarılarının ölçüsü, Cezayir ihracat ve ithalatına dair, aşağıda sunulan tablodan da görülebilir (yıllık ortalama, milyon frank).

	İthalat	İhracat
1830-40	15,0	2,1
1841-50	71,9	3,7
1851-60	80,8	31,1
1861-70	172,6	81,6

Fransızların Cezayir'i işgalinden önce, yurt içi endüstri (köylü ve bedevi) ve el sanatları (kasabalarda) oldukça gelişkindi, fakat işgalden

sonra ciddi bir düşüş göstermişti. İşgalci otoriteler faal olarak metropol kapitalistlerinin taleplerine hitap ediyor ve imal ettikleri malların, Cezayir'e sınırlanmadan ithal edilmesi için geniş imkanlar temin ediyorlardı. Doğal olarak bu da, zanaatkarların geniş kitleler halinde zarar görmesine ve Cezayir'in çalışan tabakalarıyla, Fransız sömürgecileri arasındaki çatışmanın kızışmasına neden oluyordu. Fransız sermayesi Cezayir dışına artan miktarlarda ham madde pompalamak için tahsis edilmişti. İmal malları ithal ederek, Fransız sermayesi, Cezayir'deki endüstriyel üretimi öldürürken, ham maddeleri de ihraç ederek de Cezayir'deki ham maddelerin ve gıdaların, tarımın ve maden endüstrisinin üretimi üzerinde kontrol sağlıyordu. Peki bu kontrol kendisini hangi biçimlerde dışa vuruyordu? İlk olarak, toprağın temellük edilmesiyle. Üstelik bu süreç, Abdülkadir'in ortadan kaldırılmasından ve ellilerdeki isyanlarının bastırılmasından sonra hızlandı.

III. Napolyon'un zamanında, toprak zaptı oldukça büyük oranlara vardı. 26 Şubat 1851'de çıkarılan yasa, yetkili mercilerin el koyabileceği arazi kategorisindeki ormanlık alanlar da dahil olmak üzere Fransızlar'ın Cezayir'de daha önce çıkarmış olduğu bütün "tarımsal" yasaları sistematize edecekti. Kayda değer bir miktarda çalılığı da kapsayan, ormanlık taşradaki geniş arsaların istimlak edilmesi sömürgecilere, tarımsal sömürü için 2.000.000 hektarlık arazi sağladı ve Arapları av kaynaklarından, otlaklardan, yakıt ve inşa malzemelerinden mahrum bıraktı. Aynı yasa, yalnızca devlete teslim edilebilecek kabile toprakları hariç olmak üzere, toprakların alınıp satılması gibi işlemleri gerçekleştirme hakkını tanıyordu. Kabileler topraklarını gönüllü olarak bırakmadığından, 1861 yılında "kantonizasyon" (kanton: ülke içinde yönetimsel bir bölge -*çev.*) olarak bilinen yeni bir ayarlama getirildi. Kabile topraklarının yalnızca kullanım amaçlı olduğu, üzerinde sahiplik iddia edilemeyeceği duyurulmuştu. Bundan dolayı, kabilelere "fazla toprakları" devlete iade etme emri verildi, ancak bu şekilde ellerindeki toprakların sahibi sayılabileceklerdi. Bu kararnameye göre, Arap ve Berberilerin ancak 1861'den önceki iki yıl içinde ektiği topraklar ve otlaklar onların tasarrufuna bırakılacaktı. 1861'de 343.000 hektardan fazla arazi "kantonizasyondan" etkilenmiş, 61.000 hektar araziye devlet el koymuştu.

"Kantonizasyon" Cezayir'de memnuniyetsizlik yaratmış ve 23 Nisan 1863'teki bir "Senatus-Consulte" (özel bir ferman -*çev.*) aracılığıyla, Fransa tüm toprakların kabileler tarafından kendi mülkleri gibi kullanılmasını kabul etmişti. Kararname ortak sahiplik hakkının satı-

lamayacağını işaret ediyordu, fakat ortak toprakların önce kabileler ve klanlar arasında sonra da aileler arasında bölünebileceğini teklif ediyordu. Bu kararname, Fransız sömürgecilerin toprakları ele geçirme ve devletin kabile topraklarını zapt etme fırsatını kolaylaştırıyordu. Bu yüzden, yalnızca yedi yılda (1863-70) 700.000 hektardan fazla arazi bölüşüldü, 1.000.000 hektar da sömürgeciler tarafından ele geçirildi.

Peki bu topraklar devlet yararına nasıl zapt edilmişti? Önemli bir miktarı, "resmî sömürgeleştirme" sürecinin bir parçası olarak Fransız göçmenlere ya kiraya verilmiş ya da peşkeş çekilmişti. 1871'den itibaren, sömürgeci göçmenlere en iyi arazilerden 480.000 hektar verilmişti. Bu toprakların da yüzde doksanı, her biri elli hektardan fazlasını edinen büyük mülk sahiplerinin eline geçecekti. Fakat elli hektardan azını edinebilen daha küçük mülk sahipleri, topraklarını sıklıkla ektikleri (üzümler, sebzeler ve benzeri) için aslında zengin birer girişimciye dönüşmüşlerdi. Fransız sömürgeciliğinin halkın çalışmasıyla gerçekleştirildiği iddiası temelsizdi. Elbette sömürgeciler arasında, geneli zengin çiftçilerden oluşan Fransız köylüler de yer aldı, fakat bunlar azınlıktaydı, 10.000'den fazla değillerdi ve topraklardaki payları da ihmal edilebilirdi.

"Resmî sömürgeleştirme" süreci sırasında el değiştiren araziler bir yana, muazzam büyüklükte topraklar da Fransız sömürgeciler tarafından, yerel sahiplerinden satın alındı. III. Napolyon zamanında, imtiyazlı gibi hareket eden büyük Fransız kapitalist şirketler (esas olarak devlet fonuyla) ele geçirilen topraklardan geniş paylar edinmişti. 1851-61 yılları arasında büyük imtiyazlılar 70.000 hektar araziye konmuştu, yalnızca Compagnie Genevois'nın aldığı 20.000 hektardı (bu dönemde 250.000 hektardan fazlası "resmî sömürgeleştirme" işlemleri esnasında dağıtıldı). 1861-71 arasında da, imtiyazlılar, "resmî sömürgeleştirme" amacıyla "sunulanları" saymazsak 400.000 hektarı zapt ettiler. Aşağıdaki hesaplar operasyonların büyüklüğü hakkında bir şeyler anlatır. 1862 ve 63'te sadece 30 büyük imtiyazlı 160.000 hektar ormanlık arazi edindi; 1865'te Société Générale Algerienne 100.000 hektar ve Société du Khabra et Makta 25.000 hektar aldı. Bu yüzden, bir taraftan toprakların Fransız kapitalist topluluklarının ve yerleşimcilerin eline geçmesi sürecine yoğunlaşılıyordu. Öte taraftan da, daha önce köy komünlerinin özgür üyeleri olan Cezayir köylüleri büyük kitleler halinde topraklarından atılıyor, ortakçı olarak köleleştiriliyor ve işverenler tarafından ölümüne sömürülüyordu.

Peki, tüm bu yaşananların üretim biçiminde derin değişikliklerin yaşandığı, büyük bir kapitalist ekonominin meydana çıkmaya başladığı anlamına geldiği söylenebilir miydi? Kapitalist ekonominin başladığını reddetmek doğru olmasa da, katiyetle hayır! Hatta bu yıllarda kiralanan emek kullanımı üzüm yetiştiriciliğiyle artış göstermişti. Fakat 1870'e kadar, üzüm yetiştirilecek alanlar yalnızca Mediye bölgesiyle sınırlıydı ve göz ardı edilebilecek kadar azdı. Cezayir'in temel tarım biçimi olmaya devam eden hububat yetiştiriciliğinde, geniş çaplı üretimler için kiralanan emeği saymazsak, tarım hâlâ fellahların küçük ölçekli üretimine dayanıyordu. Fakat küçük ölçekli üretimde önemli değişiklikler vuku bulmuştu. Fransız işgali öncesinde bu, köy komünlerinin özgür üyeleri ile feodal ortakçıların ekonomisiydi. Özgür komüncülerin çoğunluğunun geniş aileleri vardı. Ekonomi genellikle doğal bir karaktere sahipti (toprak beyleri pazarlanabilir tahılın görece daha büyük bir miktarına sahip olsa da).

Köylülerin gasp edilmesi ve komünal toprakların Fransız kapitalistlerince zaptını takiben, özgür komüncülerin sayısı aniden düşüş gösterirken köleleştirilmiş ortakçıların sayısı arttı. Ulusal ekonomi bir meta karakteri kazandı. Tefeciler (khammaslar) her yerde faaldiler. Compagnei Genevois'nın zapt ettiği toprakları khammaslara kiraladığı biliniyordu örneğin. Aynı şey, Société Algerienn için de geçerliydi, kararnameye göre topraklarının bir kısmını Fransız göçmenlere kiralamak zorundaydı, fakat bunun yerine khammaslara kiralamıştı. Société Algerienne, Compagnei Algerienne olarak yeniden düzenlendiğinde (1878), 59.000'i khammaslara kiralanan, 6.000'i göçmenlere kiraya verildiği ve yalnızca 5.000'inin şirketin kendi malı olarak kaldığı 70.000 hektar toprak tahsis edildi. Bireysel Fransız yerleşimciler, özellikle hububat yetiştirme bölgelerinde olanlar, khammas sisteminin geniş bir kullanımını gerçekleştiriyordu. Toprakların Fransız sömürgeci, kapitalist ve imtiyazlı topluluklar tarafından ele geçirilmesi, Cezayir köylülerinin binlercesinin hakkının gasp edilmesi, feodal ortakçı ya da çiftlik emekçisi olarak ölümüne sömürülmeleri yeni halk isyanlarına hız kazandırdı. 1859'da Batı Cezayir'de, Banu Snassen kabileleri ayaklandı. 1864'te isyan, Velidsidi-Şeyhi kabilelerine de yayıldı. Nihayet 1871'de Mukrani önderliğinde büyük bir ulusal ayaklanma başladı.

BÖLÜM XIV

Tunus'un Finansal Esareti ve Bir Yarı-Sömürgeye Dönüştürülmesi

Tunus İçin İngiliz-Fransız Mücadelesi

Cezayir'in 1830'da Fransızlar tarafından işgali, Tunus'un da kaderini çizmişti. Tunus, Akdeniz'de stratejik bir konumda olması ve Cezayir'le doğu sınırının olmasıyla, Kuzey Afrika'da kolonyal bir imparatorluk inşa etmek isteyen Fransız sömürgecilerin dikkatini, doğal olarak çekmişti. Fakat dar görüşlü Tunuslu yöneticiler bu tehlikenin farkında değildi; hatta ezeli düşmanları Cezayirli dey'in bu kötü talihine sevinmişlerdi. Tunus feodal beyleriyle Cezayirliler arasındaki hasımlıktan faydalanan Fransa, Cezayir'deki orduları için Tunus beylerinden ekmek temin edebilmişti. Tunus'un yaklaşan zaptını kolaylaştırmak için Fransa, Tunus'un, Türkiye'den bağımsız kendi başına bir devlet olduğunu ve Tunus'un bağımsızlığını savunacağını deklare etti. Padişah II. Mahmut Osmanlı İmparatorluğu'nu merkezileştirme politikası güdüyordu ve uzak bölgeler üzerinde etkili bir merkezi kontrol kurmaya çabalıyordu. Babıali'nin otoritesini bilhassa Kuzey Afrika bölgelerinde güçlendirme niyetindeydi. 1835'te Türkler, yeniçerilerin yönetici hanedanını devirerek Trablus'u ele geçirmiş ve burayı Osmanlı İmparatorluğu'nun normal bir eyaleti haline getirmişlerdi. 1836'da ise sıra Tunus'a gelmişti. Türk donanması Tunus'a gönderilmiş fakat Fransa Türk planlarına itiraz edip kendi donanmasını Türkleri karşılamak üzere göndermişti. Savaş tehdidiyle karşılaşınca Türk donanması geri çekilmişti. Böylece Tunus'taki statüko muhafaza edilmişti.

Türk donanmasının, Tunus sularını terk etmesinden kısa bir süre sonra Fransa bölgeyi istila etmek için girişimde bulundu. 1837 yılında

Fransa birlikleri Tunusluların bölgesine saldırdı, birçok köyü talan etti ve ekinleri yaktı. Türk-Cezayir sınır belirlemeleri esnasında artan sınır ihtilafları ve Tunus beylerinin Cezayir'e önceden ödediği haraç meselesi bu barbar saldırılarının bahanesi olarak kullanıldı. Fakat sonunda İngiltere'nin baskısı ile Fransız birlikleri Tunus bölgesinden geri çekilmek zorunda kaldı.

İngiltere kendisini, Fransa'nın Cezayir'i istila etmesiyle kolayca ilişkilendirmiş ve Fransa'nın Tunus'taki planlarına ciddi bir muhalefet göstermişti. Bu, esas olarak Tunus'un stratejik konumu ile ilgiliydi. Limanları Bizerta ve Goletta, Doğu ve Batı Akdeniz arasındaki dar boğazda bulunuyordu. İngilizler faal bir şekilde konumlarını güçlendiriyordu, Malta'yı ele geçirmiş ve Fransa'nın bu bölgede bir yapılanmaya gitmesine rıza göstermemişlerdi. 1837 anlaşmazlığı Tunus üzerinde kırk yıldan fazla sürecek olan İngiliz-Fransız düşmanlığının gerilimini artırdı.

Tunus'ta hakimiyet kurma üzerine yaşanan İngiliz-Fransız mücadelesi çeşitli biçimlere büründü. Her şeyden önce, Britanya ve Fransa, Tunus pazarı için rekabet ediyordu. İkincil olarak, topraklar, madenler, iletişim ağlarının inşası, iletişim araçları, limanlar ve diğer girişimlerde imtiyaz için rekabet ediyorlardı. Üçüncü olarak, Tunus beyi ve idaresi üzerinde politik etki kurmak için bir rekabet söz konusuydu; beyin önemli yetkilileri arasında Fransız ve İngiliz temsilciler bulunmaktaydı. Son olarak, Tunus üzerinde finansal bir kontrol sağlama adına rekabet ediyorlardı. Tunus'taki hegemonya mücadelesinin, Tunus'un köleleştirilmesini ve zaptını planlayan Avrupalı bankerlerin yolunu sonuna kadar açan Tunus beyleri aracılığıyla bir reform zemini yarattığı da belirtilmelidir.

Tunus'ta Reformlar

Türklerin ve Fransızların ülkeyi ele geçirme tehlikesi Tunus beylerini kendi ülkelerini, ilk önce de ordularını, modernize etme hususunda teşvik etti. Baş reformcu, İngilizler ve Fransızlar arasında manevra politikasını güden Ahmed Bey'di (1837-55). Napolyon'un ve stratejilerinin hayranı olan bu "despot aydın" bir askerî okul kurdu, köleliği kaldırdı, yurt dışından gemiler, büyük toplar ve ekipmanlar satın aldı, kışlalar, istihkâmlar ve saraylar inşa ettirdi. Ordunun yeniden düzenlenmesi ve inşa programı çok büyük miktarlarda para gerektiriyordu, özellikle de Avrupalı askerî eğitmenlerin ve teçhizatçıların beyi soymaya başlama-

sıyla. Orduya harcanan muazzam miktarlar bir yana, kayda değer miktarda bir para da sarayın bakımı için heba edildi. Bunun yanı sıra, devlet hazinesi beyin saray adamları tarafından yağmalanıyordu ve özellikle de kırk yıl boyunca Tunus'un gerçek yöneticisi Mustafa Haznedar tarafından. Masrafları karşılamak için, devlet vergileri arttırdı ve sonunda da kredi istemek zorunda kaldı. Borç alınan paranın büyük bir kısmı israf edildi. Tunus'un üretici güçlerini geliştirmek yerine, yönetici klik tarafından zimmete geçirilmiş, savurganca lüks mallara, sarayların inşasına, beyin, gözdelerine dağıttığı milyonlarca hediyeye ve grotesk Tunus ordusuna harcandı. Mısır Paşası Mehmet Ali, her zaman modern bir orduya, ciddi bir politik mücadele aracı olarak itibar ederdi, çağdaşı Ahmed Bey ise yalnızca bir eğlence biçimi olarak görürdü. Ordunun halk hareketlerini önleme aracı olarak kullanıldığı da doğruydu, fakat önceki devlette de bu görevi başarıyla yerine getiriyordu. Diğer bir deyişle ordu reformu bir fiyaskoydu. Modernize edilmiş ordu, silahsız insanlara karşı savaşmaktan gayri bir şeyler yapabilmekten acizdi.

Muazzam miktarlarda para amaçsızca çarçur edildi. Bey, Fransa ve Britanya'dan ateş etmeyen silahlar, patlamayan mühimmatlar ve henüz denize inmeden çürüyen gemiler satın almıştı. Diğer bir deyişle, İngiliz ve Fransız fabrikatörlerin başka hiçbir şekilde elden çıkaramayacağı onca defolu mala, Fransız ve Britanya orduları tarafından ıskartaya çıkarılmış çerçöpe büyük meblağlarda para harcamıştı. Bu harcamaların yükü de ağırlıklı olarak halkın sırtına bindirildi ve bu da sırası gelince Tunus'ta ciddi bir memnuniyetsizliğe neden oldu. 1840'ta başkent Tunus'ta bir isyan baş gösterdi, bunu 1842 yılında Goletta ve 1843 Beja isyanları izledi. Bey tarafından çocuk oyuncağına dönen ve donanmasında hizmet etmek için davet edilen Fransız ve İngiliz askerî danışman ve eğitmenler, zamanlarının çoğunu ajanlık yaparak ve Tunus'un içişlerine karışarak harcıyordu. Bu ülkelerin temsilcileri, Bey'in askerî reformlarını methediyorlar, Tunus'u Avrupalı bankerlerin pençesine bırakacak olan reformcu hevesini teşvik ediyorlardı. 1856'da, Doğu savaşının sonunda, Türk Sultanı Abdülmecit yabancı sermayeye bir dizi hak tanıyan bir hatt-ı hümayun yayınlamıştı. İngiltere ve Fransa benzeri hak ve güvenceleri Tunus Bey'inden talep ediyordu. Muhammed Bey (1855-59) 1857 yılında, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve 1856 Hatt-ı Hümayunu ile aynı şartları tekrarlayan Ahd el-Aman'ı (Güvenlik Paktı) yayınladı. Bu pakt tüm tebaanın inancına bakılmaksızın eşit olacağını, bireysel güvenliği ve ayrıca mülklerin dokunulmazlığını ilan ediyordu. 1858'de

başkent Tunus'ta bir belediye konseyi kuruldu ve 1861'de Muhammed es-Sadık Bey'in hükümdarlığı sırasında, özellikle bir danışma organının -Yüce Konsey- kuruluşunu beyan eden Tunus Anayasası resmen ilan edildi. Bunun yanında demiryollarının, limanların ve telgraf hatlarının inşasını ve vergi ile ordu sisteminin yeniden örgütlenmesini de tasavvur ettiler.

Yabancı işadamları bu reformların avantajlarından faydalanmak için aceleci davrandılar. İngilizler başkent Tunus ile Goletta arasında ilk Tunus demiryolları inşa imtiyazını; Fransızlar da telgraf hattı inşası ve Zaghwan su kemerinin restorasyonu imtiyazını aldı. Bu da yabancıların Tunus'ta toprak satın alma hakkının onaylandığı anlamına geliyordu. 10 Ekim 1863'te İngiltere, Tunus'a, ilk maddesi Britanya uyruklularının bundan böyle Tunus naipliğinde herhangi bir türde taşınmaz mülk satın alabileceği ve sahiplenebileceğini işaret eden bir anlaşma dayattı. Aynı haklar, henüz 1824 yılında sonuçlanmış olan Fransız-Tunus Anlaşmasına dayanarak Fransızlara da tanındı ve Fransızlar en ayrıcalıklı ulus haline geldi. Sonrasında Fransa daha sağlam yasal garantiler edindi ve 1871'de Fransız vatandaşlarına Tunus'ta toprak satın alma hakkı tanıyan Bey kararnamesi yayınlandı. Aynı haklar İtalyan, Avusturya ve Prusya vatandaşlarına da verilecekti.

Tunus'un Finansal Esareti

Yabancı sermayenin Tunus'a nüfuz etmesi ona, Türkiye ve Mısır'da olduğu gibi finansal esaret olarak geri dönmüştü. Doğu savaşından hemen sonra, Avrupa bankaları Tunus'a, onu hızlıca finansal bir bağımlılığa dolayacak, insafsız krediler yüklediler.

1862 itibariyle Tunus Beyi'nin taahhütlü borcu 28.000.000 franka ulaştı. Bu, Tunus için oldukça büyük bir meblağdı ve onu iflasın eşiğine getirmişti. Fransız bankalarından oluşan bir konsorsiyum bu durumun sağladığı avantajla Bey'e 35.000.000 franklık bir kredi önerdi. Bey teklifi kabul etti ve 6 Mayıs 1863'te bir anlaşma imzalandı. 35.000.000 frankın 10.000.000'u (net olarak 9.772.000) bankerler tarafından alındı, geri kalan 25.000.000'un 20.000.000'u da eski stokların tesliminde ödendi. Aşkın borçlarını hemen ödemesi için, Bey'in eline geçen yalnızca 5.640.000 franktı. Tüm bunlar için Tunus, on beş yıl içinde 63.000.000 frank ve ayrıca da 13.000.000 komisyon ödemeyi taahhüt ediyordu (asıl meblağ 35.000.000 ve 28.000.000 faiz).

Tunus, iflasını engelleyebilmenin uzağında adeta ateşe atılmış gibiydi. Fransız bankaları, Tunus halkının kaderini umursamadan, kârlarını biçiyordu. Peki, Tunus bu denli ağır şartları nasıl kabul edebildi? Maalesef bu sorun Tunus halkına sorulmamıştı. Her şeye Bey ve Fransızların rüşvetle bağladığı Mustafa Haznedar başta olmak üzere, ülkelerini kendi menfaatleri uğruna ateşe atan bakanlar karar vermişti.

Tunus'taki durum günden güne daha kötüye gidiyordu. Feodal boyunduruk, yabancı esaretiyle tamamlanmıştı. Reformlar, Tunus feodalizminin tamamen muhafaza edilen çekirdeğine dokunamadı. Yabancı borç ödemeleri sürekli daha büyük meblağlarda para gerektiriyordu. Devlet kaynak arayışıyla, bazı bölgelerde kelle vergisini -mecba- iki hatta üç katına çıkardı. Buna cevaben 1863 yılında Ali bin Gadahum önderliğinde bir halk ayaklanması patlak verdi. Tüm Tunus, yabancı sermaye çıkarına ülkeye zarar veren feodal kliğe karşı ayaklanmıştı. 1863-64 ayaklanması bastırıldı ve halk içinde bulunduğu çekilmez koşullara geri döndü. Bu esnada, Tunus bütçesinin onda dokuzu borç ödemelerine gidiyordu.

Bir çıkış yolu arayan Bey, yüzünü bir kez daha, 25.000.000'luk yeni bir kredi sağlayacağı, yabancı sermayeye döndü. Kredi teminatı olarak tefeciler, ülkenin gümrük kaynaklarına ulaşım hakkını edindiler. Bir önceki gibi bu kredi de bir üçkağıda dönüştürüldü. Tunus 25.000.000 franktan neredeyse hiçbir şey alamadı. Bankalar önemli bir miktara komisyon, sürüm ve benzeri sebeplerle el koydu; geri kalan miktar da bir önceki kredinin faiz ödemesine gitti. Tunus Devleti'nin eline yalnızca 3.500.000 frank geçmişti, fakat bunu bile nakit değil ayni olarak vermişlerdi; 2.500.000 franka bir firkateyn ve 1.000.000'a da top sözü alındı.

Yeni krediden sonra, durum felaket bir hal aldı. Yağma tüm sınırları aşıyordu. Yabancı borçları ödemek için Tunus, köylülerden ve esnaftan her şeyini zorla alıyordu. İnsanlar dövülüyor, işkence görüyor ve idam ediliyordu. Tüm bunlara bir de bölgede baş gösteren korkunç bir açlık eklendi. İnsanlar otları, kökleri ve cesetleri yiyordu, salgın bir kolera baş göstermiş, halk binlerce kişilik gruplarla Trablusgarp'a göçe başladı. İsyanlar birçok civar bölgeye yayıldı. Bu şartlar altında, Tunus hükümetine yabancı borç ödemesini durdurması için baskı yapılıyordu. Bey hükümeti, Türkiye ve Mısır'ın benzeri kaderinden sekiz yıl önce, 1867 yılında iflasını açıkladı. Bunun sağladığı avantajla Avrupalı güçler, Tunus üzerinde finansal bir kontrol kurdular. 1869'da Tunus Devleti'nin gelir ve giderlerini düzenlemek için, bir Uluslararası Finansal Komisyon

oluşturuldu. Fransız, İngiliz-Maltalı ve İtalyan tefecilerin temsilcileri bu komisyonun çalışmalarına iştirak ettiler. Fransa yönetici rolünü üstlenmişti. Tunus'un bütün borçları 125.000.000 frank olarak belirlendi. Ülke her yıl toplam borcun yüzde beşine tekabül eden, aynı zamanda devletin tüm harcamalarının da yarısı olan, 6.250.000 franklık ödemeleri taahhüt edecekti. Uluslararası Finans Komisyonu, Tunus'un gümrük gelirlerinin yönetimini devraldı. Bunların yetersiz kalması halinde, devlet açıkları kapatmakla mükellef olacaktı.

Tunus, yabancı bankaların bir patrimonisi, yarı sömürgesi haline gelmişti. Fakat hangi kapitalist grubun baskın geleceği ve ülkeyi sömürgeye çevireceği henüz net değildi. Fransa ve İngiltere arasında ateşli bir düşmanlık peydahlanmış ve sonunda bu mücadelede İtalya da faal bir rol kapmıştı.

BÖLÜM XV

Mısır'ın Finansal Esareti

Yabancı Krediler

Süveyş Kanalı'nın inşası ve diğer projelerle ilgili muazzam harcamalar, Mısır Devleti'ni yabancı kredi kaynağına başvurmaya zorladı. Bu krediler en acımasız şartlarla Mısır'a verilecekti. Ülkede kamu borçları Said Paşa'yla başlamıştı. Babıali'nin onayı olmaksızın yabancı kredilere başvurma hakkı olmadığı için, Said Paşa bu engeli, Avrupa pazarlarında piyasaya sürülen Hazine bonosu sağlayarak aştı. Mısır'ın sözde kısa vadeli borçları Said'in ölümünde 6.000.000 poundu aşacaktı.

Fakat Said daha geniş kredilerle anlaşmaya devam ediyordu. Burada, ölümcül rol, Said ve İsmail'in borçlarını "sabitleyen" ünlü finansal manipülatör Herman Oppenheim tarafından icra edilecekti. Oppenheim aslen Prusya'dandı, fakat Britanya tabiiyetindeydi ve Paris ve İskenderiye'de bankaları vardı. Londra'daki Frühling ve Göschen bankacılık şirketiyle yakın ilişkileri vardı ve Britanya'nın çıkarlarına hizmet ediyordu.

1862'de Oppenheim, Süveyş Kanalı'nın inşası ile ilintili taahhütlerin karşılanmasında ihtiyaç duyulan Mısır Devleti'nin ilk kredisinin çıkarılmasında, Said'e yardım etti. "Kur değeri farkı" ifadesi yüzünden kreditörler, kredinin nominal değerinin çok daha azını ödemiş, fakat tüm meblağ için geri ödeme koşullarında diretmişlerdi. 1864'te Oppenheim, bu kez Messr'lerden kredi ayarladı. Mısır Hazinesi, Frühling ve Göschen'in sağladığı 5.700.000 poundun yalnızca 4.860.000'ini aldı ve geri kalan tutara da "kur değerindeki fark" olarak bankalar tarafından el kondu. Mısır'ın aldıklarının büyük çoğunluğu kısa vadeli borçların azaltılmasına gitti. İsmail kredilere bir teminat olarak, Delta'nın en zengin üç bölgesinin gelirlerini verdi. 1865'te İsmail, İngiliz-Mısır Bankası'ndan "özel" bir kredi bağladı. 3.387.000 £ nominal toplamdan, nakit olarak

2.750.000 alabildi. Bu tutarın yarısıyla mülkler satın alıp diğer yarısıyla da şeker rafinerisi kurdu.

İsmail 1866'da, birçok yeni kredi sözleşmesi yapacaktı. Bu kez Messr'lerden borç alıyordu. Frühling ve Göschen kredi tahsili için demiryolu yapmak istiyordu, fakat Mısır'ın halihazırdaki demiryolları zaten ipotek edilmişti. 3.000.000 £ nominal tutardan, Mısır Hazinesi'ne geçen yalnızca 2.640.000'di. 1867'de Hidiv, Emperyal Osmanlı Bankasından (İngiliz-Fransız), şeker kamışı plantasyonları kurmak için arazi satın alma amacıyla "özel" bir kredi aldı. Hidiv, 2.080.000 £ nominal değerden 1.700.000'ini alacaktı. 1868'de de Oppenheim'la yapılan bir kredi anlaşmasında, 11.890.000 £ nominal değerden, Mısır'ın eline nakit olarak geçen yalnızca 7.195.000'di.

1870'de Hidiv, Bishofsgeim ve Goldschmidt bankerleriyle 7.143.000 poundluk "özel" bir kredi sözleşmesi yapmış ve yalnızca 5.000.000 £ alabilmişti. 11 Haziran 1873'te Hidiv, Oppenheim'la Mısır'ın kısa dönemli borçlarını kapatmak için 32.000.000 £ gibi devasa bir kredi anlaşmasına imza attı. Nakit alınan tutar 20.000.000 oldu ve bunu için Oppenheim'a yılda 3.500.000 £, toplam ele geçen miktarın hemen hemen yüzde 20'si kadar, faiz ödemeyi kabul etti.

On bir yıl zarfında, Britanya bankaları, 46.000.000'u nakit ödenmiş ve 20.000.000'dan fazlasına da "kur değerindeki fark" ve komisyon olarak el konulmuş, 68.000.000 £ civarında bir borçla, Mısır'ın sırtına semer vurmanın bir yolunu bulmuştu. Bu arada Mısır'ın, yıllık faiz ödemeleri yüzde 15'e hatta bazen 25'e varan kısa vadeli borçları da 26.000.000 pounda ulaştı.

1876 yılı itibariyle Mısır'ın toplam yabancı borcu 94.000.000 pounda varmıştı. Akıllardaki soru tüm bu paranın nereye harcandığıydı. Bazı emperyalizm savunucuları, bunun müsrifçe, İsmail Paşa'nın saray ve haremlerindeki lüks ve gösteriş heveslerine harcandığını öne sürüyordu. Diğerleri ise İsmail'in, ülke çapında demiryolları, köprüler, telgraf hatları, fabrikalar ve kanallar inşa etme seferberliğine, Mısır'ın doğal kaynaklarının reel durumunu göz önüne almadan giriştiğini ve bu yüzden de, bu "spekülatif şirket kurumunun" Mısır'ı borç batağına çektiğini iddia ediyordu. Gerçekten de Hidiv'in Avrupalı inşaat şirketlerine büyük tutarlarda fazla para ödediği söylenebilirdi. Anlaşmayı yapanlar sayesinde Mısır, gerçek değeri 75 milyon frank olan demiryollarına, 325 milyon ödemek zorunda kaldı. Mısır Hazinesi, bir Avrupalı inşaat şirketine İskenderiye Limanı için, gerçek değeri 1.5 milyon poundken, 2.5 milyon

pounddan fazla ödeme yaptı. Diğer inşaat işleri de Mısır'a gerçek değerlerinin üç katına mal oldu. Avrupalı inşaat şirketleri ülkeyi arsızca soyuyordu. Avrupa bankalarının yardımı olmadan edinilen fonların büyük bir bölümü de inşa faaliyetlerine harcandı. Son tahlilde, bütün maliyetler Mısır halkının sırtına yüklenmişti. İngiliz finans uzmanı Cave, 1864-75 için, Mısır'ın devlet gelirlerinin 94.000.000 pounddan ibaret olduğunu, fakat inşaat, Hidiv'in saray masrafları, Türk padişahına ve yardımcılarına gönderilen paralar, Sudan ve Etiyopya savaşlarının maliyetleri da dahil olmak üzere giderlerin toplam 97.000.000 £ olduğunu ileri sürdü. On iki yılın bütün açığı aslında, yalnızca 3.000.000 pounddu.

Peki öyleyse, Mısır, Avrupalı bankerlere 100.000.000 pounda yakın tutarı nasıl borçlanmıştı? Borç şu kalemlerden oluşuyordu: (1) Süveyş Kanalı'na harcanan 16.000.000 £; (2) bankerlere "kur farkı", komisyon ve benzeri nedenlerle giden, Mısır'ın hiçbir zaman almadığı fakat yine de borcun nominal değerine dahil olan 22.000.000 £; (3) 1876'ya kadar ana kredilerin ve taahhütlü borcun faizi olarak ödenen en az 50.000.000 £; (4) kamu işlerine harcanan 5.000.000-6.000.000 £. Böylece Mısır'ın, kredilerin ne denli küçük bir oranından faydalandığı açıkça görülebilir.

Mısır'ın borcunun önemli bir miktarından, Lesseps'in, Oppenheim'ın, Frühling'in ve diğerlerinin canice entrikaları sorumluydu. Borçların ağır yükünü sırtında taşıyan Mısır halkı, üç katını ödemeye zorlandıkları kredilerden herhangi bir fayda görmedi.

Mukabele. Ruzname

Avrupa bankerlerinin politikaları, Mısır'ın mali durumu üzerinde ölümcül bir etkiye sahipti. Devlet demiryolları, vergi gelirleri ve Hidiv'in mülkleri bütünüyle ipotek edilmişti. Mısır'ın kreditörlerine ödemek zorunda olduğu faiz miktarı her yıl artıyordu. 1875 itibariyle, yıllık yaklaşık 8.000.000 pounddu.

Bu, aynı zamanda yıllık vergi artışı anlamına da geliyordu. Kısa bir zaman döneminde toprak vergisi dörde katlandı feddan başına 40 kuruştan 160 kuruşa. Mısır'ın bütçesi 1861'de 2.000.000 pounddan, 1875'te 10.500.000'e çıkmıştı. Hal böyleyken, Mısır bu fonun yüzde 80'ini kredilerin faiz ve diğer taahhütlerini karşılamak üzere harcamaya zorlanıyordu. Geriye, devletin mevcut ihtiyaçlarını karşılayacak yeterince kaynak kalmıyor ve Hidiv yeni gelir kaynakları bulmak için mecbur bırakılıyordu.

İsmail yerli kredilere başvurmaya karar verdi. 1871'de, ilk iç kredi, mukabele (geri ödeme) sözleşmesi yapıldı. Mukabele kanunuyla, 1873'ten itibaren 12 yıl içinde yükümlü oldukları toprak vergisinin altı katını düzenli taksitlerle veren tüm toprak sahipleri, ondan sonrası için vergilerin yarısından muaf tutulacaktı. Bu yasa, bir sınıf olarak henüz belirmeye başlamış ve gelecek zenginlikleri için Hazine'ye hemen 7.000.000 £ ve sonrasında da 8.000.000 £ ödeyerek 1871-78 dönemleri arasında toplamda 15.700.000 £ kazandıran toprak beyleri ve zengin çiftçiler tarafından çıkarıldı. Hazine 1874'te, 5.000.000 £ için, ruzname diye adlandırılan ikinci bir iç kredi çıkarmış olmasına rağmen hâlâ yeterince para yoktu. Bu krediye katılmak mecburi olsa da, devletin beklentilerini karşılamamış ve Hazine'ye 2.000.000 pounddan daha az gelir sağlamıştı.

İngiltere'nin Süveyş Kanalı Hisselerini Satın Alması

1875 yılı sonunda, İsmail, yabancı kredilerin ödemesini karşılamak için, Mısır'ın Süveyş Kanalındaki hisselerini satma kararı aldı. Teklifler İngiltere ve Fransa'ya götürüldü. Fransa çekimser dursa da Britanya Hükümeti aceleci ve kararlı davrandı. Britanya Başbakanı Disraeli (Lord Beaconsfield), parlamentoyu hatta kendi kabinesindeki üyeleri bile haberdar etmeden, arkadaşı olan Rotschild'den 4.000.000 £ borç aldı ve kendi hükümeti adına Süveyş Kanalı'nın 176.000 adet hissesini satın aldı. İşlem 25 Kasım 1875'te gerçekleşti. Hisseler Britanya Hükümeti'nin eline geçti ve 8 Aralık 1875'te de Lesseps, İngiliz temsilcileri, Süveyş Kanalı Şirketi'nin yönetimindeki koltuklarını almaları için davet etti.

Mısır'ın, inşası için 16.000.000 £ gereken ve yapımı sırasında 100.000.000 £ borç yaratan ve yabancı bankerlere ödenen faizleriyle birlikte Mısırlılara 300.000.000 maliyeti olan kanaldaki hisseleri yalnızca 4.000.000 £'asatıldı. Bilahare, Süveyş Kanalı, sahiplerine olağanüstü derecede yüksek kârlar sağladı; 1875'te 4.000.000 £ verilerek alınan hisseler, 1910'da 35.000.000 £ değerindeydi.

Fakat bu, olayın yalnızca ticari boyutuydu. Anlaşmanın politik yönü çok daha önemliydi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Mısır'ı 19. yüzyılın başlarında ve 1840'ta ele geçirmeye çalışan İngiltere, ülkeyi kendi kontrolü altına çekmek için yeni bir girişimde bulunacaktı. Ancak her seferinde Mısır halkının ve rakibi Fransa'nın direnişiyle karşılaştı. Mısır'da, Fransa etkisi hüküm sürmekteydi. 19. yüzyılın seksenlerine kadar, 1849-54 yılları hariç, Mehmet Ali, İbrahim, Said ve İsmail, Fransız politikası

tarafından yönlendirildi. Hatta Mısırlılar, III. Napolyon'un Meksika macerasına bile katıldılar. De Lesseps zamanında, Süveyş Kanalı, Fransız sermayesi için bir kilit noktası haline gelecekti. Fransız bankerleri taahhütlü borçların büyük bir bölümünü üstlendi. Fransız uzmanlar, profesörler ve danışmanlar Mısır enstitülerinde, fabrikalarında ve eğitim kurumlarında nüfuz sahibiydiler. Genç Mısırlı öğrenciler, eğitim için Fransa'ya gönderiliyordu. Hidiv İsmail'in bizzat kendisi bile, Saint Cyr'daki Fransız askerî akademi okulundan mezun olmuştu.

19. yüzyılın yetmişlerinde, İngilizler durumda radikal bir değişikliğe gitme kararı aldılar. "Kanalın inşası" diye yazmaktaydı İngiliz tarihçi Young "Britanya İmparatorluğu ve Mısır arasındaki ilişkileri, Britanya deniz gücünün ana hedefini ve Britanya emperyalizminin temel çıkarını Yakın Doğu'da, İstanbul'dan Kahire'ye kaydırarak kötüleştirdi". (G. Young, Mısır, Londra, 1930, s 73) Geçmişte, İngilizler her şeyi Fransız etkisine karşılık vermek için yapıyordu; fakat artık Fransa'yı, Mısır'dan tamamen kovmayı amaçlayan yeni bir politika benimsemdiler.

"O zamana dek" diye yazar Young, "İngilizler, Fransa'nın Kahire'de egemenliğini alıkoymaktan, Rusların İstanbul'daki egemenliklerini alıkoymak kadar hoşnuttular. Fakat bundan sonra (Süveyş Kanalının açılışından sonra –*V. L.*), Kahire'yi diğer güçlerin dışında, kontrol altında tutmak hayati bir öneme sahip oldu. Aslında bu, yeni emperyalist bakış açısından bir süre önce Mısır politikamızın içine işlemişti." (Ibid., s. 68) Bu "yeni bakış açısının" kökleri, kapitalizmin son evresine –tekelci kapitalizm, emperyalizm evresi– girmeye başladığı 1870 sonrası Avrupa'sının yeni ekonomik ve politik koşullarında vardı. Bu geçiş, kapitalist güçlerin kolonyal politikalarının eşi görülmemiş etkinliğiyle, dünyanın bölümlendirilmesindeki artan mücadeleyle bağlantılıydı.

Bu esnada Britanya, Mısır pamuk ihracı üzerindeki kontrolünü sağlamıştı. Mısır ithal pazarında üstün duruma gelmiş ve birçok ayrıcalık edinmişlerdi. Londra bankerleri, Messrs, Fruhling, Göschen, Bishofsgein ve Oppenheim, Mısır'ı viran bir kredi ağına dolamışlardı. Mısır kamu borcunun neredeyse tüm tahvilleri bu bankerlerin elindeydi. 1875'te de Disraeli, Mısır'ın Süveyş Kanalı hisselerini Britanya Hükümeti adına aldı. Bu aynı zamanda, Fransız etkisine indirilmiş sağlam bir darbeydi. Bundan ötürü, Britanya Hükümeti, 1875 yılına kadar esas olarak bir Fransız şirketi olarak kalan Süveyş Kanalı'nın en büyük hissedarı oldu. Yine de, Süveyş Kanalı Şirketi'nin en çok sayıdaki hissesini ve Yönetim Kurulu'ndaki koltukların çoğunu hâlâ Fransız kapitalistleri ellerinde tu-

tuyordu. Bunun yanı sıra, Kanal da hâlâ Paris'ten yönetiliyordu. Fakat Fransız hisseleri çok sayıda hissedar arasında bölününce, tek başına Britanya Hükümeti, diğer herhangi bir katılımcı ortak olmaksızın, bütün hisselerin yaklaşık yüzde 45'ine sahipti.

İsmail "Mısır'ın kanala değil, aksine kanalın Mısır'a dahil olduğunun" açıkça anlaşılmayacağını ümit ediyordu. Britanya Hükümeti'nin, Süveyş Kanalı hisselerini iktisabı, İngilizlerin Mısır'ı ele geçirmesinin yolunu açacaktı. "Bu sebepten, politikacılar ve tefeciler ortak bir görev icra ettiler ve onların birleşmesi de, olayların meşum gelişimini hızlandırmıştı" diye yazmıştı Sabri.

Mısır'ın Finansal İflası

1875 sonbaharında, dünya döviz piyasası, Türkiye'nin iflasına, tüm Mısır menkul değerlerindeki kur oranlarının sert düşüşüyle tepki verdi. Avrupa kapitalistleri, Babıali'nin iflasının kaçınılmaz olarak Mısır'ınkini de gerektireceğini önceden tahmin ediyorlardı. 1875 sonunda, Britanya Hükümeti Mısır'ı, kendi maliyesini araştırmak için özel bir komisyon kurmaya zorluyordu. Bu aynı zamanda, Mısır maliyesi üzerinde yabancı kontrolünün başlangıcını işaret ediyordu. Rakibinden geri durmayan Fransa da kendi özel komisyonunu Mısır'a gönderdi. 8 Nisan 1876'da Hidiv, Hazine bonolarının ödemelerini askıya aldı. Hükümet kendisini müflis ilan etti ve kreditörler bunu da, Mısır üzerinde gerçek finansal kontrol dayatmak için bir avantaj olarak değerlendirdiler. 2 Mayıs 1876'da, Batılı güçler Hidiv'in borçları için, kurmayları arasında Fransa, Avusturya ve İtalya'nın temsilcileri bulunan bir Kontrol Komisyonu kurdu. Komisyon üyeleri, borç komisyoncuları olarak adlandırılmıştı ve bu borçların, zamanında ödenmesini sağlamakla yükümlüydüler. İngiltere, başlangıçta İngiliz bir komisyoncu atamayı reddetti, çünkü kreditörleri Mısır borçlarının konsolidasyonunda Fransızlarla bir anlaşmaya varamazdı. İngiliz tahvil sahipleri, Mısır'ın temel kredi tahvillerinin kontrolünü ellerinde tutuyorken, Fransız ve diğer kreditörlerin hisseleri ise yakın dönem borç kuponlarından oluşuyordu.

7 Mayıs 1876'da Hidiv, Mısır'ın kamu borçlarını emniyete alan bir kararname yayınladı. Mısır'ın bütün temel kredileri ve taahhütlü borçları, yıllık yüzde 7'lik bir faiz oranıyla 65 yıllık bir dönemde ödenmek üzere konsolide bir borçla birleştirildi. Hissedarlar, eski temel kredi tahvillerinin değişimiyle, konsolide borçtan aynı sayıda tahvil alırken, ta-

ahhütlü senet sahipleri yüzde yirmi beş oranında bir fazlalık alacaktı (80 birim eski tahvil için 100 birim verildi). Konsolide borca bir güvence olarak Delta'nın en zengin dört bölgesinin toprak vergisinden, Kahire ve İskenderiye gümrük dairesi gelirlerinden, tütün vergisinden ve Hidiv Daire Seniyesi mülk gelirlerinden feragat edildi. Tüm bu gelirler Hidiv Borç Komisyonu'nun gözetimi altına girmişti.

Ekim 1876'da, Mısır hisselerinin Fransız ve İngiliz ortakları arasındaki bir uzlaşı, Mısır'a yeni bir İngiliz-Fransız finansal komisyon yollanmasıyla sonuçlandı. Mısır Devleti'nin en büyük kreditörü olan Goschen, İngiliz bankerlerin çıkarlarını temsil ediyordu ve Joubert de Fransızların. 18 Kasım 1876'da, Goschen-Joubert Komisyonu'nun çıkardığı sonuca dayanarak Hidiv, Mısır'ın borçlarını konsolide eden yeni bir kararname çıkardı. Konsolide borç dört ayrı bölüme ayrıldı: (1) Göschen'in öz çıkarının olduğu 1864, 1865 ve 1867 kredileri, arttırılmış ödemelerle özel bir düzenleme oluşturdu (2) Hidiv'in özel borçları da Daire Seniye olarak bilinen özel bir düzenlemeye konu oldu ve kredilere güvence olarak gösterilen Hidiv'in mülk gelirleriyle ödemesi yapıldı (3) yüzde beşlik bir imtiyazlı hisse senedi, demiryolları ve İskenderiye Limanı gelirlerinin güvencesi için temlik edildi (4) yukarıda bölümlendirilenlerden geriye kalan diğer krediler. Bunlar da, yıllık yüzde 7 faiz oranıyla 59.000.000 poundluk ana borçtan ibaretti. Bu borç, 1867'de oluşturulan ve sonrasında Britanya'dan Binbaşı Baring (sonrasında Lord Cromer) tarafından birleştirilen Borç Komisyonu'nun kontrolü altında kaldı. Kolonyal yönetici, finans uzman ve Londra'daki en zengin bankerlerden birinin akrabası olan Lord Cromer, Britanya bankalarının asıl seçeneği olarak, Kahire'de bulunan önde gelen bir temsilciydi. Mısır'a atanmasından önce Baring, dört yıl boyunca Hindistan genel valisinin özel sekreterliğini yaptı. Altı yıl sonra da Mısır'ın mutlak yöneticisi olacaktı. Göschen ve Joubert de, Mısır'ın gelirlerini İngiliz ve giderlerini de Fransız bir yetkilinin genel kontrolüyle sağlayarak Hidiv'e karşı korunuyorlardı. Bu, Mısır maliyesi üzerinde "İkili Kontrol" (İngiliz-Fransız) olarak adlandırılmıştı. Bir İngiliz olan üçüncü yetkili, Mısır Maliye Bakanlığı bütçe bölümüne yönetici olarak, bir dördüncüsü ise, İngiliz bir general, Mısır demiryollarının yönetimine atandı. Yabancı görevlilerin bu küçük grubu, ülkenin gerçek sahibiymişçesine Mısır halkına emretmeye başladı. Göschen-Joubert Komisyonu'nun kararlarına karşı durmaya çalışan Mısır Maliye Bakanı İsmail Sadık gizemli bir şekilde Nil'de boğuldu.

İkili Kontrol

Yabancı kontrolörler ve borç komisyoncuları, yıkıcı kredilerin kuponlarını karşılamak için gereken fonları, Mısır halkının adeta suyunu sıkarak edinmeyi, kendilerinin başlıca görevi olarak benimsemişlerdi. Ocak 1877 kuponlarını ödeme uğruna, halka, özellikle de fellahlara ödetilen verginin dokuz ile on iki aylık kısmı peşin olarak toplandı. Vergiler işkenceyle toplanıyordu, bu iş için, beş kamçıdan oluşan gergedan derisinden yapılma ünlü Mısır kırbacı kullanılıyordu. Köylünün hasadını nerdeyse bedavaya alan yerel tefeciler, Kıptiler ve Yunanlar, vergi toplayıcıları ve cezai müfrezelerle birlikte geliyordu ve köylüler kazandıkları bu ufacık miktarı bile hemen vergi toplayıcısına veriyordu. Bu olağanüstü tedbirler, Mısır Devletinin borçlarının faizlerini ödemesini mümkün kıldı, fakat kendi yetkili ve memurlarına da maaş ödemeyi durdurdu.

1877 yazında, Nil'deki düşük su miktarını takiben hasat fiyaskosu yaşanacaktı. Binlerce fellah açlıktan ve hastalıktan öldü. Halk ot ve yapraklarla besleniyordu; kadınlar ve çocuklar köyden köye dolaşarak dileniyor, fakat kimseden bir ekmek dahi alamıyorlardı. Bu şartlar altında dahi yabancı borç sahipleri Mısır taşrasından kendi ganimetlerini çıkarmayı başardı. Fransız Hükümeti eşi benzeri görülmedik bir sinizmle: "Mısır'da ortaya çıktığı iddia edilen sıkıntı sunidir ve ülkenin fakirleşmesine dair yürütülen tartışmalar, kamuyu aldatmak ve sempatiye ihtiyaç duyulmayan bir yerde insancıl acıma duygusu yaratmak için uydurulmuştur" beyanında bulunacaktı (L. Cromer, Modern Mısır, Vol I, Londra, 1908, s36). Nisan 1878'e tekabül eden borç ödeme vakti geldiğinde, cezai birlikler bir kez daha Mısır kırsalına gönderildi, kırbaçlar bir kez daha kullanıldı ve bir kez daha tefeci ordusu, köylere bir çekirge sürüsü gibi saldırdı. Fellahlardan, yetişmekte olan buğdayın bir ardebini, gerçekte ederi 120 kuruşken, 50 kuruşa satın almışlardı. Çilenin büyüğü Mısır halkınındı, fakat kuponlar da tam olarak ödenmeliydi. İngiliz ve Fransız bankerler ise zaferlerini kutluyorlardı.

1878'in başında, bankerler İsmail'den, Mısır'ın mali durumunu soruşturmak için bir komisyon oluşturmasını talep ettiler. Süveyş Kanalı tasarımcısı Ferdinand de Lesseps, Komisyon Başkanı olarak atanmış, fakat göstermelik bir kukladan ötesi olamamış ve müzakerelerde de etkin bir rol oynamamıştı. Gerçek Başkan ise bir Britanya Hazine yetkilisi olan İkinci Başkan Rivers Wilson'du. Diğer İkinci Başkan da, İngilizler

için çalışan tutucu bir Mısırlı olan Riyad Paşa'ydı. Borç komisyoncuları aynı zamanda Soruşturma Komisyonu'nun üyeleriydi ve Binbaşı Baring de onların arasındaydı.

Soruşturma Komisyonu hemen küstahça bir üslup benimsedi ve İsmail ve bakanlarına mahkemedeymiş gibi davrandılar. Adalet Bakanı, Şerif Paşa'yı ifade vermesi için çağırdı ve Paşa da katılmayı reddedip ifadesini yazılı bir formatta sunmayı teklif ettiği için, Komisyon tarafından istifası istendi. Komisyon, raporlarında Mısır yönetiminin yöntem ve biçimlerini şikâyet ediyor ve Hidiv'e karşı suçlamalarda bulunuyordu. Onu, Mısır'da hüküm süren bu durum ve maliyesinin hali için kişisel olarak sorumlu tutuyorlardı. Soruşturma Komisyonu, Hidiv'i, Hazine-i Hassa (hükümdarlık bütçesi -*çev.*) oluşturması ve kendi mülklerini, Londra bankeri Rotschild'e, yeni kredilerin teminatı olarak devretmesi için zorlama kararı aldı.

Sonuç olarak Komisyon, Hidiv'in devlet meseleleri üzerindeki tasarrufundan, çoğunlukla yabancılardan oluşan "güvenilir" bir kabine lehine vazgeçmesini talep ediyordu.

"Avrupalı Kabine'nin" Oluşumu

Soruşturma Komisyonu'nun taleplerine boyun eğmek zorunda kalan Hidiv, mülklerini devretti ve 28 Ağustos 1878'de esas olarak Avrupalı yetkililerden mürekkep yeni bir kabine atandı. Kabineye yerel bir komprador olan, Londra ve Paris bankalarıyla kurduğu iyi ilişkilerle de bilinen Ermeni Nubar Paşa başkanlık ediyordu. Cromer'e göre, Paşa "halkla biraz problemli de olsa geçiniyordu, ayrıca Arapçadaki cehaleti sayesinde onlarla kendi dillerinde de iletişim kuramıyordu. Yalnızca iki yabancı devletin desteğine ve iknasına güvenebilirdi (L Cromer A.g.e., s. 72). Gerçekte ise kabine, Maliye Bakanlığı'nda kilit bir rol oynayan Soruşturma Komisyonu'nun etkin Başkanı Rivers Wilson tarafından yürütülüyordu. Borç komisyoncusu Fransız Blignières de, Bayındırlık Bakanlığı'na atandı. Avusturyalı ve İtalyan temsilciler Maliye Bakanlığı'nda kontrolör-şef ve asistan olmuşlardı. Riaz Paşa'nın, Wilson ve Baring'e itaati de pas geçilmemiş ve o da İçişleri Bakanlığına atanmıştı.

Mısırlılar tarafından isabetli bir şekilde "Avrupalı kabine" olarak adlandırılan bu hükümetten herkes nefret ediyordu. Avrupalılar, maliyesini olduğu gibi artık Mısır'ın tamamını yönetiyorlardı. Ülke daha

önce sahip olduğu tüm özgürlüklerden mahrum kalarak, İngiliz-Fransız bankerlerin bir sömürgesine dönüşmüştü. Yabancı sermayenin artan saldırılarına cevaben Mısır'da, sonrasında "Avrupalı kabinenin" devrilmesini de beraberinde getirecek olan, ulusal bir bağımsızlık hareketi olgunlaşmaya başladı.

BÖLÜM XVI

Mısır'da Ulusal Bağımsızlık Hareketi (1879-81)

Direniş Ruhunun Ortaya Çıkışı

Yabancıların egemenliği, Mısır'ın finansal olarak köleleştirilmesi ve İkili Kontrol ile "Avrupalı Kabine" Mısır toplumunun tüm sınıfları arasında oldukça büyük bir memnuniyetsizlik yarattı. Tüm herkes, öyle ya da böyle yabancı tefecilerin zulmünden zarar görmüştü. İlk zarar görenler, Mısır borçlarının aşırı yükünü sırtında taşıyan fellahlardı. Öncesine göre dört kat daha fazla vergi ödüyor ve bu vergileri ödeyebilmek için ekinlerini henüz hasat etmeden tefecilere gerçek değerinin yarısı hatta üçte biri fiyatına satmak zorunda kalıyorlardı. Vergi toplama faaliyetleri sırasında fellahlar aşağılanıyor, dövülüyor ve işkence görüyorlardı. Fellahlar açlıkla boğuşurken, onlardan, kırbaç zoruyla alınan milyonlarca frank yabancı bankaların kasalarına aktarılıyordu. 1879'da Kahire, Hidiv'e otoritelerin dayanılmaz zorbalıklarını şikâyet etmek için yürüyerek gelmiş köylü istida sahipleriyle dolup taşıyordu.

Yabancı sermayenin baskısı Mısır'ın şehirli nüfuslarınca da hissediliyordu. Tüccar ve zanaatkârlara, ticareti durma noktasına getirecek ölçüde ağır vergiler dayatılmış ve el zanaatları piyasası giderek küçülmüştü. Yönetici sınıfın çeşitli katmanlarına büyük ölçüde hoşnutsuzluk nüfuz etmişti. Buna, en çok orduda orta sınıf komutanlar arasında rastlanıyordu. Getirilen çeşitli ekonomik önlemler, onların aylarca maaş alamaması sonucu ailelerinin naçar düşmesi ama aynı zamanda da "Çerkez" paşaları ve beylerinden oluşan feodal soyluların da yüksek maaşlarını almaya devam etmesi anlamına geliyordu.

Devlet yetkilileri de maaşlarının düşürülmesi yüzünden memnuniyetsizdi. Bu memnuniyetsizliğe dair işaretler ayrıca, Avrupalı tefecilerin yabancı borç yükünün bir kısmını üstüne yıkmaya karar verdiği toprak beyleri arasında da gözlemlenebiliyordu. Yabancıların, özellikle de "Avrupalı Kabine'nin" onaylamadığı Mısır'ın ilk toprak sahibi Hidiv İsmail'in kendisi bile mülklerinden mahrum kaldı ve kendisine göstermelik bir iktidar bırakıldı. Bu şartlar altında, Mısır'da direniş ruhu yayılıyor, çalışma örgütleri ve gizli topluluklar kuruluyordu. Mısırlı subaylar tarafından oluşturulan ilk gizli topluluk, başarısız Etiyopya savaşından sonra, 1876'da kuruldu. Bu topluluk, iyi bir hatip olarak bilinen ve Mısırlıların davasına derinden bir sadakat ile bağlı Yarbay Ahmed Arabi tarafından yönetiliyordu. Arabi'nin takipçileri kendilerini "vatanîyun" (milliyetçiler) olarak adlandırıyordu. Başlangıçta, Hidiv İsmail'e karşı durdular ve orduda yalnızca ulusal bir eşitlik arayışına giriştiler; sadece kendi profesyonel çıkarları uğruna mücadele ettiler. Fakat daha sonra bu mücadele ulusal bir bağımsızlık karakteri kazanacaktı. İlk olarak "Mısır, Mısırlılarındı" sloganını benimsediler. Mısırlıları, bağımsız bir devlet varlığını hak eden bir ulus olarak tanımladılar. Bunun için de askerlerin ve köylülerin desteğine güvendiler.

"Vatanîyun" liderleri Mısır halkına oldukça yakın duruyordu. Öyle ki, Arabi bildirilerinde kendisinden "fellah" olarak bahsediyordu. Gerçekten de babası, Aşağı Mısır'da bir köy olan Hariye-Ruzna'dan bir fellahtı. Birçok burjuva tarihçisi Arabi'yi "cahil" olarak niteler. Oysa o, orduya El-Ezher'de eğitim gördükten sonra girmiş ve sonrasında da okumaya her zaman büyük bir önem vermişti. Muazzam bir entelektüel meraka sahip, canlı ve açık bir zihinli, ateşli bir yurtsever olarak, Fransız Devrimi deneyimine, Napolyon savaşlarına ve İtalyan bağımsızlık hareketine büyük bir ilgi gösteriyordu. Arabi, Said döneminde basamakları hızla tırmandı. Said'in yaveri oldu, fakat İsmail yönetimi altında itibardan düşerek ancak on iki yıl sonra, 1875'teki Etiyopya savaşı esnasında bir terfi alabildi.

Arabi, yakın arkadaşları, vatanîyun subayları, Ali-er-Rubi, Abdul Al, Mahmut Fehmi ve diğerleri arasında olduğu gibi Mısır ordusunun subay ve askerleri arasında da hak ettiği bir prestijin ve tesirin teveccühünü yaşıyordu. Vatanîyun hareketinin bu askerî liderlerinden öte bir grup da ideolog mevcuttu. Bunların arasında, burjuva yaşam koşullarını benimseyebilecek bir "İslam reformundan" yana olan alim Şeyh Muhammed Abdu da bulunmaktaydı. Ayrıca, 1876 yılında Mısır'a yerleşmiş olan

Suriyeli yazar ve gazeteci Edip İshak, yetenekli hatip ve gazeteci Abdullah Nedim ve birçoğu, tanınmış dinî ve politik figür Cemaleddin Afgani'nin (1839-1897) yanında yetişmiş El-Ezher'in öğretmen ve öğrencisi olan diğer birçok entelektüeli de içermekteydi.

Panislamizm hareketinin kurucusu Cemaleddin Afgani doğunun birçok yerini uzun süreler gezdikten sonra 1871'de Kahire'ye yerleşti. El-Ezher'in bir hocası ve Mısır'daki sosyal-politik hayatın etkin bir katılımcısı olarak, İslam reformu ve Avrupalılara karşı mücadelede Müslümanların birliği hakkında düşüncelerini açıkça dile getiriyordu. Aynı şekilde Müslümanlara, Avrupalıları onların silahlarıyla yenmek için, Avrupa bilimlerinin ve teknolojisinin eğitimini almaları çağrısında bulunuyordu. Öğretileri, özünde oldukça çelişkili olsa da, Mısır'da hararetle kabul gördü ve 19. yüzyılın yetmişli yıllarında Mısır entelektüellerinin bakış açısını etraflıca etkiledi. Arabi ve arkadaşları kendilerini Cemaleddin Afgani'nin takipçileri olarak görüyorlardı. Cemaleddin 1879 Eylülünde, Mısır'dan kovuldu, fakat vatanîyun liderleri onun ideolojik etkisini her daim duyumsadılar.

İlk olarak direniş ruhu Hidiv İsmail'e karşı yönlendirildi, sonrasında da "Avrupalı Kabine'ye". 1877'de ise bu hareket açık alana çıktı. Mısır ilk muhalif basınına kavuştu. Adeb İshak ve Selim Nakkaş, Misr (Mısır) dergisini yayınlamaya başladılar ve ardından da Cemaleddin Afgani'nin ve onun, Hidiv'e ve Mısır'ın yabancılar tarafından köleleştirilmesine karşı olan arkadaşlarının risalelerini yayımlayan Et-Tigara (Ticaret) gazetesini.

1879'da muhalefet ruhu, temel olarak toprak sahiplerinden ve Müslüman ruhban sınıfı üyelerinden oluşan Meclis-i Âyan'a da yayıldı. Bunlar, ulusal bağımsızlık hareketinin ılımlı kanadını temsil eden liberal toprak beyleri tarafından yönetiliyordu. Ayrıca Mithat Paşa'nın savunduğu liberal ve anayasal fikirlerin etkisi altındaydılar ve Mısır'ın bağımsızlığı, bir Mısır anayasası, bir parlamento ve güvenilir bir hükümet adına görüş bildiriyorlardı. 2 Ocak 1879'da Meclis-i Âyan, olağan bir oturum açılışında, delegeler tarafından, "Avrupalı Kabine'nin" eleştirildiği bir platforma dönüştürüldü. "Avrupalı Kabine'yle" özel bir hesabı bulunan Hidiv de bu faaliyeti gizlice destekleyecekti.

18 Şubat 1879 Askerî Gösterisi

18 Şubat 1879'da, subaylardan oluşan bir kalabalık, makamlarına giderken Nubar Paşa ve Rivers Nilson'a saldırmış, arabalarından çekip alarak Maliye Bakanlığı'nda gözetim altına almıştı. Riaz Paşa da sonradan buraya getirilecekti. Nihayet Hidiv olay yerine gelmişti. Britanya Konsolosu'nun talebi üzerine, subaylara dağılmaları için emretti, fakat emri geri çevrilince birliklere haber verildi ve olay yerine gelen askerlere ateş açmaları emri verildi. Fakat birlikler de yalnızca havaya ateş açınca, İsmail, subaylara "taleplerini karşılayacağı" sözü vererek tutukluları serbest bıraktırabildi.

Bu olaylar hükümeti taviz vermeye zorladı. Ordudan atma kararı feshedildi ve düşük maaşlara iyileştirme yapıldı ve subaylara geri ödemeler için Rothschild'den 400.000£ daha borç alındı. 9 Mart 1879'da İsmail, Nubar Paşa'yı görevden aldı ve İsmail'in büyük oğlu Tevfik hükümetin başına geçti. Yabancılar, Wilson ve Bligniercs, ise görevlerinde devam ettiler. Onların talebi üzerine yetkililer, gösterilerin kışkırtıcılarını tutuklayacak, fakat çok geçmeden serbest bırakacaktı. "Doğrusu, sonradan tezahür eden şartlarda, ciddi riskler üstlenmeden onları herhangi bir cezaya çarpıtmak mümkün olmayacaktı" (L.Cromer, a.g.e., s. 78) diye belirtmekteydi Cromer. "Avrupalı Kabine'ye" karşı subayların eylemleri Mısır genelinde bir destekle karşılaşacaktı. Bu sayede belki de Mısırlılar Avrupalı despotlara karşı başarılı bir mücadelenin yürütülebileceğini anlamış ve artan bir inatla Avrupalı bakanların hükümetten sürülmesi seferberliğine başlamıştı.

Wilson Mali Planı

Bu sırada, dar görüşlü Fransız ve İngiliz yetkililer hadiseyi kapanmış varsayıyordu. Mısır'ı önceki gibi gibi yönetmeye devam edeceklerdi. Hidiv'e, Mısır'ı ilgilendiren herhangi bir durumda uyum içinde hareket etme kararı aldıklarını ve politik ve mali düzenlemelerde ilke olarak herhangi bir değişikliğe ödün vermeyeceklerini bildirmişlerdi. Hidiv'e anlattıklarından açıkça anlaşılıyordu ki; Nubar Paşa'nın azli, iki hükümetin de gözünde (Britanya ve Fransa -*V. L.*), bir sistem değişikliği imasından çok yalnızca kişilerle alakalı bir mesele olarak aksetmişti. Paşa'nın görevden alınması üzerinde anlaşsalar da, Hidiv'in herhangi bir durumda, Wilson ve de Blignieres'e herhangi bir karar üzerinde veto hakkını tanıyan kabine toplantılarına müdahalede bulunmasına

izin verilmeyecekti. İsmail bu talepleri kabul ettiğinde, Wilson, tüm direncin çözüldüğü kararına vardı ve "talep edilen fedakârlıkların" kreditörlerden değil aksine borçlulardan umulması gerektiğini öne süren finansal planlarını hayata geçirmeye başladı. Wilson (1) Hidiv'in, kendi borçlarından ötürü mülklerinden, kanunla belirlenen Borç Komisyonu lehine, feragat etmesini, (2) Hidiv'in Hazine-i Hassa'sının 300.000£ civarına indirilmesini, (3) köylü toprakları (haraç) ve toprak sahipleri (haslar) üzerindeki toprak vergilerinin ayrıca artırılmasını (4) içerideki kredilerin, ruzname ve mukabelenin, iptal edilmesini, bu yüzden yabancı kredi faizleri sayesinde iç kredi sağlayıcılarının kasalarının boşaltılmasını ve son olarak, imtiyazlı borçların ödenmesini eski şartlara döndürerek Konsolide Borç ve Daire Seniye Borç faizinin yüzde 5'e indirilmesini öngörüyordu.

İç krediler en kaba yöntemlerle tasfiye edilecekti. Wilson tasarısına göre, ruzname üzerine bir vergi beyan edildi, bu sayede Mısırlıların bu kredi altında hazineyi fonladıkları kaynaklar geri ödenebilirlikten çıkarıldı. Mukabelede ise, Mısırlıların hazineye olan 15.700.000 £ değerindeki katkısı Wilson tarafından 9.500.000£ olarak tanımlandı ve gerisi iptal edildi. Hazine, tanımlanmış tahvil sahiplerine, toplam mukabelenin yıllık % 1,5 oranıyla 50 yıl boyunca tazminde bulunmayı üstlenmişti, bu sayede toplam borcun %75'i geri ödenecekti. Wilson planı ise, mukabele sahipleri tarafından devlete ödenmiş sermayenin yalnızca bir kısmını tazmin etmeyi ve paranın ödenmesini 50 yıllık bir zaman sürecine yaymayı tasarlıyordu. Aynı zamanda, mukabele tahvil sahiplerini tüm imtiyazlardan mahrum bırakıyor ve toprak vergisini onlardan tam olarak istiyordu. Bu da onların yıllık olarak fazladan 1.150.000 £ ödeyeceği anlamına geliyordu, kaldı ki devletin onlara mukabele bedeli olarak ödediği yıllık 150.000 pounddu. Bu düzenlemeler neredeyse tüm toprak sahipleri ve Mısır köylülerinin kayda değer bir oranı için büyük kayıplar anlamı taşıyordu. Mukabele tam olarak 240.000 feddan haraç toprağı üzerine ve 480.000 feddan da öşür ödendi; bu, Mısır toprağı yüzde 15'ine tekabül ediyordu. Bunun yanı sıra, çeşitli haraç toprakları bir yana, 725.000 feddan öşür toprağına Mukabele ödemesi yapılmıştı. 28 Mart 1879'da Wilson, mukabele yasasını imzalaması için Hidiv'i zorlayacaktı. Bu düzenlemeler Mısır'da, toprak sahipleri özelinde, genel öfke halini oldukça körüklemişti.

"Avrupalı Kabine'nin" İstifası

Avrupalı bakanlara ve onların finansal politikalarına karşı protesto yürüyüşleri bütün Mısır'a yayıldı. Hidiv ülkenin dört bir yanından "Avrupalı Kabine'nin" kovulmasını, ulusal bir hükümetin oluşturulmasını, bir anayasal düzenin getirilmesini ve mukabele yasasının kaldırılmasını talep eden yığınla dilekçe alıyordu. Meclis-i Âyan üyeleri, ulema, önemli görevliler ve subaylar bu politikalara karşı çıktıklarını belirtiyorlardı. Meclis-i Âyan, Wilson'unkine karşılık kendi mali politikasını hazırlamaya başladı.

7 Nisan 1879'da Hidiv, diplomatik heyet üyelerini ve Mısır ileri gelenlerini Abdin'deki sarayında toplantıya çağırdı. Bu büyük buluşmada, Mısır'daki karışıklıkların doruk noktasına eriştiğini ve milletin, Meclis-i Âyan'a karşı sorumlu olacak katıksız bir Mısırlı kabine kurulması çağrısında bulunduğunu beyan etti. "Devletin başı ve bir Mısırlı olarak, ülkemin görüşlerine kulak vermenin ve meşru beklentilerini tatmin etmenin benim kutsal görevim olduğunu düşünüyorum" diyordu. Daha sonra "Avrupalı Kabine'nin" dağıtılma ve yeni hükümetin "hakiki Mısırlı öğelerden" kurulma toplantısını duyurdu ve Mısır'da parlamenter sistem sözü verdi. Ayrıca, "Seçim sistemi ve Meclis haklarının" ulusal beklentiler doğrultusunda oluşturulacağını ilan etti. Bununla birlikte, açıklamaları arasında, Meclis-i Âyan'ın finansal planlarını benimsemeye hazır olduğu da bulunuyordu.

Hidiv İsmail'in manifestosu ulusal bağımsızlığa yapılan bir katkı olarak addedilebilir. Bu, Mısırlıların ayrı bir ulus olduğu görüşünün resmî olarak ilk kez formüle edilişiydi. Yeni Mısır hükümeti parlamenter olduğu gibi ulusal bir karakterdeydi. Üstelik liberal bir toprak sahibi olan, önceden Adalet Bakanlığı yapmış ve Wilson Soruşturma Komisyonu'ndan önce ortaya çıkmayı reddederek Mısır'da olağanüstü bir popülarite kazanmış Şerif Paşa tarafından yönetiliyordu. O dönemde, yani Mısır ulusal hareketinin şafağında, İsmail Paşa ve Şerif Paşa liderliğindeki bazı toprak sahipleri ulusal bağımsızlık mücadelesine katılıyor ve hatta mücadelede başı çekiyordu. Öte yandan, halkın tesiri hâlâ çok zayıftı. 22 Nisan 1879'da Ulusal Hükümet finansal planlarını yayınlayacaktı. Bu planlarda, iç kredi kuponlarını onaylıyor Konsolide Borç faizini geçici olarak yıllık % 5 seviyesine düşürüyordu. Diğerlerine gelince, hükümet 18 Kasım 1876 Kararnamesi'nde vurgulanan Goschen-Joubert uzlaşısının şartlarına itibar edeceğini vaat ediyordu. Ulusal Hükümet, devlet

yönetiminin çeşitli katmanlarında sorumlu olan birçok Avrupalı yetkiliyi kovmuş, ordunun gücünü 60.000 kişiye çıkarma kararı almış ve ilk Mısır Anayasası'nı hazırlamak için işe koyulmuştu. 17 Mayıs 1879'da Şerif Paşa Yapısal ve Seçimlere ilişkin yasaların bir taslağını Meclis-i Âyan'a sundu. 8 Haziran'da ise Meclis tarafından tasdik edilip Hidiv'in mülahazasına sunuldu. İsmail, bunu onaylayamadan önce, Batılı güçlerin birleşik çabasıyla alaşağı edildi.

İsmail Paşa'nın Azli ve Şerif Paşa'nın İstifası

Hidiv İsmail, birbiri ardına kredi anlaşmaları yaparak, yabancı kapitalistlerin Mısır'ı bir köle haline getirmesine yardımcı olduğunda, ilerici ve aydın bir yönetici olarak methediliyordu. Fakat çok geçmeden, Avrupalı bankerlerin zulmüne açıkça karşı durduğunda, "Doğulu bir despota" dönüştü.

Avrupalı bakanların gönderilmesinden ve yeni finansal planın yayınlanmasından hemen sonra, Batılı güçler, İsmail'i devirmekle tehdit ediyordu. 25 Nisan 1879'da, İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, Kahire'deki Britanya konsolosuna "Fakat o (Hidiv V.L) geçmiş faaliyetleri ve teminatlarıyla ona dayatılan yükümlülükleri görmezden gelmeye devam eder ve iki süper güç tarafından emri altına verilen Avrupalı bakanların desteğini azaltmakta ısrar ederse, son eylemlerinde beliren ve düzenli bir planın sonuçları olan sözleşmeleri önemsememe ve tüm hak iddialarını onların dostlukları çerçevesinde kasten ihbar etme haline bir son vermek zorunda kalırız. Böylesi bir durumda, iki kabineye yapacağı şey, Mısır'da kendi çıkarlarını savunmak ve ülkenin iyi yönetilmesi ve refahı için en iyi düşünülmüş düzenlemeleri yapmak üzere tam bir takdir ve hareket özgürlüğünü kendileri için sağlama almak olur. (L. Cromer, a.g.e., s. 133)

Britanya Konsolosu bu tehdidi aynen İsmail'e aktardı. Fakat İsmail metanetli davrandı ve Avrupalı bakanların geri alınmasını reddetti. Daha sonra devreye diplomatik baskı girecekti. İngiltere, çabalarıyla İngiliz-Fransız ihtilafını tahrik edip Fransa'yı tecrit eden ve ayrıca Britanya'nın Mısır'daki davetini destekleyen Bismarck'ı kullanacaktı. Mayıs 1879'da Alman ve Avusturya Hükümetleri, beklenmedik bir şekilde İsmail'in eylemlerini protesto etti. Alman kreditörler 22 Nisan mali düzenleme planının illegal olduğunu ve bu haliyle bir Karma Mahkeme'ye gönderilmesi gerektiğini açıkladı. Haziran başında da, Fransız ve Britanya hü-

kümetleri benzeri bir protesto açıkladılar. Çeşitli konsolosluklara bağlı ajanlar, "özel" haberleşmelerinde İsmail'e, acilen yönetimden çekilip Mısır'ı terk etme "tavsiyesinde" bulunuyordu.

19 Haziran 1879 günü, İngiltere ve Fransa, tahttan çekilmesi için İsmail'e bir ültimatom sundu. Süper güçler, gönüllü olarak çekilmesi halinde ona, bir emeklilik ödemesi yapma ve tahtı da oğlu Tevfik'e aktarma sözü verdi. Şayet Hidiv direnme işaretleri sergilerse, durum Osmanlı Padişahı'na aktarılacak ve İsmail zorla azledilecekti. Bu tehdit diğer güçler tarafından da desteklenmişti. Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya konsoloslukları da benzer "tavsiyelerde" bulunmuştu. İsmail'in kendisi ise, bu durumu, Batılı güçlerin İstanbul'a aktarmasını beklemeden, Sultan II. Abdülhamid'e intikal ettirdi. Mamafih bu, yanlış bir adım olacaktı. Batılı güçlerle ihtilafa düşmekten korkan II. Abdülhamid, onların taleplerini hızlandırdı ve 26 Haziran 1879'da İsmail'e, azledildiğini ve yerine halefi Tevfik'in atandığını belirten bir telgraf çekti. "Kahire caddelerinde büyük bir kalabalık toplanmıştı, fakat her şey süratlice cereyan etmiş ve tüm bu kitle, halefin onuruna kaleden gümbürtüyle patlayan silah seslerini duyana kadar İsmail Paşa'nın tahttan indirildiğinin farkına varmamıştı." (L. Cromer, a.g.e., s. 141)

İsmail, ilkin direnme niyetindeydi, fakat gerekli istikrardan ve iradeden yoksun olduğu için 30 Haziran'da Mısır'dan, İtalya'ya gitmek için ayrılmak zorunda kalacaktı. Onu yolculamak için tek bir Avrupalı diplomat dahi gitmemiş ama destek için geniş katılımlı bir halk gösterisi düzenlenmişti. Aslında Mısırlılar da İsmail'i seviyor sayılmazdı, çünkü bu kötü talihlerinin müsebbibi olarak onu görüyorlardı. Fakat bu durumda, yabancı despotlara karşı yürütülen mücadelenin bir mağduru olduğu ve ulusal mücadelenin başında durma girişiminden ötürü, geçmişini bir kenara bırakarak, Avrupalı bankerlerden bağımsız bir politika yürütebilmek için ulusal hükümet kurma çabalarını doğal olarak desteklediler. İsmail Paşa'nın gidişi aynı zamanda yardımcısı Şerif Paşa'nın da kaderinin mühürlenmesine neden oldu. Tevfik, iradesiz ve naçiz bir insan ve İngilizlerin elinde önemsiz bir kukla olarak, Şerif'in sunduğu anayasa taslağını imzalamayı reddetti; 4 Eylül 1879'da İkili Mali Denetim'i eski haline getirdi ve 21 Eylül'de ise Ulusal Hükümeti feshetti. Britanya himayesindeki Riaz Paşa, Mısır'ın yeni başbakanı olmuştu. Bu olay, reaksiyon döneminin başladığı işaretini veriyordu. Mısırlı tarihçi Sabri'ye göre "Mısır'da artık despotizm, terör ve casusluk rejimi hüküm sürecekti".

Riaz Paşa Yönetimi. Tepki

Riaz Paşa yönetimi yalnızca Hidiv Borç Komisyonu'nun özellikle de İngiliz temsilci Binbaşı Baring'in keyfi yönetimini örtmek için bir perde görevi görüyordu. Baring, daha sonra Lord Cromer olduğunda, Riaz'ın kendisine "güveninin" tam olduğunu, hatta kendi onayından geçmiş önemli kanun ve belgeleri okumadan imzaladığını kabul ediyordu. Süper güçlerin baskısı altında Babıali, Mısır Hükümeti'nin haklarını sınırlandırmıştı. 7 Ağustos 1879 itibariyle de 1873 fermanını kaldırdı. Mısır bir kez daha Babıali'nin onayı olmaksızın yabancı kredi anlaşması yapma hakkından mahrum kalacaktı. Mısır ordusunun kuvvetleri tekrardan 18.000 kişiyle sınırlandırıldı.

Yabancı kontrolörler ve Hidiv Borç Komisyonu üyeleri Mısır'ın asıl hükümeti haline gelmişti. Fakat bizzat kendileri bile bir sonraki kupon ödemesi için gerekli parayı temin edebilmeyi garantileyemiyorlardı. Kırsala vergi toplamak için gönderilen cezai birliklerin yarattığı şiddet olaylarına rağmen yağmalanmış ve fakirlikten muzdarip Mısır talepleri karşılayabilmenin uzağında duruyordu. 1879 sonu itibariyle, Borç Komisyonu'nda gelecek kupon ödemelerinin yalnızca üçte ikisi ödenebilmişti. Babıali'ye ise herhangi bir vergi gönderilmemişti. "Vergi ödemesi için hiç para bulunmuyorsa, bu Babıali'nin problemidir" diye açıklama yapıyordu kontrolörler.

Wilson mali planı 1880 yılında uygulamaya kondu. Mukabele yasası da yürürlükten kaldırıldı ve öşür topraklarına ilave bir vergi eklendi. Geri kalan tüm ayni vergiler, nakdî vergilerle değiştirildi. Halkı müşkül duruma sokan bir tuz tekeli getirildi. 1880 gelirleri, yalnızca yarısı Mısır Hükümeti'ne ayrılacak olan 8.500.000£'da sabitlenmişti. Diğer yarısı ise yabancı kreditörlere gidiyordu. Fakat bu düzenlemeler bile tefecilerin talep ettiği miktarları karşılamayı garantileyemiyordu ve Konsolide Borç kupon ödemeleri yıllık yüzde 4'e indirilmişti.

Nisan 1880'de, Mısır'ın borç meselesini çözmek üzere Rivers Wilson başkanlığında bir Likidasyon (Tasfiye -*çev.*) Komisyonu kuruldu. Bu komisyon, 1878 Soruşturma Komisyonu'nun önceki üyelerinden oluşuyordu (de Lesseps hariç), İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya'ya ait temsilciler ve ayrıca Almanya'ya ait bir delege bulunuyordu. 17 Temmuz 1880'de komisyonun önerisiyle, Mısır'ın borçlarını 98.000.000£'da sabitleyen, ödeme için son bir tarihi şart koşan ve bu amaç için devlet gelirlerinin belirli bir bölümünü güvenceye alan bir Likidasyon Yasası yü-

rürlüğe koyuldu. Aşkın borçlar üç bölüme bölünmüştü: bir bölümü tam olarak kreditörlere ödenecek, ikincisinin yarısı nakit yarısı da imtiyazlı tahvillerdi, üçüncü bölüm ise bireysel kreditörlerle yapılan özel anlaşmalara göre ödenecekti. "Temel eksiği, devletin tasarrufunda kalan bakiyenin yetersiz olmasına rağmen, gelirlerin çok büyük bir bölümünün (yüzde 66'sı) kredi verenlere ipotek edilmesiydi" diye yazmaktaydı yasanın derleyicilerinden biri olan Lord Cromer (L. Cromer, a.g.e., s. 173). İşin kötü yanı bir kez daha kırbaçlar fellahların sırtında patlayacak ve bir kez daha Mısırlı subaylar maaşlarını alamayacaktı. Üstelik ordudaki adam kayırma "Çerkezlerin" yönetici kademelere getirilmesiyle büyük bir artış göstermişti. Ulusal bağımsızlık dalgası da bir kez daha kabarmaya başlayacaktı.

Ordunun Ön Plana Çıkışı

1880'de ulusal hareket öncülüğünde yeni güçler belirmeye başladı. Şerif Paşa gibi liberal toprak sahiplerine ilave olarak Ahmed Arabi gibi radikal ve demokrat subayların da liderliği oluşuyordu. 1880 ve 1881 arasında ulusal hareket içinde bu iki grup arasında açık bir farklılığın olmadığı doğruydu. Şerif ve Arabi kendilerini vatanîyun olarak tanımlıyorlardı. 1881'de Şerif'in takipçileri, yabancı egemenliğine öfke duyan liberal toprak sahipleri ve tüccarlar, Muhammed Sultan Paşa'nın başkanlığında Ulusal Partiyi (Hizbul Vatan) kurdular. Arabi'nin takipçileri de, radikal subaylar ve onlarla bağlantılı entelektüeller, aynı yıl içinde kendi Ulusal Partilerini kurdular. Başlangıçta iki parti birbirine karşı değildi, fakat daha sonraları aralarında bazı temel farklılıklar oluştu. Şerif ve Muhammed Sultan, Avrupalı kapitalistlerle bir anlaşma yapmayı yeğliyorken, Arabi ve takipçileri ise onlara karşı kararlı bir mücadele çağrısında bulunuyordu. Aynı şekilde Şerif ve Muhammed yarı-feodal toprak sahiplerinin egemenliğini sağlayacak ılımlı bir anayasal monarşinin savunuculuğunu yaparken, Arabi ve takipçileri Hidivliğin ve Türk-Çerkez soyluların egemenliğinin ortadan kaldırılmasını ve demokratik bir hükümet şeklinin kurulmasını savunuyordu. Yine Şerif ve Muhammed, Mısır köylülerinin tarımsal taleplerine karşıydı; Arabî ve takipçileri de bu protestoları destekliyordu. Halk hareketinin ilerlemesiyle, Şerif ve Muhammed Sultan gerici kanada kayacak ve İngilizlerin Mısır'ı fethetmesine yar-

dımcı olacaktı; Arabî ve takipçileri ise kendilerini bu halk hareketinin başında bulacak ve İngilizlere karşı Mısır bağımsızlığı için savaşacaklardı.

1880-81'de, henüz iki parti de gerici Riaz Paşa kabinesine ve Wilson-Baring mali planlarına karşı savaşıyorken, aralarındaki derin farklılıklar su yüzüne çıkmamıştı. Arabi ve takipçileri, Şerif Paşa'ya kendi adamları ve Mısır bağımsızlık mücadelesinin avukatı olarak itibar ediyordu, oysa Şerif'in kendisi "isyancı askerlere" karşı kibirli bir nefret besliyor ve aynı zamanda da onlardan korkuyordu.

Milliyetçilerin Riaz Paşa Kabinesine Karşı Mücadelesi

1880 yılının Mayıs ayında, bir grup vatanîyun subayı (milliyetçiler) maaşların ödenmemesi ve Hidiv'in mülklerinde çalışmaya zorlandıkları için Savaş Bakanı Osman Rıfkı'ya karşı, bir protesto düzenlediler. Fakat protestolar yanıtsız kalacaktı. Bilakis Osman Rıfkı, Mısırlı subayların yerine bir grup Türk-Çerkez soylusunu gösterişli bir şekilde terfi ettirdi.

15 Ocak 1881'de 4. Piyade Alayı komutanı Arabi Bey, diğer iki milliyetçi Albay Abdul-Al ve Ali Fehmi ile birlikte Başbakan Riaz Paşa'nın yanına çıkıp, Savaş Bakanını, Mısırlı seçkin subayları es geçip, yalnızca kendi grubunun üyelerini tercih etmekle suçlayan bir arzuhal sundular. Arabi ayrıca, son atamalar ilgili bir soruşturma ve Osman Rıfkı'nın kovulmasını talep ediyordu. Riaz başvuruyu kabul etmiş ve ardından yapılacaklar için yabancılara akıl danışmıştı. Onlar da arzuhali sunanların derhal tutuklanmasını salık vermişti. 1 Şubat 1881'de üç albay, anlaşma için her şeyin hazırlandığı Savaş Bakanlığına çağrıldı. Arabi ve arkadaşları, bakanlığa varmalarının hemen ardından tutuklandılar ve hazır bekleyen bir askerî mahkemeye teslim edildiler. İyi hazırlanmış bu tiyatro neyse ki amacına ulaşamayacaktı. İhaneti hisseden Kahire garnizonundaki asker ve subaylar alelacele liderlerini kurtarmaya çalıştılar. Savaş Bakanlığı iki alay tarafından kuşatıldı. Onlara, Kahire varoşlarında konuşlanan bir alay daha katıldı. Askerler mahkeme salonuna zorla girdiler ve bu sahte davayı durdurdular. Savaş Bakanı Osman Rıfkı'yı pencereden aşağı attılar. "Sanıklar" bakanlığın dışına omuzlarda taşındı ve 2.000 kadar askerle birlikte, orduda eşitlik ve Osman Rıfkı'nın acilen gönderilmesi talepleri için Hidiv'in sarayına yürüdüler. Olaylardan dehşete düşen Tevfik bu kararlı direnişi görünce, tüm talepleri kabul etti, nefret edilen Savaş Bakanını hemen kovdu. Boşalan koltuğa ise ünlü

şair, ılımlı milliyetçi ve anayasacı ve Şerif Paşa'ya yakınlığı ile bilinen Mahmut Sami el-Barudi getirildi. Askerler ve milliyetçi subaylar bu atamayı oldukça hoş karşılamıştı. Mahmut Sami de onların güvenini boşa çıkarmayacaktı. Sadık bir milliyetçi olarak sonradan Şerif Paşa gurubundan kopmuş ve tamamen Arabi'nin yanında yer almıştı.

Tevfik, "Türk, Çerkez ya da Mısırlı olsun her sınıftan subayın, bundan sonra aynı mevkide muamele göreceğini" belirten deklarasyonu gönülsüz de olsa yayınlamak zorunda kaldı (L Cromer, a.g.e., s. 181). Osman Rıfkı'nın gerçekleştirdiği terfileri soruşturmak için Arabi'nin de içinde olduğu bir komisyon kuruldu. Fakat, milliyetçi subaylar tam bir zafer kazandıklarını düşünüyorlarsa da, savaş henüz yeni başlamıştı. Onların lehine olan üstünlüğe rağmen, kendilerini sade profesyonel taleplerle sınırlandırmış, tek bir politik iddiada bulunmayarak iktidarı, yabancı kontrolörlerin imtiyazlarını muhafaza eden Riaz'ın ve gerici danışmanlarının eline bırakmış ve Hidiv Tevfik'in zorbalığını hiçbir şekilde tahdit etmemişlerdi. Karşı tepkiler, milliyetçilerin hatasından yararlanmakta geç kalmayacaktı. Askerlerin heyecanı azalır azalmaz Hidiv Tevfik, Mahmut Sami el-Barudi'yi kovdu ve milliyetçi liderlere karşı misilleme hazırlığına başladı.

BÖLÜM XVII

Arabi Paşa Ayaklanması

Eylül 1881 Ayaklanması

Mısır'daki durum, Eylül 1881'de krize girecekti. Vatanîyun (milliyetçiler) subayları Riaz Paşa hükümetine karşı yeni hamleler yapma niyetindeydi. Hidiv'e gelince, o da tüm devrimci zihniyetli alayları Kahire garnizonundan tek seferde yollamanın derdindeydi. Nitekim 9 Eylül 1881'de bu alayları çeşitli bölgelere dağıtacak bir kararname de yayınladı. Arabi ve Ali Fehmi de onlara eşlik edecekti. Maskelenmiş bir sürgün biçimi olmanın yanı sıra bu, ulusal devrimin Kahire'de toplanmış silahlı gücünü de dağıtmaya dair bir girişimdi. Vatanîyun liderleri vakit kaybetmeden saldırıya geçme kararı aldılar. Hidiv'in kararnameyi çıkardığı gün olan 9 Eylül 1881'de kazan kaldırdılar. Arabi'nin kendisi tarafından yönetilen Kahire garnizonunun 2.500.000 askeri, Abidin Sarayının önündeki meydanda dizildi ve Hidiv'e şu talepleri sundu: (1) Riaz kabinesinin derhal görevden alınması, (2) bir anayasa, (3) orduda asker sayısında bir artış.

Bunlar, yalnızca profesyonel olmanın ötesinde, ayrıca politik taleplerdi. Tevfik de ordunun ayaklanması haberine oldukça şaşırmıştı. Hindistan'dan ayrıldıktan sonra, Mısır'da Baring'in Kontrolör General olarak atadığı İngiliz subay Auckland Colvin'i çağırdı. Colvin, Hidiv'in bulabileceği bütün güçleri hemen sarayına toplaması tavsiyesinde bulundu. Dehşete düşmüş Hidiv'in, Arabi'nin taarruza geçebilecek süvari ve topçulara sahip olduğu yönündeki itirazını önemsemeyerek, onu bir arabaya bindirmiş ve Kahire'nin çevresini dolaşmaya başlamışlardı. Bu yolculuk sonucunda tek bir askerî birimin dahi Tevfik'i desteklemediği ve Hidiv'in tüm askerî desteğini yitirdiği görülecekti. Bunu tamamen idrak ettiğinde sarayına dönmekten başka çaresinin kalmadığını da an-

lamıştı. Fakat Colvin onu meydandaki asi askerlerin yanına götürdü ve hiçbir askerî desteği bulunmasa da, liderleri Arabi'yi tutuklama emri vermesini istedi.

"Hadi" diye bağırdı İngiliz.

"Dört tarafımız sarılmış halde" diye cevapladı korkudan muzdarip Hidiv.

"Cesaretli ol" dedi İngiliz.

"Ne yapabilirim ki?" diye sordu Hidiv. "Dört tarafımız sarılmış. Hepimizi öldürecekler!"

Bu tartışma devam ederken Arabi çıkagelmiş ve isyancıların taleplerini öne sürmüştü. "Ordu, buraya Mısırlıların bir parçası olarak, taleplerini sunmaya geldi ve kabul görene kadar da çekilmeye niyeti yok" dedi Arabi. Colvin, o esnada kendine hâkim olamayan Hidiv'in sarayına gitmesine izin verdi ve görüşmeleri kendi üstüne devraldı. Arabi'ye bir anlaşma teklifinde bulundu. Şerif Paşa yeni başbakan olarak atanacak ve Riaz Paşa görevden alınacaktı. Arabi'nin diğer iki talebine gelince; Colvin bunların Babıali'ye bildirilene kadar askıda kalmasını önerdi. Arabi bu teklifleri makul bulacaktı.

Yine, yalnızca parçalı bir zafere imza atılmıştı. İktidar ipleri bu kez, halk hareketinin mutlak düşmanı ve bir aristokrat olan Şerif Paşa'nın ellerine verildi. "İsyankar bir ordunun adayı olarak" başbakan olmaya itiraz ediyordu (L. Cromer, a.g.e., s. 157). Britanya ve Fransa'nın baskısıyla görevi kabul etmişti, fakat yalnızca "isyancı" ordunun Kahire'den çekilmesi şartıyla. Arabi, 13 Eylül'de Şerif'i sınırlandırma umuduyla Meclis-i Âyan'ı, Kahire'de toplantıya çağırdı. Mısır ulusal kampındaki sınıf ayrımının farkına hâlâ varamadığından, Âyan arasında destek bulabilmeyi umut ediyordu. Şerif'in, halk hareketine dair, bütün toprak sahipleriyle aynı korkuları paylaştığını anlayamamıştı.

Meclis-i Âyan doğal olarak, Arabi'ye karşı Şerif Paşa'yı destekledi. Ayrıca isyancı alayı Kahire'den çekmesi için Arabi'ye baskı yaptı. Şerif iktidara geldiğinde, ikili kontrolü muhafaza edecekti. Britanya ve Fransa, sırasıyla, Şerif Paşa hükümetini destekleyeceklerini açıkladılar.

Bütün bunlara rağmen, Eylül isyanının su götürmez sonucu, vatanîyunun (milliyetçiler) prestijinin Mısır'da artmış olduğuydu. Arabi henüz askerî bir gurubun lideri olmadan, tüm Mısır halkının lideri konumuna gelmişti. İngiliz bir tarihçiye göre, Arabi birkaç hafta içinde muazzam bir otorite sağladı. Adaletsizlikten yakınan herkes şikâyetini ona bildiriyordu. Fellahları, Türk yönetici sınıfının zulmünden kurtar-

ma şanına erişmişti. Ayrıca orduda hizmet eden fellahların da dostu olmuştu. Neden tüm ülkedeki fellahların olmasındı ki? Zira sonrasında popülaritesi köy şeyhleri ve fellahlar arasında da yayılacaktı.

Fellah, çağlar boyunca efendisinin boyunduruğuna karşı sesini yükseltme cüretinde bulunamamıştı. Fakat artık, bir şeyhin oğlu olan Arabi, fellah askerlerin şikayetlerini yüksek sesle dile getiriyor, ülke yöneticilerine karşı onların hakkını savunuyor ve bunu başarıyordu. Mısır halkı, ordudaki durumun ülkedeki genel vaziyete göre biraz daha farklılaştığını fark etmişti. Arabi, onların idolü olmuştu. İçlerinden biri olan, onlara ezeli kölelikten kurtulma ilhamı veren ve fellahları, şimdiye kadar rüyasını dahi görmedikleri, isyan ve direniş için cesaretlendiren bu kurtarıcıya yüzlerini döndüler.

Vatanîyunların Şerif Paşa'ya Karşı Mücadelesi

Eylül isyanının cevabı olarak, Avrupalı güçler askerî bir müdahale hazırlığına girişti. Fakat İngiliz-Fransız ihtilafları bu planların gecikmesine neden olacaktı. Fransa, Britanya'nın ayrılıkçı eylemlerine karşı çıkmış ve ortak bir eylemde diretmişti. Eylül 1881'de, Kahire isyanı esnasında, Fransız Dışişleri Bakanı Barthelemy Saint-Hilaire, Britanya Dışişleri Sekreteri Lord Granville'e, Mısır üzerinde ikili bir askerî kontrol kurmayı teklif edecekti. Britanya ise bu öneriyi (İtalya'nın altı süper gücün ortak müdahale önerisini olduğu gibi) reddedecekti. Fransa ise, Almanya tarafından arka çıkılan Türklerin müdahale önerisini, İngilizlerin çıkarına hizmet eder diye geri çevirdi. Bu yüzden Britanya sonunda, Mısır sorununda Fransa'ya katılmak zorunda kaldı ve Babıali'ye "Osmanlı ordusunun Mısır'ı ele geçirmesine engel olmak amacıyla" baskıda bulundu. Hatta, Babıali tarafından Mısır'a gönderilen iki temsilci bile Britanya ve Fransa tarafında itirazlara neden oldu ve 6 Ekim 1881 tarihli bir notla Padişaha, "Mısır'a temsilci gönderdiği için şaşırdıklarını ve bunu teessüfle karşıladıklarını" belirttiler (L. Cromer, a.g.e., s. 197). Bu not, Türk temsilcilerin Mısır'dan çıkmasından sonra geri çağrılan Britanya ve Fransa güçlerine bağlı iki savaş gemisinin İskenderiye'ye gönderilmesiyle onaylandı (20 Ekim 1881'de).

İngiliz-Fransız güçlerinin gelişinden faydalanmak isteyen Şerif Paşa devrimci birlikleri ezmeye karar vermişti. Eylül isyanından birkaç gün sonra, Colvin: (1) devrimci alayın bölgedeki garnizonlar arasında dağıtılmasını, (2) ılımlı toprak sahiplerinin ve Âyan'ın, devrimci subaylara

karşı kullanılmasını, (3) Âyan'ın taleplerinin, Britanya'nın mali kontrol ve finansal planlarıyla çelişmedikçe desteklenmesini, önerecekti.

Bu aslında, Şerif Paşa hükümetinin de benimsediği programdı. 1881 Ekim'inde, Şerif Paşa'nın emriyle, Arabi ve Abdul Al alayı Kahire'den çekildi, biri Dimyat'a diğeri de Tel el-Kebir'e gönderildi. Fakat alayların çekilmesi beklenenden çok daha fazla tepkiye neden oldu. Arabi'nin Kahire'den gönderilmesi Şerif Paşa hükümetine karşı muazzam bir halk gösterisine yol açacaktı. Binlerce Kahire vatandaşı Arabi ve askerlerine veda etmek ve onlarla dayanışmalarını açıkça göstermek için meydanlara çıktı. Alaylar gittikleri her yerde coşkuyla karşılanıyordu. Arabi'nin bölgeler boyu ilerlemesi adeta bir zafer yürüyüşü gibiydi ve İngiliz subaylar raporlarına üzüntüyle "Ülkenin gerçek sahibi Arabi'ydi" diye yazmak zorunda kalacaklardı. Bu durumda Arabi'nin gönderildiği bölgelerde kalıcı olmak gibi bir niyeti yoktu. Karısının hastalığını bahane ederek, Şerif Paşa hükümetine karşı mücadeleye devam edeceği Kahire'ye geri dönecekti. Süper güçler de devrimci birliklerin "dağıtılması" işini başaramamıştı; hatta birliklerin boşaltılmasından sonra dahi Kahire garnizonundaki asker ve subaylar Arabi'yi desteklemeye devam edecekti.

Arabi açıkça Hidiv danışma kurulunun ve Türk-Çerkez soylularının zulmüne karşı çıkıyordu. Hidiv hanedanının, Memluk Devleti kadar baskıcı olduğunu öne sürüyordu. "Ne birey ne de mülk dokunulmazlığı var" diye çıkışıyordu. "Mısırlılar hapse atılıyor, sürgüne gönderiliyor, Nil'de boğuluyor, açlıktan kırılıyor ve soyuluyorlar. En cahil Türk bile en iyi Mısırlıya tercih ediliyor!" (L. Cromer, a.g.e., s. 209)

Gerekli müdahale konusunda Fransa'yla bir anlaşmaya varamayan Britanya, Arabi'nin tesirini göz önünde bulundurarak taktiklerini değiştirme kararı aldı. Mısır'daki Britanya temsilcileri vatanîyunla bir uzlaşmaya varma hususunda girişimde bulunacaktı. 1 Kasım 1881'de, Bitanya'nın mısır'daki mali kontrolörü Auckland Colvin, Arabi başkanlığında Mısır milliyetçilerinden bir delegasyonu kabul etti. Lord Granville'in 4 Kasım 1881'de, Kahire'deki Britanya diplomatik vekili Malet'e gönderdiği rapor, 15 Kasım'da Mısır'da yayınlandı. Raporda Lord Granville, Britanya'nın, Mısır'da taraflı bir hükümet aramadığını beyan ediyordu. Yabancı bir gücün ya da Mısır'daki yabancı diplomatik vekillerin desteği temelinde oluşturulacak bir hükümetin aleyhinde konuşarak, milliyetçilerin özgürlük isteğinin Britanya ulusal gelenekleriyle uyuştuğunun ve İngiltere'nin bu isteği baltalamayacağının altını

çizdi. Bununla beraber, Granville müdahale için açık bir kapı bırakmıştı; "Majesteleri hükümetini bu davranış biçiminden ayırmak zorunda bırakacak yegâne durum, onun (Granville) belirttiği gibi, Mısır'da oluşacak olan bir anarşi durumudur" diye de eklemişti(L.Cromer, a.g.e. s. 203).

Fakat mesele başlangıçtaki temaslardan çok da farklı gelişmeyecekti. Aralık 1881'de, Britanya Hükümeti, Auckland Colvin'den, milliyetçilerin yalnızca Hidiv'i değil aynı zamanda Fransa ve Britanya'nın da bölgedeki konumunu tehdit ettiği uyarısında bulunan bir gizli bir bildiri aldı. Mısır'da karşı koyulması gereken iki tehlikenin varlığından dem vuruluyordu (1) Mısır'ın, finansal yükümlülüklerini reddetmesi, (2) Avrupalı güçlerin yönetimine karışmasını engellemesi.

Bu bilgiler ışığında, Britanya müdahale meselesini ajandasından çıkarmama kararına vardı ve bu yüzden, müdahale için diplomatik hazırlıklar devam ettirildi. Bunun yanı sıra, Britanya, Mısır ulusal bağımsızlık hareketinin karşısında kalınca Fransa'yla anlaşmayı kabul etti.

14 Aralık 1881'de Fransız Başbakanı Gambetta, Britanya'ya Mısır'da ortak bir eylem çalışması yürütme önerisinde bulundu. "İki hükümet de, sıkı sıkıya birleşmeli; bu birlik tamamıyla belirgin olmalıdır" diyordu. Granville, Gambetta'nın teklifini kabul etti ve ortak bir İngiliz-Fransız notası gönderme kararı aldı.

Bu esnada Şerif Paşa, orduyu hâlihazırdaki mahiyetinden yoksunlaştırmak için Meclis-i Âyan'ı toplantıya çağırma kararı aldı. Ayrıca Meclis i Âyan'ın temsilci bir gövdeye dönüşeceğini ve Hidiv ve hükümetinin bu sayede "ordu diktesine" karşı halk desteğine kavuşabileceğini ifade etti. Meclis'i, yapabildiği kadar gerici yapma isteğiyle, Şerif kendisinin iki yıldır hazırladığı anayasayı sunmayı reddedecekti. Arabi ve vatanîyun, Şerif'in anayasasının yürürlüğe koyulması için ısrarda bulunuyordu, Şerif'in kendisi ise Meclis üyelerinin, soyluların bölgesel toplantılarında seçildiği 1866 Seçim Kanunu'nu muhafaza ediyordu.

Meclis 26 Aralık 1881'de toplantıya çağrıldı ve görünürde Şerif'in umutlarını savunacak ibareler vardı. Çünkü nihayetinde meclis ılımlı toprak sahiplerinden oluşuyordu. Başkan Muhammed Sultan Paşa, Şerif'in yakın bir dostuydu. Meclis oturumu, Hidiv'e bağlılığın vurgulanmasıyla başlamıştı. Kahire'deki İngiliz Konsolos-General Malet'e göre, "Hidiv konuşmasını, delegelerin aşikar olan ılımlı eğilimlerinden ötürü memnuniyetle yapmıştı."(L. Cromer, s. 224)

Meclis, çok geçmeden kendi fonksiyonları meselesine geldiğinde bu huzurlu resim bozulacaktı. Meclis Mısır Bütçesini ya da en azından,

Mısır Hükümetinin masraflarıyla ilgili kısmını oylama hakkını beyan etti. Mali Denetim'in hakları üzerinde yapılan bu "hamle" hemen süper güçlerin tepkisini uyandırdı.

Britanya ve Fransa Hükümetleri Sultan'ın fermanlarında belirttikleri haliyle ekselansların tahtta kalmasını, Britanya ve Fransa'nın eşit ölçüde ilgilendiği Mısır'ın genel refahının geliştirilmesini ve ideal düzenin geçmişte ve gelecekte güvenceye alınmasını resmen öngörmektedir. İki Hükümet de, Mısır'da inşa edilmiş düzene tehdit oluşturabilecek dahili veya harici tüm sorun kaynaklarına karşı, ortak çabayla karşı durmak için çözümle yakından ilgilidir ve alenen sunulan resmî niyetlerin teminatından şüphe duymamaktadır, bu bağlamda Hidiv hükümetinin maruz kalabileceği tehlikeleri muhakkak birleşerek önleme eğiliminde olacaktır " (Cromer s. 223).

Bu nota, Mısır'da genel bir öfke uyandırdı ve hatta geçici olarak olsa bile vatanîyunlarla, Âyan'ı bir araya getirdi. 1 Şubat 1882'de Britanya ve Fransa konsolosları Şerif Paşa'ya "Meclisin, İkili Kontrolü kuran kararnameyi ihlal etmeden Bütçe oylaması yapamayacağını ve bu yüzden Meclis tarafından tartışılan yeniliğin Britanya ve Fransa devletlerinin onayı olmaksızın uygulanamayacağını" bildirdi (Cromer s. 223).

Şerif, süper güçlerin notasını kabul etti. Meclis'te Britanya ve Fransa'yla görüşmelerin başlaması teklifini yaptı, fakat Meclis hiddetli bir şekilde, Bütçe oylamasının yabancı güçlerin işi olmadığı cevabını verecekti. Meclisin talebiyle Şerif Paşa kabinesi istifasını sundu. 5 Şubat 1882'de, vatanîyunların baskın olduğu yeni bir kabine oluşturulacaktı. Şerif Paşa hükümetinde savaş bakanı olan Mahmut Sami el-Barudi de yeni başbakan olacaktı. Onun boş bıraktığı koltuğa ise, vatanîyun lideri Arabi Bey atanacaktı.

Mahmut Sami-Arabi Hükümeti (Şubat-Mayıs 1882)

7 Şubat 1882'de yeni hükümet, alelacele iktidara gelerek, Meclis-i Âyan tarafından derlenen ve onun haklarını güvenceye alan Anayasa'yı resmen ilan etti, dolayısıyla İkili Kontrol'e bir son verildi. Fransız Kontrolör De Bligniere bir protesto işareti olarak Mısır'ı gösterişli bir biçimde terk etti. Mahmut Sami- Arabi hükümeti daha da ileri giderek daha demokratik bir Seçim Yasası hazırlamaya başlamış; angaryanın ortadan kaldırılması başta olmak üzere birçok ilerici kanun taslağı hazırlamış ve bir tarım bankası kurarak karma mahkemelerde reforma gitmişti. Kırbacın

kullanılması hükümet tarafından katiyetle yasaklandı ve özellikle yabancı danışman ve uzmanların geniş ölçeklerde karıştığı rüşvet ve zimmetine para geçirme gibi kurumsal sömürü biçimlerine karşı güçlü bir mücadele başlatıldı.

Yeni bir hükümetin oluşturulması Mısır halkı arasında politik bir uyanışı beraberinde getirdi. Ayrıca, önceki hükümet tarafından atanan müdürler (yöneticiler) bölgedeki tüm otoritesini yitirmişti. Aşağı Mısır'da, özellikle Zagazig bölgesinde, tarımsal bir köylü hareketi devinim kazanmaya başlayacaktı. Köylü birlikleri toprak sahiplerinin mülklerine saldırıp yağmalıyordu. Zagazig'deki halka katılan ajitatör vatanîyunlar onlara, toprak beylerinin elinde bulunan arazilerin fellahların hakkı olduğunu anlatıyordu. Her yerdeki köylüler öşür borçlarının silinmesini ve ipotekli toprakların geri verilmesini talep ediyordu. Bunun yanı sıra, kamu borcunun da tasfiye edilmesini, vergilerin azaltılmasını ve mukabele kanununun yenilenmesini istiyorlardı.

Köylü hareketinin gelişimi, vatanîyunlarla birlikte ulusal kabineye katılmış birçok liberal toprak sahibine doğru yöneldi. Ayrıca Mayıs 1882'de, Ulusal Parti lideri Sultan Paşa, Britanya Konsolosu'na "Şerif Paşa'nın düşürülmesinde Meclis, Arabi'nin baskısına maruz kaldı ve izlenen rotada ısrarcı olan birçok vekil aldatıldığını düşünüyor ve yönetimin düşürülmesinden kaygı duyuyorlar" diye bildirimde bulunmuştu (L. Cromer, s. 265)"

Hükümet ve Hidiv Arasındaki Çatışma

Tarımsal köylü hareketinin gelişimi, daha işin başında Sami-Arabi hükümetine karşı düşmanca bir tavır geliştiren feodal sınıfın bir kısmını harekete geçirdi. Bu gruplar Hidiv'in ve danışmanlar grubunun yardımına koştu. "Çerkez" subaylar, feodal karşı tepkinin şok müfrezeleri olarak, Arabi ve arkadaşlarına karşı terörist bir komplo için görevlendirildi. 11 Nisan 1882'de komplo gün yüzüne çıkarıldığında, 50 kadar "Çerkez" subay ve eski Savaş Bakanı Osman Rıfkı askerî bir mahkemede yargılanacaktı. Fakat verilen ceza oldukça hafifti, komplocuların rütbeleri düşürülmüş ve Sudan'a sürgüne gönderilmişlerdi. Esas komplocular olan Hidiv Tevfik ve Şerif Paşa mahkemeye dahi çağrılmadı. Hal böyleyken, Fransa ve Britanya konsoloslarının tavsiyesi üzerine, Hidiv 9 Mayıs 1882'de sürgünün yönünü Kahire'den, Mısır'ın diğer bölgelerine doğru değiştirdi. Bu, vatanîyunlara ve hükümete karşı açıkça bir meydan

okumaydı ve onlar da bunu aleni mücadele için bir işaret olarak kabul edeceklerdi.

Vatanîyunlar, Hidiv'i gönderme kararı aldılar. Buna göre, Meclis-i Âyan'ı 13 Mayıs'ta toplantıya çağırdılar. Arabi, Tevfik'in yönetimden uzaklaştırılmasını ve Mehmet Ali hanedanına bir son vermeyi talep edecekti. Fakat Meclis bu talep karşısında tereddüde düşecekti. Delegeler Hidiv'in tarafını tutuyorlardı, fakat Arabi Mısır'ın gerçek yöneticisiydi ve Âyan, askerden çekindiği için Hidiv'i açıkça desteklemeye cüret edemiyordu. Bu yüzden, bir aracı rolüne bürünerek Hidiv'le vatanîyunlar arasında bir uzlaşı arayışına giriştiler. Hidiv ise Meclis'in toplantıya çağrılmasını illegal olarak addetti ve acilen dağılması talebinde bulundu. Mahmut Sami bunu protesto etmek için istifasını verdi. Bu tam olarak, Hidiv'in ve onun arkasında duran Britanya'nın uğruna çaba sarf ettiği şeydi. Fakat beklenmedik bir şekilde kendilerini oldukça zor bir durumun içinde bulacaklardı. Hidiv'in vekillerinden hiçbiri, ordu hâlâ vatanîyunların elindeyken, hükümet kurmaya cüret edemiyordu. Vatanîyunlar, Meclis-i Âyan talepte bulunmadıkça geri çekilmeyeceklerini açıklayacaktı ve Meclis de böylesi bir talepte bulunmaktan çekiniyordu. 16 Mayıs'ta Hidiv, Mahmut Sami'yi görevde tutmaya razı etti.

10 Mayıs 1882'de bir İngiliz-Fransız filosu İskenderiye'ye vardı ve bir önceki gün, 19 Mayıs'ta Britanya Konsolosu Malet "Hidiv'e mevcut yönetimi kovmak ve Şerif Paşa ya da aynı güveni veren herhangi bir kişi altında yeni bir kabine oluşturmak için filonun varışının yarattığı bu uygun andan yararlanması tavsiyesinde bulunacağı" talimatlarını aldı (L Cromer s. 271).

25 Mayıs 1882'de Britanya ve Fransa Hidiv'den resmî olarak: (1) Arabi Paşa'nın Mısır'dan geçici olarak ayrılmasını; (2) Ali Fehmi Paşa ve Abdul Al'ın çekilmesini; (3) Mahmut Sami el-Barudi yönetiminin istifasını talep etti. Hidiv bu ültimatomu kabul etti ve kabinenin azledildiğini duyurdu. Bu duyurudan haberi olan İskenderiye garnizonundaki subaylar 27 Mayıs'ta Hidiv'e "Arabi Paşa'nın çekilmesini onaylamayacaklarını ve Ekselanslarına düşünmesi için 12 saat mühlet tanıdıklarını ve aksi halde kamu sükunetinden daha fazla sorumlu olmayacaklarını" belirten bir telgraf çektiler. (L Cromer s. 276) Bu, açıkça bir isyan tehdidiydi.

Korkudan muzdarip olan Hidiv Sultan Paşa'nın arabuluculuğuna müracaat etti. 27 Mayıs günü Kahire'deki bir toplantıda, Sultan Paşa vatanîyunlara itaat çağrısı yaptı. Onlar da cevaben, açıkça yabancı güçlerle onların bir vekili gibi işbirliği yapan vatan haini Hidiv'in azledil-

mesi talebinde bulundular. "Hidiv'e düşen tek şey, diğer herhangi bir yabancı gibi, bavulu toplayıp Shepherd Otel'inin yolunu tutmaktır" demişti Dışişleri Bakanı Mustafa Fehmi. Mısır'ı baştan başa bir gösteri ve toplantı dalgası sardı. Göstericiler Hidiv'in gitmesini ve Arabi ve diğer vatanîyun bakanlarının eski görevlerinin verilmesini istiyordu.

Acizliğinden ötürü bir kez daha ikna olan Hidiv pes etti, fakat bakan olarak yalnızca Arabi'yi göreve getirdi. Arabi Mısır'ın yegane ve mutlak yöneticisi oldu. Batılı güçler ve Hidiv bir kez daha yenilmişti. Üstelik şimdi bir açmaza girmişlerdi. 30 Mayıs'ta Fransa, Mısır meselesini tartışmak için uluslararası bir konferans çağrısında bulundu. Britanya, Osmanlı müdahalesi planına geri döndü ve Fransa'nın haberi olmadan Hidiv'e, Padişah'ın yardımına müracaat etmesi tavsiyesinde bulundu.

Derviş'in Görevi

Hidiv'in isteği üzerine Türk Padişahı, elçileri Derviş Paşa ve Şeyh es Said'i, Hidiv ve Arabi arasındaki anlaşmazlığı bir uzlaşı ruhuyla çözmeleri için Kahire'ye gönderdi. 7 Haziran 1882'de Mısır'a varan iki elçiye de hemen rüşvet teklif edildi. Hidiv onlara birkaç bin pound para verdi ve Britanya da, Derviş'in küçük mülkünü inanılmaz bir fiyatla satın aldı. Bunun üzerine Derviş, Arabi'ye, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde, yüksek bir kademede görevlendirilme sözüyle İstanbul'a gitmesi tavsiyesinde bulundu. Fakat Arabi'nin cevabı: "Ben iktidar için çaba sarf edemem. İçinde bulunduğum makamı ben zorla almadım. Halk, bana bu sorumluluğu yükledi ve ben de bu halkın yanında olmalı ve onların şikayetlerini can kulağıyla dinlemeliyim" oldu. Böylece, Derviş'in görevi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

İskenderiye'deki Karışıklıklar

Mayıs olaylarından birkaç gün sonra, Britanya Konsolosu Malet, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında her an patlak verecek çatışmalardan ötürü uyarıda bulunuyor; böyle bir durumda dış müdahalenin kaçınılmaz olacağını belirtiyordu. Bu ipucu Hidiv Tevfik tarafından doğrudan algılanacak ve bundan ötürü İskenderiye'deki durum provoke edip silahlı müdahaleyi hızlandıracaktı.

Karışıklık yaratmak oldukça kolay bir işti. Mısırlıların, İskenderiye'deki Avrupalı nüfusun "toplamını" oluşturan yabancı tefecilerden, fırsatçılardan ve kompradorlardan nefret ettiği biliniyordu.

Yabancı savaş gemilerinin gelişi de bu nefreti derinleştirmişti. Atmosfer oldukça gergindi ve ufacık bir kavga şehirde çıkacak olan çatışmalar için yeterliydi.

11 Haziran 1882'de, Britanya Konsolosluğu'nda uşak olarak çalışan bir Maltalı, Arap bir arabacı tutmuş ve bir bara doğru yola çıkmıştı oraya vardıklarında arabacı ücret talep etmişti. Maltalı ise ödeme yapmak yerine ona kötü davranmış ve bu yüzden çıkan kavgada Maltalı, Arap'ı öldürmüştü. Bir takım şüpheli görünümlü Avrupalı, Maltalının etrafını çevirmiş ve çevrede toplanan hararetli Arap kalabalığına ateş açmıştı. Bir sonraki adım Hidiv tarafından, civar çöllerden karışıklıklara katılmaları için özellikle getirilen bedevilerin varışıydı. İskenderiye'ye girişleri oldukça iyi zamanlandı. Sonrasında bütün şehir, 50 Avrupalı ve 140 Mısırlının öldüğü bir savaş alanına dönecekti.

Fakat Arabi, birden patlayan ve provokasyona mahal veren karışıklıkları engellemeyi ve azmettiricileri müdahale bahanesinden mahrum bırakmayı başaracaktı. İskenderiye'deki sorundan sonra, Mısır içindeki güçlerin ayrışması daha net betimlenecekti. 13 Haziran'da Hidiv Tevfik, Britanya donanması eşliğinde devrimci Kahire'den İskenderiye'ye geçti. Mısır'ın en önde gelen gerici devlet adamları Nubar, Riaz, Şerif ve Sultan da onunla beraber gitti. Britanya Konsolosu Malet, Türk elçisi Derviş Paşa ve Mısır feodal-bürokratik soylu sınıfının birçok temsilcisi, 20 Haziran 1882'de doğrudan Hidiv'e karşı sorumlu, Ragıp Paşa başkanlığında bir hükümetin oluşturulduğu İskenderiye kentine geldi. Bu zaman zarfında, İskenderiye İngiliz-Hidivci gruplaşmanın merkezi haline geldi. Kahire'de ise iktidar vatanîyunların ve hâlâ Hidiv'in Savaş Bakanı olarak görünen Arabi'nin ellerindeydi.

Binlerce yabancı, halkın gazabından korktuğu için Mısır'ı terk etmeye başladı. Onları yerel toprak sahipleri ve tefeciler izleyecekti. Haziran sonunda, Kahire'deki Britanya temsilcisi, Avrupalıların, Türklerin ve "onurlu Arapların" kitleler halinde göçünü rapor etmişti. Arabi'nin bu durumla ilgili yegane tepkisi, ülkeyi kendi rızalarıyla terk etmiş Mısırlı göçmenlerin mallarını kamulaştırma emri oldu.

İstanbul Konferansı

1882 yazında, Britanya müdahalesi tehdidi, Mısır ufkunda her zaman olduğundan daha büyük görünüyordu. Fransız Millet Meclisi, Jules Ferry'nin kolonyal politikasını ifşa etmişti ve Ocak 1882'de,

Freycinet başkanlığındaki yeni Fransız Hükümeti ortak bir İngiliz-Fransız müdahalesi planlarını reddetti. Bu tam da Britanya diplomasisinin beklediği adımdı. Üçlü Müttefikle karşı karşıya kalınca, Fransa, Mısır yüzünden Britanya ile ilişkilerini kötüleştirmeyi göze alamazdı. Fakat aynı zamanda en son istediği şey de Britanya'nın Mısır'ı tek başına elinde tutmasıydı.

De Freycinet tek çıkış yolu olarak Mısır Meselesi üzerine bir konferans toplamayı gördü. Mevcut şartlar altında, en iyi seçeneğin Mısır'ın bağımsızlığını muhafaza etmesi ve Britanya'nın avucuna düşmekten sakınılması olduğuna kanaat getirmişti. Hatta Arabi'yi desteklemeye bile hazırdı. Freycinet'in de fark ettiği gibi konferans kördüğüm olmuş meseleleri çözecek ve Britanya müdahalesini engelleyecekti.

Süper güçler Fransa'nın bu öncülüğüne arka çıktı. Mısır Meselesi Konferansı 23 Haziran 1882 günü İstanbul'da toplandı. Konferansa, Rusya, Avusturya, Almanya, Britanya, Fransa ve İtalya katıldı. Türkiye konferansa, egemenlik haklarını ihlal ediyor gerekçesiyle katılmayı reddetti.

Fransa'nın önerisiyle, konferansa katılan süper güçler "Mısır'da herhangi bir bölgesel kazanç gütmeyecek, olağanüstü ayrıcalıklar tanıyan imtiyazlar ve kendi vatandaşları için ticari avantajlar talep etmeyecekti". Konferans devam ederken alınan bir diğer karar da, Batılı güçlerin, Mısır'da tek taraflı herhangi bir eylemden kaçınması gerektiğiydi. Fakat Britanya temsilcisi Lord Dufferin bu önergeye çekince koydu ve "Zorlayıcı bir sebep olmaksızın" ifadesini ekletti. Bu hüküm konferans kararlarını boşa çıkarmaya yetti.

Britanya'nın tek yapması gereken zorlayıcı bir sebep yaratmak ve Batılı güçleri bir oldubittiyle yüz yüze bırakmaktı.

İskenderiye Bombardımanı

İskenderiye kıyı tahkimatları üzerine çıkan anlaşmazlık zorlayıcı bir sebep olarak kullanıldı. Mehmet Ali zamanında yapılan tahkimatlar tamamıyla kullanım dışıydı ve özellikle Britanya donanmasına ait savaş gemileri olmak üzere savunma amaçlıydı. Fakat oldukça kötü durumdaydılar. Yabancı donanmaların İskenderiye'ye varmasından sonra, Mısırlılar, Arabi'nin emriyle kıyı şeridini onarmaya başladı. Britanya'dan gelen bir talep üzerine Babıali tüm tahkimatlardaki

onarım işinin durdurulmasını emretti. Fakat Temmuz'da onarım işi devam etti ve İngiltere bunu hemen bir müdahale bahanesi olarak kullandı.

6 Temmuz 1882'de, Mısır'daki Britanya donanmasını komuta eden Amiral Seymour, İskenderiye garnizonu komutanına tahkimat işlerini durdurması için bir ültimatom verdi. Mısırlılar, bir dış tehdit durumunda, sınırlarını koruma ve kendi bölgelerinde istedikleri inşa faaliyetine girişme hakkına sahip oldukları cevabını verdi. Gönderilen cevapta, Mısırlıların yalnızca onarım işleri yürüttüklerinin ve yeni tahkimatlar, bataryalar gibi şeyler inşa etmeyeceklerinin altı çizildi. 10 Temmuz 1882'de Amiral Seymour, Mısır kıyı tahkimatlarının 24 saat içinde teslim edilmesi çağrısında bulunan ikinci bir ültimatom gönderdi. Tereddütsüz bir ret cevabı alınca da askerî operasyonu başlattı. 11 Temmuz 1882'de Britanya gemileri İskenderiye'yi bombalamaya başladı ve kenti bir harabe yığınına çevirdi.

Britanya parlamento üyesi Richards, Amiral Seymour'un eylemini şöyle karakterize ediyordu: "Evimin etrafında aleni kötü niyetle dolanan bir adama rastladım. Kilitleri ve sürgüleri telaşla hallettim ve pencerelerimi sağlamlaştırdım. O, bunun kendisi için bir hakaret ve tehdit olduğunu söyledi ve gelip kapımı yumruklamaya başladı ve yaptıklarını meşru müdafaa olarak addetti" (Theodore Rothstein, Mısır'ın Yıkılışı, Londra, 1910 s. 214-215). 12 Temmuz 1882'de Arabi, birliklerine yanmakta olan şehirden geri çekilme emri verdi. İskenderiye'de yaşayan binlerce insan da onlarla birlikte ayrılacaktı kentten. Dört gün sonra, Britanya çıkarma birlikleri ıssız kenti ele geçirdi.

1882 İngiliz-Mısır Savaşı

İskenderiye'nin bombalanması 1882 yıllındaki İngiliz-Mısır savaşının başlangıcını da işaret ediyordu. 27 Temmuz'da Avam Kamarası Mısır seferi için gerekli krediyi oyladı. Britanya sefir birliklerinin komutası Sir Garnet Wolseley'e tevdi edilmişti. Yüzlerini Britanya'ya dönen Hidiv ve görevlileri İskenderiye'de kalmış, Seymour'dan tam zamanında uyarı aldıkları için, villa ve saraylarında oturarak bombardımanın bitmesini beklemişti.

Hidiv, İskenderiye'den çekildikten sonra, Britanya'ya karşı askerî faaliyetlerini hemen durdurması için Arabi'ye emretti. Arabi bu emri dinlemedi ve Mısır halkına "Mısır ve İngiltere arasında uzlaşmaz bir savaş baş

göstermiştir ve vatana ihaneti kanıtlananlar ... harp yasalarına göre en şiddetli cezalara çarptırılacaktır" duyurusunu yaptı (L. Cromer s. 300)

22 Temmuz'da Hidiv, Arabi'yi kanun kaçağı ilan etti ve Savaş Bakanlığı görevinden resmî olarak kovdu. Karşılığında Arabi de Hidiv'i vatan hainliğiyle suçladı. "Hidiv İngilizlere yakın duruyor, söylediği her şey onların çıkarına hizmet ediyor. Böylece ülkesinin ve halkının çıkarlarını kurban etmekten imtina etmiyor. Bizse yaşadığımız müddetçe halktan vazgeçmeyeceğiz " demişti 25 Temmuz 1882'deki bir hitabında.

Arabi daha fazla beklemeden bir savunma örgütlemeye koyuldu. Binlerce köylü ve kentli orduya gönüllü olarak yazılmak için sıraya girdi. Fellahlar ellerindeki kıt birikimleri son derece iyi niyetle bağışladılar, bu sayede Arabi bütün gönüllülere yeterince silah sağlayabilecekti. Arabi sonbahar itibariyle en az 100.000 silahlı eğitimli adama ulaşmayı umuyordu.

Vatanîyunların hain olarak addettiği, İskenderiye'de kalan Ragıp Paşa Hükümeti'nin yerine, Kahire'de devrimci iktidarın yeni idari birimleri, Olağanüstü Hal Kurulu ve Askerî Kurul, oluşturuldu. Askerî Kurul vatanîyun general ve subaylarından oluşuyordu. Olağanüstü Hal Kurulu ise kısmen vatanîyunlardan ve kısmen de Ulemadan, Kahire'de kalan şeyhler ve ayandan oluşuyordu. İkinci kısım Arabi ve Hidiv arasında gidip geliyordu. Hatta daha sonraları içlerinden bazıları, ulusal ordunun geri kalanını demoralize ederek İskenderiye'ye kaçtı. Arabi, hainlere devrimci şiddeti uygulayacaktı. Hidiv'in gizli servisiyle bağlantısı olduğu ortaya çıkarılan 1000 kadar Kahire ileri geleni tutuklandı.

Mısır'da savaş halinin yaygınlaşması süper güçleri memnuniyetsiz kılmıştı. Rusya, bir protesto işareti olarak, delegelerini İstanbul Konferansından geri çağırdı. Almanya ve Avusturya, Britanya'nın, Avrupa'dan gönderilen talimatlarla değil de kendi başına risk üstlenip eyleme girişme özgürlüğünü onaylıyordu. Fransa'nın görüşlerinde de bir birlik yoktu. Afrika'daki Fransız kolonyal genişlemesinin avukatı olan Gambetta, Britanya'yla ortak müdahale için ısrarda bulunuyordu. Almanya'ya karşı intikam hazırlıklarını Fransa'nın dış politikasının temel amacı olarak düşünen Clemenceau ise Mısır macerasına katılmaktan yana değildi. De Freycinet ara bir duruş sergiledi. Fransız birliklerinin Mısır'a gönderilmesini fakat askerlerin görevlerinin yalnızca Süveyş Kanalı'nı korumakla sınırlandırılmasını teklif ediyordu. Oysa Millet Meclisi, Mısır seferi için gerekli kredilerin oylanmasını reddetti ve Freycinet 29 Temmuz 1882'de istifa etti. Freycinet'in yerine Başbakan

olarak geçen Duclerc, Clemenceau'nun Mısır Meselesine katılma konusundaki itirazını paylaşıyor ve esasında Britanya'nın eylem serbestisini onaylıyordu.

İstanbul Konferansı'na katılan süper güçler yine de Britanya müdahalesini engellemek için Türklerin olaya dahil edilmesi kararına vardılar. 6 Temmuz 1882 gibi erken bir tarihte Sultan'a, Mısır'a belirli koşullar altında (statükoyu muhafaza etmek, Mısır'ın içişlerine karışmamak ve işi üç ayla sınırlandırmak) askerî birlikler göndermesi tavsiyesinde bulundular. Sultan 20 Temmuz'da bu şartlara razı oldu ve uluslararası konferansa kendi temsilcilerini gönderdi. 26 Temmuz'da Türkiye, Mısır'a askerî birlik göndermek için hazır olduğunu duyuracaktı. Britanya, Türkiye'yle işbirliğini kabul ederse, başladığı faaliyetlere devam edeceği cevabını gönderdi. Aslında Britanya Türkiye'yle işbirliğinden kaçınmak için her şeyi yapmıştı. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Lord Dufferin bir buçuk ay içinde bir İngiliz-Türk Askerî Anlaşması haberini sızdırdı. Ancak 13 Eylül 1882'de, Britanya'nın zaferiyle ve Kahire'nin ele geçirilmesiyle sonuçlanacak Tel-El-Kebir savaşının olduğu gün, Granville (Britanya Dışişleri Sekreteri) Dufferin'e, İngiliz-Türk Askerî Anlaşması'nın imzalanması onayını verdi. Fakat daha sonra, Lord Dufferin'e "herhangi bir acil durumun kalmadığını, Ekselanslarının ve Sultan'ın artık Mısır'a asker göndermeye gerek kalmadığını düşündüğünü " belirten bir telgraf gönderdi (L Cromer s. 320). Sonrasında İngiliz-Türk görüşmeleri koptu ve Türklerin müdahalesi de gerçekleşmedi. Bundan tam bir ay önce, süper güçler İstanbul Konferansı'nın, Britanya müdahalesini engellemekte etkisiz olduğuna ve bu yüzden de bir faydasının olmadığına inanmış ve Konferansı 14 Ağustos 1882 günü sonlandırma kararı aldı. Dolayısıyla Britanya diplomasisi müdahalenin yalnızca kendi birlikleri tarafından yürütülmesini sağladı ve Mısır'ı tek başına işgal etti.

Peki askerî kanatta ne olmuştu? İngilizler, Mısır'a kuzeyden Akdeniz yönünde ve doğudan Süveyş Kanalı boyunca saldırabilirdi. Kuzey rotası bataklıklarla engellenmişti ve bataklıklar arasındaki geçitlerde Arabi oldukça güçlü savunma hatları kurmuştu. İngilizlerin Kafr-El-Davar (İskenderiye yakınlarında bir kent) boyunca yaptığı bir yarma hareketi başarısız olacaktı.

Mısır doğu sınırlarının içinde bulunduğu savunma hali daha az elverişliydi. Britanya kuvvetlerinin Süveyş Kanalı Bölgesi'nde karaya çıkacakları ve bunun da Batılı güçler ve Türkiye tarafından benimsenen kanalın tarafsızlığı ilkesini ihlal anlamına geleceği bir gerçekti. Bunu

yanı sıra, İngilizler çölü geçmek zorunda kalacaklardı. Fakat Mısırlılar en iyi birliklerini Delta'da topladılar. Mısır ordusunun sağ kanadını korumak için Kurmay Başkanı Mahmut Fehmi, Süveyş Kanalını faaliyet dışı bırakmayı ve temiz su kanallarını kesmeyi teklif etti. Bu iki önlem Mısır'ın doğu sınırlarını güvenceye alacak ve Mısırlıların düşmanlarına karşı uzun süre direnebilmesini mümkün kılacaktı. Süveyş Kanalı Başmühendisi Ferdinand de Lesseps, Mahmut Fehmi'nin planına itiraz edecekti. Şirketin kârından endişe duyduğu için, Kanalın düzenli bir şeklide işlemesinde ısrar ediyordu. Arabi'ye, İngilizlerin Kanal bölgesinden karaya çıkmalarına izin vermeyeceği şeref sözünü verdi ve Arabi de, de Leseeps'e güvenerek, Mahmut Fehmi'nin üzerinde düşünüp taşındığı önlemlerini iptal etti. Bu kararla Arabi, ölümcül bir politik ve askerî hata yapmıştı.

Oysa Wolseley doğudan saldırdı ve bu sayede Akdeniz'deki Mısır tahkimat hatlarını devre dışı bıraktı. 2 Ağustos'ta İngilizler tek bir kurşun dahi atmadan Süveyş'i ele geçirdiler. Aynı zamanda Ağustos başlarında, Arabi'yi ana saldırı noktasından uzaklaştırmak için, İskenderiye yakınlarında bir karışıklık çıkardılar. De Lesseps'in sözüne rağmen İngilizler 20 Ağustos'ta birliklerini Port-Said ve İsmailiye'ye çıkaracaktı. Nil vadisi, Mısır ordusunun en kötü birimlerinin konuşlandığı doğuya doğru uzanıyordu. Bu birliklerin çoğunluğu az eğitimli askerlerden ve düzensiz bedevi topluluklarından oluşuyordu. Britanya saldırısı başladığında, bedevi ordusu, İngilizlerin talimatıyla onların bölgesine nüfuz eden ve birçok şeyhi rüşvetle aldatan Sultan Paşa tarafından zaten mahvedilmişti. Saldıran tarafın kesin saldırı için hazırlıkları üç hafta sürdü. 13 Eylül 1882'de bir gece yürüyüşünün ardından, beklenmedik bir şekilde Tel el-Kebir'deki Mısır safl arına saldırdılar. Her şey yirmi otuz dakika içinde gerçekleşti. Bedeviler hiçbir direniş göstermeden topuklamıştı. Arabi, dağılan birlikleri toparlamak ve bedevileri çarpışma yerine geri çağırmak için aceleyle savaş alanına yetişti. Fakat bedevi şeyhleri onu taş atarak karşıladılar.

İkna çabalarının yarasız olduğunu anlayınca Arabi, mücadeleyi sürdürmek ve Kahire'yi güçlendirmek için ısrarcı olduğu Olağanüstü Hal Kurulu'nun bir toplantısından hemen sonra şehri terk etti. Oysa Abdul Al, Abdullah Nedim ve Kahire civarındaki bölgelere saldırıya geçmeyi öneren Mahmut Sami de onun arkasında durmuştu. Olağanüstü Hal Kurulu'ndaki toprak sahipleri teslim olma yönünde oy kullandı ve Arabi kurulun kararına uyarak ikinci hatasını yaptı. En iyi birimleri kuzeyde

konuşlanmış olan Mısır ulusal ordusu hâlâ sağlamdı. Düşman yalnızca İskenderiye ve Süveyş Kanalı Bölgesi'ni ele geçirmişti, geri kalan kısımlar hâlâ Mısırlıların elindeydi. Direniş gayet mümkündü, fakat hiç kimse de böyle bir öneride bulunmadı. Mısır ordusu, Britanya silahlarıyla değil; bedevi şeyhlerinin ve Kahire seçkinlerinin ihanetiyle, ayrıca böylesi kritik bir anda diktatoryal davranma cesareti gösterememesi ve yüzünü düşmana dönmüş Olağanüstü Hal Kurulu'nu feshedememesi yüzünden Arabi Paşa'nın bizzat kendi tereddüdüyle yenilgiye uğramıştı.

Gericiliğin Zaferi

14 Eylül akşamında İngiliz-Hint süvarileri Kahire'ye iyice yaklaştı ve Arabi de sonunda İngilizlere teslim oldu. Kafr El-Davar, Ebu Hur ve Dimyat'taki birlikler de silahlarını bırakacaktı. 24 Eylül 1882'de Hidiv Tevfik ve "bakanları" başkente geldi. Tutuklu karşı-devrimciler serbest bırakıldı ve gericiler zaferlerini kutlamaya başladılar.

İşgalciler, Mısır ordusunu silahsızlandırıp terhis ettiler. Direniş gösterecek birimlerin üzerine cezalandırıcı birlikler gönderildi. Üstelik Mısır halkına 9.000.000 £'luk bir tazminat kabul ettirilecekti. İstanbul Büyükelçisi Lord Dufferin, bağımsızlık mücadelesinde yer alanların cezalandırılması işlemini yönetmek için Kahire'ye geldi. Aralık 1882'de Arabi ve yardımcıları ölüm cezasına çarptırıldı, fakat Arabi'nin infazının yeni bir isyan doğurabileceğini fark eden Dufferin bunu ebedi bir Seylan sürgününe çevirdi. İsyanın altı lideri de Arabi'yle birlikte gönderildi. Çok sayıda vatanîyun Mısır'dan kovuldu. Asilerin çoğu suçlu olarak alındı ve İngiliz sorgucularca işkenceye tabi tutuldu. Askerî mahkeme çoğunu hapse mahkum etti ve uzak vahalara sürgüne yolladı.

Lord Dufferin raporunda esaret altındaki halkın ihtiyacı olan şeyin bir anayasal düzen değil, demir bir yumruk olduğunu yazacaktı. Bu ilke gereğince Lord Dufferin, Mısır'da kolonyal bir despotik rejim ve keyfi bir yönetim inşa etti. Britanya'nın 1883'te, Mısır'ın mutlak yöneticisi olarak atadığı Binbaşı Baring (Lord Cromer) ise bu rejimin önemli bir temsilciydi.

BÖLÜM XVIII

Britanya Yönetimi Altında Mısır (1882-1914)

Britanya İşgalinin Süresi Meselesi

İngilizler Kahire'ye girdikten birkaç gün sonra, Fransa Başbakanı Duclerc, Britanya Dışişleri Bakanı Granville'e hükümetin Mısır ile ilgili niyetini sordu. Granville, bu işgalin geçici olduğu ve Mısır'daki meseleler hallolur hallolmaz sonlanacağı cevabını verecekti. Aynı şekilde Britanya devlet adamları da birliklerinin Mısır'dan, düzen sağlanır sağlanmaz çıkacağına dair kamuoyuna sık sık açıklama yapıyordu. Başbakan Gladstone 1884'te, Avam Kamarası'nda yaptığı söz konusu açıklamalardan birinde, Britanya birliklerinin Mısır'dan çekilmesinin bir gurur meselesi olduğunu belirtti.

Britanya, Mısır'ı ciddi bir uluslararası krize nedenolacak şekilde ilhak etmemişti. Fransa'nın böylesi bir ilhaka karşı geleceğinin ve Rusya'nın da onu destekleyeceğinin farkındaydı. Aynı şekilde Türkiye'nin de bu işgale karşı çıkacağı aşikârdı, fakat doğrusunu söylemek gerekirse, Fransa ve Rusya Mısır meselesine dahil olmasaydı, Britanya'nın Türkiye'yi çok da önemseyeceği söylenemezdi.

1884'te Fransa, Granville'den Britanya birliklerinin Mısır'dan geri çekilmesini talep etti. Britanya da 1888 başlarında bu eylemi zaten gerçekleştireceği sözünü verdi. 1885'te Fransa'nın da baskısıyla, Britanya, askerlerinin Mısır'dan tahliyesi konusunda İstanbul'la görüşmelere başlayacaktı. Fakat Britanya görüşmeleri mümkün olduğunca uzatmış ve Mısır'a biri Türk diğeri İngiliz olmak üzere iki temsilci göndermeyi teklif etmişti. 1887 yılına dek bir İngiliz-Türk anlaşması tasarlanamayacaktı. Britanya anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten sonra üç yıl içinde, bu dönemde Mısır'ın güvenliği için iç veya dış yeni bir tehlike vuku bul-

mazsa, bu ülkeden çekilmeyi taahhüt ediyordu. Bu önkoşul, anlaşmayı olağan dışı bir şekilde riskli kılıyordu. Bu haliyle bile Britanya anlaşmanın, harici ve dâhili bir tehlike durumunda, ülkeyi yeniden ilhak etme garantisini kendisine sağlamasını talep ediyordu. Sultan kati suretle anlaşma taslağına itiraz edecekti.

Peki, süper güçlerin anlaşma taslağına tepkisi neydi? 1882'de, Fransa ve Rusya'ya karşı bir savaş hazırlığında olan Almanya, Üçlü İttifak olarak bilinen ve Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı da arkasına aldığı bir emperyalist blok oluşturmaktaydı. Öte taraftan Alman tehdidi Fransa-Rusya yakınlaşmasını beraberinde getirecekti. Bu durumda Britanya "mükemmel yalnızlık" olarak bilinen politikayı gütmek için, bu iki blok arasında hakemlik rolü oynamayı deniyordu. İki bloğa da katılmadan, Avrupa siyasetinde egemen hale gelebilmek için, hakemlik rolünü sürdürüyordu. Fakat yine de içten içe Üçlü İttifak'ı destekliyordu. Yani Üçlü İttifak'a karşı dostane bir tarafsızlık güdüyorken, Fransız-Rus bloğuna da düşmanca bir tarafsızlık sergiliyordu. Britanya'nın, Fransa'yla arasındaki ilişkilerin temel çerçevesi Afrika'daki anlaşmazlıklar üzerinden belirleniyordu, aynı şekilde Rusya'yla aralarındaki ilişki ise genel olarak Orta Doğu'daki çelişkiler temelinde çiziliyordu. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Britanya'yı minnettar kılarak Mısır işgalini onayladılar. Diğer yandan, Fransa ve Rusya padişaha arka çıkıp, Britanya birliklerinin Mısır'dan tahliye edilmesini talep etti. Bu şartlar altında padişah Britanya planlarını reddedecekti. Nihayetinde hiçbir şekilde bir anlaşmaya varılamadı ve Britanya ordusu Mısır'da kalmaya devam etti. Üstelik Mısır hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak addediliyor ve Britanya bu ülkedeki güçlerini yakın gelecekte tahliye edeceğine dair güvenceler veriyordu. Ocak 1888'de bir Britanya devlet adamı, Fransız diplomat de Laboulaye'a aralarındaki ihtilafın yalnızca Mısır'dan kaynaklandığını ve Fransızların, Britanya'nın Mısır'da sonsuza kadar kalacağına dair yanlış bir düşünceye sahip olduğunu söyleyecek ve İngiltere'de kalıcı bir Mısır işgalini programına dahil etmiş tek bir politikacının dahi olmadığını da ekleyecekti. Britanya'nın ülkeden ayrılma niyetinin olduğunu ve bunun ancak kesin bir düzen sağlanmasından sonra mümkün olabileceği ifade ediliyordu.

Bu şekilde Britanya, Mısır Meselesi üzerinde diretmeye devam ediyordu. Teknik olarak Mısır'dan çekileceklerini ima ediyorlar fakat pratik olarak da bulundukları yerde kalmaya devam etmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. 1887'den sonra Fransız ve Türk diplomatlar

sürekli olarak Britanya birliklerinin Mısır'dan tahliyesi konusunu tekrarlayıp duracaktı. Britanya ise tüm sözlü ifade biçimlerinde cevaplar veriyor fakat yine de vazgeçmiyordu. Geniş kapsamlı bir değişikliğin meydana geldiği 1904 yılına kadar da böyle devam edecekti.

8 Nisan 1904'te Britanya ve Fransa, İngiliz-Fransız İtilafı'nın başlangıcını işaret eden bir dizi anlaşmaya imza attılar. Bunların arasında Mısır ve Fas üzerine, gizli ve açık maddeler ihtiva eden İngiliz-Fransız Deklarasyonu da bulunmaktaydı. Deklarasyonun açık kısmı: "Britanya Majesteleri'nin Devleti, Mısır'daki politik statüyü değiştirmek gibi bir niyetinin olmadığını açıklamıştır" diyordu (Örneğin Mısır Britanya işgali altında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalacaktır -*V. L.*).

"Fransız Cumhuriyeti Hükümeti de kendi payına, Britanya'nın bu ülkedeki eylemlerini, işgalin zaman sınırını sorgulayarak ya da başka herhangi bir şekilde engellemeyeceğini açıklıyordu"(L. Cromer op cit. Cilt II, s.391). Bu sayede Fransa, Britanya'nın Mısır'daki hareket özgürlüğünü onaylayarak, karşılığında kendisi de Fas'ta aynı serbesti kazanıyordu.

Deklarasyonun gizli maddeleri Britanya'nın Mısır'daki politikalarını değiştirme ihtimalini tasavvur ediyordu, örneğin Mısır'ı farklı biçimlerde ilhak etme ihtimallerini. Bunun yanı sıra, Britanya'nın koşulların zorlaması kaydıyla bunu icra edeceği göstermelik şartı oluşturuldu. Tabiatiyle şartları her zaman kendileri belirleyebiliyordu. 1904'te Mısır'ın işgali üzerine yürütülen İngiliz-Fransız ihtilafı çözülmüştü. Aynı zamanda Mısır'ın Kamu Borçları ve Süveyş Kanalı rejimi anlaşmazlıkları da hallolmuştu.

Süveyş Kanalı Rejimi

Süveyş Kanalı rejimi meselesi yirmi yıldan beri Fransa ve Britanya arasında bir çatışma kaynağıydı. Fransa, Mısır'ın ilhakının Süveyş Kanalı'ndaki denizyolunu tehlikeye atacağı korkusuyla, uluslararası bir kontrol birliği oluşturulmasında ısrar ediyordu. 1885'de onun insiyatifiyle, Süveyş Kanalı'nın serbest kullanımını güvenceye alacak tedbirler üzerinde çalışan uluslararası bir komisyon kurulacaktı. Uzun süren çetin bir mücadelenin ardından komisyon, kanalda serbest dolaşımı sağlayacak bir konvansiyon taslağı hazırladı. Bu sözleşme 29 Ekim 1888'de, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, İspanya, Hollanda ve Türkiye'nin temsilcileri tarafından İstanbul'da imzalandı.

1888 İstanbul Sözleşmesi, "Süveyş Denizcilik Kanalı'nın her zaman, savaşta ve barışta, tüm ticaret ya da savaş gemilerine bandıra ayrımı yapmaksızın açık ve serbest olması" şartını getirmişti. Sözleşmeye göre savaş gemileri Kanal Bölgesi'nde 24 saatten fazla oyalanmayacaktı. Dolayısıyla Britanya donanmasını Süveyş Kanalı sınırlarında tutma fırsatından mahrum kalacaktı. Bunun yanı sıra Sözleşme, yine Britanya'nın çıkarlarını etkileyecek olan, Kanal Bölgesinde tahkimat yapılanmalarını, askerî birlik konuşlandırılmasını ve mühimmat depoları kurulmasını yasaklıyordu.

Britanya Devleti 1888 Sözleşmesi'ne karşı çıktı ve onun pratik uygulamalarını engelleyebilmek için elinden geleni yaptı. Hatta sonunda Sözleşmeyi imzaladığında, imzasını geçersiz kılacak ve Sözleşmeye katılmama anlamına gelebilecek bir çekince formüle etti. Ancak 1904 yılında İngiliz-Fransız ilişkilerindeki genel düzenlemelerden sonra bu çekince kaldırılabildi, Britanya 1888 İstanbul Sözleşmesi'ne gerçekten dahil oldu ve yürürlüğe koyulmasına rıza gösterdi. Uluslararası politik durumda Mısır'ın konumuna dair bu kısa özetten sonra Britanya'nın 1906 yılında Sina Yarımadası'nı işgal ederek Mısır bölgesinin topraklarına kattığını belirtmek gerekir. Bu olay, Babıali kanadından nafile itirazlar yükselmesine neden oldu ve Fransa'nın artık müdahil olmamasından ötürü, Britanya Süveyş Kanalı'nın savunması için bir alan ve yaklaşan dünya savaşında Filistin'e saldırabileceği bir sıçrama tahtası yarattı.

Mısır'ın Mali Durumu Sorunu

20 Eylül 1882'de Britanya birlikleri Kahire'ye girer girmez, Fransa'yı Mısır'ın mali durumundaki İkili Kontrol'ün sona erdiğine dair bilgilendirdi. Mısır üzerinde bütünüyle bir egemenlik kuramadığı için, Fransız mali kontrolörlerin Britanya yetkilileri ile birlikte varlık göstermesine izin vermek istemiyordu. Bunun yerine Fransa'ya Kamu Borçları Komisyonu başkanlığını önerdi. Fransa ise "Fransa'nın asaletinde Kontrol'ün kaldırılmasına denk olarak, kasiyer gibi pozisyonu kabul etmek yoktur" diyerek reddetti (L. Cromer Cilt I, s. 340).

Mısır'ı ele geçirdikten sonra Britanya, burayı kendi sanayisi için bir pamuk merkezine dönüştürmeye başladı. Bunun için, Britanya'nın Mısır'daki masrafları üstlenmekte oldukça gönüllü davrandığı geniş ölçekli sulama kanalı inşaatları gerekliydi. Dahası, Britanya Mısır'a taz-

minat ödemesi için baskıda bulunuyordu (İskenderiye'deki askerî operasyonlar sırasında oluşan zararlar için Britanya'ya yapılacak ödeme). Sonuç olarak, Mısır bütçesini açıksız bir vaziyette dengeleyemiyorlardı. Bu sorunları çözmek için Britanya, temel maddeleri aşağıdaki gibi olan bir finansal tedbir planı oluşturdu;

1) tahsis edilmiş ve edilmemiş gelirin bir kısmının likiditasyonunu öngören yasanın feshi; tahsis edilmiş gelir fazlasının Mısır bütçesine transferi

2) önceki kredilerin ödemesinin kısmi ya da geçici olarak durdurulması

3) Mısır'a yıllık yüzde 3 faizle 9.000.000 £'luk yeni bir kredinin tahsisi

4) devlet ve Hidiv mülklerini satma hakkı

5) Mısır'daki yabancı sakinlerden vergi alma hakkı.

Tabi Britanya'nın bu planı Mısır kreditörlerinin onayı olmaksızın sürdürmesi olanaksızdı. Aynı şekilde Fransa da kati surette bu tedbirlere itiraz etti. Bu yüzden Britanya sonrasında, Mısır Kamu Borçları üzerine Londra'da yapılacak bir konferans teklifinde bulundu. 1884 yılında Temmuzdan Eylüle kadar süren konferansta bir sonuca varılamadı. Fakat Mart 1885'e kadar süren uzun görüşmelerden sonra Fransa, Britanya planlarını, yeni kredilerin uluslararası bir garantisi olması koşuluyla –örneğin Fransa'ya krediler üzerinde kontrol hakkı tanıyarak– kabul edecekti.

18 Mart 1885'te Londra'da, Mısır Kamu Borçları üzerine uluslararası bir sözleşme imzalanacak ve Britanya'nın talepleri karşılanmış olacaktı. Fakat Fransa'nın ısrarı üzerine sözleşmeye şu koşul da eklenecekti: eğer Britanya üç yıl zarfında Mısır'da bütçe denkliği sağlayamazsa, Mısır maliyesinin denetimi uluslararası komisyonun kontrolüne geçecekti. Bu şart Britanya için oldukça tehlike arz eden bir durumdu ve bu yüzden Mısır maliyesini bir düzene sokmak için elinden geleni yapacaktı. Bir kur reformu gerçekleştirmiş (1885); öşür ve haraç toprakları ayrımını kaldırıp vergileri artırmış, devlet yönetimindeki birçok birimi, özellikle kamusal eğitim masraflarını keserek, ekonomikleştirmişlerdi. Böylece dolaylı vergilerin oranı bariz bir şekilde arttı. 1888 itibariyle sonuç, Britanya'nın Mısır bütçesini ayarlamış ve Fransa'yı Mısır'ın mali meselelerine müdahale etmek için bir gerekçeden mahrum bırakmış olduğu yönündeydi.

Britanya Mısır'ın mali durumunu güçlendirerek, 1890'da Kamu Borçlarını tahvile döndürdü ve faiz oranlarını devlet borçları seviyesine indirdi. 1904'te İtilaf anlaşması imzalandığında, Fransa borçların dönüştürülmesine rıza gösterdi ve Mısır gümrük daireleri ve demiryolları üstünde yabancı kontrolünün, borçların ödenmesinde kullanılan gelirlerin tasfiyesi, Mısır bütçesini iki bölüme ayırma pratiğinin askıya alınması, Caisse de la Dette (Kamu Borçları Komisyonu –*çev.*) fonksiyonlarının değiştirilmesi gibi Britanya makamları tarafından alınan tedbirleri destekledi.

1898'de Britanya Mısır Ulusal Bankas'nı kurdu. Fakat ismine rağmen banka ulusal değildi, Mısırlılara ait olmayan özel bir Britanya bankasıydı. Diğer Britanya bankalarının aksine bu bankaya merkez bankası fonksiyonları atfedilmişti. Mısır banknotları basmış ve tüm Mısır hükümetlerinin parasını gözetmişti. Mısır Kamu Borcundan alınan gelirler düzenli bir şekilde kasalarına akmaktaydı. Toplam borç miktarı da 100.000.000 £ seviyesinde sabitlendi. Yabancı kreditörler yılda 4.500.000 £ ödeme alıyordu. Bunun yanında Mısır, Babıali'ye yıllık 600.000-700.000 £ arası haraç ödüyordu. Bu haraç da Türklerin kredileri için bir teminat oluşturuyor ve Avrupalı tefecilerin cebine gidiyordu. Mısır yabancı bankerlere toplamda, ilkin bütçenin yüzde 50'sine sonradan da 30'una tekabül eden yıllık 5.000.000£'un üzerinde ödeme yapıyordu.

Britanya'nın Mısır'daki İktisadi Politikası

Mısır'da, Britanya bankaları ve onların temsilcileri tarafından sürdürülen iktisadi politika, Britanya finans kapitalinin (mali sermaye) bir yandan Mısır'ı tefecilik araçlarıyla bütünüyle sömürmek, diğer yandan da kendi sanayisi için bir pamuk üssüne dönüştürmek için attığı adımları yansıtıyordu. Bu durum, ekonomik önlemlerde ve ayrıca Britanya işgali süresince yabancı sermaye yatırımlarının sergilediği eğilimlerde gözlemlenebilir.

Süveyş Kanalı Şirketi'ninkiler yeni sermaye yatırımları işgal'in ilk yıllarında görece düşüktü. 1883-1897 arasında 6.600.000£ civarındaydı. Fakat sonra keskin bir artış gösterecekti. 1907 ekonomik krizini önceleyen 1897-1907 finansal patlaması esnasında Mısır'daki yabancı sermaye yatırımları 73.500.000£ gibi muazzam bir rakama ulaşacaktı. Krizden sonra ise yeniden azalacak ve 1907-14 arasında 13.000.000£ civarına inecekti.

Sanayi yatırımlarının oranı öte yandan, önemsiz sayılabilecek ölçüdeydi. 1883-97 arasında toplam yatırımın yüzde 29'u civarındaydı ve patlama yıllarında ise (1897-1907) daha da azalarak 9,3 oldu. Peki, bu muazzam miktarlardaki yabancı sermaye nereye harcanmıştı? Temel olarak ticarete, bankalara, mortgage bankalarına, arazi şirketlerine ve kamu hizmetlerindeki imtiyazlı girişimlere. 1914 için sunulan hesaplara göre, 210.000.000£'un (Mısır'daki toplam yabancı sermaye yatırımları) 166.300.000'i ya da diğer bir değişle yüzde 79'u üretken olmayan yatırımlara (kamu borcu, ipotek ve bankalar), 26.500.000'i ya da yüzde 12,6'sı ulaşım ve ticarete ve yalnızca 10.500.000'i yani yüzde 5'i sanayi ve inşaata harcandı. Mısır'daki yabancı sermaye aşikar bir biçimde tefeci karakterliydi ve Mısır'ın üretici güçlerinin gelişimini teşvik etmiyordu. Pamuk yetiştiriciliği Mısır ekonomisinde, Britanya kapitalistlerinin ve işgal otoritelerinin ilgilendiği yegâne daldı. İşgal süresince, Mısır'daki bütün yaşam tek bir amaca kilitlenmişti: Britanya sanayisi için ham pamuk üretimi.

Pamuk yetiştirime niyetiyle Britanya otoriteleri geniş çaplı sulama işleri yürütüyordu. 1890-1914 döneminde birçok baraj ve sulama ağı inşa edilmişti, bilhassa 1912'deki eklemelerle 2.300.000.000 metreküp suyu tutma kapasitesindeki eski Aswan Barajı (1902). Bütün yıl sulama sistemi Aşağı Mısır'a ve ayrıca Orta Mısır'a yayıldı. Bunun bir sonucu olarak, ekilmiş toprak miktarı 1877'de 4.472.000 feddandan 1913'te 5.503.000 feddana yükseldi. Pamuk üretimi Britanya sermayesi tarafından hemen hemen tekelleştirilmişti.

Temel pamuk üreticileri Mısırlı fellahlardı. Pamuğun büyük bir bölümü, fellahlar tarafından işlenen küçük arazilere ekiliyordu, fakat toprağın önemsiz bir miktarı onlara aitti. 1914 yılında örneğin, bütün arazilerin yüzde 44'üne tekabül eden 2.397.000 feddan arazi 12.500 toprak beyine aitken, yalnızca 1.954.000 feddan yani yüzde 35,8 arazi (on fedanda kadar toprağın sahibi) 1.491.000 köylünün payına düşüyordu. Köylülerin topraklarını parselleme işlemi aniden ivme kazandı. Yirmi yıl içinde (1894-1913) beş feddandan az toprağa sahip köylü sayısı üçe katlanmıştı. Mısır pamuk plantasyonlarının büyük çoğunluğu doğrudan ya da dolaylı olarak yabancı sermaye tarafından kontrol ediliyordu. 1910'da yabancılar özel mülkiyette bulunan tüm arazilerin yüzde 13'üne denk gelen 700.000 feddan araziye sahipti. Oysa yabancıların kontrolü

altında olan yerler yalnızca kendi mülkleri değildi. Dolaylı olarak, ipotekler aracılığıyla arazilerin yüzde 27'si mortgage bankaları ve şirketler tarafından rehin tutuluyordu.

Sulama sistemi, pamuklu sanayide Britanya egemenliğinin anahtar etmeniydi. Başlıca barajlar ve ana kanallar Mısır halkına masraf edilerek inşa edilmişti fakat İngiliz müfettişler tarafından kontrol ediliyordu. Saçaklanmış perifer kanalları ve arazilere su tedarik eden dar su yolları, ana kanallardan gelen suyu dağıtıyordu. Periferik sulama ağı İngiliz özel sulama şirketleri tarafından yapılmıştı ve kullanımları karşılığında pamuk yetiştiricisi fellahlardan büyük meblağlar alınıyordu. Britanya kontrolünde olan yalnızca toprak ve su değildi, temel pamuk ipliği işleme ve temizleme sanayisi de öyleydi.

Pamuk trenlerle, nehirler ve kanallar boyu da teknelerle ve benzeri yöntemlerle taşınıyordu. Mısır'ın içlerinden İskenderiye'ye pamuk taşıyan buharlı gemi hatları da İngilizlere aitti. Başlıca demiryolları Mısır devletine aitti ama kontrolü yine İngiliz müfettişlerin ellerindeydi. Dahası, Britanya ve bazı Fransız şirketleri perifer için bir dizi dar aralıklı demiryolları inşa ettiler ve pamuğu içlerden ana yollara buradan da İskenderiye'ye aktardılar. Bütün pamuk ticareti de, harici ve dahili, İngilizlerin elindeydi. Mısır'daki bankalarının, iç ve dış ticarete krediler sağlayan pamuk departmanları vardı. Pamuk alımı yerel tüccarlar tarafından yapılıyordu, bunların da tümü ilgili Britanya bankalarının ve ihracat şirketlerinin temsilcileriydiler. Aynı şekilde ihracat işlemlerinin de neredeyse tamamı İngilizlerin kontrolü altındaydı. Mısır'dan Britanya'ya olan taşımacılığı Britanya buharlı gemi hatları gerçekleştiriyordu. İskenderiye pamuk pazarı İngilizlerindi. Diğer bir deyişle pamuk endüstrisinin, ekimden işlenmesine ve ihracına, bütün mekanizmaları İngiliz kapitalistlerin ellerinde yoğunlaşmıştı.

Mısır adeta bir tek ekin ülkesine dönüşmüştü. Pamuk tarlaları 1879'da 495.000 feddandan 1913'te 1.723.000'e çıkmıştı. Bu sürede, ekilebilir alanlardaki önemli genişlemeye rağmen pamuk üretimine ayrılan topraklar yüzde 11,5'ten 22,5'e çıkmıştı. 1910-14 arasında pamuk, toplam tarımsal üretimin yüzde 43'üne ulaştı. İhracatı ise 1884'te 3.500.000 kantardan, 1913'te 7.400.000 kantara çıktı ve Mısır ihracatının yüzde 85'ine tekabül ediyordu. İngiliz yetkililer pamuk ekimini geliştirip diğer tüm tarımsal dalları boğmuştu. 1879-1913 arasında buğdayın oranı yüzde 20,6'dan 16,9'a, arpanınki ise 11,1'den 4,8'e düştü. 20. yüzyıl başlarında Mısır tahıl ve un ithal etmeye başlayacaktı. Ayrıca şeker kamışı ve

keteni de benzer bir süreç bekliyordu. 1883 yılında Mısır'da tütün ekimi yasaklandı ve bu sayede bütün topraklar pamuk ekimine dönüştürüldü. Mısır'ın tütün fabrikaları, Türkiye ve Balkanlardan ithal edilen tütünlerle işletilecekti.

İngiltere, Mısır sanayisinin gelişiminin önünü kesmişti. Pamuk temizleme ve bir ölçüde de madencilik endüstrisi yegane istisnalardı. Pamuğun endüstriyel işlenmesi, liflerin tohumlardan ayrılması, güya ekonominin yararına hemen oracıkta gerçekleştiriliyordu, fakat geriye kalan bütün evreler Brtianya'da yapılıyordu. Dünyadaki en iyi pamuğu yetiştiren ve dünya üretiminde ikinci ya da üçüncü sırada olan Mısır, dahası pamuk diyarı olan Mısır tek bir pamuk fabrikasına sahip değildi ve ürettiği pamuğun tamamını Britanya başta olmak üzere, dışarıya ihraç ediyordu. İşin daha da vahim yanı, pamuk diğer ülkelerde işlendikten sonra Mısır pazarlarına hazır ürünler olarak giriyordu. Mısır tek başına Britanya sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham pamuğun üçte birini karşılıyordu.

Enerji mühendisliği ülkelerin sanayileşmesinde oldukça önemli bir role sahiptir. Mısır'da kömür yatakları yoku ve böyle bir durumda su enerjisi hayati bir öneme sahip oluyordu. Mısır barajları hidroelektirik santralleri inşa etmek için bir dizi fırsat sunuyordu. 1902 yılında eski Aswan Barajında bir enerji istasyonu kurma projesi oluşturuldu, fakat maalesef planlanma aşamasını geçemedi. Mısır'ı esas metropol ülkenin tarımsal ve ham madde sağlayan bir eklentisi gibi tutarak Britanya, Mısır'ın endüstriyel gelişimini kendisi için kârlı olmadığı gerekçesiyle umursamadı.

Mısır'ın Devlet Yapısı (1882-1914)

1882 yılında Mısır bir Britanya sömürgesi haline gelmiş olmasına rağmen 1914'e kadar uluslararası statüsünde herhangi bir değişiklik olmayacaktı. Emperyalistler arasındaki çekişmelerden ötürü Britanya, Mısır'ın ilhak edildiğini duyurmaktan ya da ülke üzerinde bir hamilik kurmaktan imtina ediyordu. Resmî olarak ülke hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görülüyordu ve Britanya sadece "geçici bir işgal gücü" olarak hareket ediyordu.

Hidiv'in başkanlığını yaptığı önceki iktidar organları varlığını sürdürmüş ve hükümetin dizginleri 1892 yılına kadar Tevfik'in elinde olmuştu. Onun ölümünden sonra, yerine Mısır'ı 1914 yılına kadar yönete-

cek olan oğlu II. Abbas Hilmi geçecekti. Hidiv Abbas yönetiminde altı bakanlı bir kabine kuruldu. Hidiv, 1 Mayıs 1883'te iki meclis binası, bir Yasama Konseyi ve bir Meclis-i Umumi inşa ederek anayasayı resmen ilan etti. Yasama Konseyi otuz üyeden oluşuyordu. Bu üyelerin on dördü atanmıştı, diğer on altısı ise İl Meclisleri tarafından seçiliyordu. Meclis-i Umumi'nin ise tüm bakanlar dahil, Yasama Konseyi'nin otuz üyesi ve ayrıca aşırı derecede valıklı kırk altı delegeden oluşan seksen iki üyesi vardı. İki daire de iki yılda bir bir araya gelirdi. Yasama yetkisine sahip değillerdi, yalnızca hükümet tarafından gönderilen hesaplar üzerinde tartışıyorlardı. Üstelik kararlarının bir bağlayıcılığı yoktu. Meclis-i Umumi'nin onayı da yalnızca doğrudan vergilerin takdimi sırasında gerekiyordu. Diğer hiçbir meselede Yasama Konseyi ve Meclis nüfuz sahibi değildi.

Kabine ve Hidiv'in kendisi de aynı durumdaydı. Aslında, herkesin bildiği gibi Mısır'daki iktidar İngiliz idarecinin elindeydi. Bu idarecinin gösterişli bir unvanı yoktu ve adı yalnızca Brtianya temsilcisi, başkonsolosu ya da başvekili olarak geçiyordu fakat gerçek otorite onun ellerindeydi. Britanya işgal ordusu tarafından desteklenerek mutlak iktidarını Mısır üzerinde kullanıyordu. 1883'ten 1907'ye kadar Başkonsolos, Caisse de la Dette (Kamu Borçları Komisyonu) Britanya delegesi olan ve artık Lord Cromer olarak anılan Binbaşı Baring idi. Cromer rejimi olarak da bilinen kolonyal yasaları, Mısır Devleti adına tamamen zayıflık işareti ve Mısırlılar için de hukuksuzluk anlamına gelmekteydi. Mısır'da, Britanya finans kapitalinin diktatörlüğünü inşa etmiş ve Mısır ulusal bağımsızlık hareketini acımasızca bastırmıştı.

Ulusal Hareket. Muhammed Abduh. Abdurrahman El-Kevakibi. Mustafa Kamil

Arabi isyanının seksenlerde boğulmasından sonra, Mısır'da örgütlü bir ulusal hareket oluşmadı. Hareketin çekirdeği dağıtıldı ya da yer altına indi. Üstelik ele geçirilen gerillalara cezalar yağdıran olağanüstü hal mahkemeleri de hâlâ faaldi. Fakat doksanlarda, Mısır'daki ulusal örgüt ve topluluklar yeniden belirdi ve Mısır ulusal burjuvazinin ideologları faaliyetlerini yenilemeye başladı.

Bu yıllarda Mısır burjuvazisi, herhangi bir hareketliliğin Britanya tarafından derhal bastırılacağını düşündüğü için, kitlesel bir halk hareketi ihtimaline inanmıyordu. Bunun yanında, burjuvazinin bir kısmı,

Mısır'ın geleceği için mücadeleyi İngiliz işgalcilere ihbar ediyor ve bunu bir "lütuf" olarak görüyordu. Yine de Mısır burjuvazisi yegane amacının, reformlar ve Mısır'daki yaşamın dönüştürülmesi için, savaşmak olduğunu düşünüyordu.

Bu hâletiruhiyenin en parlak temsilcileri, Mısır'da İslam reformu temellerini hazırlayan Muhammed Abduh ve takipçileriydi. Abduh 1849 yılında köylü bir ailede dünyaya gelmiş ve sonrasında El Ezher'de eğitim almıştı. 1872'de kendisini etraflıca etkileyecek olan Cemaleddin Afgani ile arkadaş oldular. Abduh, Arabi isyanında yer aldığı için Mısır'dan kovuldu ve bir müddet Beyrut, Paris ve Tunus'ta yaşadı. 1889'da Mısır'a geri döndü ve 1899'da da Britanya otoritelerinin de desteğiyle Mısır Müftülüğüne atandı ve bu sayede bölgenin en yüksek dinî unvanını edindi. 1905 yılında da vefat etti. Öğretileri, 1898 yılında Ridah Paşa tarafından kurulan ve İslam reformunun temel yayın organı haline gelen El-Menar (Fener) dergisince yayıldı.

Abduh ve İslam reformcuları feodal beyler ve onlarla bağlantılı Müslüman ruhban sınıfın politik ve ideolojik egemenliğine karşı savaştı. Abdu ve takipçileri, bu grubu İslam'ı "bozmakla" suçluyor ve onları Mısır'ın geri kalmışlığının ve esaretinin müsebbibi olarak görüyorlardı. Özgün ve gerçek bir din tasviri yaparak, İslam'ın canlandırılması çağrısında bulunuyorlardı. Esasında, dinin burjuva ilişkilerine eklemlenmesini destekliyorlardı. Bir müftü olarak Abduh yayınladığı bir fetvayla faizle para borç verilmesini onaylamıştı. Batılı kapitalist medeniyetin benimsenmesinin ve Arap ülkelerine, aydınlanmanın ve teknik bilginin yayılmasının avukatlığını yapıyordu. Hakiki İslam'ın bilimle bağdaşmaz olmadığı hissindeydi. Temel burjuva haklarının ve ayrıcalıklarının, demokratik bir din olarak addettiği İslam'ın ilkeleri temelinde onaylanabileceği çağrısında bulundu.

Abduh ve Müslüman reformcuların eylemleri, Mısır Müslümanlarının ahlak ve davranışlarında, düşünme biçimlerinde ve Mısır'da sonradan gelecek bütün sosyal ve politik gelişmelerin üstünde derin izler bırakacaktı. Fakat o zamanlar reformcuların eylemleri Mısır'da ekonomik ve kültürel bir yenilenme ve ayrıca politik mücadelenin reddi olarak yorumlanacaktı. Tarafsızca düşünen İslam reformcularının gerici yönlerinde saklı olan bu reddiye, Mısır'da ulusal bağımsızlık hareketinin gelişimini engellemişti.

Arap milliyetçiliğinin fikirleri ve temelleri İslam reform hareketiyle geliştirdiği yakın bağlarla yükseliyordu. Muhammed Abduh ve takip-

çileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap nüfusu Türkleştirmesine karşı dirençli olma çağrısında bulunuyor, Müslüman halkın tarihinde önemli bir yer teşkil eden klasik Arapça'nın canlandırılmasını savunuyor ve Arap ulusu fikrinin öncülüğünü yapıyordu. Fakat bu fikir, Müslüman reformcuların değil de Arap milliyetçiliğinin babası olarak kabul edilen, Suriye kökenli Arap gazeteci Abdurrahman el-Kevakibi'nin çalışmalarında tam olarak temsil ediliyordu. Kevakibi 1849 yılında Halep'te doğmuştu. Gençlik yıllarında Bustani ve Cemaleddin el-Afgani'nin öğretilerinden etkilenmişti. Türk yetkililer onu, Osmanlı yönetiminin bozulmuşluğu ve zorbalığına dair açık ithamlarından dolayı hapse atmıştı. 1898'de serbest bırakıldığında doğduğu toprakları terk edip 1903'te ansızın öleceği Kahire'ye yerleşmişti.

Abdurrahman Kevakibi Mısır'da iki kitap yayınladı. Taba'i el-İstibdad (Tiranlığın Özellikleri) Mısır basınında yayınladığı makalelerin yeniden (genişletilerek) bir basımıydı. Diğer kitap Umm el Kura (Kentlerin Anası), Mekke'nin Kur'anda belirtilen isimlerinden biri, Arap bir halife ve Mekke merkezli bir Arap devleti kurma sorununu çözen Müslüman bir meclisin hayalî faaliyetlerinden oluşuyordu. Bu kitabında, Kevakibi fakir ve mülksüzler adına tiranlığa saldırmaktadır. Fikirleri ve tartışma sistemi, 18. ve 19. yüzyıl Fransız ve İtalyan aydınlanmacılarıyla birçok ortak noktaya sahipti. Skolastik teolojiyi ve dinî fanatizmi yeriyor, demokrasi öğütleri veriyordu ve bunların yanında tek bir Arap devleti kurulması çağrısında bulunuyordu. Fakat Kevakibi de İslam'ı idealleştirme eğiliminden bağımsız değildi. Öyle ki, çalışmalarında din adamlarına ve Pan-İslamizme övgüler yağdırıyordu. Kevakibi ve arkadaşlarının görüşlerindeki bu noksanlığa rağmen, bu seçkin filozofun faaliyetleri kuşkusuz ilerici bir öze sahipti. Dahası bu kişiler, ulusal bir rönesansın ideolojik temellerini oluşturdular ve Arap ülkelerindeki ulusal bağımsızlık hareketlerine yükseliş kazandıran etmenlerin başını çektiler.

Kültürel canlanma (edebiyat ve basındaki) ulusal bağımsızlık hareketinin kabaran dalgasıyla kol kola ilerliyordu. Bu hareketin politik temelleri, ulusal örgütlenme ve politik mücadelede öncü bir rol oynayan, gazeteci ve aydın, seçkin Mısırlı vatansever Mustafa Kamil tarafından atılmıştı. Yetenekli bir avukat olan Mustafa Kamil 1874'te Kahire'de, bir doktorun oğlu olarak dünyaya geldi. 1891'de henüz öğrenciyken, bir genç milliyetçiler grubu örgütledi. Kamil eğitimini tamamlamak için gittiği Fransa'da, İngilizlerin Mısır'dan kovulmasını savunan kitapçıklar yayınlayacaktı. Bu kitapçıklar, Britanya'nın kolonyal politikalarına karşı

olan Fransız kamuoyunun ilgisini uyandırdı. Bu yüzden Fransız basınında makaleler yayınlamasına ve politik bağlantılar gerçekleştirmesine imkan tanıdı. Fashoda kahramanı Albay Marchand ile, Fransız kolonyal yazar Leon Daudet, Pier Loti ve Britanya'ya karşı militan risaleler yayınlayan ve Mustafa Kamil'i yaşlanıncaya dek savunan yazar Juliette Adan ile arkadaş olmuştu.

Mustafa Kamil'in Fransız kolonyal yazar ve politikacılardan oluşan bu grupla tanışıklığı şans eseri değildi. Üstelik zamanın Mısır burjuvazisinin halk hareketinin gücüne ve potansiyeline karşı duyduğu inançsızlığı da paylaşıyordu. Emperyalistler arası, özellikle Fransa ve Britanya arasındaki, çekişmelerden yararlanarak ulusal bağımsızlığa erişme umudunu taşıyordu. Tüm direncini ve çabasını bu amaca adamıştı. Mustafa Kamil ayrıca aydınlanmanın ve ulusal fikirlerin propagandasının, özellikle İngiliz-Fransız ihtilafından faydalanma taktiklerinin geçersizliği ispat edildiktan sonra, Mısır'ın bağımsızlığı için mücadele araçları olarak kullanılabileceğine inanıyordu. Fashoda'daki operasyonlar cesaretini derinden yaraladı ve Fransız arkadaşlarına, Mısır'ı desteklemektense Britanya'yla bir olmayı seçen Fransa'dan ötürü hayal kırıklığına uğradığını yazacaktı. 1898'de Kahire'de ulusal bir okul açtı ve 1900 yılında da Le-Lizera (Sembol) gazetesini devralıp ve burada sadece Britanya'nın Mısır politikalarını değil tüm emperyalist güçlerin eleştirisini yapmaya başladı. Yazılarında, Güney Afrika'daki Britanya politikalarına, Fas'taki Fransa politikalarına ve Çin'deki Alman politikalarına şiddetle saldırıyordu. Bu esnada da Hidiv II. Abbas Hilmi ile dostluk kurmaya çalışıyordu.

Hidiv, Mustafa Kamil ile aynı yaştaydı. II. Abbas hidivlik makamına on sekiz yaşında çıkmıştı ve yaşının genç olmasına nazaran, İngilizlerle birçok çatışmayı beraberinde getirecek bağımsız bir politika izlemenin yollarını bulmak için gayret sarfediyordu. 1893'te başa geçtikten kısa bir süre sonra Arabi kabinesinde bulunan Mustafa Fehmi Paşa'yı bakanlık görevine yeniden atadı. Lord Cromer, Hidiv'i bu kararından ötürü protesto etti ve onun yerine İngiliz yandaşı bir aday önerdi. 1894 yılında II. Abbas Hilmi, Kitchener'in serdar (başkomutan) olarak atanmasına itiraz edince yeni bir çatışma baş gösterdi. İtirazlara kulak veren olmadı ve Kitchener serdar yapıldı, fakat İngilizlerle arasındaki ilişki bozulmuştu.

1904 yılında II. Abbas Hilmi, Mustafa Kamil ile arkadaş olmuş ve onun faaliyetlerini destekler olmuştu. Aynı yıl bu dostluk Lord Cromer'in ilgisini uyandırdı ve Mustafa Kamil ile ilişkilendirilebilecek illegal yazın

ve materyal bulabilme umuduyla Hidiv'in sarayında bir arama yapılması emri verildi. Mustafa Kamil'in Hidiv'le dostluğunun dışında onun Türk Sultanı Abdülhamid ile olan arkadaşlığından da umudu vardı. Kamil, Fransa'nın Hidiv'e ihanet edeceği ve bu yüzden dış desteğe ihtiyaç duyduğunda Türkiye ve Avrupa'daki müttefikleri Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya bağlı olabileceği yönünde akıl yürütüyordu. Mustafa Kamil Mısır'ın tam bağımsızlığını istemiyordu, aksine propagandasını yaptığı Pan-İslamizm doktrinleri ışığında Osmanlı İmparatorluğu ile yeniden birleşme taraftarıydı. 1904'te Sultan ona paşa unvanı verecekti. Sultan'la yakınlaşma politikası da herhangi bir fayda sağlamayacaktı.

Denşavay Hadisesi (13 Haziran 1906)

1905 yılına kadar Mustafa Kamil Paşa propaganda, aydınlanma ve çeşitli diplomatik görüşme eylemlerini sınırlandırdı. O esnada Mısır'da kitlesel bir ulusal hareket de mevcut değildi. Bunun olması için 1906 yılı, yani Asya kıtasının uyanış çağı beklenecekti, bölgedeki uluslararası genel trendle bağlantılı olarak, Rus devriminin etkisiyle (1905-07) Mısır dahil Doğu'da bir dizi burjuva demokratik hareket yükseliş gösterecekti.

Denşavay hadisesi Mısır ulusal bağımsızlık hareketinin gelişimini kışkırttı. Denşavay, Nil Deltası'nda Tanta şehri kenarında küçük bir köyün adıdır. Sıcak bir yaz günü olan 13 Haziran 1906'da, bir grup Britanya subayı güvercin avlamak için köye doğru yola çıkmıştı. Subaylar böylesi bir aktivitede alışılageldiği gibi ekinleri ezmiş ve buna kızan fellahlar da onlardan, tarladan çıkmalarını istemişti. İngilizler de cevap olarak ateş açarak birçok köylüyü yaralamış ve çıkan çatışmada köylüler de odundan yapılma aletlerini kullanmıştı. Subaylardan biri hafifçe yaralanınca onu tren istasyonuna götürme kararı verilmişti. O günkü hava sıcaklığının 42 derece olduğu tahmin ediliyordu ve bu sıcak günde subay, yolda güneş çarpması sonucu ölmüştü. Üstelik, ölüm sebebi bir doktor tarafından da onaylanacaktı. Hal böyleyken Denşavay köylüleri subayın ölümünden sorumlu tutuldular. Dahası hemen tutuklanıp yargılanacaklardı. Köylülerden dördü idam cezasına, dokuzu ağır hapis cezasına ve diğerleri de kamçılanma cezasına çarptırıldı. Denşavay infazları Mısır'da oldukça ciddi tepkilere neden olacaktı. Gösteriler ve protesto yürüyüşleri bütün ülkeye yayıldı. Mısır basınında öfkeli yazılar ve Denşavay şehitlerinin onuruna şiirler yayınlanıyordu. Ülkenin dört bir yanında halk hapse gönderilenlerin affedilmesini talep ediyordu.

Denşavay rezilane bir hadiseydi ve sonunda İngilizlerin uzlaşmak zorunda kalacakları uluslararası sonuçlar doğurdu. 1907'de köylüler affedildi. Lord Crommer, "İngiltere'nin en kötü düşmanı" olarak tanımladığı Mustafa Kamil'i davet etti ve ondan yeni bakanlık için kendi arkadaş çevresinden birisini önermesini istedi. İsmi önerilenlerden biri de Wafd Partisinin gelecekteki başkanı Saad Zaglul idi. Zaglul (1860 doğumlu) Arabi hareketinin bir üyesi ve iyi yetişmiş bir avukat olarak önceleri avukat olarak sonra da hakim olarak görev yapmıştı. 1906'da Cromer onu eğitim bakanlığına atayacaktı.

Nisan 1907'de Cromer istifa etmişti. Mısır'daki yeni İngiliz başkan, Cromer'in emri altında Britanya elçiliğinin Dış İlişkiler Sekreterliğinde asistan olarak, örneğin yerel ulusal hareketin kontrolü ile ilgilenen sivil bir memur gibi görev yapmış Sir Eldon Gorst'tu. Mısır'da yirmi beş yıl yaşayıp Arapça öğrenmeyen ve Mısır halkıyla ilişkiler geliştirmeyen Lord Cromer'in aksine, Grost işinin doğasından ötürü, lisan öğrenme ve Mısırlılarla iletişim kurma mecburiyetine katlandı.

1907-08 Ulusal Hareketi. Siyasi Partilerin ve Sendikaların Ortaya Çıkışı

Eldon Gorst Mısır ulusal hareketinin saflarını ayırmaya başlama kararı verdi. Onun öncülüğündeki bir grup Mısırlı Anglofil (İngiliz Hayranı -*çev.*) 1907 yılında, Mısır ileri gelenlerinden, bürokratlardan ve Britanya ile dayanışma yanlısı entelektüellerden oluşan Hizbul Islah'ı (Reform Partisi) kurdu. Bu parti, Britanya elçiliği tarafından desteklenmiş ve Mısır'ın en büyük gazeteleri olan El-Mukattam, El-Ahram ve bazı diğer gazeteleri yönetmeye başlamıştı. 1907'de Reform Partisi'ne karşılık olarak Mustafa Kamil, adı Arabi'nin partisininki gibi Hizbul Vatan (Ulusal Parti) olan kendi siyasi partisini kuracaktı. Parti'nin ilk kongresi 7 Aralık 1907'de toplandı ve bu kongreye ulusal hareketin küçük burjuva demokratik unsurlarını temsilen 1.017 temsilci katıldı. 1906'da kurulan ve ulusal hareketin burjuva ve feodal unsurlarını betimleyen Hizbul Umma (Halk Partisi) bu iki parti arasında bir aracı rolü edindi.

İşçi sendikaları ve siyasi partiler, Mısır'da eş zamanlı olarak meydana çıkıyordu. Bir sendika kurmaya dair ilk girişim 1899 yılındaki tütün grevi sırasında yapılmış fakat başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ekim 1908'de milliyetçiler ameleler için, Mısır'ın birçok kasabasında şubeleri açılan ve işçi hareketinin yöneticiliğini yapan bir sendika kurdular.

Ülkede 1911 itibariyle üye sayısı 7.000'e ulaşmış halihazırda on bir sendika bulunmaktaydı.

Mustafa Kamil'in ölümü ulusal bağımsızlık rüzgarlarını şiddetle estirmişti. Sağlığı, Denşavay hadisesinden sonraki politik faaliyetlerinin artan baskısı yüzünden yavaş yavaş eridi. Yorulmadan tüm Mısır'ı dolaşıp aynı gün içinde birkaç mitingde birden halka sesleniyordu. Üstelik aynı esnada bir gazete yayınlıyor, bildiriler yazıyor ve partinin işlerini gözetiyordu. Sonunda tüberküloza yakalandı ve 1908 Şubatında, otuz dört yaşındayken hayata gözlerini yumdu. Tabutuna onbinlerce insan eşlik etmişti. Cenazesi muazzam bir anti-emperyalist gösteriye dönüşecek ve fakat ölümünün üzerinden çok geçmeden halk hareketinin ateşi sönmeye başlayacaktı.

1908 Türk Devrimi ve 1876 Anayasasının yeniden düzenlenmesi, Mısır'da oldukça memnuniyetle karşılandı ve hareketi bir süreliğine de olsa canlandırdı. Mısır'da, Britanya emperyalizmine karşı gösteriler tekrardan baş gösterir oldu. Ülkedeki tüm siyasi partiler anayasa talebinde bulunmuş ve Yasama Konseyi ve Meclis-i Umumi'nin hakiki temsili kurumlarla değiştirilmesinde ısrar etmişti. Hizbul Vatan Partisi anayasal hareketin öncülüğünü yapıyordu. Partinin Genç Türklerle (İttihatçılar -*çev.*) bir bağlantısı vardı ve bu ipuçlarını da onlardan alıyordu. Diğer partiler de anayasa talebinde bulunmalarına rağmen Genç Türklere karşıydılar. Anayasal hareketin zayıflığı, kitlesel ulusal bağımsızlık hareketinin düşüşe geçtiği bir dönemde baş göstermiş olmasındaydı. Siyasi partiler, hareketi, anayasal reformlar için legal bir mücadele alanına çektiler. Hatta küçük burjuva partisi Hizbul Vatan bile çalışmalarını propoganda, aydınlanma ve entelektüel araştırma gruplarının örgütlenmesi gibi işlere indirgemişti.

Gericilik Dönemi (1909-14)

Mısır'daki kitlesel hareketlerin azalmasından faydalanan Britanya elçiliği milliyetçilere karşı düşmanca bir tavır benimsedi. 1907'de gerici bir Kıpti olan, Denşavay mahkemesi başkanı Butros Gali, Mısır Başbakanı olacaktı. Britanya politikasının itaatkar bir aracısı olan Ghali ulusal bağımsızlık hareketine karşı şiddetli önlemler aldı. Özellikle milliyetçilere karşı kullanılan 1909 olağanüstü hal yasaları kitlesel işkencelere "legal" bir temel sağlıyordu. Basın üzerine çıkarılan 25 Mart 1909 Kanunu, Mısır basınını İngiliz yöneticileri eleştirme hakkından tamamen yoksun

bırakıyordu. Şüpheli şahıslar üzerine olan 4 Temmuz 1909 Kanunu ise yetkililere, milliyetçilik sempatisinden şüphelenilen bir kimseyi araştırma yapılmadan ve davasız sürgüne gönderme hakkı tanıyordu.

1909 olağanüstü hal yasaları milliyetçiler arasında paniğe neden oldu ve bir kısmı faaliyetlerini sürdürebilmek için iltica etmek zorunda kaldı. Hizbul Vatan Partisinin iki kongresi, biri Cenova (1909) diğeri Brüksel (1910) olmak üzere yurt dışında yapıldı. Ülkede kalan milliyetçiler ise yer altına indiler. Yeraltı faaliyetleri esnasında milliyetçiler kitlelerle olan bağlarını yitirdiler ve bireysel terör taktiğine geçiş yaptılar. 20 Şubat 1910'da milliyetçi bir terörist olan İbrahim Wardani Başbakan Butros Gali'ye suikast düzenledi. Bu olayın ardından, Wardani yandaşları onu ulusal bir kahraman olarak ilan etseler de, onuruna şiirler yazılsa ve toplantılar yapılsa da bu terörist eylem bir şeyleri değiştirmekten ziyade İngiliz yöneticilere misilleme yapma şansı tanıyacak ve Wardani de idam edilecekti. Hindistan örneğinde olduğu gibi Gorst, bu suikastı meseleyi iki dinî topluluk arasındaki çatışmaya dönüştürerek, Kıptiler ve Müslümanlar arasındaki düşmanlığı tahrik etmek için kullanmıştı.

Eldon Gorst 1911'de öldü. Onun yerine, Sudan ve Güney Afrika fatihi, sonrasında da (1914'te) Britanya Savaş Bakanı olan General Kitchener geçti. Kitchener de Gorst'un Mısır politikalarını aynen izleyecekti. Milliyetçilerin burjuva ve toprak beylerinden oluşan kanadıyla bir anlaşmaya varmaya çalışıyordu ve bu yolla 1913 yılında Mısır Anayasası'nı reforme edecekti. Yasama Konseyi ve Meclis-i Umumi gibi iki daireli parlamento yerine temel olarak seçilmişlerden (on yedisi atanan, altmış altısı seçilen) mürekkep bir Yasama Meclisi oluşturuldu. Fakat Yasama Meclisi de, 1883 Anayasası'nın kurduğu önceki meclislerle benzer sınırlılıkta işlevlere tabiydi. Daha sonra Mısır bağımsızlık hareketi tarihinde önemli bir rol oynayacak olan Saad Zaglul Yasama Meclisi'ne Başkan Yardımcısı olarak seçildi.

BÖLÜM XIX

SUDAN'DA MEHDİ DEVLETİ

Avrupalıların Doğu Sudan'a Nüfuzu

Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra Doğu Sudan Mısır yönetimi altında kalmıştı. İktidar Türk-Mısırlı paşa ve beylerin ellerindeydi. Bunlar, çok geniş mülkler edinmiş, Sudan'ın en temel ihraç ürünleri üzerinde tekeller kurmuş ve halkı aşırı vergilendirmeyle soyup soğana çevirmişlerdi. Köle ticareti, Mısır idarecisi Muhammed Said'in 1857 yılında kaldırıldığını resmen duyurmasına rağmen, ziyadesiyle devam ediyordu. Sudan'daki tüm bölgeler büyük köle tacirlerinin nüfuz sahası haline geliyordu.

Yetmişli yıllarda Türk-Mısırlı paşa ve köle tacirlerinin boyunduruğuna bir de Avrupalılarınki eklendi. 19. yüzyılın yetmişli ve seksenli yıllarına Afrika'nın ilhakı damgasını vuracaktı. Yalnızca on ila yirmi yıl içinde, Avrupalı güçler neredeyse bütün Afrika kıtasını kendi aralarında bölüştü. Tabiatıyla Avrupalılar doğal kaynakları ve son derece kârlı tropik ürünleriyle Doğu Sudan'a da göz koydular. Doğu Sudan'ı ele geçirme isteklerinin nedenlerinden biri de burasının Orta Afrika'ya nüfuz edebilmek adına önemli bir konum işgal ediyor oluşuydu. Nil Nehri içlere doğru uzanan doğal bir rota sunuyordu zaten. Bunun yanı sıra, Doğu Sudan'ın işgali Mısır meselesi ile yakından bağlantılıydı. Nil'in, Sudan'daki akışını kontrol edebilecek herhangi bir güç, otomatik olarak Mısır'da da hâkim hale gelecekti.

Peki, Afrika'nın bölüşülmesi nasıl gerçekleştirilmişti? Bireysel maceracılar kapitalist güçlerin Afrika'daki keşif kolu gibi hareket ediyordu. Güney Batı Afrika'nın ele geçirilmesi Alman gezgin ve tüccar Luderitz tarafından tek başına yapıldı. Aynı şekilde Doğu Afrika da Alman istilacı Peters'in yönetimi altındaydı. Nijerya, sonradan Nijerya Şirketi'ni

kuracak olan bir avuç İngiliz girişimci tarafından zapt edildi. Kongo, Belçika Kralı II. Leopold tarafından desteklenen kâşif Stanley tarafından ele geçirilmişti. Eğer bu maceracıların planları başarısız olursa, unutulmaya terk ediliyorlardı. Ama eğer başarılı olursa, devletleri onları kanatları altına alıyor ve bölgeye hemen bir donanma gönderip ele geçirdikleri yerde sömürge iddiasında bulunuyordu.

Teşebbüs, bireysel kolonyal kâr avcısı girişimciler tarafından geliyordu. Sudan'da da manzara aynıydı. Yetmişli yıllarda hiçbir Avrupa devleti kendi adına Sudan'da bir operasyonu göze alamazdı. Avrupalı güçlerin, Sudan'daki doğrudan mücadelesi, Britanya'nın 1881'de Mısır'ı ele geçirmesiyle başladı. Maceracıların Sudan'a nasıl nüfuz ettiği de yanıtlanması gereken bir soruydu. Bu maceracılar, tüm Nil Havzası'nda egemenlik kurmak için kendi pamuk politikasını oluşturan Hidiv İsmail'in arzusundan faydalanmışlardı. İsmail Mısır'da pamuk plantasyonları kuruyor ve sulama sistemini genişletiyordu. Fakat aynı zamanda Mısır sulama sistemini yalnızca Nil Havzası ve kollarıyla besleyebileceğini de fark etmişti. İsmail'in Etiyopya ve Ekvatoral Afrika'daki savaşları bundan dolayıydı. Hidiv'in bu saldırgan politikası bazı Avrupalı maceracıların dikkatini cezp etti. Bunların ilki İngiliz Samuel Baker'di. 1869 yılında İsmail, Baker'e Ekvatoral Bölge'nin ve Lado şehrinin yönetimini verdi. Bölgeden geçen fildişi ticaretini ele geçirmesi ona kayda değer kârlar getiriyordu. Bu noktadan sonra Güney Sudan bölgelerine –Albert Gölü ve Unioro– bir dizi sefer düzenledi ve buraları kendi topraklarına ekledi. Baker bütünüyle bu alanı beş yıl boyunca idare edecekti.

Baker'in yerine 1874'te bir diğer İngiliz –General Gordon– geçmişti. Ekvatoral Bölge'nin yöneticisi olunca Gordon, Baker'in seferlerini devam ettirerek Victoria Gölü'ne kadar ulaştı ve Uganda yöneticisine bir elçi gönderip Beyaz Nil kaynaklarının olduğu bölgenin tamamını ele geçirdi. Ona geniş bir Avrupalı gurubu eşlik etmişti, İtalyan Romolo Gessi, Alman Eduard Schnitzer (Emin Paşa), Fransız Linan de Belfont, Amerikalı Long ve diğerleri.

Beyaz Nil bölgesindeki seferlerle eş zamanlı olarak, Mavi Nil kaynaklarını da, örneğin Etiyopya, ele geçirmek için bir rekabet baş gösterdi. 1874 yılında İsveçli Muntsenger, Mısırlıların elinde olan Massawa (şimdiki Eritre) limanından Etiyopya'nın içlerine doğru gitmek için ayrıldı. Keren'i ele geçirmeyi ve Mısırlıların topraklarına katacağı Harrar bölgesinde Etiyopya'nın doğu bölümünü kendi nüfuzuna dâhil etmeyi başardı. 1875'te Mısırlılar Zeila ve Berbera şehirlerini (bugünkü Kuzey

Somali) ele geçirecekti. 1875-76'da Dane, Anderup komutasındaki Mısır kuvvetleri Etiyopya'nın dağlık bölgelerine doğru sokulmuş ve Adua'yı ele geçirmişlerdi. Fakat Etiyopyalılar onları geri püskürtmüş ve 1874-76 Mısır-Etiyopya savaşı Mısır için Ekvatoral Bölge savaşı kadar başarılı sonlanmamıştı. Etiyopya'nın içlerinden çıkartılmış ve sadece bazı kıyı bölgelerini ellerinde tutabilmişlerdi.

Aynı esnada Mısır üçüncü bir yöne, Darfur'a doğru yayılmaktaydı. Sudan'ın batı yakasında bulunan Darfur bölgesi 1874 yılında, Mısırlılar, Bahrül Gazal yöneticisi Zobeir'in komutasında bir sefer başlatana kadar bağımsız bir sultanlık olarak kalacaktı. Zübeyir görevini tamamladı ve sonrasında paşa unvanıyla ödüllendirilmek ve onur nişanı verilmek üzere Kahire'ye çağırıldı. Fakat Sudan'a geri dönmesine izin verilmedi ve onun yerine Darfur'a bir Avrupalı gönderildi. Bu tutum, Darfur ve Bahrül Gazel'de, Darfur Sultanı ve Zübeyir'in oğlu Süleyman tarafından yönlendirilen büyük bir isyanı tetikledi. İki feodal liderin eylemlerindeki koordinasyon eksikliği yüzünden, iki isyan da Mısırlıların hesabına çalışan Gordon Paşa tarafından bastırılacaktı. 1877'de General Gordon, Sudan'ın Genel Valisi olarak atandı. O da, Alman Eduard Schnitzer'i Ekvatoral Bölge Valisi olarak tuttu ve Avrupalı yandaşlarını diğer bölgelere idareci olarak atadı. Süleyman ibn Zübeyir'i yenilgiye uğratan İtalyan Romolo Gessi Kordofan Valisi, Avusturyalı Selatin Paşa Darfur Valisi, İngiliz Lupton Bahrül Gazal'ın yöneticisi ve Alman Gigler ise Gordon'un en yakın yardımcısı olmuştu. Bu yolla Sudan, resmî olarak Mısırlıların kontrolünde olsa da, ziyadesiyle girişimci ve açgözlü bir avuç uluslararası maceracının mülkü haline dönüştü. Halktan (ayni ve nakdî olmak üzere) oldukça ağır vergiler toplayıp bütün nüfusu soydukları için Avrupalılara ve Avrupalı-Mısırlı yöneticilere karşı bir ayaklanma dalgası tüm Sudan'ı saracaktı.

Mehdici Ayaklanmaları

1881'de Avrupa yönetimine karşı bir halk ayaklanması patlak vermişti. Ayaklanmanın başında kendisini Mehdi ilan eden gezgin derviş Muhammed Ahmed bulunuyordu. Muhammed Ahmed 1843 yılında Dongola yakınlarında Nil üzerindeki bir adada dünyaya gelmişti. Babası bir marangozdu. Kardeşleri de aynı işle meşguldü. Muhammed Ahmed kardeşleri ve babasıyla birlikte çocukluğundan itibaren Nil Vadisi ve Sudan'ı geziyordu ve bölge insanlarının tavır ve hareketleri-

ne tamamen aşinaydı. Muhammed Ahmed babasının ölümünden sonra teoloji eğitimi almak için Kuzey Sudan'daki Berber kentinin Semaniye Tarikatına katılmıştı. Medrese eğitiminden sonra fakir bir Derviş olmuş ve sonunda kardeşlerinin çeşitli zanaatlarla iştigal ettiği Beyaz Nil'deki Hartum'un güneyindeki Abba Adasına yerleşmişti. Bu ada, onun öğretilerini Sudan'ın dört bir yanına yayan gezgin dervişlerin merkezi olmuştu. Öğrencileri asketizmin savunuculuğunu yapıyordu. Sudan'daki ahlaki çöküntüden Türkleri, Mısırlıları ve Avrupalıları ortak olarak sorumlu tutuyorlardı. Mısırlıları ve Türkleri sahte Müslümanlık ve mürtetlikle suçluyorlar ve halka ilk dönem İslam saflığına geri dönmeyi, evrensel eşitlik ve kardeşliği yeniden kurmayı, mülkiyeti ve toprağı eşit bir temelde paylaşmayı, Türk-Mısır ve Sudan feodal beylerinden gayrimenkullerini zorla almayı öğütlüyorlardı. Ayrıca Avrupalı yağmacılığa ve Türk-Mısırlı paşaların tiranlığına bir son vermek için isyan çağrısında bulunuyorlardı. "Bin mezar tek bir dirhem (Arap madeni parası) vergi vermekten evladır" mottosunu dile getiriyorlardı.

Bu yüzden Muhammed Ahmed'in öğütleri ahlaki ve dinî esaslara dayandığı halde, ulusal bağımsızlık ve sınıf mücadelesi çağrısında bulunuyordu ve tümü Sudan'daki ekonomik ve politik durumun bir sonucuydu. 1881 Ağustosunda, Ramazan ayı esnasında, Muhammed Ahmed kendisini Mehdi ilan etti ve Sudan halkını isyana davet etti. Bir isyan için gerekli koşullar olgunlaşmıştı. Mısır'da da politik bir kriz mayalanmaktaydı. Avrupalı güçler ve Mısır endişeliydiler ve ortada Sudan'da kesin bir eylem için gerekli bir fırsat duruyordu. İsyanın tezahür edişi tanıklar ve o dönemde yaşamış kişiler tarafında şöyle tanımlanıyordu. Ağustos 1881'de Mısır Devletine bağlı bir subay Hartum'dan Abba Adasına gelmişti. Subay kendisini Muhammed Ahmed'e tanıtmış ve hükümete karşı gelme planları yapma gerekçesiyle yargılandığını, bu yüzden de ülkenin idarecisinden önce Hartum'a gidip aklanması gerektiğini anlatmıştı. Muhammed Ahmed ise Allah'ın ve Peygamber'inin yardımıyla, kendisinin ülkenin efendisi olduğu ve Hartum'a gidip kimseden özür dilemesi gerekmediği cevabını vermişti. Subay Hartum'a gitmek için ayrılmış fakat gidişinden hemen sonra yalnızca bir topa sahip iki bölükten oluşan cezai bir birlik Abba Adası'na varmıştı. Birliğin muhteviyatı, Muhammed Ahmed hareketinin ciddiye alınmadığını sergiliyordu. Mehdiciler, birliği tamamıyla yok etmişlerdi.

Bu birliğin yok edilmesinden sonra Muhammed Ahmed, takipçileri ile birlikte Kordofan'a geçme kararı verdi. Kordofan'da birliklerinin

sayısı yeni katılımcılarla artmış ve binlerce kişilik bir isyan ordusuna dönüşmüştü. Peki, Mehdi'nin takipçileri kimlerdi? Mehdici isyanının itici gücü neydi? Takipçilerinin büyük çoğunluğu köylülerden, göçerlerden, kölelerden ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Mehdi'nin sağ kolu Abdullah'a göre, yoksullar yığınlar halinde kendilerine katılırken, mülklerinin derdine düşmüş zenginler tarafından dışlanıyorlardı, zira bu dünyevi pislikler onları cennetin gerçek mutluluğuna ermekten alıkoyuyordu. Mehdi takipçilerine kutsal bir savaş çağrısı yapmıştı. Muhammed Peygamber gibi o da takipçilerini Ensari (yardımcılar) olarak adlandırıyor ve savaşta ölenlere sonsuz mutluluk, hayatta kalanlara da ele geçirilen ganimetin beşte dördünü verme vaadinde bulunuyordu.

İsyanın ayrıntılı bir tasvirini yapan Selatin Paşa, Sudan'ın 60 yıldan beridir Türklere ve Mısırlılara ait olduğunu ve bu dönem boyunca bazı kabilelerin vergi vermekten kaçındığını ve bu yüzden cezalandırıldığını fakat şimdiye dek hiç kimsenin ülkenin yöneticilerine karşı isyan etmeye ve savaşmaya cesaret edemediğini yazmıştı. Ancak şimdi bir dilenci, adı sanı bilinmeyen bir fakir (keşiş) bir avuç yoksul, kötü donanımlı yandaşıyla birlikte belirmiş ve birbiri ardına başarılar kazanmıştı. Mehdi, Kordofan dağlarında kamp kurduğunda, Sudan'ın dört bir yanından yoksullar, kadın ve çocuklarıyla birlikte başına üşüşmüştü. Burada gerilla birlikleri kuruyorlar, liderlerini seçiyor ve vergi toplamaya giden devlet memurlarını, vergi toplayıcılarını ve silahlı birlikleri pusuya düşürüp yok ediyorlar ya da geri dönmek zorunda bırakıyorlardı.

Mehdi ayaklanmasında ulusal unsur oldukça önemli bir rol oynamıştı. Selatin Paşa Sudanlıların, aralarından bir mehdi çıkmasından ve sonunda ülkelerinin kendilerinden biri tarafından yönetilecek olmasından dolayı gururlarının okşandığını yazıyordu. Sudan feodal beylerinin ve zengin köle tacirlerinin önemli bir kısmı bu ayaklanmaya karşı düşmanca bir tavır içindeydi. Çünkü mülkiyetin ve toprağın ortak kullanılması öğüdü onların çıkarlarıyla taban tabana zıttı. Fakat isyancı güçlere sık sık itimat etmek zorunda kalıyorlardı. Hiçbiri Mehdi'yi desteklemiyordu fakat içlerinden bazıları mülklerinin yeniden dağıtılmasına engel olmak ya da Mehdi'yi kendi çıkarları adına kullanmak için onunla uzlaşmış ya da onun safında görünmüştü.

Daha sonrasında ise Kordofan'ın tümü Mehdi'ye katılmış ve birçok Avrupalı ve Mısırlı cezai birliğin seferi geri püskürtüldü. 1881 sonbaharında, artık Kordofan Valisi olan Gigler, Said Muhammed Paşa komutasındaki bir birliği Mehdi'ye karşı gönderdi. Bu birlik de tamamen yok

edilecekti. Mart 1882'de Yusuf Paşa Şelali komutasında 6.000 kişilik bir kolordu Hartum'dan Kordofan'a doğru yola çıktı. Aynı yılın Haziran'ına gelindiğinde bu ordu da tamamen bozguna uğratılacaktı. Eylül 1882'de mehdiciler Kordofan'ın başkenti El-Obeid'i kuşattılar. Şehir 18 Şubat 1883'te düşecek ve Kordofan'ın fethiyle sonuçlanacaktı. İsyan buradan Sudan'ın tüm diğer bölgelerine doğru yayılacaktı.

1883 senesi mehdicilerin kesin zaferler edindiği yıl oldu. Aynı yılın baharında, İngiliz General Hicks'in komutasındaki geniş bir İngiliz-Mısır gücü Kordofan'a varmıştı. Bu ordu bölgede sekiz ay operasyonlarda bulunduktan sonra bütünüyle yenilgiye uğratıldı. İsyancılar, Hicks'e karşı savaşlarında, yakılmış tarla taktiğini (düşmana faydalı olabilecek her şeyi ortadan kaldırma *-çev.*) yeğleyecekti. Sığırları uzaklaştırmış, barınakları ateşe vermiş ve kuyuları doldurmuşlardı. 5 Kasım 1883 günü El-Obeid'in kuzeyindeki bir çarpışmanın sonucunda Hicks'in zaten bitkin olan ordusu bozguna uğratıldı ve Hicks de öldürüldü. Hicks'in birliklerinin içinde, yalnızca bir yıl önce (1882) Arabi'nin ordusunda İngilizlere karşı savaşmış Mısırlıların da olduğunu belirtmekte fayda var. Bu askerler bir cezalandırma biçimi olarak Sudan'a seferberliğe gönderilmişlerdi. Politik bakış açısından ise bu gücün cezai bir operasyon için elverişsiz olduğu aşikârdı ve Cromer'in kendisi de bu askerlerin savaş alanında "Oh Efendimiz Arabi! Tevfik'in bizi içine ittiği konumu bir bilsen!" diye nasıl bağırdığını ve silahlarını attıklarını betimliyordu.

Ağustos 1883'te isyan, mehdicilerin General Baker komutasındaki İngiliz-Mısır güçlerini bir dizi ağır yenilgiye uğrattığı Kızıl Deniz illerine de sıçradı. 1883 yılı itibariyle Sudan'ın tüm bölgeleri isyancıların eline geçmişti. Aralık 1883'te Darfur Valisi Selatin Paşa direnişe bir son verdi. 1884 başlangıcında Bahrül Gazal Valisi Lupton da teslim oldu. Böylece, Nil Vadisi'nde İngiliz-Mısır kontrolünde kalan dar bir kıyı şeridi hariç bütün ülke, Nil'in doğu ve batı yakası, Mehdi'nin kontrolüne geçti. Burada da durum oldukça ümitsizdi, çünkü Mehdiciler istedikleri anda vadiyi tecrit edebilir ve Mısır'la iletişimini koparabilirdi. Bu esnada Mısır'daki Britanya otoriteleri yeni manevralar için hazırlık yapıyordu. İsyanlar doğrudan Mısırlılara karşı olduğundan, Sudan'ın Mısır'dan bağımsız bir ülke olduğunu ilan ettiler fakat aynı zamanda da Sudan'ın genel valisi olarak İngiliz Gordon'u atadılar. Diğer bir deyişle, Mehdi'yle anlaşmaya varıp onun da desteğiyle Sudan'ı bir Britanya sömürgesi olarak yönetme niyetindeydiler.

18 Şubat 1884'te Gordon, yardımcısı Stewart ile birlikte, bu yeni politikayı yürütebilecekleri Hartum'a vardı. Üstelik varır varmaz Sudan'ın, Mısır'dan bağımsızlığını ilan etti. Akıllıca davranarak genel vali görevini kendisi için ayırıp Mehdi'yi de Kordofan Sultanı olarak atadı. Dahası, Gordon tüm geçmiş borçları kaldırdı ve bu yüzden hapiste olanları affetti. Çünkü vergilerini ödeyemediği için hapse atılmış önemli sayıda köylü bulunmaktaydı. İşte Gordon, bu köylüleri serbest bırakacaktı. Bu sayede Mehdi'yle bir uzlaşıya varabileceğini umuyordu, fakat mehdiciler bu dümene inanmayacaktı. Sudan'ın Britanya kontrolüne geçmesine izin vermeye hiç de niyetleri yoktu ve Mart 1884'te Gordon'un teklifine cevap olarak Hartum'u kuşatmışlardı. 1884 güzünde, Mısır fatihi General Wolseley komutasında 7.000 kişilik bir ordu Gordon'un imdadına yetişmek için yola çıktı fakat Hartum'a erişemedi. 23 Ocak 1885'te etrafı çevrilmiş Hartum'daki direniş sona erdi ve mehdiciler şehri ele geçirdi. Taarruz sırasında beraberindeki diğer İngilizlerle birlikte Gordon da öldürüldü. Wolseley ve ordusu ise Mısır'a geri çekildi. 1885'in geriye kalan günlerinde mehdiciler Nil Vadisi'nin tamamının fethini gerçekleştirecekti.

Böylece dört yıl gibi bir sürede Doğu Sudan'ın tamamını kapsayan (Dongola'nın kuzeyindeki küçük bir bölge ve Ekvatoral Bölge hariç) Mehdi Devleti kurulmuştu.

Mehdi Devleti'nin Dâhili Düzeni

Hartum'un fethinden kısa bir süre sonra Mehdi öldü ve onun yerine sağ kolu olan ve halife unvanını üstlenen Abdullah geçti. Her şeye rağmen 1898'e kadar varlığını 13 yıl boyunca sürdüren bu yeni doğmuş devlet her tarafından düşmanlarla çevrelenmişti. Bu yüzden savunma örgütlenmesi oluşturmak Mehdi Devleti'nin yegâne görevi haline geldi. Halife Abdullah basit cephanelikler, fabrikalar ve tersaneler inşa ettirdi. Ayrıca Mısırlılardan kalan gemileri onardı ve hatta bir matbaa kurdurdu. Tutsak Avrupalıları ordunun ve savaş sanayisinin düzenlenmesinde uzman olarak kullanmıştı. Kaldı ki, hizmetindeki Avrupalılar arasında Selatin, Romolo Gessi ve Lupton da bulunmaktaydı. Selatin yaptıkları sabotaj eylemlerini, ihmalkârlıklarını, gemi tamiratlarını nasıl sürüncemede bıraktıklarını ve savaş fabrikalarındaki ekipmanları nasıl bozduklarını açıkça anlatmıştı.

Dört tarafından düşman güçleriyle sarılmış (içerideki düşmanları saymazsak) devlet, hainlere karşı sürekli bir şiddet kullanmak zorunda kaldı. Bu da, Abdullah ve Mehdi Devletinin en önemli ikinci işleviydi. Fakat başlarda devletin bazı demokratik özellikleri yok değildi. Ordu, köylülerden, göçerlerden ve kölelerden oluşuyordu. Komutanların büyük çoğunluğu mütevazı ailelerden geliyordu. Vergiler kayda değer ölçüde azaltıldı, subaylar ve devlet memurları asketik bir yaşam tarzını benimsedi. Mehdi Devletinin baş kadısı ayda kırk taler (bir çeşit gümüş para -*çev.*) alıyordu ki bu bir zanaatkârınkine eşitti. Diğer subaylar da ayda yirmi ila otuz taler kazanıyordu.

Mehdiciler bireysel zenginliğe karşıydılar ve evrensel bir eşitlik arzusundaydılar. Hatta yağmacı ve soyguncular bu anlayıştan ötürü katı bir şekilde cezalandırılıyordu. Mehdi, takipçilerine ata binmeyi yasaklamıştı ve tüm müminlere Allah'ın rızasını kazanmak için yürüyerek gezinmeleri tavsiyesinde bulunmuştu. Altın ve mücevherat eşyalarının, Sudan'ın ekonomik yaşamını düzenleyen Beytülmal'a (Hazine) teslim edilmesi emri de verildi. Bir düğün töreninde en fazla bir koyun kesilmesine izin verilirken, geline ödenen para (Kalim [Başlık Parası -*çev.*]) bir kız için on, dul içinse beş talere indirilmişti.

Tüm bu düzenlemelere ve demokratik eğilimlere rağmen bu hareketin köylü bir doğası vardı ve bu sebeple Sudan'da hâlihazırdaki feodal ilişkileri tasfiye edemeyecekti. Tarihte bilinen birçok köylü hareketi mevcuttur ve birçok köylü hareketinin karakteristik doğası kendi öz sonuçlarını doğurmuştur. Fakat bunlar genellikle, kendi spontan karakterlerinden, kesin hatlı program yoksunluğundan, amaçların açıkça belirlenmemesinden, taktiklerin dikkatlice oluşturulamamasından ve benzeri nedenlerden ötürü yenilgiyle sonuçlanmıştır. Sudan'daki köylü hareketi kazanan taraftaydı, fakat savaştığı feodal ilişkileri tasfiye etmekten de acizdi.

Engels Sudan mehdiciliğinin bu yönünü açıkça vurgulamıştı. Mehdiciliğin, Orta Çağ'da Afrika'daki dinsel halk hareketleriyle bağlantısına işaret etmişti. Bu tür hareketleri yoksul göçebelerle, zengin "şehirliler" arasındaki çatışmalar olarak dikkate alırdı. "Şehirliler" diyordu Engels "zenginleşir, konforlu yaşar ve "yasaya" (ahkâmı diniye V.L) umursamaz davranır. Bedeviler de zayıf ve bundan kaynaklı katı ahlaklarıyla bu zenginliğe ve keyfe haset ve aç gözlülükle bakar. Sonra bu mürtetleri cezalandırmak, ritüellerin ve imanın gözetimini yeniden sağlamak ve döneklerin hazinelerini yeniden tanzim etmek için bir nebi,

bir Mehdi etrafında toplanırlar. Tabiatıyla, yüz yıl kadar mürtetlerle aynı konumda kalırlar: sonra tekrardan dinsel bir arınmaya ihtiyaç duyulur, yeni bir Mehdi çıkar ve oyun en baştan tekrar başlar. Bu tam olarak, Afrika Murabıtlarının fetih seferlerinden, İspanya'daki Muvahhitlere ve en son olarak da İngilizlere başarıyla karşı gelen Hartum Mehdisine tezahür eden durumdu... Tüm bu hareketlerin örtüsü dindir, fakat aslında kaynakları iktisadi nedenlere dayanmaktadır, hal böyleyken göçebeler, zafer kazandıklarında bile eski ekonomik sisteme dokunmamakta ısrarcı davranırlar. Böylece eski durum değişmeden kalır ve çatışmalar periyodik olarak tekerrür eder."(K. Marx ve F. Engels, Dün Üzerine, Moskova s. 282)

Bu açıklama, Mehdi devletinde her şeyin neden eskisi gibi kaldığını kavramamızda anahtar bir işlev görür. Yüzyıldan çok daha az bir sürenin geçmesinden sonra hareketin liderlerinin dejenerasyonu gerçekleşecekti. Feodal yozlaşma oldukça çabuk başladı ve Hartum'un ele geçirilmesinden yalnızca beş yıl sonra, esasında asketik bir derviş hayatı yaşayan baş yargıç, muazzam büyüklükte mülklere ve çok sayıda köleye sahip oldu. Mehdi devletinin köleliği kaldırmaması da tipik bir özellikti. Köle ticaretine sınırlamalar getiren bir dizi önlemden fazlası gerçekleştirilmemişti. Erkek köle ticareti yasaklanmıştı. Ayrıca esir alınan erkekler de satılamıyor, fakat halifenin ve yardımcılarının mülklerinde çalıştırılıyordu. Aynı şekilde halife, tutsakları ait olduğu diğer kabilelere köle olarak verebiliyordu. Oysa kadın köle ticareti devam ediyor ve köleliğin kendisi bir kurum olarak muhafaza ediliyordu. Mehdiciler, özgürlük umuduyla harekete dâhil olan kölelerin bu umudunu boşa çıkarmış ve böylece Mehdi devletine karşı çok sayıda köle ayaklanması patlak vermişti.

Mehdiciler, savaşlardan galip ayrıldıkça ahlaki ve politik yükselme kabileler arasındaki bağlılığı ileriye taşıyabiliyordu, fakat zafer döneminden sonra aralarında uyuşmazlık işaretleri baş gösteriyordu. Özellikle Halife Abdullah'ın ait olduğu bazı Kordofan kabileleri ayrıcalıklı bir konuma sahipken, Muhammed Ahmed'in geldiği Nil Vadisi kabileleri oldukça yoksuldu. Ganimetlerin büyük çoğunluğuna Kordofan kabileleri el koyuyordu. Nil kabileleri ise bu durumdan oldukça memnuniyetsizdiler ve bu yüzden ayrıcalıklılara karşı bir mücadele yürütüyorlardı.

Mehdi'nin akrabaları, şerifler, Hartum'da bir ayaklanma çıkaracaktı. Nil Vadisi kabileleri, marangozlar ve Sudan Nil filosundaki denizcile-

rin ayaklanması, hareketteki demokratik unsurların yoz feodal liderlere karşı duruşuydu. İçsel olarak kabileler ve sınıflar arası mücadeleden zayıf düşen Mehdi Devleti diğer taraftan da dış düşmanların sürekli saldırılarını karşılamak zorundaydı.

Batılı Güçlerin Mehdi Devleti'ne Karşı Mücadelesi

Mehdi Devleti dış düşmanlarına karşı sürekli bir mücadele yürütmek zorundaydı. Suakin ve Vadi Halfa bölgelerini tutan İngiliz-Mısır ordusuyla yapılan savaş 1885'den 1886'ya kadar devam etti. 1887 ve 1889 arasında mehdiciler doğuda Etiyopya Necaşi'sine (hükümdarı) batı da ise Darfur Sultanlığına karşı savaştılar. 1891'de Kızıldeniz kıyısında İngiliz-Mısır ordusuyla ve Kordofan ve Darfur'da ise isyancılarla savaşmak zorunda kaldılar.

1896 yılında Mehdi Devleti'nin Avrupalı güçlere karşı savaşı oldukça kritik bir evreye girdi.

Mısır'ı zapt eden Britanya pamuk plantasyonlarını genişletme işine girişti; doksanlarda Asvan yakınlarında devasa bir depo inşaatı çalışmaları başladı. Bu bağlamda İngilizlerin Nil kaynakları üzerinde ayaklarını basacakları bir zemin kazanma ve Mehdi Devleti'ni tüm kıyı boyundan süpürme kararı alacaktı.

Ayrıca Fransa da Nil kaynakları üzerinde bir egemenlik kurmanın yollarını arıyor ve bu da Afrika'nın bölüşülmesinde İngiliz-Fransız rekabetini şiddetlendiriyordu. Fransa bir yandan, yeni Necaşi, Menelik üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu Etiyopya'daki konumunu güçlendirmek istiyor (Mavi Nil kaynakları üzerinde), öte yandan da Batı ve Orta Sudan'a uzanan bir basamak kazanmışken nüfuzunu Doğu Sudan'a kadar -Beyaz Nil kaynaklarına- yayma amacı güdüyordu. Doğu ve Batı Afrika'daki Fransız yayılması, Sudan seferini hızlandırmaları hususunda İngilizleri zorluyordu. Britanya, Fransa'ya karşı mücadelesinde diğer güçleri de kullanmaktan imtina etmeyecekti. Öyle ki, Fransızların Etiyopya'daki yayılmalarına karşılık, o esnada güçlü olmayan ve Britanya için bir tehdit teşkil edemeyecek İtalyanları destekleme kararı alarak İtalya-Fransa ihtilafından faydalandı. Ayrıca, Fransa'nın Beyaz Nil kaynaklarındaki bölgesini dengelemek için Belçika yayılmasını da (Kongo yönünden) teşvik etti. 1893-94 arasında İtalyanlar Eritre'de (Kızıldeniz kıyısında) bir tutunma noktası edinerek Sudan'ı işgal etti ve Kassala'yı tamamen ele geçirdi.

1895 yılında İtalya, Etiyopya'ya karşı, bölgede büyük bir vatansever dalga yaratacak bir savaş başlattı. Halk İtalyanları geri püskürtmek için tüm gücünü topladı ve 1 Mart 1896'da Adua yakınlarında zafer kazandı. Bu savaşta Etiyopya'ya, Rusya ve özellikle savaş sonrasında bölgedeki nüfuzunu artıran Fransa yardım etmişti. 1894'te Britanya, Beyaz Nil'in üst kısımlarındaki etki alanlarını belirlemek için Belçika ile bir anlaşmaya vardı. Sonra da Sudan'ın Ekvatoral Bölgesi'ndeki Lado yerleşim merkezini Belçikalı "Kongo Birliği"ne kiraya verdi. Bu bölge, 1910 yılında yeniden İngiliz-Mısır Sudan'ına dâhil edilene kadar Belçikalıların elinde kalacaktı. Üstelik 1894'te buraya yerleşen Belçika, Mehdi Devletini işgale girişti ve bu yüzden kıyı şeridinde İtalyanlarla savaşan mehdiciler artık güneyde de Belçikalılarla savaşıyordu.

Adua savaşından sonra Fransa, Sudan'a karşı bir sefer başlatmak için Etiyopya'daki güçlendirilmiş konumundan faydalanma kararı aldı. Bu arada Fransa, Cibuti'den Addis-Abba'ya bir demiryolu inşa imtiyazı da almıştı. Demiryolu hattı Etiyopya sınırlarının ötesine taşıyor ve Afrika'yı, Hint Okyanusu'ndan Atlantik'e, boydan boya geçiyordu. Eş zamanlı olarak, Afrika'daki Fransız Komutan Albay Marchand ordusunu, Orta Sudan'dan Nil'in yukarı kıyılarına doğru kaydırma talimatı verdi. Britanya'ya gelince, o da Mart 1896'da, Kitchener komutasındaki bir İngiliz-Mısır ordusunu Doğu Sudan'a toplamıştı. Böylece Britanya ve Fransa, 1896 yılında Mehdi Devleti'ne karşı doğrudan harekete geçmiş oluyordu. Kitchener'in emri altındaki Britanya birlikleri kuzeyden, Marchand komutasındaki Fransızlar ise batıdan ilerliyordu. 10 Temmuz 1898'de Marchand Fashoda'ya vardı ve orada durdu. Kitchener ise Nil'in diğer tarafında Hartum'un karşısında bulunan ve Mehdi Devleti'nin başkenti olan Omdurman'a 2 Eylül'de ulaşabildi. Burada, mehdiciler ve İngiliz-Mısır ordusu arasında oldukça sert çarpışmalar yaşandı. Bu savaşta Kitchener yeni silahı makineli tüfeği kullanacaktı. Mehdiciler ise ellerindeki tarihi geçmiş tüfekler, mızraklar ve hançerlerle ölüme meydan okuyarak gövdelerini siper ettiler. Kitchener'in makineli tüfeği sayesinde 20.000'den fazla mehdici zail oldu. Bu, mehdici ordusunun bütünüyle yenildiği anlamına geliyordu, sağ kalanlar ise batıya Kordofan'a çekildi. Kitchener o esnada peşlerinden gitmedi fakat birliklerini hızlıca güneye kaydırdı ve 19 Eylül'de Fashoda'ya (şimdi Kodok) vardı.

Fashoda

Fashoda'da Britanya kendini Fransızlarla yüz yüze bulmuştu. Bu karşılaşma ünlü Fashoda Krizi'ni doğuran olaydı. Lenin güncesine Britanya'nın "Fransa ile savaşın eşiğine geldiğini" yazacaktı (Lenin, Toplu Eserler, Cilt 39, s. 686). Fransa Etiyopya Necaşi'si Menelik'ten yardım bekliyordu. Fakat söz vermiş olmasına rağmen Necaşi takviye güç göndermemiş ve Fransa Marchand'a çekilmesi için emir göndermişti. Mesele yalnızca Afrika'daki güç dengeleriyle alakalı değildi, aksine uluslararası bir boyut taşıyordu. Çünkü o sıralar, Britanya Almanya ile bir ittifak içindeydi ve Fransa iki taraflı bir savaş korkusundan ötürü, Britanya'ya karşı herhangi bir eylemi göze alamadı. 4 Kasım 1898'deki uzun görüşmelerden sonra Britanya ve Fransa, Afrika'daki etki alanı sınırlarını belirlemek için bir anlaşamaya vardı ve buna göre Doğu Sudan tamamen Britanya'nın etki alanına bırakıldı. Ayrıca bu anlaşma Afrika'nın bölüşülmesi üzerine asırlardır süren Britanya-Fransa mücadelesine bir son verdi. İngiliz-Fransız zıtlığı Fashoda'da doruğa çıktı. Fakat bu anlaşma aynı zamanda, İtilaf Anlaşması'na dek varacak bir Britanya-Fransa yeniden yakınlaşmasını da işaret ediyordu. Yeni bir rakibin (Almanya) hızlı yükselişi de bu yakınlaşmanın diğer bir nedeniydi.

İngiliz-Mısır Kondominyumu[5]

Britanya Doğu Sudan'da bir sıçrama noktası kazandıktan sonra, geriye yalnızca ülkenin fethi için geçerli bir bahane bulmak kalmıştı. Doğu Sudan, resmî olarak Mısır'ın ve Mısır da hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğundan, nihayetinde hâlâ Türkiye'ye bağlıydı ve buraya yönelik doğrudan bir fetih girişimi bir dizi uluslararası komplikasyon doğurabilirdi. Britanya bu engeli sözde bir İngiliz-Mısır kondominyumu aracılığıyla aştı ve işgali meşrulaştırdı.

19 Ocak 1899'da Kahire'de, Büyük Britanya adına Lord Cromer'in, Mısır adına ise Butros Gali'nin bulunduğu bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın başlangıcında kondominyumun gerekçesi olarak Mısır'ın kötü yönetim sonucunda Sudan'ı yitirmiş olması yer alıyordu. Mısır Hükümeti, Britanya'nın, Sudan'a yardım etme amacıyla ülke yönetimine erişmesine "izin vermişti". Bu anlaşmaya göre, Sudan'daki en üst yönetici mutlak sivil, askerî, yasal ve yönetsel iktidarı kullanabilen genel va-

5 *Kondominyum*: Uluslararası hukuka göre iki ülkenin eşit haklara sahip olduğu bir bölge. *-çev.*

liydi. Genel vali Britanya Hükümeti tarafından belirleniyor ve bir Hidiv kararnamesi ile atanıyordu. Görevden alınması da Britanya'nın onayını gerektiriyordu. Mısır yasaları Doğu Sudan bölgesine, genel valinin izni olmadan uygulanamazdı. Ayrıca genel vali Avrupalı güçlerin konsoloslukların Sudan'a kabul etmişti ve adayları reddetme hakkına sahipti.

Peki, Mısır Sudan'ın yönetiminin hangi kısmında yer almıştı? Britanya güçlerinin yanı sıra, Mısır da burada bir tabur bulunduruyordu. Birtakım ikinci sınıf memuriyetler de Mısırlılara bırakıldı. Daha da önemlisi, bu işgalin finansal mesuliyeti Mısır'a bırakılmış ve işgal masrafları ve ülkenin yönetimi için Sudan yönetimine her yıl, Mısır bütçesi için hiç de az bir meblağ olmayan 750.000 sterlini ödemek zorunda bırakılmıştı. Öte yandan, Sudan illerinin tümünde İngiliz valiler bulunmaktaydı. Bunun tek istisnası, ülkenin en batısında yer alan Darfur'du, burada ise iktidar, Britanya kolonyal yönetimine itaat teminatı veren yerel sultanların elinde kalmıştı. Darfur Sultanlığı, sultanlardan birinin anti-İngiliz bir isyanı kışkırtması sonucu feshedilip, doğrudan Sudan'daki İngiliz valiye bağlandığı 1916 yılına kadar da varlığını sürdürecekti.

Sudan 1889 yılında resmî olarak İngiliz-Mısır Sudan'ı şeklinde yeniden adlandırıldı. Britanya bu ortak rejimi oluşturduktan sonra Kordofan steplerine kaçan ve aniden ortaya çıkabilecek son Mehdi güçlerini halletmeye koyuldu. Kasım 1899'da Kitchener birliklerini Kordofan'a topladı ve 25 Kasım'da da Cedid'de bulunan mehdicilerin üstüne yürüdü, Halife Abdullah bu savaşta öldürüldü. Mehdicilerin başkenti El-Obeid 17 Aralık 1899'da düştü. İsyan bastırılmış olsa da tek tük mehdici birlikler Sudan'ın değişik bölgelerinde direnişe yer yer devam etti.

Britanya, Sudan üzerinde kontrolü sağlamakta oldukça zorlanıyordu. 1900'den 1927'ye kadar Sudan'da tek bir yıl bile isyansız geçmeyecekti. Fakat bu isyanlar farklı bölgelerde farklı kabileler tarafından yürütüldüğü, yerel bazda ve izole bir karakterde olduğu için başarısız olmaya mahkûmdu.

BÖLÜM XX

1870-1914 Yılları Arasında Cezayir

Cezayir'de Cumhuriyetçilerin Başkaldırısı

Paris Komünü, Bonapart militaristleri ve büyük burjuvazi tarafından ezilen cefakâr topraklar ülkesi Cezayir'de doğrudan bir etki yarattı. Paris Komünarlarının isyanı Cezayir'deki 1870-71 devrimci olaylarıyla yakından bağlantılıydı ve aynı zamanda 1871 büyük ulusal bağımsızlık isyanıyla da örtüşüyordu. Bu örtüşme elbette rastlantısal değildi. İkinci Cumhuriyetin çöküşü, Cezayir Araplarına ve Berberilerine, Fransız burjuva devletinin nasıl da yozlaşmış ve zayıf olduğunu göstermişti. Durumu kavramış ve nefret edilen yönetimden kurtulmak için yeni bir girişimde bulundular.

Bu çalkantılı yıllarda olayların gidişatı kısmen karmaşıktı. Fransız ordusunun teslim olduğuna, İmparator'un pes ettiğine ve 4 Eylül 1870'te bir cumhuriyetin kurulduğuna dair ilk haberler Cezayir'e aynı gece ulaşmıştı. Nüfusun esas kütlesini oluşturan Araplar ve Berberiler (2.100.000 kişi) ani bir kalkışmaya hazır değildi ve üstelik Paris'teki olaylara ilk tepki Cezayir'de yaşayan ve sayıları 270.000'i bulan Fransızlardan geldi.

Cezayir'deki Fransız nüfusun sosyal yapısı homojen değildi. Fransız burjuva ve kolonyalistlerinin ortasında bir grup Fransız işçisi ve entelektüeli oluşmuştu. Cezayir'deki Fransız nüfusun bütün kesimleri, bir avuç banker ve imtiyazlı hariç, Bonapart rejimine karşıydı. Bununla beraber bankerler ve imtiyazlıların ezici bir çoğunluğu Cezayir'de değil, Paris'te yaşıyordu. Fransız sömürgeci ve burjuvalarını İkinci Cumhuriyet rejimine muhalif kılan neydi? Bu sorunun cevabı Cezayir doğal kaynaklarının tekelci sömürülmesi için yürütülen mücadelede yatmaktadır. III. Napolyon büyük metropol burjuvazisi ve Parisli finansörler lehinde imtiyazlar tanıyor ve Cezayir'deki Fransız kapitalistlerine bu konuda ada-

letli davranmıyordu. Cezayir'deki Fransız sömürü sisteminin tümü, temel olarak Parisli büyük imtiyaz sahiplerinin çıkarlarına hizmet etmek için tasarlandı.

Yerel burjuvazi Cezayir'in yönetiminde doğrudan bir rol oynayamıyordu ve hatta 1852 yılında Fransız Parlamentosu'na kendi vekillerini gönderme hakkından da mahrum bırakılmışlardı (İkinci Cumhuriyet zamanında 1848 yılında tanınan bir haktı bu). Genel valilik görevi genellikle, Marshall Pelissier, Marshall MacMahon ve diğer sömürgeciler gibi yüksek rütbeli Fransız militaristlere veriliyordu ve Fransız burjuvazisinin hoşnutsuzluğu doğrudan "apoletlilerin diktatörlüğüne" karşıydı. Bu çevreler "askerî rejimin" ortadan kaldırılmasını, Cezayir yönetiminin yerel Fransız burjuvazisine devredilmesini ve Amerikan modelindeki gibi (yerli nüfusun kökten imhası ve kovulmasıyla) göçmen yerleşikler için bir sömürge kurulmasını talep ediyordu. Hatta bazı sömürgeciler Cezayir'in (Arap Cezayir'i değil de yerli nüfusu tamamen köleleştirilmiş Fransız Cezayir'i) Fransa'dan tamamen ayrılmasını öneriyordu.

Fransız sömürgecilerinin büyük çoğunluğu Orleanist (Burbonların bir kolu -*çev.*) ya da lejitimist'ti (legitimists: Meşrutiyetçi -*çev.*), yani monarşinin muhafazası ve fakat hanedanın değişmesi taraftarıydılar. Geriye kalanlar da sözde ılımlı cumhuriyetçilerdi.

Bu burjuva sömürgecileri III. Napolyon'un tahttan indirilmesini fırsat olarak görüp Cezayir'de iktidarı ele geçirme kararı aldı. İkinci İmparatorluk'un atadığı genel vali Duroc'tan çekiniyorlardı fakat hâlihazırda Bonapart'ın birçok memurunun yerini liberal cumhuriyetçilerle değiştirmeyi başarmışlardı. Bu gurubun temsilcileri, yerel yönetimlerde neredeyse bütün önemli görevleri ele geçirdi.

Fakat bu gurubun haricinde, 1871 Devrimi siyaset sahnesine demokratik göçmenleri çıkardı. Bütün bunların yanında Cezayir'in, Fransa'daki muhalifler için bir sürgün yeri olduğu da akıldan çıkartılmamalı. 1848-49 arasında, 1848 Temmuz isyanına katılmış 20.500 Parisli işçinin sürgünü, buna örnek olarak gösterilebilir. Bonapart'ın 2 Aralık 1851 askerî darbesinden sonra da 9.530 aktif cumhuriyetçi, ağırlıklı olarak küçük burjuva devrimciler, Cezayir'e gönderildi. Sürülenler burada oldukça zor bir hayatla karşılaştılar, birçoğu yoksulluktan, hastalıktan ya da sıcaktan öldüler. Fakat bu Fransız demokratlarının politik olayların dışında bırakılma gibi bir niyetleri hiç de yoktu. 5 Eylül 1870'te binlerce Fransız işçi ve küçük burjuva demokrat,

kitlesel bir gösteri düzenlediler ve tüm binalardaki emperyal kartalları alaşağı edip, Genel Vali'nin avlusuna tepesinde Devrim'in simgesi olan bir Frigya Başlığı taşıyan bayrağı diktiler. Demokratik bünyeler, savunma komitelerini, Cezayir Cumhuriyetçi Birliğini, ulusal muhafızları ve belediyeleri oluşturdu.

Savunma komiteleri, Cezayir'in Fransız nüfusu bulunan tüm kentlerinde kurulmuştu. Bunların başında burjuva cumhuriyetçiler ve küçük burjuva demokratların bulunduğu başkent Cezayir Savunma Komitesi bulunuyordu. Tüm kurumlar Bonapartist öğelerden arındırıldığı ve askerî rejim hükümsüz kılındığı için, bu komite sömürgenin yönetiminde yer almayı talep edecekti. Tabi ki, yerel halk bu komitelerin hiçbirinde temsil edilmiyordu. Üstelik burjuva cumhuriyetçiler, valiler ve yardımcıları üzerinde bir kontrol tayin etmek için savunma komitelerinin girişimlerini baltalamıştı. Cumhuriyetçi burjuvazinin lideri başkent Cezayir valisi Warnier, önceki iktidar mekanizmasını olduğu gibi korudu ve hatta savunma komitelerinden işçi sınıfının temsilcilerinin tasfiyesini gerçekleştirdi. Cezayir Cumhuriyetçi Birliği, ülkenin dört bir yanında kolları olan, devrimci işçilere ve küçük burjuva demokratlara ait politik bir kuruluştu. Genel mitinglerin hazırlanmasında ve gazete çıkarmakta oldukça işlevsel bir rolü vardı. Ayrıca Enternasyonal'in (Marxist değil, esasen Proudhonist) Cezayir seksiyonuna üye işçilerden oluşan bir organizasyondu. Cumhuriyetçi Birliği, Cezayir'deki iktidarın seçimli belediyelere -komünlere devredilmesini ve ülkenin bu belediyelerden- komünlerden oluşan bir federasyona dönüşmesini istiyordu. Cumhuriyetçi Birliği gibi komünler de, Birlik tarafından, Arap-Berberi nüfusun tamamen göz ardı edilmesi umuduyla tasarlanıyordu. Çünkü nihayetinde küçük burjuva demokratlar ve Proudhonistler de büyük Fransız burjuvazisi gibi şovenistti.

Arapların, Yahudilerin ve Fransız kökenli olmayan Avrupalıların Birlik'e tek tük kabul edildiği doğruydu. Cumhuriyetçi Birliği üyeleri kendi saflarına Arapları dâhil etseler dahi, yerli nüfusun ulusal bağımsızlık mücadelesine katılmasına kayıtsız kalıyorlardı. "Ulusal nihilizmleriyle" Proudhonistlerde olduğu gibi, ulusal meselenin çözümü olarak tüm Arapların birer Fransız'a dönüştürülmesi eğilimi güdüyorlardı. Ekim 1870'te, Cezayir Cumhuriyetçi Birliği ile bağlantısı olan Algerie Francaise (Fransız Cezayiri -*çev.*) gazetesi, Birlik üyelerinin etkin katılımıyla oluşturulan ulusal muhafızların görevlerini: 1) dış düşmanlara karşı savaşmak, 2) Fransa'da monarşi geri gelirse, Cezayir'de bağımsız

bir cumhuriyet için mücadele etmek, 3) yerel isyanlara karşı savaşmak olarak tanımlamıştı.

Komutanı halk tarafından seçilen ulusal muhafızlar, savunma komitelerine ve küçük burjuva Demokratik Partinin çoğunlukta olduğu seçim belediyelerine destek sağlıyordu. Liderleri, devrimin ilk günlerinde Cumhuriyetçi Savunma Komitesinin başkanı ve Başkent Cezayir belediye başkanı olarak seçilen Avukat Romuald Vuiermoz'du.

Cezayir Komünü

Oran işçilerine karşı Eylül 1870'teki kanlı misillemesiyle nam yapmış monarşist General Walsin Esterhazy 24 Ekim 1870'te geçici olarak Cezayir Genel Valiliğine atandı. Yeni Genel Valinin ülkeye varışından (28 Ekim 1870) hemen sonra Avrupalı işçiler, yoksul Araplarla birlikte valinin sarayını kuşattı. Vali görevinden feragat edip bir savaş gemisine sığındı, işçiler, ulusal muhafızların da yardımıyla, sarayı ele geçirdi. Bundan sonra, işçiler ve 4.000 civarında muhafız, 200 gemici tarafından korunan ve karşı-devrimcilerin son sığınağı olan Deniz Komutanlığına karşı taarruz hazırlıklarına başladılar. Fakat amiralle görüşmeye oturan Vuiermoz saldırıyı önleyerek bu gerici kalesini koruyacaktı.

Metz'in kuşatıldığı ve Marshal Bazaine'in teslim olduğu haberleri 30 Ekim'de Cezayir'e ulaştığında, Başkent Cezayir, Oran ve diğer kasabalarda vatan hainlerine karşı devrimci tedhiş uygulanmasını talep eden yeni gösteriler düzenlendi. 7 Kasım'da Cezayir Cumhuriyetçi Birliği, ülke yönetiminin büsbütün savunma komitelerine geçmesini gerekli gördü. Bu karara rağmen, bir sonraki gün Cezayir belediyeleri ve Savunma Komitesi, Vuiermoz'u Cezayir'in geçici Olağanüstü Komiseri, yani ülkenin yöneticisi olarak seçmek için toplandı. Toplantı sonucunda "demokrasi ilkeleri temelinde komün" ilan edildi ve bütün ülkede komün federasyonları olacağı duyuruldu.

Fakat bu heyecanlı patlama hiçbir şeye dönüşmeyecekti. Cezayir Komünü kararını "illegal gasp eylemi" olarak adlandıran Fransız Devleti, Cezayir'e Olağanüstü Sivil Komiseri olarak gerici Charles de Buzer'i (Vali yetkisiyle) atamıştı. Vuiermoz hemen iktidarı ona devretti (11 Kasım 1870). Buzer'in talebi üzerine ulusal muhafızlar onun kontrolüne bırakıldı ve devrimci öğeler komuta kademesinden uzaklaştırıldı. Böylece, küçük burjuva uzlaştırıcılar sayesinde hareket irtifa kaybetmeye başladı.

Demokratik öğelerin başarısızlığının nedeni neydi? Elbette Vuiermoz'un hainliği denilebilir ki, bu asıl mesele değildi. Dar demokratik katmanın, özellikle yerli nüfustan beslenen kitlesel bir arka planı yoktu. Cezayir Komünü'nün iktidarı yeniden ele geçirmek ve ulusal muhafızları kontrol etmek için sonrasında yaptığı girişimleri kolonyal burjuvazinin bastırabilmesinin esas nedeni buydu.

Paris Komünü'nün 1871 Mart'ında ilan edilmesi, Cezayir'de yeni bir devrimci dalganın kabarması için fırsat yaratmıştı. Ülkenin dört bir yanında "Yaşasın Paris! Kahrolsun Versailles" sloganı çınlıyordu. Devrimci basın, Paris Komünü'nün faaliyetlerini detaylı raporlar olarak yayınlıyordu. Cezayir Cumhuriyetçi Birliği Fransa'ya delegeler gönderdi. Başkente giden Alexandre Lambert gibi adamlar Paris Komünü'ne katılmış ve aktif birer savunucu olmuştu. Cumhuriyetçi Birlik'te ise bir kez daha iktidarı devralma tartışmaları alevlendi. Fakat Birlik, bu kez küçük burjuva uzlaşmacıların etkisi altında kalarak yeni mücadeleyi reddetti. Bu karar bir Arap-Berberi isyanının patlak vermesine neden olacaktı. Cezayir'deki Fransız küçük burjuva demokratlar ve hatta proletarya Arap ulusal bağımsızlık hareketinin önemini kavrayamıyordu. Yani, Fransız devrimcilerinin en temel hatası ulusal meseleyi ihmal etmeleriydi. Cezayir'deki karşı-devrimci Fransız burjuvazisini ancak yerli halkla ittifaka giderek yenebileceklerini göremiyorlardı. Başka ulusları ezen bir ulusun özgür olamayacağının farkında olmadıkları halde Cezayir'in ulusal özgürlüğünde hayati bir öneme sahiptiler.

Sonuç olarak, 1871 Martında Cezayir'de yerli halkın büyük bir kitlesel bağımsızlık isyanı patlak verdiğinde, yerleşik Fransızlar "süper güç" önyargılarıyla, işçi sınıfı hareketine kayda değer ölçüde çatışma ve düzensizlik tohumu ekmişlerdi. Vuiermoz ve diğer küçük burjuva liderlerinin Fransız mürtecilerine yaltaklanmaları, büyüyen Arap isyanı korkusuyla, daha da belirginleşti. Ateşli bir monarşist olan Gueydon ismindeki yeni genel vali, isyanları bastırmak için Versailles tarafından görevlendirildiği Cezayir'e Nisan 1871'de vardı. Gueydon, küçük burjuva politikacıların korkaklığından ve onların "Arap tehlikesinden" duydukları korkudan faydalanarak, Cezayir belediyelerini ve ulusal muhafızları lağvetmekte herhangi bir zorlukla karşılaşmadı.

1871 Ulusal Bağımsızlık İsyanı

Kolonyal baskılar Cezayir köylerine ciddi anlamda ekonomik zararlar vermişti. 1868-70 arasında bölgede korkunç bir açlık baş gösterdi. İnsanlar yabani otları yemiş ve birçok yerde yamyamlık vakaları kaydedilecekti. Açlığın en büyük yoldaşı kolera binlerce can aldı. 1866'da 2.652.000 olan Cezayir nüfusu, 1872'de 2.125.000'e düşmüştü. 500.000'den fazla insan (toplam nüfusun neredeyse beşte biri) açlıktan, hastalıktan ve Fransız askerlerinin vahşetinden telef oldu. Ülkenin çeşitli bölgelerinde her yıl yeni isyanlar patlak veriyordu. Fakat bu isyanlar, yerel olmanın ve kendiliğinden bir karakter sergilemenin ötesine geçememiş; mücadeleler ulusal bir boyutta örgütlenemediği için Fransız otoritelerince kolaylıkla bastırılmıştı. Bununla birlikte, durum 1870 sonlarına doğru değişecekti. Cezayir Araplarına yeni ufuklar açılacaktı. 1870-71 savaşında Fransızların zayıflık işaretlerini ve Fransız generallerin kabiliyetsizliklerini fark ettiler. Sedan felaketinden, Metz'in düşüşünden, Fransa'daki ve Cezayir Fransızları arasındaki sınıf mücadelelerinden haberleri oldu. Araplar, artık kesin bir mücadele vaktinin geldiğini anlamıştı. Kent merkezlerindeki, özellikle Başkent Cezayir'deki, temsilcileri Fransız işçilerini aktif olarak destekliyordu. 1870'den beri köyler ve göçebe bölgeleri kaynamaktaydı. Cezayir'deki iktidarın valilerden ve Parisli bankerlerden, yerli nüfusu acımasızca sömüren büyük Fransız sömürgecilerine kaydırılması planları ortaya çıktığında her tarafta bir öfke artışı gözlemlenmişti. Çünkü bunlar, dolaysız ve gerçek zalimlerdi ve Cezayir köylüsü bunlardan özellikle nefret ediyordu. 1870 sonunda Cezayir Yahudilerine, Fransız vatandaşlarının sahip olduğu tüm hakların aynısını tanıyan bir kararnamenin yayınlanması, oldukça büyük bir hoşnutsuzluk yarattı. Bunu yanı sıra, Cezayir'e Alsace-Lorraine mültecilerinin varmak üzere olduğunu bildiren raporlar ve Fransa'nın Prusya'ya ödediği tazminatlar, iki olayla da yeni vergiler ve el koymalar vasıtasıyla ilgisi olan Cezayir köylüsünü derinden etkiledi. Mecene'deki (Setif yakınlarında) Kabile bölgesinin reisi olan Muhammed el-Mokrani başkanlığındaki Berberi ve Arap kabileleri isyanı 14 Mart 1871'de başladı. Eski feodal soyluların neslinden olan Mokrani kendisini bağımsız bir idareci olarak takdim edemediği için Fransızlar onu önemsiz bir sivil hizmetçiye dönüştürdü. Öte yandan Fransa'nın kendi topraklarını ve gelirlerini azalttığını ve emirlerini feshedip kendi vekillerini yardımcı olarak almaya zor-

ladığını da unutamıyordu. Mokrani otuz kabileye hükmediyordu ve 25.000'e yakın adamı bir araya toplama potansiyeline sahipti.

Fakat ayaklanmanın esas gücünü Mokrani'ye katılan feodaller değil; köylüler ve göçebeler oluşturuyordu. 8 Nisan 1871'de, 250'den fazla kabile üzerinde, yani diğer bir deyişle 600.000 köylü ve göçebe (neredeyse Cezayir yerli nüfusunun üçte biri)üzerinde etkisi olan Rahmaniye tarikatı harekete geçti. Bu tarikat, emri altında 100.000 adam bulunduruyordu. Ajitatörleri köylere, pazarlara ve göçebe kamplarına gidip halkı düşmana karşı kutsal savaş için topluyorlardı. Rahmaniye tarikatının başkaldırıda yer almasından sonra, tüm Doğu Cezayir kıyıları büyük bağımsızlık savaşının bir sahnesine dönüştü. İsyancıların askerî konsey başkanlığına getirilen Mokrani'nin, Fransızların Cezayir'den tamamen kovulması gibi planı yoktu. Daha çok Arap ve Kabile reislerine bazı imtiyazlar tanınması için Fransızları zorlamayı öngörüyordu. Fakat bu plan onaylanmadı ve Fransızların Cezayir'den tamamen çıkartılması için savaşmaya karar verildi. Mokrani'nin tavsiyesine rağmen isyancılar Fransızların Burc-bu-Arraric (Kabiliye'de) kalesine saldırıp burayı zapt ettiler. Nisan ve Mayıs arasındaki savaşlar boyunca isyancılar birbiri ardına zafer kazandılar ve doğu yakasının tamamını Fransızlardan arındırdılar. Yalnızca on ay sonra kendi hanelerine 340 çarpışma kaydetmişlerdi. Fakat lider Mokrani Mayıs 1871'deki bir savaşta öldürüldü. Onun yerine hemen kardeşi Ahmed Bu Mezrag geçecekti.

Paris komünarları Versaycıların acımasız saldırılarına kahramanca karşılık verdiği için, Tiers hükümeti Cezayir'e asker gönderemiyor ve bu yüzden isyancılar birbiri ardına zaferler kazanıyorlardı. Ancak komünarları bozguna uğratan Versaycılar, işgal ordusunun sayısını 85.000 kişiye çıkarınca durum değişecekti. 1871 Temmuz itibariyle isyanın esas güçleri yenilgiye uğratıldı ve Şeyh Haddad kontrolündeki Rahmaniye tarikatının liderleri teslim oldu. Fransız askerî birlikleri köyleri yakmış, sığırları dağıtmış, kuyuları doldurmuş ve kadın ve çocukları bile katletmişti. Kabiliye gerillaları altı ay daha bu eşitsiz savaşı cesaretle sürdürecekti. Fakat dirençleri kırıldığında Ahmed Bu Mezrag isyanın son çırpınışlarını sergileyeceği güneye çekildi. Ocak 1872'de direnişin son iki kalesi, Tuggurt ve Vargla vahaları da düştü. Ahmed Bu Mezrag hapsedilmiş ve isyan da bastırılmıştı.

Versaycılar alaycı bir biçimde, Cezayirli isyancıların işini "Paris usulüyle" bitirdiklerini açıklamıştı. Binlerce kişi idam edildi, hapse atıldı ya da ağır cezalara çarptırıldıkları New Caledonia'ya sürgüne gönderildi.

İsyancı kabileler 36.000.000 frank tazminat ödedi ve ayrıca arazilerinin en iyi 500.000 hektarı müsadere edildi. Geriye kalan arazilerini güvenceye alabilmek için de sömürgeci galiplere 27.000.000 frank daha ödeme yaptılar. Paris komünarları ve Cezayir köylüleri artık ortak bir düşmana sahipti: Fransız burjuvazisi. Bu düşmana karşı eş zamanlı savaşmış fakat güçlerini ortak bir eylemde birleştirme şansına erişememişlerdi, böylece Fransız burjuvazisinin işini kolaylaştırmışlardı.

Fransız Emperyalist Boyunduruğu Altında Cezayir

Fransızların, Cezayir'de sonrasında rahat bir nefes aldığı 1871 isyanının yenilgisi yeni bir dönemeci işaret ediyordu. Aures kasabasındaki Göçebe (1879) ve Batı Cezayir'deki Şeyh Velid-Sidi (1881) isyanları, bağımsızlık mücadelesinde halkın son silahlı kalkışmasıydı. Üçüncü Cumhuriyet altında, bu parçalanmış ve köleleştirilmiş topraklarda geniş halk isyanları görülmeyecekti. Cezayir'in kolonyal sömürüsü ve emperyalist yağması en yüksek evresine ulaştı. İşgalcilerin temel politikası, her zaman olduğu gibi, toprağın tasarrufunu ele geçirmekti. Fransa'nın, Cezayir toprak mevzuatını oluşturan 1873 yasasına göre tüm klan ve komünal toprakları bölünmek ve özel mülkiyete geçmek zorundaydı. Yine bu yasaya göre bir komünün herhangi bir üyesi kendi payının kolektif mülkiyetten koparılıp, özel mülkiyet olarak kendisine verilmesini talep edebiliyordu. Böylece yasa, komünleri ortadan kaldırarak tefecilerin ve zengin sömürgecilerin toprak satın almasını kolaylaştırıyordu. 1887 yılında yürürlüğe giren diğer bir yasa ise kabile topraklarının klanlar ve hanehalkları arasında bölünmesini ve Avrupalıların bu komünal toprakları özel mülkiyete geçmeden de satın alabilmesini sağlayarak, köylü komünal mülkiyetin Avrupalı sömürgecilerin eline geçmesini kolaylaştırdı.

Tüm bu önlemler Arap köylüsünü, insafsız Avrupalı dolandırıcı ve tefecilerin insafına bırakmıştı. 19. yüzyılın yetmişli yıllarında Fransız sömürgeciler, Araplardan müsadere edilen 400.000 hektar toprağa koydu, üstelik sonraki kırk yılda 500.000 hektara daha el koyacaklardı. 1917 itibariyle Fransızlar ülkenin kayıt altına alınmış topraklarının yüzde 55'ine sahipti. Bunun yanı sıra Fransız sömürgeciler önceliği hâlâ büyük malikânelere veriyordu. Sömürgeleştirilen toprakların yalnızca yüzde 10'u küçük ve orta ölçekli sömürgecilere, geri kalan kısmı ise büyük ölçekli sömürgecilere (yaklaşık 10.000 kişi) gitti. Bu arada üzüm bağcılığı da hızlanarak gelişmeye devam ediyordu. Araplardan zorla alınan top-

rakların önemli bir bölümü bu amaca ayrılmıştı ve kapitalist bir ekonomi altında geliştirildi. Geriye kalan sömürge toprakları ise küçük parçalara ayrılıp Arap ortakçılara meşakkatli "khammasat" (ürünün beşte birinin ortakçıya, geriye kalanın da toprak sahibine verildiği bir kiralama biçimi -*çev.*) temelinde kiraya veriliyordu.

Fransız "uygarlaştırıcıların" toprakları ele geçirmedeki barbarca politikaları Arap köylülerin çiftliklerini harap etti. Galip işgalciler, isyancı kabileleri bastırma girişimlerinde kuyuları tahrip edip yeşil vahaları çöle çevirmişlerdi. En iyi otlaklar sömürgecilerin eline geçmişti. Cezayir'in çorak ve engebeli bölgelerine sürülen göçebeler, koyun sürüleri için yem bulamamış ve hayvanlar açlıktan, susuzluktan, yaz sıcağından ve kış soğuğundan ötürü telef olmuştu. Ayrıca, ülkenin zengin demir ve fosfor kaynakları da Fransız şirketleri tarafından zapt edilmişti. 1871 öncesinde keşfedilen demir yataklarının sömürülmesi başlangıçta, görece küçük bir ölçekte gerçekleşiyordu. 1879'da 438.000 ton kadar demir çıkarıldı. Fakat 1913 itibariyle, kaynaklar Messrs, Schneider&Kreso ve diğer birçok metalürji şirketine imtiyaz biçiminde verilince, bu rakam 1.230.000 ton cevhere yükseldi. Fosfor kaynaklarına da 1873 yılında Cezayir-Tunus sınırında rastlandı. Bu kaynakların çıkarılması da dört Fransız anonim ortaklığına devredildi. 1913 yılında 967.000 ton civarında fosfor elde edildi. Bakır ve çinko madenleri de ayrıca bu faaliyetlere konu edilmişti. 1871 sonrasında Cezayir'in sömürülmesine dair yeni bir biçim de, Fransız bankalarıyla bağlantılı tekellerin sürece müdahil olmasıydı. Bu yüzden Cezayir'e birçok banka kuruldu. Bunların en büyüğü, Banque d'Algerie (Cezayir Bankası -*çev.*) ve Credit Foncier d'Alger'i de (Cezayir Arazi Keredisi -*çev.*) yöneten Compagnie Algerienne (Cezayir Şirketi -*çev.*) idi.

Yetmişli yıllarda, iç ve dış ticarette ve aynı zamanda askerî ve stratejik amaçlarla artan talepten ötürü demiryolu inşa çalışmalarına başlandı. 1870'te Konstantin-Philippville hattı tamamlandı, 1871'de Başkent Cezayir-Oran hattı ve 1875'te ise Bone-Tebesa, Bone La Calle ve Başkent Cezayir-Konstantin arası üç hat tamamlandı. 1881'de ise güneyin derinlerine doğru inen Oran demiryolları kuruldu. Cezayir üzerinde 1885 yılı itibariyle toplam olarak 2.030 km hat uzanıyordu.

Denizaşırı ticarette de durum 1830-70 trendini sürdürüyordu. 1871-1914 arasında dış ticarette sergilenen artış, Cezayir'in bir pazar olarak ve Fransız sanayisi için ham madde tedarikinde artan önemini işaret ediyordu. Cezayir'in ihracat ve ithalatına dair aşağıdaki tablo durumu özetlemektedir:

Yıllar	(milyon frank olarak yıllık ortalama)	
	İthalat	İhracat
1871-1880	180	172,4
1881-1890	255,8	158,6
1891-1900	270,3	250,8
1914	527	375

Cezayir temel olarak Fransa'dan endüstriyel mallar satın alıyordu. 1874'te Cezayir'in Fransa'dan toplam 270.000.000 frank değerindeki ithalatının, 90.000.000 frankı, yani üçte biri, kumaşa ve 22.000.000 frankı da makine, madeni eşya ve diğer malzemelere ayrılıyordu. Bu, ulusal bir imalat endüstrisi kurulabilmesinin araçlarının yavaş yavaş yok edildiği ve ülkenin Fransız kapitalist ekonomisinin ham madde ve tarımsal ürünler tedarikçisi olma rolünü oynamaya mahkûm edildiği anlamına geliyordu. Ama yine de yol, liman ve çeşitli proje inşaatları, ulaşım ve tarımda kiralanan emeğin kullanımında olduğu kadar, yerel anlamda bir dizi küçük girişimcinin dahi ortaya çıkmış olması (temel olarak tarımsal üretimde faaliyet gösteren) yerel bir proletaryanın oluşumuna ve gelişimine katkıda bulundu. Esasen, bunların neredeyse tamamı Fransız ya da Avrupa doğumluydu. Bunlar yetmişli yılların matbaacıları, demiryolu işçileri, inşaatçıları, madencileri ve benzeri işlerde çalışan işçileriydi. Fakat daha sonra Arap işçiler de yavaş yavaş limanlara, inşaatlara ve tarımsal işlere (bir süre sonra da madenciliğe) alınmaya başladı. Kesin istatistiksel verilerin eksikliği, Cezayir'deki işçilerin 19. yüzyılın yetmişli ve doksanlı yıllarındaki sayısını tespit etmeyi zorlaştırıyor. Söylenebilecek tek şey sayıca çok büyük olmadıklarıydı. Cezayir işçi sınıfı, kendi zamanının politik ve sosyal hayatında önemli bir rol sahibi değildi. Belki de tek istisna, Fransız işçilerin Cezayir komününde etkin bir rol oynadığı 1870 yılı ve Arap tarım işçilerinin Cezayir ulusal bağımsızlık isyanında diğer katılımcılarla birlikte savaştığı 1871 yılıydı. Ülkede yıllarca bir işçi örgütü olmamıştı. Bu örgütler Fransa'dakilerden çok sonra oluşmuş ve yalnızca Fransız işçileri kapsamıştı. Çoğunlukla bu örgütler Araplara ve Berberilere karşı paternalist ve asimilasyoncu bir tutum benimsemişlerdi. İşin özü itibariyle Cezayir'deki işçi sınıfı hareketi ilk kez Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi sonrasında sahneye çıkacaktı.

Fransız ve Cezayirli işçilerin arasındaki çeşitli farklılıklar ülkedeki sınıfsal birliğin önünde bir engel olarak duruyordu. Örneğin Cezayirli

işçiler Fransızca bilmiyordu ve bu da Avrupalı proletaryayla arasında bir ilişki kurmasını zorlaştırıyordu. Ayrıca Avrupalıların birçok ayrıcalığı vardı. Daha yüksek ücretler alıyor ve daha temiz ve hafif işlerde çalıştırılıyorlardı. Dahası, Cezayirli işçilerin sahip olmadığı politik haklara sahiptiler. Fransız kolonyal yönetimi ve Fransız burjuvazisi bu faktörleri, ülkedeki proletarya saflarını bölmek maksadıyla, Cezayir ve Fransız işçileri karşı karşıya getirmek için kullanıyorlardı.

Cezayir'deki Fransız kolonyal politikasının başlangıcı ve sonu, ayrıcalıklı Fransız azınlığı desteklemek ve haklardan yoksun Arap-Berberi çoğunluğu baskı altında tutmaktı. Tüm ülke nüfusu "vatandaşlar" (Fransızlar) ve "tebaa" (Cezayirliler) olarak ayrıldı. "Vatandaşlar" Fransız Parlamentosu'na, belediyelere ve 1898'den başlamak üzere yerel Cezayir bütçesiyle ilgilenen ve özerk bir idare olan Finansal Delegasyonlara kendi vekillerini seçiyorlardı. Delegasyonlardan biri Fransız kolonyalistlerinden, biri kolonyalist olmayan Fransızlardan ve biri de (kısmen Genel Vali tarafından atanan en küçüğü) sömürgecilerin itaatkâr piyonu olan yerel feodal liderlerden oluşuyordu. Üstelik feodallerin birçoğu halkının genel çıkarlarına ihanet ederek Fransız vatandaşlığı, makam ve nişan aldı.

"Tebaa" ise seçme hakkından mahrum bırakıldı ve Fransız subay ve yetkililerinin keyfi kuralların a tereddütsüz uymak zorunda kaldı. Ayrıca "vatandaşlar" Fransa'dakilerle aynı vergi ödüyorken, "tebaa" otoriteler tarafından koyulmuş ağır vergileri sırtında taşıyordu. "Vatandaşlar" Fransız hukukuna göre yargılanıyorken, "tebaa" için katı bir "yerel yasa" oluşturuldu. Bunun yanı sıra, "tebaa" yöneticiler tarafından mahkemeye çıkarılmadan hapse atılabiliyor, işkence görebiliyor ve Sahra'nın uzak bölgelerine sürgüne gönderilip mallarına el koyulabiliyordu. "Tebaanın" kendi dilinde gazete çıkarması, kendi siyasi partisini ya da sendikasını kurması ve resmî makamların izni olmadan bir araya toplanması yasaktı. Fransızlar tarafından getirilen yasaların en küçük ihlali, köylere, kabilelere ve bölgelere kolektif cezalandırma olarak geri dönüyordu. Savaş Bakanlığı'nın yönetimi altında kalan ve Fransız militaristlerin iktidarı ellerinde tuttuğu Cezayir'in güneyindeki "tebaanın" durumu daha da kötüydü. Burada "tebaa" yalnızca "yerel işler" yetkililerinin başkanlık ettiği "Arap büroları" tarafından gözetleniyordu.

Cezayir Araplarının Talepleri

Toprak gaspına, ölümcül sömürüye ve kolonyal otoritelerin tiranlığına cevaben, yerli Cezayirliler utanç verici "yerel yasanın" kaldırılması ve ülkenin politik sisteminin demokratikleştirilmesi için 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl boyunca bir mücadele alanı yarattılar. Ulusal örgütlenmeler Cezayir'de ilk kez 20. yüzyıl başlarında, Asya halklarının uyanış çağında Doğu'daki genel burjuva demokrat bağımsızlık hareketlerinin yükselmesi ile bağlantılı olarak ortaya çıktı. Fakat bu örgütler, yalnızca işçi sınıfının zayıf bir durumda oluşundan değil ama aynı zamanda faaliyetlerini yalnızca ticaretle sınırlandıran ulusal burjuvazinin de henüz oluşum aşamasında olmasından ötürü kitleler tarafında herhangi bir destek görmemişlerdi. Yerel entelijansiyanın büyük çoğunluğu burjuvazi ile bağlantılıydı ve neredeyse tamamı asimile olmuş veya her halükarda Fransızlaşmıştı. Cezayir'in ilk ulusal örgütü bağımsızlık için çaba sarf etmiyordu. Yalnızca Cezayir Arapları ile Fransızlar arasında eşitliği ve "yerel yasanın" feshedilmesini talep ediyordu. Ayrıca, Cezayirlilerin Fransız vatandaşları ile aynı haklara sahip olmasını, ya da en fazla, yerli nüfusun geniş bir şekilde temsil edildiği yerel öz-yönetim organları sayesinde Cezayir'in özerkliğini talep ediyorlardı. Fransız dilini benimsemiş, Fransız eğitimi almış Musul-frank'ların (Müslüman Fransızların kısaltılması) ılımlı hareketi, Fransız kolonyal imparatorluğu çerçevesinde bir eşitlik talebi için baskıda bulunuyordu. Fransız-Yerli Birliği ya da benzeri kuruluşlar oluşturmuşlardı, fakat belirli bir örgüt biçiminden yoksundular. En kararlı mahiyeti olan Mağrip Birliği ve Cezayir-Tunus Bağımsızlık Komitesi, kendi adlandırmalarıyla, Mağrip Ulusu adına özerklik talebinde bulunuyordu. Ayrıca umutlarını Türk Sultanına bağlamış küçük bir feodal grup da vardı. Panislamizm propagandası tüm bu öğeler arasına yayılmıştı ama kitlesel bir taban yaratamadı.

1912 yılında Cezayir'de kolonyal rejime karşı, daha çok basın protestosu ve pasif sivil itaatsizlik biçiminde yalıtılmış direnişler baş gösterdi. Fakat hizipçi ve sınırlı doğaları gereği bu direnişler, ülkedeki Fransız egemenliğini sarsmamış veya ciddi bir değişikliğe yol açmamıştı.

BÖLÜM XXI

Tunus'un Fransız Emperyalizmi Tarafından Zapt Edilmesi

İtalya'nın Talepleri

Tunus, emperyalizm döneminde sömürgeleştirilen ilk Arap ülkesiydi. 1881 yılında, yani İngilizlerin Mısır'ı ele geçirmesinden bir yıl önce, Fransızlar tarafından zapt edildi. Fakat Fransız burjuvazisi bu devralma işlemine, kolonyal yağmada rakipleriyle giriştiği onlarca yıl süren şiddetli mücadeleler süresince yavaş yavaş hazırlandı. Uzun zamanlardan beridir en önemli rakip de Britanya idi. 19. yüzyılın yetmişlerinde Tunus sahnesinde yeni bir aktör daha belirmişti; İtalya.

Bir ulus devlet olarak ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra İtalya, sınırsız bir iştahla bir emperyalist güce dönüştü. Bismarck'a göre, İtalya'da yalnızca çürük dişleri olan bir çakalın iştahı vardı. İtalya daha güçlü yırtıcı hayvanlar tarafından her aşamada yerinden edilmiş zayıf ve küçük bir yırtıcı hayvan gibiydi. Fakat Tunus'ta, Britanya'nın da desteğini sağlayarak belirli bir başarı yakaladı. İtalyanlar Cebel-Recas'ta, Fransızların bir telgraf imtiyazı almalarını engellemek ve Britanya'dan Başkent Tunus-Goletta demiryolu imtiyazını satın almak için bir kurşun madeni imtiyazını garantiye aldılar. Tunus'un İtalyanlar tarafından sömürgeleştirilmesi ve burada tarımsal yerleşim yerleri kurulması yetmişli yıllarda başladı. 1871'de Fransızların Prusya'ya karşı yenilgisinden faydalanarak, İtalyan yerleşiklere özel ayrıcalıklar tanıyan bir anlaşmayı dayatma girişiminde bulundular. Bey ise bu anlaşmayı onaylamamak üzere direnmeye karar verdi. Böylece İtalya, Tunus'a karşı bir deniz seferi hazırlıklarına başladı ve ancak Britanya, Fransa ve Türkiye ortak diplomatik girişimiyle planlarından geçici olarak vazgeçti.

Tunus'un Ele Geçirilmesi İçin Yapılan Hazırlıklar

Fransa, İtalyanların taleplerine karşı gelip Tunus'u kendisi için alıkoydu. Rakip şirketlerle şiddetli bir rekabetten sonra Fransız yatırımcılar topraklara ve imtiyazlara erişti. Başkent Tunus'tan Cezayir sınırına kadar uzanan bir demiryolu inşası, kurşun çıkarılması ve yine başkente bir liman yapılması için imtiyazlar edinmişlerdi. Fransız Societé Marseilles (Marsilya Şirketi) Enfida'dan 90.000 hektarı kaplayan muazzam büyüklükte bir mülk satın aldı, Tunus içinde Fransızlar için bir mukavemet noktası olabilecek 350 mil kare (yaklaşık 900 km kare –*çev.*) genişliğinde bir arazi. Fransız kapitalistleri gün geçtikçe Tunus'un yarı-sömürge biçiminden tamamen bir Fransız sömürgesine dönüşmesi talebinde ısrarcı davranıyordu. Tunus'un ilhakının pratik yönleri 1878 Berlin Kongresi'nde zuhur etti. Aslında, kongrede görüşülen Osmanlı İmparatorluğu'nun süper güçler arasındaki bölüşümüydü ve Fransa da kendi payını talep ediyordu.

Fransa, Britanya ve Avusturya'nın işgallerini (Kıbrıs ve Bosna Hersek) ve Rusya'nın Balkanlardaki genişlemesini tanımayı ve karşılığında da uygun bir tazminat almayı kabul etti. Bu tazminat Berlin Antlaşması'na yansıtılmadı ama Fransa, süper güçlerden, Tunus'u ele geçirmek için gayriresmî bir söz aldı. Fransız temsilci Waddington'a hitaben Bismarck, meyvenin olgunlaştığını ve tek yapılması gerekenin toplama işlemi olduğunu açıklamıştı. Almanya, Fransa'nın Tunus işgalinde özellikle ısrarcı davranıyordu, çünkü Bismarck bunun Almanya'ya çifte fayda sağlayacağını düşünüyordu. İlk etapta bu, Fransa'nın dikkatini Avrupa'daki rövanş planlarından başka bir yöne çekecekti. Fransa'nın Afrika meselelerinin içine bir kere daldı mı, Avrupa'daki savaş hazırlıklarından vazgeçmek zorunda kalacağı biliniyordu. İkinci etapta ise Fransa, İtalya ve Britanya ile Afrika meselesi yüzünden uzlaşmazlık yaşayacaktı. Bu da Bismarck'ın elini güçlendirecekti, Fransa Britanya ile düşman olacağı için bir süreliğine Avrupa'da savaşamayacak ve İtalya'ya olan öfkesinden ötürü de Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan destek arayışına girecekti.

Fakat Britanya 1878'de, Fransa'nın Tunus'u işgaline itiraz etmeyecekti. Salisbury, Britanya'nın Tunus'ta herhangi bir özel çıkarının olmadığını ve bunu meşru sayarak Fransa'nın artan nüfuzunu endişe ve kuşkuyla izlediklerini açıkladı. Aynı esnada Britanya da, Mısır'ı ele geçirmek için

hazırlıklar yapıyordu ve hem bu yüzden, hem de Kıbrıs meselesinden ötürü Tunus'u bırakmaya itirazı yoktu. Fransa'nın Tunus'ta yegâne düşmanları olarak İtalya ve Türkiye kalmıştı, fakat Fransa ikisini de önemsemeyebilirdi.

Fransız Hamiliği

Tunus'un bilfiil işgal edilmesi üç yıl sonra 1881 yılında gerçekleşecekti. Her zaman olduğu gibi bir sınır hadisesi kışkırtılmış ve Fransızlar, Tunus'a düzen sağlama bahanesiyle girdi. 1 Nisan 1881 tarihinde 30.000 kişilik Fransız ordusu Cezayir-Tunus sınırından geçti. Birkaç gün sonra da 8.000 asker Bizerta'da karaya çıktı ve hızlıca başkente yöneldi. 12 Mayıs'ta Fransız ordusu Bardo'da (Başkentin bir kenar mahallesi) bulunan Bey'in sarayı Kasr-ı Said'i kuşatmıştı ve Kasr-ı Said Antlaşması (Sarayın adı) ya da Bardo Antlaşması (yerin adı) olarak bilinen anlaşmayı imzalaması için Bey'i zorlamaktaydı. "Hamilik" (protectorate) kelimesi Bardo Antlaşması'nda geçmiyordu, gerçekte ise bu, Tunus'un kolonyal köleleştirilmesi için hazırlanmış bir anlaşmaydı. Bu antlaşmaya göre Bey, Tunus'un Fransız birlikleri tarafından "düzeni ve sınırda-sahil şeridinde güvenliği sağlamak" bahanesiyle işgal edilmesini kabul ediyordu. Böylece Fransa, kendisini Tunus'un dış ilişkilerinin yürütücüsü olarak belirlemiş ve Tunus Devleti'yle Avrupalı güçler arasında neticelendirilecek anlaşmaların sürdürülmesini güvence altına almıştı. Ayrıca Tunus'un mali örgütlenmesini, kamu borçlarının ödenmesini sağlayacak ve devlete borç vermiş kreditörlerin haklarını koruyacak şekilde yeniden düzenleme hakkını edindi. Antlaşmanın uygulanabilirliğini denetlemek için, Fransız Devleti ve Tunuslu yetkililer arasındaki yegâne görüşmeci olan bir genel vali Fransızlar tarafından atanacaktı. Neticede Fransa, Tunus Beyi'ne, şahsi ya da hanedan olarak, tehdit edilmemesi için yardım taahhüdünde bulunacaktı.

Türkiye ve İtalya dışında bütün Batılı güçler Fransızların Tunus'u ele geçirmesini onayladı. İtalya ve Türkiye devletleri ise nafile bir çabayla itiraz ettiler. Türkiye, Tunus Beyinin kendilerine bağlı bir memur olduğunu ve uluslararası bir antlaşmaya taraf olabilecek bir yetkide olmadığını beyan etti. Nitekim Türk padişahları, I. Dünya Savaşı'na kadar da kendilerini Tunus'un hükümdarı olarak sayıyorlardı ve yalnızca savaştan sonra varılan uluslararası resmî anlaşmalarda bu haktan vazgeçeceklerdi.

Fransızlara karşı tek gerçek direniş Tunus halkından gelecekti. Bardo Antlaşmasının sonuçlanmasından hemen sonra yeni bir isyan patlak verdi ve bu yüzden Fransızlar ülkenin her karesinde uzun süreler savaşmak zorunda kaldı. İsyancıların düzgün bir politik örgütlenmeleri yoktu. Eylemlerine Orta Çağ Haçlı Seferleri sloganlarıyla yön veren dinî bir cemaatin temsilcileri tarafından yönetiliyorlardı. Mücadele birkaç ay sürdü ve 15 Temmuz 1881'de, on günlük bir bombardımandan sonra, Fransızlar Sfax'ı ele geçirdi. Ekim'de Kayravan'ı ve 19 Kasım'da da Gafsa'yı zapt ettiler. Fransızlar 30 Kasım 1881'e kadar Gabes'i işgal edip sonunda isyanı bastırmayı başarmış ve ülkenin tamamında kontrolü ele almıştı.

Fransa, Tunus'u fethederek tekelci sermayenin egemenliğini sağlamak için burada kolonyal bir devlet ve yasal bir üstyapı yaratmaya koyuldu. 9 Haziran 1881'de Bardo Antlaşması'nın detaylandırılması amacıyla Bey, Tunus'un Batılı güçlerle karşılıklı ilişkilerinde yegâne resmî aracı olarak Fransız temsilcisini atayan bir kararname imzaladı. Böylece dış ilişkilerde ülkenin tüm bağımsızlığı hiçe sayıldı. 8 Haziran 1883'te La Marsa'da, iç işlerindeki bağımsızlıktan da feragat edilen bir Fransız-Tunus Anlaşması imzalandı. Bu Anlaşma, "hamilik" ibaresinin ilk kez yazılı olarak geçtiği yerdi. La Marsa Anlaşması, 1881 Antlaşması'nı onaylıyor ve Bey'e, Fransa Devletinin faydalı görebileceği idari, yasal ve mali reformları uygulamaya koyması için baskı yapıyordu.

Anlaşma ana borç miktarını (125.000.000 frank) ve kısa vadeli borçları sabitlemişti. Fransa kendisi kreditörlerin taleplerini layıkıyla karşılayacağı sözünü veriyordu. 2 Ekim 1884'te Uluslararası Finans Komisyonu feshedildi ve Tunus'un mali meseleleri Fransız genel valinin kontrolü altına geçti. 10 Kasım 1884'te Fransa Başkanı tarafından yayınlanan bir kararnamede genel vali "Bey Ekselanslarının bildirdiği tüm kararnameleri" tasdik etme ve uygulama yetkisiyle donatıldı. Daha sonra 23 Haziran'da ise, genel vali Tunus sınırları dâhilinde "Cumhuriyet'in tüm otoritesi" ile yetkilendirildi. Tunus'taki tüm Fransız kara ve deniz güçleri ve hem Avrupalılarla hem de Tunus halkıyla ilişkileri yönlendiren tüm idari organlar onun emri altına verilmişti.

Genel vali otoritesini illerde, 4 Ekim 1884'te oluşturulan Fransız sivil kontrolör birimleri aracılığıyla sağlıyordu. Sivil kontrolörler doğrudan genel valiye bağlıydılar ve yalnızca onun onayıyla atanabiliyor veya azledilebiliyorlardı. Güney bölgeleri hariç, bütünü Fransız ordusunun kesin kontrolü altında olan ülke otuz sivil kontrol birimine ayrıldı. Her bölge,

Bey tarafından atanmış yerli Tunus memurlarının, kaidlerin, başkanlığını yaptığı bir veya birkaç *kaidat*'tan (idari ve mülki birimler) oluşuyordu. Resmî olarak kaidler, Bey hükümetine bağlı olsalar da, aslında 22 Temmuz 1887 genelgesiyle "yerel amirlerin" idari faaliyetlerini denetleme ve onlara sözlü ya da yazılı emir verme hakkına sahip olan Fransız sivil kontrolörlere tamamen bağlıydılar.

Kolonyal devlet ve yasal üstyapı, bu yolla bir dizi kararname çıkararak Fransız tekellerinin diktatörlüğünü ilan etmiş ve hamiliğin henüz ilk yılında onların çıkarlarına hizmet etmişti. Genel vali fiiliyatta mutlak iktidarı elinde tutuyordu. Tunus feodal devleti yok edilmemiş olsa da (bu noktada sıradan bir sömürgeyle hamilik arasında duruyordu) yabancı iktidarının yardımcı bir aygıtına dönüştürülmüştü. En tepede Fransız genel vali ve onun altında da devlet yönetiminin çeşitli kollarını gözetleyen tamamı Fransız, güçlü idari patronlar duruyordu. Bey ise tahtta duruyor, fakat Fransız genel valisinin onayı olmaksızın hiçbir iş yapamadığı için bir iktidar alameti sergileyemiyordu. Ayrıca, Fransız danışmanlar tarafından izlenen iki bakan ve birçok departman da bırakılmıştı ona. Devletin tüm gelirleri de genel valinin elindeydi. Ülkesinin ulusal çıkarlarına ihanetin ödülü olarak Bey'e, ailesinin, sarayının ve hükümetinin masraflarını karşılaması için yıllık 1.250.000 frank ödeniyordu.

İtalya ve Fransa Hamiliği

Fransa, İtalya'nın ateşli fakat beyhude itirazlarına rağmen Tunus'u ele geçirdi. Fakat İtalya'nın da taleplerinden vazgeçme gibi bir niyeti yoktu. Her şeye rağmen, İtalyan Devleti temsilcilerini Tunus'a göndermeye devam ediyor ve İtalyan sömürgeciliğini teşvik ediyordu. İtalyan çiftçi ve tüccarlar Tunus'a yerleşmişti ve toprak birlikleri belirmeye başladı. Birçok İtalyan, iş bulmaya ve hızlı büyüyen bir sömürge şekillendirmeye gerçekten ihtiyaç duyduklarından Tunus'a göç ediyordu. Dış sahnede ise İtalya, Fransa'ya ve Fransa'nın Kuzey Afrika'daki kolonyal genişlemesine karşı bir dizi anlaşma neticelendirmişti. Tunus'ta Fransız hamiliği kurulmasına cevaben İtalya, 20 Mayıs 1882'de Almanya ve Avusturya Macaristan ile Üçlü İttifak'a ismini yazdırdı. 1887 ve 1891 yıllarında, Fransa'nın Mağrip'teki taleplerine karşılık olarak İspanya ile Avusturya-Macaristan'ın da bağlı olduğu bir anlaşmaya vardı.

Fakat 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde İtalya dış politikasını yeniden gözden geçirmeye başladı ve Fransa ile kolonyal meselelerde uzlaşma

kararı aldı. 1896'da, kendisi için çeşitli avantajlar sağladıktan sonra Fransa'nın Tunus üzerindeki hamiliğini tanıdığını açıkladı. Aynı yıldaki anlaşmaya göre Fransa da, İtalyan yerleşimlerin Tunus'taki özel durumunu kabul etmişti. Böylece İtalyanlar, Tunus'a yerleşme, mülk satın alma, kendi okul ve hastanelerini yapabilme hakkını aldılar. İtalyanların sayısal üstünlüğü ve işgal ettikleri konumun önemi, İtalyan göçmenleri asimile etmek ve göçü sınırlandırmak için elinden geleni yapmış olan Fransızlar için sürekli bir endişe kaynağı olacaktı. Hal böyleyken Tunus'taki İtalyan nüfusun 1931 yılına kadar sürekli olarak Fransızlara baskın gelmesi hali İtalyan milliyetçi propaganda ve diplomasisinde yaygın olarak kullanılmıştı.

Fransız Emperyalist Boyunduruğu Altında Tunus

Fransız hamiliği, Tunus halkının sınırsız sömürüsünün ve ulusal kaynaklarının Fransız tekelleri tarafından yağmalanmasının yolunu açmıştı. İnsanlar, kolay yoldan para kazanmak, topraklara, imtiyazlara ve taahhütnamelere konmak üzere Tunus'a akın ediyordu. Toprak yağmacılığı Cezayir'deki kadar yaygın olmakla beraber çok daha hızlıydı. Kolonyal otoriteler, Fransız sömürüsünü teşvik etmek için ellerinden geleni yapıyordu. Hamiliğin ilk yıllarında Arap topraklarının toplu halde istimlak edilmesi için bir dizi kararname yayınlanmıştı. 1 Temmuz 1885 itibariyle, özel bir Arazi Kamulaştırma Kurulu (Land Tribunal) aracılığıyla kamusal toprak kullanım hakkını zorunlu kılan "Torrens sistemine" göre (toprakları ve topraklar üzerinden yapılan ticari faaliyetleri kayıt altına alan bir sistem –*çev.*) toprak kaydı getiren bir arazi yasası resmî olarak duyurulmuştu. Bu yasa ayrıca arazi kaydını, boş ve hükümsüz olarak ilan edilen hakların iptali şartına bağlıyordu. Kayıt altına alma, yasal toprak istimlâkine bir kapsam kazandırıyor ve Fransız sömürgecilerin haklarını, eski sahiplerin iddialarına karşı koruyordu. Fransız arazi yönetmeliği, kayıt altına alınan topraklara uygulandı ve bankalar hâlihazırda bu toprakların teminatıyla kredi dağıtmaya başladılar.

Aslında Fransızlar arazilerin büyük çoğunluğunu, resmî makamların herhangi bir doğrudan yardımı olmaksızın şahsi olarak satın almışlardı (gayriresmî sömürgeleştirme). Fakat kabilelere ve özellikle de vakıflara ait olan komünal topraklar (dini amaçlara adanmış devredilemez mülkler) yeni sahiplere devredilemiyordu. İşte, buna bir son vermek ve Fransızlara istedikleri herhangi bir araziyi satın alabilmeyi

mümkün kılmak için, hamilikten vakıf arazilerinin uzun dönemli kiralanmasına, değiş-tokuş edilmesine veya satın alınmasına müsaade eden yeni yasalar çıkmıştı (1885, 1898 ve 1905). Bu yolla vakıf arazilerinin kullanımı hakkı feshedilmemiş olsa da, sömürgecilere bu toprakları satın alabilmek için kâfi derecede fırsat yaratılmıştı. 1892 yılında hamilik hükümeti Cezayir'deki gibi resmî sömürgeleştirme sürecini başlatacaktı. Resmî sömürgecilik toprak kullanım hakkının yeniden dağıtımı olarak tanımlanabilir. İlk olarak kolonyal otoriteler toprakları Arap sahiplerinden zorla alıp, ellerinde topluyor ve sonrasında bir hiç pahasına Fransız sömürgecilere satıyordu. Bu amaçla 1897 yılında özel bir sömürge fonu kurulmuştu. 1898'de ise kamu vakıf yönetimi, devlete her yıl 2.000 hektara kadar, özellikle ekime uygun yerlerde, toprak vermekle yükümlü tutulmuştu. Ormanlık ve boş araziler (mavat) üzerine çıkarılan 1890, 1896 ve 1903 kararnameleri, Tunus kabilelerinin kendi toprakları üstündeki haklarını bile tanımayarak, kolektif kabilesel toprak sahipliği sistemini yürürlükten kaldırmıştı. Tunuslu göçmen ve yarı göçmenler daha önce sahibi oldukları toprakların artık sadece kullanıcısı olmuşlardı. Aynı zamanda, komünal topraklar "fazla arazi" olmaları bahanesiyle kabilelerden zorla alınmış ve sömürge fonuna devredilmişti. Küçük bir grup Fransız işadamı ve spekülatör, Tunus köylülerini harap eden ve mülklerinden mahrum bırakan arazilerin "Cezayir'deki usulle" toplu gaspı ve satışı üzerinden şaşılacak derecede bir zenginlik elde etmişti. Fransızların, Tunus'ta sahip olduğu arazi miktarı 1881'de 107.000 hektarken, 1892'de 443.000 ve 1912'de ise 882.000 hektara yükselmişti. Bunun yanı sıra, 1912 itibariyle 135.000 hektar da İtalyanlara ve diğer Avrupalılara aitti. Cezayir'in aksine Tunus'ta, adet olduğu üzere küçük çiftliklere sahip olan İtalyanlar dışında küçük sömürgeciler yoktu. Fransız sömürgeciliği spekülatif bir karakterdeydi. Jean Jaures'in de betimlediği gibi "çok hektar, az insan". Fransız sömürgeciler ve anonim şirketler muazzam büyüklükte mülkleri satın alıp sonrasında diğer sömürgecilere hatta bazen Tunuslulara geri satıyordu.

Societe Franco-Africaine (Fransız-Afrika Şirketi), Compaignie de Phosphate et de Chemin de Fer de Gafsa (Fosfat ve Gafsa Demiryolları Şirketi), Societé de Ferme Française (Fransız Tarım Şirketi) ve Omniom Immobiliere Tunisienne (Tunus Omniom Gayrimenkul) gibi kapitalist firmaların payına oldukça büyük araziler düşmüştü. "Sömürgeciler" arasında, Tunus'u hiç görmemiş ve bu ülkedeki mülklerini vekilleri veya yardımcıları sayesinde yöneten Parisli bankerler, kapitalistler ve imtiyaz

sahipleri bulunmaktaydı. Tunus'un fethine katılan generaller ve burada hamiliğin kurulmasında etkin olarak yer alan diplomatlar devasa araziler (latifundium) satın almışlardı. Yalnızca bir burjuva gazetesinin bu kanunları sergilemesi yeterliydi ve editöre sus payı olarak Tunus'ta bir mülk verilirdi. Senatörler ve vekiller Tunus'ta istismar olup olmadığının araştırılmasını talep ettiğinde, Parlamento Komisyonunun inceleme yapacak üyelerine de mülkler tahsis edilirdi ve doğal olarak Komisyon istismar iddialarının asılsız olduğu yönünde görüş bildirirdi. Bu belki de, bunca burjuva devlet adamının, vekilin, senatörün ve gazete editörünün Tunus'ta nasıl mülk edindiğini de açıklığa kavuşturur. Bu tip bir sömürgecilik anlayışında ele geçirilen araziler mülklerini feodal yöntemlerle idare eden Tunuslu büyük kiracılara kiraya verilirdi. Tunuslu feodallerin mülklerinde olduğu gibi sömürgecilerin topraklarında da khammasat, ortakçılık ve mugaras gibi sömürü biçimleri yaygındı. Bu yüzden kapitalist üretim ilişkileri oldukça yavaş gelişiyordu. Aynı zamanda sömürgecilerin bireysel olarak, tahıl ve diğer tarımsal ürünlerden üretmek için kiralanmış emek kullandıkları çiftlikler kurma girişimleri de bir hakikatti. I. Dünya Savaşı'ndan önce bu çiftliklerin, üzüm yetiştiriciliği ve şarap üreticiliği faaliyetleri hariç, gelişmiş olduğu söylenemezdi. Ücretle tutulan göçmen işçilere (temel olarak İtalyanlar) şarap üreticiliğinde iş veriliyordu. 1913'te üzüm bağları 17.942 hektar alana yayılmış durumdaydı ve yaklaşık 300.000 galon şarap üretiliyordu.

Tunus'u zapt eden Fransız tekelleri, onu aynı zamanda kendi endüstrileri için bir pazara ve ham madde kaynağına dönüştürmüştü. Fransız mallarının akını Tunus zanaatçılığına ağır bir darbe indirecekti. Örneğin, hamiliğin ilk yirmi beş yılında Tunus'taki zanaatkar sayısı altı-yedi bin civarından iki bine kadar düşmüştü. Fransız sömürüsü altında Tunus ekonomisinde hızlı bir gelişim gösteren tek sektör madencilikti. Kurşun cevheri işgalin ilk yıllarından itibaren ihraç edilmeye başlamıştı. 1899'da Fosfat ve Gafsa Demiryolları Şirketi, 1885 yılında keşfedilen fosforit kaynaklarının ticari anlamda işletimine başlamıştı. Demir cevherinin çıkarılması ve ihraç edilmesi için ise 1908 yılı beklenecekti.

Metal ve fosforit madenciliği, başkent tekelci sermayesi ile yakından bağlantılı olan Fransız şirketleri tarafından sürdürülüyordu. Almanlar, İtalyanlar ve Belçikalılar tarafından da görece büyük sermaye yatırımları yapılmıştı. Tunus madenlerinin hunharca sömürülmesinden ulusal burjuvazinin eline geçen ise bir hiçti. Mali ve teknik zayıflığından ötürü arka plana itilen ulusal burjuvazi, yalnızca küçük çaplı müteşebbislerden

ibaretti ve büyük çoğunluğu tarımsal üretimle iştigal ediyordu. Maden endüstrisinin ve sömürgeciliğin ihtiyaçlarını karşılamak için demiryolu inşaatları başlamıştı. Görece kısa bir sürede Tunus demiryollarının uzunluğu 1881'de 224 km'den, 1909'da 1.375 km'ye çıkmıştı. Bununla birlikte limanlar ve karayolları da inşa ediliyordu. Sömürgeci kapitalist çiftçiliğin, demiryolu ve liman inşaatlarının, madencilik ve ulaşım endüstrisinin tedrici gelişimi Tunus'ta bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına ve biçimlenmesine yardımcı olmuştu. Çünkü bu işçiler oldukça yoksuldular ve onları koruyacak yasal mevzuattan yoksundular. Neredeyse tüm fabrikalarda emeğin düzenlenmesi tipik olarak kolonyal bir karakterdeydi. Yabancı işçiler ve idari personel "kolonyal bir prim" alıyordu ve yerel işçilerle kıyaslandığında onları ayrıcalıklı bir konuma taşıyacak bir dizi hakka sahiptiler. Üstelik Tunuslu işçilerin bir sendikası da yoktu. Politik olarak ulusal burjuvazinin nüfuzu altında toplanıp, bu gurubun anti-emperyalist taleplerine arka çıkıyorlardı.

Yerel halkın da bütün hakları elinden alınmıştı. Fransızlar, devlet aygıtındaki hemen hemen tüm görevleri doldurmuştu. Kolonyal bürokratik tiranlık, ırksal ayrımcılık ve ulusal baskı bu talihsiz ülkede boydan boya hüküm sürüyordu. 1861 Anayasası tüm anlamını yitirmiş ve sonrasında yenilenmemişti. Bir zamanlar Tunusluların elinde bulunan politik haklar göz göre göre kolonyal yönetim tarafından ihlal ediliyordu. 14 Ekim 1884'te Basın üzerine yayınlanan kararname gazetelerin "Bey Ekselanslarını, hanedanın prenslerini ve dinî kültlerini" eleştirmesini şiddetle yasaklamıştı. Ayrıca "Fransa Cumhuriyeti'nin Tunus'taki haklarını ve otoritesini" eleştirmeyi de yasaklamıştı. 15 Eylül 1888 Kararnamesi "hiçbir kurumun devletin izni olmadan oluşturulamayacağı" şartını getirmişti. 13 Mart 1905 Kararnamesi'nde ise, politik ve dinî meseleleri dile getirmedikçe "özgürce" toplantı yapılabileceği belirtiliyordu.

Tunus'ta uzun müddetler temsili kurumlar olmamıştı. Danışma Meclisi'nin (Tunus'taki Fransız nüfusun temsil benzeri organı) kurulması için 1891 yılı beklenecekti. Bu Meclis Fransız ekonomik örgütlerinin temsilcilerinden (ticaret ve tarım odaları) mürekkepti. Bazıları hükümet tarafından atanıyor, diğerleri ise seçimle geliyordu. Danışma Meclisi seçimlerinde yalnızca Fransız sömürgeciler oy kullanma hakkına sahipti. Ayrıca 1907'de hamilik tarafından atanan on altı Tunuslu üye de kabul edilmişti. 1910 yılına gelindiğinde ise Danışma Meclisi, Cezayir Mali Delegasyonu gibi, Fransız ve yerli olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı.

Ulusal Bağımsızlık Hareketi. Genç Tunuslular

Sömürgeleştirme, ulusal baskılar ve politik haklardan yoksunluk Tunus'ta, ulusal burjuvaziyi, bazı feodal klikleri ve ayrıca işçi sınıfı ve köylüleri de kapsayan genel bir hoşnutsuzluk dalgası yaratmıştı. Hatta 19. yüzyılın sonlarında bile, köylülerin çıkardığı birtakım karışıklıklara ve Genç Tunusluların, hamiliğe karşı çıkacak ve Tunus ulusal canlanmasını ortaya çıkaracak örgütlenmelerine ve birliklerine rastlanıyordu. Ülkedeki ulusal hareketin kabarması Asya'daki genel uyanışla örtüşüyordu. 1905 yılı, Tunuslu ulusalcı entelektüeller ve Fransız küçük burjuva demokratları bünyesinde barındıran Cumhuriyetçi Parti'nin kuruluşuna işaret ediyordu. Daha sonra bu parti bölünecek ve Abdülaziz Taalbi'nin başında bulunduğu Arap ulusalcıları 1909 yılında çekilip, Ali Baş Hamba ve Beşir Sfar'ın 1907'de kurduğu Tunus Partisine (Hizb 'Tunisi) katılacaktı. Bu bölünme, milliyet meselesinden kaynaklı farklılıklar yüzünden olmuştu. Cumhuriyetçi Parti Tunusluların asimile edilmesi lehinde görüş bildirip, taleplerini eşitlik ile sınırlandırırken, Tunus Partisi geniş ölçekli anayasal reformların ve son tahlilde bağımsızlığın savunuculuğunu yapıyordu. Tunus Partisi'nin sloganı "Cezayir-Tunus Ulusuydu" ve bu ulus için bir devlet oluşturma çabasındaydılar.

Tunus Partisi 1911'de, İtalyanların Trablusgarp'a saldırmalarıyla bağlantılı olarak geniş ölçekli bir politik seferberlik başlatmıştı. Tüm Tunus'tan para ve ilaç toplanmıştı. Birçok kasabada Avrupalılarla Araplar arasında çatışmalar yaşanıyor ve bu bazı yerlerde büyük gösterilere dönüşüyordu. 7-8 Kasım 1911 Jallaz hadisesi olayların doruk noktasıydı. Jallaz Başkent Tunus'ta bulunan bir Müslüman mezarlığıydı ve yerel makamların burayı kayıt altına alma kararı binlerce kişinin katıldığı protesto gösterilerine yol açmış ve Fransız askerleri ve polisleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştı.

Şubat 1912'de bir grup Tunuslu, Tramvay Şirketi'nden Araplara karşı yapılan ayrımcılığı durdurması ve Avrupalılarla eşit şartlarda işe alınma ve eşit işe eşit ödeme alma talebinde bulunmuştu. Fakat şirket yönetimi bu talepleri uygulamayı reddedince kent nüfusu bir boykot başlatmıştı. Mesele gittikçe ciddi bir boyut kazanıyordu. Korkuya kapılan otoriteler Tunus'ta sıkıyönetim ilan etmiş, birçok gazeteyi kapatmış ve Tunus Partisi'ni yasaklayıp, liderlerini hapse atmıştı. 1912 yılının Mart ayında Abdülaziz Taalbi ve Ali Baş Hamba tutuklanıp sürgüne gönderilmişti.

Taalbi 1913'te ülkesine geri dönüp mücadelesine devam ederken Ali Baş Hamba faaliyetlerini yurt dışında sürdürmüştü.

Genç Tunusluların liderleri Fransa Devleti'yle, bir "mutabakata" varabilme umudunu taşıyorlardı ve bu yüzden onları ulusal bağımsızlık hareketinin kabullenilmesi ve Türkiye ve Kayser Almanya'sına yardım etmek için ikna etmeye çalışıyorlardı. Almanlar ise Tunus ulusal bağımsızlık hareketini memnuniyetle kullanmak istiyordu. Alman General Staff tarafından 1914 yılı başlangıcında, Fransız egemenliğine karşı mücadele eden Kuzey Afrika Müslümanlarına tüm olası desteğin verilmesini, onlarla ilişkilerin normalleştirilmesini ve Müslüman ulusal birliklerinin faaliyetlerine yardımcı olunmasını özellikle belirten gizli bir protokol tanzim edilmişti. Aslında bu ilişkiler daha çok savaş sırasında geliştirilecekti, zira Fransızların bu bölgeyi ham madde ve işgücü kaynağı olarak kullanmasını engellemek için, birçok Alman ajanı Kuzey Afrika'ya gönderilmişti. Genç Türklerin ve Almanların yardımına güvenen Genç Tunuslu liderler Kuzey Afrika'da Fransa karşıtı bir başkaldırıya hazırlık yapıyorlardı. Dış yardımlara karşı duyulan bu umutlar, Tunus'un kendi içindeki kitlesel politik hareketin gücünün ve potansiyelinin küçümsenmesine ve bunun sonucunda da kitlelerden soyutlanmasına yol açmıştı.

BÖLÜM XXII

Fransızların Fas'ı İşgali

Kapitülasyonlar

Fas 19. yüzyıl boyunca, Cezayir ve Tunus'un aksine biçimsel olarak bağımsızlığını sürdürmüştü. Fakat gerçekte, Avrupalı güçlerin bir yarı-sömürgesi haline gelmişti. Fas zapt edilmeyi engellemek için oldukça zayıf ve geri kalmış bir ülkeydi ve onun bir sömürgeye dönüşmesini erteleyen yegâne şey de Avrupalılar arasındaki düşmanlıktı.

18. yüzyılın sonunda, Avrupa'da kapitalizmin hızlı bir gelişimi gözlemlenmişti. Öte yandan Fas ise Orta Çağ durgunluğu ve feodal anarşi içinde debeleniyordu. Avrupalı güçlerin oldukça gerisinde kalmıştı ve onların taarruzlarına karşı durmaktan acizdi. Aralarında yapılan birçok savaşta Avrupalılara yenilmiş ve bir dizi eşitsiz anlaşmaya imza atmak zorunda kalmıştı. Henüz 1767 yılında Fransa ve Fas Sultanı arasında bir anlaşma imzalanmış ve 1631 anlaşmasının aksine konsolosların yargısal yetkileri Fas'taki Fransız vatandaşları için tek taraflı olarak uygulanmıştı. Ayrıca bu anlaşma ile kapitülasyonlar Fransız tüccarları ve yerleşikleri lehine oldukça genişletilmişti. Sadece yargısal değil aynı zamanda vergisel muafiyete de sahip olmuşlardı.

Türk kapitülasyonlarının bile sahip olamadığı bir kurum olan Protege de (birinin koruması altında olan kimse -*çev.*), vergiden muaf tutuluyordu. Protege'ler, Fransız yerleşimciler hizmeti için çalışan Fas Sultanı'nın yerli tebaasıydı. Her tüccar Faslıları kendisine hizmet etmesi için tutabiliyordu ve bu sayede onlar da kapitülasyonlardan etkileniyorlardı. Vergi ödemeyi kesip (anlaşmalarda geçmiyor bile olsa) zımni yargısal dokunulmazlık ediniyorlardı. Bu sayede yalnızca Fransız konsolosluğu tarafından yargılanabiliyorlardı. Bu tür bir vergi ve yargı dokunulmazlığı, vergilendirmeden ve adaletsiz hükümlerden kaçınmak ve kendilerini

konsolosun ve yerleşimcilerin çalışanı olarak tanıtmak için Fransız "korumasına" başvuran feodaller ve tüccarlar başta olmak üzere, Faslılara oldukça çekici geliyordu. Bu yolla Fransa, Fas içinde Sultana bağlı olmayan ve onun egemenliğinden yakayı kurtarmış yerel feodallerden ve tüccarlardan mürekkep geniş bir temsilci ağı kurmuştu. Kapitülasyonlar, Fransız tüccarlarla ilişkisi olan tüm Faslılara hatta ortakçılara bile uygulanmıştı. Bu ülkedeki Fransız tüccarların büyük çoğunluğu tarımsal faaliyetlerle özellikle de hayvan besiciliği ile uğraşıyordu. Kendi toprakları yoktu ve hayvanları ortakçılık sistemi esasına göre köylülerin himayesine bırakıyorlardı. Bu çobanlar bile Sultana vergi vermiyor ve onun mahkemelerini tanımıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'na uygulananların bayağı bir kopyası olan bu kapitülasyonlar sonrasında diğer süper güçlere de tanınacaktı. İspanya da Fas ile aynı yıl (1767) bir kapitülasyon anlaşması imzalamıştı. Diğer güçlerin kapitülasyon edinmesi 19. yüzyıla kadar bekleyecekti. Güçlü devletlerin bazıları doğrudan kapitülasyonlar edinirken, bir kısmı da en ayrıcalıklı ulus anlaşmasını kabul edip kapitülasyonlara ulaşıyordu. Fransa ve İspanya'nın dışında Avusturya, Sardunya (Sardunya'nın hakları sonrasında İtalya'ya temlik edildi), Amerika Birleşik Devletleri, Britanya, Hollanda ve Belçika da Fas'tan kapitülasyon edinmişti. 1880 yılında kapitülasyonlar uluslararası bir anlaşmanın konusu haline geldi. Madrid'de 1880 yılında toplanan uluslararası bir konferans, Fas'taki kapitülasyonlar ve protege sistemi üzerine evrensel bir anlaşmaya varmaya çalışmıştı. Bu anlaşma temelinde, kapitülasyonlar adı geçen devletlerin dışında konferansa katılan Almanya, İsveç, Norveç, Danimarka ve Portekiz'e de tanınmıştı. Dahası Madrid Anlaşması'na Rusya da 1881 yılında dâhil olarak kapitülasyon elde etmişti.

Kapitülasyonlarla birlikte Avrupalılar, Fas'ta toprak satın alma ve diğer gayrimenkullere sahip olma hakkı için baskı yapmaya başlamıştı. İspanya, 1799 barış anlaşmasına dayanarak bu hakka ulaşan ilk devletti. Onu, 1856'daki bir anlaşmadan güç alan İngiltere izleyecekti. Diğer güçler ise bu hakkı en ayrıcalıklı ulus işleyişi üzerinden sağlıyordu. Sonuç olarak, Madrid Anlaşması 1880 yılında kapitülasyon hakkını tüm Avrupa güçlerine vermişti.

Eşitsiz anlaşmalar sadece kapitülasyonlar sayesinde değil fakat aynı zamanda gümrük vergileri gibi araçlarla da yürütülebiliyordu. Bilhassa, 1856 İngiliz-Fas Antlaşması, İngiliz tüccarların, sonrasında da en ayrıcalıklı ulus işlemi temelinde diğer Avrupalıların, herhangi bir engelle

karşılaşmadan mallarını Fas'a ihraç etme hakkını mümkün kılmıştı. Hatta Almanya gümrük vergilerini kayda değer bir ölçüde düşüren (bazı durumlarda yarı yarıya) daha kârlı anlaşmayı 1890'da elde etmişti. Bir kez daha en ayrıcalıklı ulus işlemi temelinde, bu şartlar diğer Avrupa devletlerine de yayılmıştı.

Mülki Zapt

Yeniçağın şafağında Avrupalılar, Fas'ta birçok bölgeyi ele geçirmişti. 15. ve 17. yüzyıllar arasında Portekiz, Fas'ın bütün batı yakasını elinde tutuyordu, İspanya'nın Kuzey yakasında bir dizi askerî üs ve prezidyosu (garnizonlu küçük kale –*çev.*) bulunuyordu ve İngilizler de Tanca'ya sahiptiler. 19. yüzyılın başlangıcı itibariyle Portekizliler ülkeden atılmışken İspanyalılar hâlâ Ceuta Melilla ve Alhucemas ve Penon-de-Velez adalarındaki prezidyolarını koruyorlardı. Bunlar, İspanyollara Fas'ın içlerine kadar nüfuzlarını hissettirmek ve civar kabilelere karşı sefer düzenlemek için sıçrama tahtası görevini görüyordu. Üstelik İspanya 1848 yılında Zafran Adalarını da ele geçirecekti. Engels'in, New York Daily Tribune'de yayınlanan askerî raporlarında detaylı bir şekilde tasvir ettiği 1859-60 İspanya-Fas savaşı esnasında, İspanya Tetuan'ı da zapt etmişti. Fakat Britanya barış görüşmeleri sırasında, sürece müdahale etmiş ve İspanya'nın zaferin meyvelerini toplamasına engel olmuştu. Böylece Tetuan Fas'a geri bırakılmış ve İspanya da İfni bölgesi ile yetinmek zorunda kalmıştı.

19. yüzyıl boyunca Fransızlar, Fas'ı birçok farklı noktadan işgal etmişti. Örneğin, Fransızlar 1844'te Abdülkadir'i kovalarken Fas sınırlarını ihlal edeceklerdi. Fransız donanması tarafından desteklenen Marshall Bugeaud, Tanca ve Mogador'u bombalayacaktı. Britanya'nın baskısı ile Fransızlar, galip çıktıkları çatışmaları bir bölgenin ele geçirilmesiyle taçlandıramayacaktı fakat Cezayir'deki bölgesiyle Fas sınırı arasında kesin bir hat çizmeyi de kesinlikle reddedecekti. Lalla-Marina anlaşmasına (1845) göre sınır hattı sadece kuzeydeki kısa bir şeritte sabitlenmişti. Güney'de ise topraklar yerine göçer kabilelerin sınırlarının belirlenmesi süreci işlemişti. Bazı kabileler Fransız kontrolüne geçmişken bazıları Fas'ta kalmıştı. Fransa sınırlardaki bu müphem tanımı 19. yüzyıl boyunca kullanarak Cezayir'e komşu Fas vahalarını ele geçirmiş ve 20. yüzyıl başlangıcında ise sınır bölgesini kendi doğrudan kontrolüne dâhil etmişti. 20 Temmuz 1901'de, sınır boyunca Fransız ve Fas karakolları

kurmak ve sınır bölgelerindeki nüfus arasında bir opsiyon belirlemek için ortak bir Fransız-Fas Komisyonu oluşturmak adına iki ülke arasında bir anlaşmaya varıldı. Bu komisyonun faaliyetleri Başkent Cezayir'de, 20 Nisan 1902'de imzalanan yeni bir sınır anlaşmasına neden olmuştu. Yeni anlaşmaya göre Fas Devleti sınır bölgelerinde "otoritesini güçlendirme" işine girişmiş ve Fransa bu sınırlara, birliklerini ve polis gücünü göndererek, yardım etmeyi taahhüt etmişti. Öte yandan Fransa da gümrük dairelerinde kendi askerî karakollarını kurmuş ve ayrıca Fas topraklarında suçluları yakalama ve yargılama hakkına erişmişti. Bütün bunların yanı sıra, Fas sınır bölgelerinde tüm kontrolü üstlenen Fransız sınır komiserleri getirilmişti. 1902'ye gelindiğinde anlaşmanın sonuçları şöyle zuhur edecekti; General Lyautey komutasındaki Fransız birlikleri Fas sınır bölgesine girip, Colomb-Bechar vahasını Cezayir topraklarına kattı. Bu olay Fas'ın işgalinin ilk adımıydı. Fakat Fransa, emperyalistler dünyayı paylaşmak için amansız bir rekabete dalmışken, Fas'ı sessizce işgal edemiyordu. Bu, ancak Batılı güçlerin onayı ve uygun diplomatik hazırlıklarla mümkün olabilirdi. Bu nedenle 20. yüzyılın başlangıcında Fransa, Fas'ta her türlü hareket serbestîlerine söz verdiği Avrupalı güçlerle bir dizi gizli anlaşma yapmıştı.

Fransa'nın İtalya (1900), Britanya (1904) ve İspanya (1904) ile Anlaşmaları

Bu tür bir anlaşma ilk kez Roma'da, Fransa ve İtalya arasında yazılı bir formatta 14-16 Aralık 1900 tarihinde (resmî olarak 1902'de duyuruldu) sonuçlandırıldı. Bu anlaşma ile Fransa, o zamanlar Türkiye'ye bağlı olan Trablus vilayeti için İtalyanlara söz verecekti. Aynı şekilde, bu vilayet üzerinde herhangi bir iddiasının olmadığını ve burayı kendi nüfuz alanı dışında bırakacağını açıklamıştı. Diğer bir deyişle İtalyanlara Trablus'ta sınırsız bir hareket özgürlüğü vaat ediyordu. Karşılığında da İtalya, "Fransa'nın, kendilerine komşu bu imparatorluğun, Fas'taki faaliyetlerine ses çıkarmayacaktı. Bununla birlikte, Fas'ın politik ve bölgesel politikasında açıktan ilhak gibi bir değişim olma durumunda, "İtalya mütekabiliyet esasına göre nüfuzunu Trablus ve Sirenayka'ya kadar genişletebilecekti". Böylece Fas'ın karşılığı Trablus olarak ödeniyordu. Trablus'un İtalya'ya olmadığı gibi Fas da Fransa'ya ait değildi, fakat yine de bu iki ülke kendilerinden güçsüz durumda bulunan uluslar hesabına anlaşmalar yapıyordu.

Benzer karakterde olan, fakat daha çok ehemmiyet arz eden bir diğer anlaşma, İtilaf'ın kuruluşuna yol açan ve 8 Nisan 1904'te Londra'da imzalanan ünlü İngiliz-Fransız anlaşmasıydı. Bu anlaşmaya göre, Britanya ve Fransa "karşılıklı olarak birbirlerinin günahlarını bağışlamışlardı". Fransa, "Büyük Britanya'nın bu ülkedeki (Mısır –*çev.*) eylemlerini, işgal tarihini sınırlandırma baskıları ya da herhangi yaptırımlar aracılığıyla engellemeyeceğini" taahhüt etmişti (L. Cromer Cilt II, s.391). Britanya ise karşılığında "Fransa'nın, Fas üzerinde geniş sınırlar oluşturmasını, bu ülkenin sükûnetini denetlemesini ve idari, ekonomik, mali ve askerî reformlarda gücünü kullanmasını" kabul edecekti. Diğer bir şekilde belirtmek gerekirse, Britanya, Fas'ı, ülkenin ekonomik, askerî, mali ve polis kontrolünü devrettiği Fransa'nın merhametine bırakıyordu. Bir kamu açıklamasında iki ülke, Mısır ve Fas'ın statülerinde herhangi bir değişikliğe gitme niyetlerinin olmadığını açıklamışlardı fakat tasarladıkları anlaşmanın gizli ibarelerinde, "şartların zorlaması üzerine, politikalarını değiştirmek mecburiyetinde kalabileceklerini" eklemişlerdi. Bu, zayıf uluslar aleyhine, dönemin bir diğer tipik emperyalist anlaşmasıydı. Fransa Fas'ı, Mısır'la "takas etmiş" ve burada hareket serbestîsi kazanmıştı.

İngiliz-Fransız anlaşmasının hayati öneme sahip bir özelliği de Fas'ı nüfuz alanlarına göre bölümlendirmesiydi. Bu özellik anlaşmanın gizli kısımlarında yer alıyordu. Kuzey Fas, İspanyolların etki alanına girerken Tanca uluslararası kontrole devrediliyordu. Dahası, Britanya Fas'ın Akdeniz ve Atlantik kıyılarının silahsızlandırılmasını talep etmiş ve Fransa da bu talebi kabul etmişti. Böylece Fransa ve İspanya bu bölgelerde herhangi bir tahkimat kurmaktan imtina edecekleri sözünü vermişti. Fas'ın paylaşılmasında ısrarcı davranan Britanya, ülkenin kuzey kesimlerini İspanyollara bırakması için Fransızları müzakereye teşvik ediyordu. Ekim 1904 tarihinde, Paris'te Fransa ve İspanya arasında, İngiliz-Fransız anlaşmasına benzer, kamuya açık ve gizli maddeleri olan bir anlaşma yapıldı. Gazetelerde basılan kamuya açık kısımda iki ülke de Fas İmparatorluğu'nun, Sultan'ın egemenliği altında bütünlüğünden yana olduklarını açıklamıştı. Bu büsbütün takiye yapmaktı, zira anlaşmanın gizli maddelerinde sözde birleşik imparatorluk iki nüfuz alanına bölünüyordu: Fransız ve İspanyol. Gizli maddeler; Fas'ın politik durumu ve Şerifi hükümetinin dirayetsiz bir varlık sergilemesinden ya da statükonun sürdürülmesinin, bu zayıf hükümetlerden ve onların kanun ve nizam sağlamadaki yetersizliklerinden ötürü imkân dâhilinden çıkmasın-

dan veya genel kabule uygun herhangi bir nedenden dolayı, İspanya'nın şimdiye dek kendi nüfuz alanını biçimlendirdiği verili bölgede serbestçe hareket etmesi şartını koşuyordu. İspanya, karşılığında, Fransa'nın nüfuz alanında serbestisini garanti ediyordu. Fakat bunu doğrudan değil de gizli bir biçimde yaptığı da doğruydu. Nitekim İspanya, Fransa'ya hareket özgürlüğü tanıyarak bir şekilde İngiliz-Fransız anlaşmasına dâhil olmuştu.

Bu sırada Almanya'nın konumu Fransız diplomatlar için ciddi bir endişe kaynağı yaratıyordu. Fransızlar, 1904 yılında Almanların Fas'a karşı tutumunu analiz edebilmek ve her ihtimale karşı da anlaşmaya varmak için zemini yokluyordu. Almanlar, açıkça Fas ile ilgilenmedikleri cevabını vermiş ve Fransızlar da güvende oldukları hissine kapılmışlardı. Rusya'ya gelince, o da Fransa'nın müttefikiydi ve Fas'a karşı özel bir ilgisi bulunmuyordu.

1904 Kredisi ve Talandier'in Heyeti

Diplomatik hazırlıkların son bulmasıyla Fransa, Fas'ı çok denenmiş yöntemlerle ele geçirmeye koyulmuştu. İlk olarak Haziran 1904'te, Fransa bankaları Fas'a, ülkeyi felce uğratacak bir kredi tahsis etmişti. Fas Sultanı Abdülaziz'in bisiklet, gramofon, kabare gibi "medeniyet" icatlarına düşkünlüğü, ülke bütçesinin önemli bir kısmına mal oluyordu. Aynı zamanda büyük bir meblağ isyancı kabilelerle mücadele sırasında harcanıyordu. Kısacası Sultan borç batağına batmış ve tam bu esnada Fransa kendisine 62.500.000 franklık bir kredi sunmuştu. Karşılığında da Fas gümrük daireleri gelirlerinin yüzde altmışı bu krediye teminat olarak alınmıştı. Mahzen (merkezi hükümet Arapçada depo anlamına gelen Mahzen olarak anılırdı) hükümetinin kredilerini denetlemek için bir borç idaresi kurulmuştu. 1905 başlangıcında Rene Talendier başkanlığında bir Fransız heyeti Fas'a gelmişti. Talandier idari, polisiye, mali ve ekonomik "reformlar" hakkında görüşmeler yapmak ve bir "reformlar" planı oluşturmak üzere görevlendirilmişti. Öneriler aşağıdaki gibiydi:

1) Fransız denetimi altında bir Fas polis gücü oluşturmak (İspanyolların nüfuz sahalarında İspanyol denetiminde olan)

2) Fas parası basacak, hazine tahvillerine teminat verecek, Fransız imtiyazlarını, kısmen de Tanca'dan Başkent Fas'a uzanan demiryolu inşaatını sübvanse edecek ve kredileri onaylayacak, Fransız bankalarının kontrolünde bir Fas devlet bankası kurmak

3) muhtemel bütün alanlarda (demiryolu, liman, ormancılık, madencilik ve diğer birçok alanda) Fransız vakıflarına imtiyazlar tanımak

Bu "reformların" gerçekleştirilmesi Fas'ın Fransız hamiliğine (protectorate) dönüşeceği anlamına geliyordu. Başka bir çıkış yolu görmeyen Abdülaziz, Talendier heyetinin planını kabul etmek üzereyken hiç beklenmedik bir olay gerçekleşecek, Kayser Almanya'sı Fas meselesine müdahil olacaktı.

1905 Tanca Anlaşmazlığı

31 Mart 1905'te Kayser II. Wilhelm'in yatı Tanca'ya yanaşmıştı. II. Wilhelm karaya çıkıp, beyaz bir at üstünde Tanca'yı dolaşmış ve etrafında toplanan Faslılara bir konuşma yapmıştı. Dostu olan Sultan'ı ziyarete geldiğini ve onun hükümdarlığını korumanın Almanya'nın Fas'taki çıkarlarına hizmet edeceğini belirtmiş ve sonra yatına geri dönüp uzaklaşmıştı. Bu ziyaretin muazzam bir etkisi olmuştu. Zira Almanya, Fas'ı kendisine alabilir ya da nüfuzu altında tutabilirdi. Bağdat demiryolları ve bununla bağlantılı planların düşünü kuran II. Wilhelm, tüm Fas ziyaretinden ötürü belirgin bir hoşnutsuzluk yaşıyordu. İmparatorluk Şansölyesi Billow ile yazışmalarından anlaşılıyor ki, Wilhelm Tanca gezisini şansölyenin baskısı ve ısrarı sonucu yapmıştı. Hatta kendisini fiziksel olarak korktuğu beyaz bir ata bindirdiği için Billow'a serzenişte bulunmuş ve Tanca'da etrafını saran ipsiz sapsız kalabalıktan ötürü yakınmıştı.

Kayser'in ziyaretinden sonra Alman diplomatlardan esinlenen Fas Sultanı, Talendier'in teklifini geri çevirmişti. Bu reform programını, mesele uluslararası bir önemde olduğu için, kendi başına kabullenemeyeceğini, bu yüzden uluslararası bir konferansa başvurulması gerektiğini açıklamıştı. Almanya, Sultanı resmî olarak destekleyecekti. Fransa'nın bu açıklamayı alenen reddetmesi ile Tanca anlaşmazlığı baş göstermişti. Fakat Fransa'nın iki sebepten ötürü taviz vermek zorunda olduğu bu anlaşmazlık uzun sürmeyecekti. Birincisi, Fransız ordusu Almanya ile olası bir savaş için henüz hazır değildi, ikincisi müttefiki Rusya'nın Uzak Doğu'daki savaş ve filiz veren devrim ile başı beladaydı. Fas'taki politikaların faal bir savunucusu ve İtilaf'ın oluşturulmasındaki etkin rollerden biri olan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse istifa etmeye zorlanmış ve Alman bankalarıyla yakından bağlantıları olan ve hatta bazı Fransız gazetecilerin Alman ajanı olmakla suçladığı maliyeci Rouvier Fransa

Dışişleri Bakanı ve Başbakanı olmuştu. Rouvier, Almanya ile dört madde üzerinde mutabakat gösterdiği uluslararası bir konferansa katılmayı kabul ettiği bir anlaşma imzalamıştı:

1) Fas Sultanının egemenliği ve bağımsızlığı
2) imparatorluğunun bütünlüğü
3) süper güçlerin ülkedeki ekonomik özgürlüğü ve eşitliği
4) uluslararası bir anlaşma temelinde polisiye ve finansal reformlar.

Bu dört madde Fransa'nın planlarına şiddetli bir darbe indirmişti adeta. Almanya, Fransa'nın "Fas'taki kanuni çıkar ve haklarını" yukarıda sayılan esasları ihlal etmediği müddetçe kabul edeceğini açıklamıştı, fakat bu deklarasyon da meselenin çözümü olmayacaktı.

1906 Algeciras Konferansı

15 Ocak 1906 günü Fas meselesini görüşmek üzere İspanya'nın küçük bir kasabası olan Algeciras'ta (Gibraltar yakınlarında) uluslararası bir konferans toplandı. Fransa ve Almanya'nın yanı sıra, Britanya, Rusya, ABD, İtalya, İspanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Hollanda, İsveç, Portekiz ve Fas da katılımcı devletler arasındaydı. Konferans üç ay boyunca devam etti ve nihayet 7 Nisan 1906'da sona erdi. Konferansın süresi, Almanya'nın aleyhindeki güç dengelerinin diplomatik mücadelesinin oldukça yoğun olduğunun bir kanıtıydı. Fransa'nın talepleri Britanya, Rusya, ABD, İtalya ve İspanya tarafından destekleniyordu. Çünkü Fransa'nın, Fas üzerine Britanya, İtalya ve İspanya ile özel anlaşmalarının ve Rusya ile de bir ittifakının olduğu biliniyordu. Ayrıca, Britanya ve Fransa'ya olan bağlılıklarından ötürü Belçika ve Portekiz de bu bloğa dâhil olmuştu. Almanya hemen hemen tek başına kalmıştı, hatta Almanya'nın müttefiki Avusturya-Macaristan bile onu savunmak için bir neden bulamamıştı. Bu konferansın Almanya tarafından toplanmış olması diplomatik bir başarıysa da, Algerciras Konferansından çıkan Genel Senet diplomatik bir hezimetti. Genel Senet resmî olarak, Almanya'nın üzerinde durduğu dört temelden oluşuyordu. Gerçekte ise Fas devleti ve ekonomisi Fransız mandası altına girmişti. Aslında Algeciras Konferansında oluşan tablo tam olarak şöyleydi; Fransa'nın reform planı benimsenmiş ve bunun ifası için yine Fransa görevlendirilmişti. Konferans, Şerifi İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ve bağım-

sızlığını resmî olarak ilan etmiş olsa da sonuçları, Fransa tarafından, Fas ülkesinin ele geçirilmesinin başlangıcının bir işareti olarak yorumlanacaktı. Genel Senet, Fas limanlarının birçoğunu açık limanlar olarak ilan etmiş ve bu limanları Avrupalıların denetiminde bir polis gücüyle desteklemişti.

İspanya bölgesindeki polisler İspanyolların, Fransız bölgesindekiler de Fransızların denetimi altında olacaktı. Polis gücünün İspanyol-Fransız ortak denetiminde olduğu Tanca ve Kazablanka limanları birer istisnaydı. Konferans ayrıca Fas Devlet Bankası'nın kurumlaşmasını da sağlayacak ve katılımcı tüm devletlerin bu bankanın yürütülmesinde söz hakkı olacaktı. Her katılımcıya bir banka hissesi verildiğinde Fransa'nın bu hisselerden üç adet alması kararlaştırılmıştı. Böylece hatalı iştirakten ve üçe bir avantajından ötürü Fransa, bankada mutlak hâkimiyeti kazanıyordu. Bunların yanı sıra konferans, Fas'a gayriresmî yollardan silah ithal edilmesi ve gümrük sistemindeki kaçakçılıkla mücadele düzenlemeleri üzerine de çalışmalar yapmıştı. Bu düzenlemelerin uygulanması, Cezayir sınırında Fransa'ya, İspanyol bölgesindeki prezidyolara komşu alanlarda İspanya'ya ve limanlarda ise tüm diplomatik ve konsolosluk heyetlerine bırakılmıştı. Fas'a ait tüm demiryolları, limanlar, iletişim araçları ve benzeri yapılar Mahzen'e, yani Fas Devleti'ne, tayin edilmiş ve bunlar için teklifte bulunanların uyruğuna bakılmaksızın tarafsız bir şekilde hükme varılması karara bağlanmıştı. Bu noktadan biçimsel olarak anlaşılan "ekonomik özgürlük ve eşitlik" ilkesiyle uyuştuğuydu. Oysa Kazablanka'daki liman imtiyazında olduğu gibi Tanca'dan iç bölgelere doğru yapılacak olan demiryollarındaki belirleyici rolü de Fransa kapacaktı.

Fransız ve İspanyol İşgali (1907-08). 1907 İsyanı

Algerciras Konferansından hemen sonra Fransa, Fas'ın başlıca bölgelerini işgale başladı. 1906 sonunda, sözde oradaki Avrupalıları koruma maksadıyla donanmasını Tanca limanına gönderdi. Fransa'nın buradaki her adımını aşırı bir kıskançlıkla izleyen İspanya da Tanca'ya bir donanma gönderecekti. Bir Fransız doktoru olan Emile Mauchamp 1907 Martında, Marakeş'te öldürülmüştü. Şüphesiz ki gelecekte açılacak olan gizli arşivler bu cinayeti aydınlatacaktır fakat bu olay Fransa tarafından bile düzenlenmiş olabilirdi. Sonuçta Fas'ın önemli bir kısmını ele geçirmek için bir doktorun hayatını harcamakta tereddüt etmezlerdi. Her

halükarda Fransa bu hadiseye misilleme olarak, Oujda kasabası da dâhil olmak üzere bütün Doğu Fas'ı işgal etmişti.

Ağustos 1907'de yeni bir provokasyon düzenlenecekti. Kazablanka'da bir liman imtiyazı alan Fransız Fas Şirketi, bir Müslüman mezarlığı boyunca dar aralıklı bir demiryolu inşa ederken mezarların kutsiyetini ihmal etmişti. Bölge halkı zaten yabancıların tecavüzlerine karşı olağanüstü derecede hassastı ve bu olayda Avrupalılar hakikaten Müslüman mezarlığına saygısızlık yapıyordu. Bu saygısızlıktan ötürü çılgına dönen Faslılar, inşaatçılara saldırmış ve altı Fransız da dâhil olmak üzere çok sayıda işçiyi öldürmüştü. Fransa bu hadiseyi Kazablanka ve Chaouia bölgesini zapt etmek için bir bahane olarak kullanmakta gecikmeyecekti. Bunu fırsat bilen İspanya da Melilla üzerindeki bir burnu ele geçirecekti. Fransızların karaya çıkışı Fas'ta bir galeyana neden olacaktı. Faslı kabileler, bir vatan haini olarak addettikleri Sultan Abdülaziz'i, tüm bu felaketlerin ülkeyi sarıp sarmalamasından ötürü suçluyor ve ona karşı dinmez bir öfke duyuyorlardı. Kazablanka'nın işgalinden yalnızca birkaç gün sonra, 16 Ağustos 1907'de, Marakeş'te toplanan kabile reisleri Abdülaziz'i azledip yerine kardeşi Mülaî Hafid'i Sultan olarak çıkarmışlardı. Fas'ta Abdülaziz'in taraftarlarıyla Mülaî Hafid'inkiler arasında bir iç savaş başladı. Hâlbuki düşmanın tarafında yer almış bir Sultana karşı mücadele etmek, ulusal bağımsızlık hareketine, taht üzerinde hak iddia eden iki kişi arasında kalmaktan bağlam olarak daha yakındı. Nitekim Abdülaziz'in birlikleri Temmuz 1908'de bozguna uğratılacak, Sultan Fransa'ya kaçmak zorunda bırakılacak ve tüm ülke yeni Sultan'ın kontrolü altında kalacaktı. Bununla birlikte Fransa bu karışıklıklardan faydalanarak ülkenin iki yakasında birçok bölgeyi topraklarına katacaktı.

1908 Kazablanka Anlaşmazlığı ve 1909 Fransız-Alman Anlaşması

1908 Eylülünde yeni bir Fransız-Alman çatışması belirmişti. Fransa'nın sömürgelerdeki hizmetler için tuttuğu Yabancı Lejyon, birçok suçlu ve kumarbaz da dâhil dünyanın dört bir tarafından toplanan deklase unsurlardan oluşturulmuştu. Kazablanka'da konuşlanan bir lejyoner birliğinde görev yapan iki Alman firar etmiş ve Almanya konsolosunun evine sığınmıştı. Konsolosun bütün itirazlarına rağmen Fransız polisi eve girip, arama yaparak firarileri tutuklamıştı. Almanya bu olaydan ötürü Fransa'ya protesto çekmişti. Mesele, Uluslararası Lahey

Mahkemesinin hakemliğine sevk edilmiş ve burası da Hazreti Süleyman gibi karar vererek iki tarafı da suçlu bulmuş ve kimseye ceza verilmemesi gerektiğini belirtmişti. Fransa, konsolosun dokunulmazlığını ihlal ederek, Almanya ise firarileri koruyarak suça konu olmuştu. Uluslararası mahkemenin bu kararı, elbette alevlenmiş Fransız-Alman ilişkilerini normale döndürmeyecekti. Fas meselesi üzerine Fransız-Alman görüşmeleri 9 Şubat 1909'da tekrardan başlamış ve Algeciras Senedinin dört ilkesini onaylayan ama ayrıca Almanya'nın Fas'taki ekonomik çıkarlarını da tanıyan ve Fransa'nın bu ülkedeki politik nüfuzunu kabullenen bir anlaşma neticelendirilmişti. Bununla birlikte Almanya, Fas üzerinde herhangi bir politik çıkarının olmadığını da ilan etmişti. Ne var ki bu formül, ekonomik çıkarlarla, politik olanlar arasındaki çizginin oldukça muğlak olmasından ötürü esasen yanıltıcıydı. Ayrıca Fas üzerine büsbütün politik emelleri bulunan Almanya'nın gerçek niyetini yansıtmadığı için de güçlü bir takiye/riya unsuru barındırıyordu. Sözün kısası iki süper güç, Fas'ta Alman ve Fransız kapitalistlerinin işbirliğini geliştirme taahhüdünde bulunmuştu. Bazı durumlarda Alman-Fransız ekonomik kondominyumu olarak tanımlanan bu anlaşma temelinde bir dizi ortak şirket kurulacak fakat tamamı bir ilerleme kaydedemeden başarısız olacaktı.

Batılı Güçlerin Mülaî Hafid'i Tanıması

Sultan Mülaî Hafid'in zaferinden sonra, Batılı güçler ona karşı nasıl bir tutum içinde olacaklarını kararlaştırmak zorundaydılar. Mülaî Hafid, Kazablanka ve Oujda'daki Fransız birliklerinin işgaline bir son verme dileğiyle, Batılı güçlerle kendisini şu şartlar dâhilinde Sultan olarak tanıyacak görüşmelere katılmıştı:

1) Fransa ve İspanya'ya tazminat ödeyecekti

2) Fransa ve İspanya birliklerini daha önce işgal ettikleri bölgelerde tutacaklardı

3) Abdülaziz tarafından üstlenilen, Fransa'yla sınır anlaşması, Algericas Senedi ve kredilere ait yükümlülükler gibi uluslararası sorumlulukları kabul edecekti. Mülaî Hafid 1909 yılının Ocak ayında bu koşulları kabullenmiş ve Batılı güçler de onu Sultan olarak tanımıştı.

1910'da Fransa ona, 1904 kredi koşullarından çok daha ağır şartlarda 100.000.000 franklık yeni bir kredi sağlayacaktı. Bu kredi evvela yeni-

den birikmiş olan kısa vadeli borçlara, sonra serbest limanlarda bir polis gücü oluşturmaya ve son olarak da tazminat ödemelerine harcanmıştı. Krediye teminat olarak da Mahzen borç idaresi, gümrüklere ve Fas Devletinin diğer önemli gelirlerine el koymuştu. Üstelik Mülaî Hafid'e ilave gelir yaratması için baskıda bulunuluyordu. O da kabileler üzerine yeni vergiler koyuyordu. Böylece, bu durum genel bir hoşnutsuzluk yaratıyor ve aslında Abdülaziz'in politikalarını sürdüren Mülaî vatan haini olarak addediliyordu. Zira 1911 yılında, Fransa'nın Fas hinterlandını işgal etmesine bir bahane yaratacak büyük bir kabile isyanı patlak vermişti.

Fas (Fes) Kenti'nin İşgali ve Agadir Krizi

Fransa'nın ilk tepkisi Başkent Fas (Fes)'a, Sultan Mülaî Hafid'in makamına doğru ilerlemek oldu. Yapılan resmî açıklamada başkentin isyancılar tarafından kuşatıldığı ve Fransız birliklerinin Sultan'ı ve Avrupalı yerleşimcileri kurtarmak için gönderildiği belirtiliyordu. Fakat yabancı konsoloslukların raporları, Fransız birliklerinin başkente gelişi esnasında bir kuşatma durumunun olmadığını ve ne Sultanın ne de Avrupalıların aleni bir tehlikeye maruz kalmadıklarını gösteriyordu. Belli ki bu bahane suni olarak üretilmişti. Fransızların bir sonraki adımı Meknes'in işgali olacaktı. İspanya da geri kalmayarak Larache ve Ksar-es-Sagir'i işgal etmişti. İspanyollar, bir Fransız-İspanyol çatışmasını körükleyen Alman diplomasisi tarafından kışkırtılıyordu. Tüm bunlardan memnun olmayan Almanya, Fas meselesine ferdi olarak müdahale etme ve başkentin işgaline karşılık olarak Mogador ve Agadir'i alarak tepki gösterme kararı aldı. Böylece Alman Panter topçekeri 1 Temmuz 1911'de Afrika kıyılarına inip, Agadir'e girdi. Basındaki ismiyle "Panter'in hamlesi" Lenin'in de üstüne yorum yazdığı büyük bir uluslararası çatışmayı işaret ediyordu: "Fransa ve Britanya ile savaşın eşiğine gelen Almanya Fas'ı yağmalıyordu (bölüşüyordu)" (Lenin, Toplu Eserler, Cilt 39, s. 686).

Almanya 1 Temmuz 1911'de tüm süper güçlere yayınladığı resmî bir memorandumda topçekerin Agadir'e inmesini üç etmene bağlıyordu:

1) Alman tüccarların can ve mal güvenliğine dair ısrarcı taleplerine. Bu ifade en şaşırtıcı olanıydı, zira Agadir'de tek bir Alman tüccarı dahi bulunmuyordu. Fakat açıklamanın hemen sonrasında bir Alman şirketi olan Manesmann Bros. Agadir'de madencilik imtiyazı edindi ve

bu bölgenin ele geçirilmesini talep etti. Açıkçası Almanya Fas'ın bölüştürülmesinde taraflardan biri olma kararı vermiş ve ülkenin güneybatı yakasını kendisi için ayırmıştı;

2) Alman "kamuoyunun" Almanya'nın Fas meselesinde dışarıda bırakılmasına duyduğu öfkeye

3) Fransa ve İspanya'nın, Algeciras Senedi'ni boşa çıkarmış olmalarına. Üstelik Almanya, Fransız ve İspanyol birliklerinin Başkent Fas'tan çekilmesi halinde topçekeri geri çağıracağını açıklamıştı.

Fakat Almanya'nın, kendisi adına Fas'ın bir kısmını ele geçirme ya da diğer büyük kolonyal tazminatlar edinebilme ihtimali anlamına gelecekse, görüşmeleri sürdürmeye bir itirazı yoktu. Zira Alman diplomat Kühlmann, Rus diplomat Bickendorf'a "pazarlık yapacağız" demiş ve sonunda 10 Temmuz'da başlayan Fransız-Alman görüşmeleri tecrübeli diplomatlar tarafından "emsalsiz pazarlık" olarak tanımlanmıştı. Almanya'nın istekleri oldukça fazlaydı; ilk olarak Fas'ın bir bölümünü istemiş ve Fransa reddetmişti. Sonra Fransız Kongo'sunun tamamını talep etmiş ve Fransa bunu da reddedince görüşmeler kördüğüme dönmüştü.

Görüşmeler esnasında iki taraf da kılıçlarını çekmişti. Alman basını, "tarihin mürekkeple değil soğuk çeliğin keskisiyle" yazılması gerektiğini söyleyerek alenen Fransa'ya karşı bir savaş çağrısı yapıyordu. Aynı şekilde Fransız basını da görüşmelerin sonlandırılmasını ve "problemin çözümü için diğer araçların kullanılmasını" öne sürüyordu. Agadir krizi boyunca Britanya tamamen Fransa'nın yanında yer almıştı. O da kılıcına davranmış ve Almanya'yı etki altına almak için askerî ve diplomatik baskı uygulamıştı. Britanya donanmasının yıllık tatbikatları askıya alınmış ve gemiler üslerinde kalmıştı. Mısır'daki Britanya Genel Valisi Lord Kitchener, askerî operasyonlarda Britanya ordusuna bir çeki düzen vermesi için Londra'ya geri çağrıldı. Britanya'nın konumu, Almanya'nın geri çekilmesindeki en önemli faktördü. Fransız bankalarının mimarı olduğu Berlin menkul kıymetler borsasının çökmesi de kayda değer bir önem taşıyordu. Hepsinden önemlisi Berlin'de savaş karşıtı proleter gösterilerinin patlak vermiş olmasıydı. Nihayetinde, Alman diplomatların taviz vermesi sağlandı ve 4 Kasım 1911'de Almanya'nın, Fas'taki Fransız hamiliğini tasdik ettiği yeni bir anlaşmaya varıldı. Fransa da güçlü devletlerin Fas'taki ekonomik eşitlik ve özgürlüğünü gözeteceği taahhüdünü vermiş ve Kongo'da 275.000 kilometre karelik bir alanı Almanya'ya temlik etmişti.

Rusya ise bu anlaşmazlığın barışçıl bir yolla sonlanması taraftarıydı. Rus ordusunun yeniden düzenlenmesi oldukça yavaş işliyor ve bu yüzden Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı sürdürülecek bir savaş için kendisini hazır hissetmiyordu. Ayrıca Çar hükümeti, Fransız kolonyal çıkarları için girişilecek bir savaşın ülkesinde rağbet görmeyeceğinin farkındaydı.

4 Kasım 1911 Berlin Anlaşması bir dizi erken gizli-açık anlaşmanın en üst noktasıydı. Artık Almanya da Fransa'nın Fas'taki hareket serbestîsini tanımıştı. Süreç bir kez daha zayıf uluslar aleyhine işlemiş ve Kongo, Fas ile değiş-tokuş edilmişti. Fransız hamiliği kurulmasının yolu artık tamamen açıktı.

Hamilik Antlaşması

1911 Fransız-Alman antlaşması Fransa'nın elini güçlendirmiş ve yayılmacı emellerini gerçekleştirmek üzere hemen işe girişmişti. 30 Mart 1912'de Sultan Mülaî Hafid, Fransa'nın güçlü baskısı altında, Fransız temsilci tarafı Renault tarafından dayatılan hamilik şartlarını kapsayan bir antlaşmayı Başkent Fas'ta imzalamak zorunda kalmıştı. Başkentten ayrılmak üzere olan Fransız birlikleri halk direnişini kırmak için geri dönecekti. Fas Antlaşması, 1881 Bardo Antlaşması'nın ve Tunus'ta bir Fransız hamiliği oluşturan 1883 yılındaki La-Marsa kararnamesinin temel hüküm ve esaslarını teyit ediyordu. Sultan tahtını koruyor fakat görünüşteki bu iktidarı gerçekte bir varlık gösteremiyordu. Çünkü tüm iktidar Fransızların eline geçmişti.

Yeni anlaşma Fas'a, Sultan'ın dinî statüsünü, geleneksel prestijini ve saygısını muhafaza eden "yeni bir rejim" getirmişti. Sultan da karşılığında, Fransa'nın gerekli gördüğü herhangi bir idari, tüzel, eğitsel, iktisadi, mali ya da askerî reformu hayata geçirecekti. Böylece Fransa, "Fas bölgesinin askerî ilhakı" ve Fas'ta "herhangi bir polisiye önlem" üstelenebilme hakkını edinmişti. Üstelik Sultan'a, kişisel olarak kendisini ya da tahtını tehlikeden koruma ve bölgesinde barışı sağlama sözü vermişti. Fransız genel vali, Fas ve yabancı güçler arasındaki yegâne aracı olmuştu. Aslında genel vali, Fransız Cumhuriyeti'nin mutlak gücüyle donatılmış bir yetkiliydi. Sultan'ın tüm kararları onun onayına sunulmadan gün yüzüne çıkarılmıyordu. Bunların yanı sıra, yurt dışında bulunan Fransız diplomatları ve konsolosları ayrıca Fas'ı temsil ediyor ve diğer ülkelerde Fas halkını ve çıkarlarını korumakla yetkilendiriliyordu. Fas

Antlaşması, "dış kredilerin geri ödenmesini sağlayacak finansal bir yeniden düzenleme" tasarlamıştı. Fransız Devleti'nin izni olmadan Sultan'ın özel ya da devlet kredilerine başvurması ve herhangi bir kararname çıkarması yasaklanmıştı.

Hamilik anlaşması tüm Fas bölgesine uygulanmıştı fakat Fransa, Tanca bölgesinin özel bir alan olarak ayrılması için İspanya ile görüşmelerde bulunma hakkını kendi çıkarları adına saklı tutuyordu. Bu sebepten Fas Antlaşması ülkeyi bağımsızlık ve bölgesel bütünlükten yoksun bırakıyordu. 27 Kasım 1912'de, Madrid'de Fransa ve İspanya arasında, İspanyol hamiliğinin bir parçası haline gelen güney bölgesiyle kuzey arasındaki sınırları sabitlemek için bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmayı imzalayarak Fransa, ele geçirdiği ülkenin bir kısmını, emperyalistler arası anlaşmalar gereği İspanya'ya temlik etmiş ya da kiraya vermişti. Tanca rejimi üzerine Britanya, Fransa ve İspanya arasındaki görüşmeler hamiliğin kurulmasının hemen ardından başlamıştı. Aralarında beliren onca çelişki I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde sonlanmamış ve sonrasında 1923'e kadar sarkmıştı. Hatırı sayılır bir kolonyal tecrübeye sahip olan General Lyautey, Fransa tarafından Fas genel valiliğine atanmış ve bu görevde 1925 yılına kadar otuz yıl boyunca bulunarak Fransız Fası'nın kurucusu olarak anılmıştı.

Bağımsız bir politika izlemek isteyen Sultan Mülaî Hafid Fransa tarafından bu göreve uygun biri olarak görülmemiş ve Ağustos 1912'de azledilmişti. Oldukça cesaretsiz ve Fransızların sadık bir piyonu olan kardeş Mülaî Yusuf onun yerine geçecekti. 1912 Eylülünde Fransa Marakeş'i ele geçirdi ve böylece Fas'ın işgali tamamlanmış oldu. Fakat sonraki yirmi yıl boyunca, ülkenin dağlarında ve steplerinde bağımsızlık düşünden vazgeçmeyen Fas kabilelerinin şiddetli direnişlerine karşı kolonyal bir savaş yürütmek zorunda kaldılar. Hamilik yönetiminin kurulmasını takip eden yirmi yıl içinde Fransa'nın "pasifleştirme" ve kontrol altında tutma süreci başarıyla işlemişti.

BÖLÜM XXIII

İTALYANLARIN LİBYA'YI İŞGALİ

Diplomatik Hazırlıklar

Fas'ın ele geçirilmesini Libya'nın işgali izlemişti. "Libya" ifadesinin modern kullanımı, İtalyanlar tarafından antik coğrafyadan ödünç alınarak türetilmişti. Antik Yunanlılar Kuzey Afrika bölgesinin tamamına "Libya" adını vermişti; İtalyanlar ise Tunus ve Mısır arasındaki bölgeye –Tripolitania (Trablusgarp), Sireneyka (Barca) ve Fizan– referansla bu ismi kullanıyordu. Orta Çağ'da bu bölgelerin her birinin kendi tarihsel bağlantıları mevcuttu. Sireneyka Mısır'a doğru kaymış; Trablusgarp da Tunus'a bağlanmıştı. Bu bölgelerin tek bir idari birim olarak –Trablus paşalığı– bütünleşmesi ancak 16. yüzyıldaki Osmanlı fethinden sonra olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu merkezileştirme politikaları güden Sultan II. Mahmut 1835 yılında Türk birliklerini Trablus'a gönderip Karamanlı yeniçeri hanedanını iktidardan uzaklaştırmış ve Trablus paşalığını tamamen kendi kontrolü altına almıştı. Paşalık önce eyalete ve sonrasında da merkezden atanan valilerin yönettiği bir vilayete döndürülmüştü. Türklerin ülke hinterlandına nüfuz etme, buraya bir garnizon kurma ve bu bölgeden vergi toplama girişimleri Türk yöneticilere karşı durmadan ayaklanan kabileler tarafında ciddi bir dirençle karşılaşmıştı. Mücadelelere, ismini kurucusu olan Muhammed-es-Senussi'den alan Senussi Tarikatı önderlik ediyordu. Cezayir Berberilerinden olan Senussi, Mostaganem ve Başkent Fas'ta eğitim görmüş ve Kahire ve Mekke'de uzun bir müddet yaşadıktan sonra Senussi hareketinin merkezini ve kendi meskenini inşa edeceği Giarabub Vahası da (1855) dâhil olmak üzere çeşitli zaviyeler kurduğu Sireneyka'ya geçmişti. Senussi'nin

1859'daki ölümünden sonra cemaatin başına oğlu Muhammed el-Mehdi (1859-1901) geçecekti. Muhammed el-Mehdi 1895'te hızla Kufra vahasındaki El-Jawf'a taşınacaktı. Çok sayıdaki zaviyenin (1894'te 100 adet) desteğine yaslanarak güçlü bir ordu ve Libya kabileleri ve vahaları üzerinde Senussi soylularının iktidarını güvenceye alan dinî bir örgütlenme kurmuştu. Senussi ileri gelenleri zaviyelerine komşu olan topraklardaki göçebelerin yanına yerleştiler ve onları, kendi hesaplarına toprağı ekmek için, zorladılar. Ayrıca Afrika kıtasının iç bölgelerine nüfuz ederek ticareti teşvik ettiler.

El Mehdi'nin halefleri (özellikle Muhammed İdris) yeni düşman olan İtalya'ya karşı savaşmak zorundaydı. Afrika'nın bölüşüldüğü 19. yüzyıl sonunda iki süper güç Trablus üzerinde hak iddia ediyordu. Bunlardan ilki, Tunus sıçrama tahtasını kullanarak, komşu Trablus vahalarını yavaş yavaş topraklarına katan Fransa'ydı. Diğeri ise bölüşümde aldatıldığını hisseden ve Trablus'ta tazminat peşinde koşan İtalya. Alışılmadık olan ise İtalya'nın iddialarını ekonomik ölçütlerin dışında geliştirmesiydi. Çünkü Trablus'ta henüz hiçbir çeşit ham madde keşfedilmemişti. Ülkenin sunacağı yegâne şeyler hurma, deve kılı, balık ve deniz süngeriydi. Diğer taraftan Trablusgarp, Afrika'nın diğer bölgelerinin işgalinde İtalya'ya bir sıçrama tahtası olabilecek uygun bir üs konumundaydı. Burada egemenliği sağladıktan sonra, Fransız Tunusu'nu, Çad Gölü çevresini, Britanya Mısır'ını ve Doğu Sudan'ı tehdit etmek mümkün hale gelecekti.

Nihayet İtalya 1880'de Trablusgarp'ın işgali için hazırlıklara başlamıştı. Fakat ilk başta diplomatik manevralar yapılacaktı. İtalya 1887 yılında Britanya ve Avusturya-Macaristan ile Akdeniz'deki statüko üzerine bir anlaşma yapacaktı. Bu anlaşmanın hedefinde doğrudan Fransa ve Fransızların Trablus ve Fas'taki talepleri duruyordu. Üç anlaşma ülkesi Akdeniz'deki mevcut statükoyu gözlemleyeceklerini taahhüt ettiler ve başka herhangi bir gücün, Kuzey Afrika'da bir mevzi elde etmesine de izin vermeyeceklerinin altını çizdiler. Diğer bir deyişle, Britanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya, Fransa'nın Libya ve Fas üzerindeki iddialarını bir kenara ittiler. Dahası İtalya, Britanya'nın Mısır'daki amaçlarını destekleyeceği sözünü vermiş ve Britanya'dan kendisine, Kuzey Afrika kıyılarında, özellikle Trablusgarp ve Sireneyka'da arka çıkmasını talep etmişti.

Üçlü İttifak'ın yenilenmesi antlaşmasına eklenen 1887 Alman-İtalyan özel anlaşmasında şu şartlara yer verilmişti: Almanya ve İtalya,

Fransa'nın Fas'ta ve Trablus'ta yerleşmesine izin vermeyecek ve şayet Fransa bu bölgede herhangi bir faaliyette bulunursa Almanya, Fransa ile savaşında İtalya'yı destekleyecekti. Eş zamanlı olarak İtalya Avusturya-Macaristan ile Akdeniz'deki statükonun ihlali durumunda, Akdeniz ülkelerinin, karşılıklı tazminat temelinde, anlaşma dışında paylaşılmaması anlamına gelen gizli bir anlaşma imzalamıştı. Benzer bir anlaşma 1887'de İtalya ve İspanya arasında da imzalanmıştı. Böylece 1887 itibariyle İtalya, Trablus'un işgali için Britanya'nın, Almanya'nın, Avusturya'nın ve İspanya'nın müsaadesini almıştı.

1900 yılında İtalya, Akdeniz'deki nüfuz alanlarının sınırlandırılması için Fransa ile bir anlaşma yapacaktı. Bu anlaşma ile Fransa Trablus'taki tüm iddialarından İtalya lehine feragat etmiş ve karşılığında da Fas'ta hareket serbestîsi edinmişti. Anlaşma 1902 yılında onaylanmış ve Ekim 1912'de, Fransa ve İtalya ele geçirilmiş bölgelerde birbirlerinin taleplerini kabul ettiklerinde, yenilenmişti. Trablus'un ele geçirilmesinde İtalya'nın onayını aldığı bir diğer Avrupalı güç de Rusya'ydı. Racconiji'de (Turin yakınlarında) nota biçiminde imzalanan 24 Ekim 1909 anlaşması gereği İtalya, Rusya'nın boğazlardaki taleplerini tanımış ve Rusya da, İtalya'nın Trablusgarp ve Sireneyka'daki iddialarını kabul etmişti. Fakat tüm bunlara rağmen Rusya, Fransa, Britanya ve Almanya'da kamuoyu ve basın İtalya'nın bu bölgedeki yayılmacı hareketlerine karşıydı. Gazeteler, İtalya'nın korsanca eylemlerinden ve uluslararası hukuku utanmaksızın ihlal ettiğinden bahsediyordu. Oysa bu ülkelerin hükümetleri Türk-İtalyan çatışmasına müdahale etmeme tavrını benimsemişti. Bu çatışma sonunda gün yüzüne çıktığında St. Petersburg, Londra, Paris, Berlin ve Viyana'daki Türk büyükelçileri arabuluculuk için Avrupa hükümetlerine başvurdular, fakat dışişleri bakanlarının tamamı bu meselenin kendilerini ilgilendirmediğini cevabını vermişti. "Bu, İtalya'yla aranızdaki şahsi meselenizdir," "İstediğiniz gibi çözün" anlamında konuşmuşlardı.

İtalya, Trablus'un işgalini bir dizi gizli anlaşma ile garantiye alarak ve zayıf halklar aleyhine davranmıştı. Britanya, İtalyanları destekliyordu çünkü Mısır'ın yanında bu görece güçsüz devleti tercih ediyordu, ayrıca İtalyanların bölgedeki varlığı Almanların ve Fransızların işgalini de bir bakıma dengeleyecekti (1911'de Almanlar, Tobruk'ta deniz üssü kurmak için bir plan önerisinde bulunacaktı). Almanya ve Avusturya-Macaristan, İtalya'nın Üçlü İttifak'a katılacağını ümit ediyordu, Fransa da aslında Üçlü İttifak'tan çıkacağından ve Fas meselesine müdahil olmayacağından ümitliydi ve Rusya ise Boğazlardaki eylemlerini destek-

leyeceği sözünü ümit ediyordu. İtalya diplomatik hazırlıkların dışında Trablusgarp'ın içinde de yeterli hazırlık yapmıştı. Öyle ki, 1901'de bir İtalyan parlamenter heyeti Trablusgarp'ı ziyaret etmişti. Bu esnada İtalyan deniz subayları balıkçı kıyafetleri giyip Trablus kıyılarında sünger avlayarak aynı zamanda kıyıların fotoğraflarını çekiyorlardı.

1900 yılında İtalyan basını, bu bölgenin aslında İtalya'ya ait olduğunu varsayarak hükümeti Trablusgarp'ı işgal etmeye çağırıyordu. Bu çağrı o boyutlara varmıştı ki, bir İtalyan coğrafyacısı "Libya" kelimesini antik tarihten çekip alarak Trablus vilayetine karşılık olarak kullanmıştı. İtalyan bankalarının en büyüklerinden biri Trablus'ta şubeler açmıştı. İtalyanlar bölgeden var olmayan kişiler adına topraklar satın alarak tarımsal yapılar kurmuş ve İtalyan buharlı gemi hatları Trablusgarp ve Avrupa arasındaki ulaşımı tekelleştirmişti. Ayrıca İtalyan mühendisler Tobruk'tan İskenderiye'ye uzanan bir demiryolu hattı planlamıştı. İtalyanlar, Libya kıyılarının doğal bir liman için en uygun yeri olan Tobruk'ta kendi deniz üslerini kurma niyetindeydi. Yine aynı şekilde bölgede Katolik elçilikler ve İtalyan okulları açılmıştı. İtalya'da, Trablusgarp üzerine geniş bir edebiyat ortaya çıkmış ve coğrafyacılar burayı "Vaat Edilmiş Topraklar" olarak adlandırmıştı.

1911 Türk-İtalyan Savaşı

İtalya, 1911'de Trablusgarp üzerinde doğrudan bir tasarruf edinmek için "Panter Hamlesi" ile bağlantılı olarak yükselen uluslararası krizi avantaj olarak kullanma kararı almıştı. İşgal için bulunan bahane tam bir komediydi. 28 Eylül 1911'de İtalya, Türkiye'ye Trablusgarp'ın ilerlemesiyle ilgilendiğini belirten bir ültimatom sunmuştu fakat bu "yasal" eylem Babıali'nin muhalefetiyle karşılaşınca İtalya, Babıali'yle bu faydasız görüşmeleri daha fazla uzatmayacaktı. Kendi itibar ve çıkarını korumak için Sireneyka ve Trablusgarp'ın askerî ilhakına karar verecekti. Bu nedenle, Türkiye de İtalyan işgaline karşı direnç göstermemeleri için subaylarına emir vermeliydi. Bu talebi kabul etmesi için Türkiye'ye 24 saat mühlet tanınmıştı. Türkiye de meseleyle ilgili önce Avrupalı güçlerden aracı arayışına girmiş fakat herhangi bir destek bulamamıştı. İtalya'nın eylemlerine karşı üstü kapalı rıza gösteren Avrupalı güçlerle karşılaşan Türkiye son derece barışçıl bir dille cevap gönderinişti. Yeni İttihatçı hükümetin kendisinden önceki yönetimin yarattığı durumlardan sorumlu tutulamayacağını ve İtalya'nın Trablusgarp ve Sireneyka'daki planlarına

karşı herhangi bir düşmanlık beslemediklerini beyan etmişti. Türk hükümeti ülkesinin itibarı ve çıkarlarıyla da bağlantılı olarak İtalya'nın taleplerini karşılamaya hazırlanıyor ve fakat kesin olarak İtalyan işgaline itiraz ediyordu.

İtalya bu cevabı aldığı gün Türkiye'ye savaş ilan edecek (29 Eylül 1911) ve bu savaş Türkiye'yi gafil avlayacaktı. Savaş başladığında Trablusgarp'ın ne valisi ne de başkomutanı şehirde değildi ve Trablus vilayetinde yalnızca bir tümen (7.000 kişi) silahlı Türk gücü vardı. Üstelik çok geçmeden bir açlık da baş gösterecekti. Çünkü İtalyan donanması Trablus'u denizden kuşatmış ve Türkiye'nin gıda maddesi ve takviye göndermesini engellemişti. Aslında gerçek kuşatma, Türk birliklerinin Mısır'dan geçmesini engelleyen Britanya tarafından karadan gerçekleştirilmişti. 34.000 kişiden oluşan İtalyan birlikleri 1912 yılında 55.000 kişiye çıkarılacaktı. Bu ordu topçu sınıfı, telsiz ve savaş alanında ilk kez kullanılan uçaklarla donatılmıştı. İtalyan donanması Türk kıyılarını bombalayıp birliklerini On iki Ada'ya çıkardığında Trablus vilayeti işgal edilmişti. İtalyan kara birlikleri 5 Ekim 1911'de Trablus kentini, 18 Ekim'de Derna'yı, 19 Ekim'de Bingazi'yi ve 20 Ekim'de de Horns'u zapt etmişti. 5 Kasım 1911'de yalnızca bu dört kıyı kasabasının hâkimiyetini ele geçiren İtalyan Devleti bundan böyle "Libya" diye anacağı Trablus'un ilhakını ve İtalya'nın bu ülkedeki mutlak egemenliğini duyurdu.

Her açıdan güçlü olan İtalyanlar ivedi bir fetih gerçekleştirmeyi umuyordu. Fakat olaylar farklı bir seyir izleyecekti. Zira Libya kabileleri sert bir direniş sergileyecekti. Araplar 23 Ekim itibariyle Trablus'ta karaya inen çıkartma birliklerinin büyük çoğunluğunu yok etmiş ve bağımsızlık yolunda uzun ve meşakkatli bir mücadeleye başlamıştı. Böylece İtalyanlar 1911-12 kışını adı geçen dört kasabada geçirmek zorunda kalacaklardı. Ancak 1912 yazında birkaç yeni kıyı noktasını ele geçirebileceklerdi (8 Temmuz Misurata, 6 Ağustos Zuara ve 20 Eylül Zenzur). Hatta 1912'de Türkler teslim olduklarında bile İtalyanlar tüm kıyı şeridini ele geçirememiş ve ülkenin iç bölgelerine doğru tek adım dahi atamamıştı. "Afrika'daki Türk egemenliğine göz diken İtalya bir yıl önce başlattığı savaşı 'kazanmıştı' " diye yazacaktı Lenin İtalyan-Türk savaşının sonunda. "Bundan böyle Trablus İtalyanlara aitti... Savaşa neden olan neydi peki? İtalyan para babalarının ve kapitalistlerinin açgözlülüğü... Ya da nasıl bir savaştı bu böyle? Arapların "en son" silahların yardımıyla katledildiği medeni bir kıyımdı." (Ibid., s.

337-38) Lenin bu makalesinde kadınlar ve çocuklar dâhil tüm aileleri katleden İtalyan emperyalistlerinin vahşetini betimliyordu. Toplamda 14.800 Arap katledilmiş, 1000'i de idam edilmişti. Lenin devam eder: " 'Barışa' rağmen savaş fiilen sürecek, Afrika'nın kalbindeki kabileler, kıyılardan uzakta bulunan bölgeler teslim olmayı reddedecek. Uzun bir müddet sonra da süngüler, mermiler, ilmekler ve tecavüzler vasıtasıyla 'medenileştirilecekler' ". (Lenin Toplu Eserler Vol 18, s. 337) Lenin'in öngörüsü tam olarak doğruydu. Çünkü Afrika'nın merkezindeki Arap kabileleri teslim olmamıştı. Türkiye'nin yenilgisinden 20 yıl sonra İtalyanlara karşı savaş yürütüyorlardı.

1912 Lozan Barış Antlaşması

Balkanlar'da patlak veren savaş, Türkiye'yi İtalyanlara karşı savaşı sürdürmekten alıkoymuştu. 15 Ekim 1912'de geçici (gizli) ve 18 Ekim'de de Lozan'da kalıcı bir anlaşma imzalamıştı. Türkiye resmî olarak İtalyanların Libya'daki egemenliğini hiçbir zaman tanımadı. Yalnızca birliklerini Libya'dan çekip subaylarını geri çağırmıştı. 15 Ekim İtalyan-Türk gizli anlaşmasına göre İtalya, Trablusgarp ve Sireneyka'daki egemenliğini ilan eden maddenin feshedilemeyeceğini varsayıyordu. Sonuç olarak, Türkiye, Trablusgarp ve Sireneyka nüfusuna "yeni maddelerle" getirilen tam özerkliği sağlamak için bir Padişah fermanı yayınlamayı kabul etmişti. İtalyanlar da genel bir af çıkarmayı, Müslümanlık dinine serbesti sağlamayı ve vakıfları muhafaza etmeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca bir Türk temsilci almayı ve bu bölgenin idari ve sivil örgütlenmesi için yerel seçkinlerin katılımıyla bir komisyon atamayı kabul ediyordu. Türkiye de Trablusgarp ve Sireneyka'ya asker göndermeme sözü vermişti. Padişahın Libya'daki temsilcisinin ve halife olarak onun emri altında bulunan Müslüman liderlerin İtalyan Devletini gelecekte onaylayacaklarına da karar verilmişti.

Libya üzerinde bir tür İtalyan-Türk kondominyumu kuran 15 Ekim 1912 geçici antlaşmasının hükümleri fiiliyatta önemsenmemiş ve İtalya, Libya'yı sömürgesi olarak görmeye devam etmişti. Türkiye bunu hiçbir zaman tam olarak kabul etmemiş ve ancak I. Dünya Savaşı sonrasında 1923 Lozan Antlaşması ile Trablusgarp ve Sireneyka'daki haklarından ve egemenliğinden tamamen vazgeçmişti. Avrupalı güçler ise İtalyan-Türk savaşının ve 1912 Lozan anlaşmasının hemen ardından İtalyanların bölgedeki egemenliğini tanıyacaktı.

İtalya'nın Arap Kabilelerine Karşı Savaşı

Libya'da barış sağlanmış olsa da çatışmalar devam ediyordu. 18 Aralık 1912'de İtalyanlar Tarhuna'yı ele geçirdiler ve 1912 sonu itibariyle de Sitre Körfezi'nin batı yakasını zapt ettiler. 1913 Nisanında İtalyan birlikleri kıyıdaki dağlara çıkartma yapıp üç ay kadar bu bölgeyi ellerinde tuttular. Eş zamanlı olarak, Cebel el-Ahdar'ı işgal ettiler (Sireneyka'daki dağlık bölge), fakat birçok bölgede Senussiler tarafından örgütlenen gerilla birlikleri tarafından ciddi bir şekilde yenilgiye uğratıldılar. Senussiler, İtalya'ya karşı kutsal bir savaş ilan ettiler ve İtalyanları Sireneyka'nın iç bölgelerinden çekilip, işgali kıyı şeridi boyunca tutmak zorunda bıraktılar. 29 Nisan 1913'te Tokra ve aynı yılın Ağustos ayında ise Bingazi'nin güneyi Sirte kıyıları işgal edildi.

1914 yılında İtalyanlar Fizan'ı ele geçirmek ve Fizan'ın başkenti Murzuk'a girmek üzereydiler. Fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle geri çekilmek zorunda kaldılar ve 1916 itibariyle yalnızca Trablus ve Horns kasabalarını koruyabildiler, zira Libya'nın doğusunun tamamı Senussilerin kontrolüne geçmişti. Senussilerin, İtalyanlara karşı mücadelesi Türk-Alman komutasında yürütüldü. 1915 Aralıkında Alman-Türk güçleri, Mısır'daki İngiliz köprübaşına Salum yönünden saldırmak için de Senussileri kullanacaktı. Ancak Britanya 1916'da saldırıların önünü kesmiş ve aynı yılın Temmuzunda İtalya ile Senussilere karşı birlikte savaşmak için Fransa'nın da 1917'de katılacağı bir anlaşma imzalamıştı. Nisan 1917'de Britanya ve İtalya, emir olarak addettikleri Senussi liderlerinden Muhammed İdris-es-Senussi ile bir anlaşmaya vardılar. Buna göre Muhammed İdris yiyecek ve silah sözüne karşılık Britanya ve İtalya'ya karşı savaşmayı durdurup Alman-Türk planlarının aksine hareket etmeyi kabul etmişti. Fakat Ahmed Şerif es-Senussi'nin liderliğindeki Doğu Libya Senussilerinin büyük çoğunluğu ve Muhammed Abdulabid yönetimindeki Batı Libya Senussileri Britanya, İtalya ve Fransa'ya karşı savaşmayı sürdürdüler. İtalya'nın bu savaştaki katkısı oldukça cılızdı. Nihayetinde, Ocak 1917'de Zaura'yı ve yıl sonu itibariyle de Tripoli ve Zaura arasındaki bütün kıyı şeridini ele geçirmişlerdi, fakat başarılarının tamamı bundan ibaret olacaktı.

Kasım 1918'de Avrupa'daki askerî faaliyetlerin kesilmesiyle, İtalya Trablus'a 80.000 kişilik bir ordu çıkarmış ve Batı Libya bedevileri ile teslim olmaları için görüşmeler başlatmıştı. Fakat görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanınca İtalya yeniden düşmanca faaliyetlere girişmişti.

İtalyanların bu direnişi kırması için 13 yıla daha ihtiyaçları olacaktı. Libya halkının sergilediği sebat ve kahramanlık ülkenin dört bir yanına yayılmış savaşın en belirgin özelliğiydi. Ne var ki 1932'de, özgürlük sevdalılarına karşı girişilen toplu katliamlardan ve vahşice misillemelerden sonra İtalyan militaristleri ülkeyi boyunduruk altına almayı başarmış ve Libya'nın işgali tamamlanmıştı.

BÖLÜM XXIV

19. Yüzyıl Sonunda Suriye, Filistin ve Irak

Türkiye'nin Finansal Esareti

19. yüzyıla yaklaşıldığında Suriye, Filistin ve Irak hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı idari bölgelerdi. Mısır ve Sudan'ın aksine buraların Babıali'ye bağlılığı göstermelik değildi. Bu dönem boyunca, Ön Asya'daki (Anadolu) Arap ülkelerinin tarihi Türk tarihiyle yakından ilintilidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tarihinden bağımsız analizi mümkün değildir.

19. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa ve Kuzey Amerika'da kapitalizmin gelişimi, bu sistemi son evresine -emperyalizme- taşımıştı. Öte taraftan feodal toplum yapısının çözülüşünün oldukça ağır ilerlediği Türkiye'de ve Arap bölgelerinde kapitalizmin esasları henüz başlangıç aşamasında ortaya çıkmıştı. Feodalizmden kapitalizme geçiş başlamış fakat bu süreç son derece çelişkili şartlarda işlemişti. Böylece Türkiye ilkin bir dış pazara ardından da Avrupalı kapitalist güçlerin bir yarı-sömürgesine dönüştürülmüştü. 1856 Hatt-ı Hümayunu ile getirilen ve Paris Barış Antlaşması ile uluslararası bir yükümlülüğe dönüşen Tanzimat'ın ikinci dönemi yabancı sermayenin yolunu açmıştı. Türkiye yabancı yatırımcılara demiryolu, bankacılık, madencilik ve diğer bazı imtiyazları vermeyi kabul etmiş; İmparatorluk dâhilinde toprak satın almalarını sağlamış ve onların yerel temsilcilerine (Ermeniler, Rumlar ve Hıristiyan Arap tüccarlar) ayrıcalıklar tanımıştı. Zaten 1856 Paris Barış Anlaşması, Türkiye ve Arap bölgelerinin yabancı sermaye tarafından yarı sömürgeye dönüştürülmesi sürecine önayak olmuştu.

Antlaşmayla sonuçlandırılan 1853-56 Doğu Savaşı, Türkiye'nin finansal esaretinin hazırlığı niteliğindeydi. 1854 yılında, savaş esnasında askerî harcamaları karşılayabilmek için Türkiye ilk dış kredisine başvuracak ve en ağır şartlarda bir kredi sağlanacaktı. 75.000.000 frank toplam nominal değerli krediden Türkiye'nin eline geçen yalnızca 60.000.000 frank olacak ve kredi teminatı olarak Mısır'ın ödediği vergi gösterilecekti. Yine 1855 yılında askerî harcamaları karşılamak için İzmir (Smyrna) ve Suriye gümrüklerinin teminat olarak gösterildiği ikinci bir krediyle 125.000.000 frank sağlanacaktı. Bunu 1858 yılında 125.000.000 franka imza atarak 95.000.000 frankın alındığı bir başkası izleyecekti. Bu kredi de İstanbul gümrük dairelerinin gelirleri güvence gösterilerek alınabilmişti. Sonrasında ise 1860, 1862, 1863, 1865 (iki kredi), 1869, 1870, 1871, 1872, 1873 ve 1874'te olmak üzere on bir kredi daha gelmişti. Aynı sürecin Mısır'da da yalnızca daha geniş bir kapsamla işlediğini görmüştük zaten. 1874 itibariyle kredilerin toplam miktarı 5.300.000.000 franka varmış ve bu rakam üzerinden Türkiye'nin eline geçen yalnızca 3.012.000.000 frank yani nominal değerin yüzde 56,8 olmuştu. Bankalar (çoğunlukla Fransız ve kısmen İngiliz) 2.000.000.000 frankı ya da nominal değerin yüzde 43,2'sini faiz, komisyon ve benzeri kesintiler olarak alıkoymuştu. 1856'da bir Britanya Bankası olarak kurulup 1863'te İngiliz-Fransız bankasına dönüşen Osmanlı Bankası, Türkiye'nin mali esaretinde önemli bir rol icra etmişti. Bankanın kendisi de fahiş krediler sağlamış ve diğer bankalarla kredi anlaşmalarında aracılık yapmıştı. Ayrıca birçok yan şirket kurarak İmparatorluk topraklarında oldukça kazançlı imtiyazlar edinmişti.

Peki, Türkiye'yi ilk askerî kredi sonrasında bir dizi kredi anlaşmasına iten sebep neydi? Şüphesiz ki, bu sebep Mısır'dakiyle aynıydı. Aralarındaki tek fark Mısır'da alınan paraların Süveyş Kanalı'nın inşasına gitmiş olması ve Türkiye'de ise kilometrik garanti bazlı kurulan demiryollarına harcanmış olmasıydı. Bu, Babıali'nin demiryolu inşasında imtiyaz dağıtırken, imtiyazlıların sabit getirisini, yapılan hattın her kilometresinden sağladığı anlamına geliyordu. Alınan gerçek tutar ile gelirlerin garanti edilen tutarı arasındaki fark Hazine tarafından karşılanıyordu. Bu kilometrik garantiler Türkiye ve Arap bölgelerinin faizle talan edilmesinin esas araçlarından biriydi. Kilometrik garantileri karşılayabilmek için devasa miktarlarda paralara ihtiyaç duyuluyor ve Türkiye'de bu yüzden yabancı kredi arayışına yöneliyordu. Bunun karşılığında da devlet gelirleri kredilere teminat olarak veriliyordu. İlkin Mısır vergileri

ve vergi dairleri daha sonra ağnam vergisi (küçükbaş hayvan vergisi), tuz ve tütün tekellerinden elde edilen gelirler ve benzerleri ipotek edilmişti. Kredi faizlerini kapatmak için ihtiyaç duyulan gelirler arttıkça yeni kredilere duyulan ihtiyaç da artıyordu. İmparatorlukta toplanan vergi miktarında bir artış yaşanmasına rağmen, köylü ekonomisi tamamen harap olmuş ve küçük memurlar, askerler ver din adamları maaşlarını almakta güçlük çekmişlerdi.

1875'te Türkiye'nin toplam gelirleri 380.000.000 frank civarındaydı ve bunun 300.000.000'u yalnızca kredi ödemelerine ayrılıyordu. Bu koşullar altında, Babıali 6 Ekim 1875'te iflasını açıklamış ve ödemekle yükümlü olduğu tutarın yarısının peşin diğer yarısının da tahviller aracılığıyla ödeneceği açıklamasını yapmıştı.

Yeni Osmanlı Darbesi ve 1876 Anayasası

Mısır'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iflası ülkeyi hem dışarıda hem de içeride zor durumda bırakmıştı. Hatta iflasın açıklanmasından önce Avrupalı bankerlerin boyunduruğu ve yabancı kreditörlerin adeta bir hizmetçisine dönüşen İmparatorluk, nüfusun büyük bir çoğunluğu arasında derin memnuniyetsizlikler yaratmıştı. Özellikle Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da olmak üzere Balkanda bir köylü hareketi şekilleniyordu. 1875 yazında Bosna ve Hersek köylüleri, Müslüman feodallere karşı bir ayaklanma başlatmış ve tarımsal bir reform talebinde bulunmuştu. Sonrasında bu ayaklanma Rusya ve Sırbistan'ın da desteğiyle ulusal bir nitelik kazanmıştı. İsyancılar bu bölgelerin Türkiye'den ayrılmasını ve Sırbistan'a katılmasını istiyordu. 1876 Temmuzunda Sırbistan ve Karadağ imparatorluğa karşı bir savaş başlatmış ve Türkleri daha da kötü duruma sürükleyecek bir dizi yenilgiye uğratmıştı. İmparatorluğun dört bir yanında huzursuzluk belirtileri ve ülkeyi yabancılara satmakla suçlanan Sultan Abdülaziz'in aldığı önlemler baş göstermişti.

Mayıs 1876'da İstanbul'da bir halk gösterisi düzenlenmiş ve 22 Mayıs'ta birkaç bin sufist zanaatçı, tüccar ve küçük memurun da katılımıyla Sultan'ın sarayına yürümüştü. Korkuya kapılan Sultan alıkoyulan maaşların ödeneceği ve bir anayasanın getirileceği sözünü vermişti. Fakat birkaç gün sonra Sultan'ın yabancılarla gizli görüşmelere başladığı bilgisi ortaya çıkacaktı. Bunun üzerine bir grup subay ordunun başına geçmiş ve 29 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'i azlederek yerine aklı kıt kardeşi V. Murat geçirmişti. Bu darbenin faal katılımcıları arasında bir grup

Türk subayı, liberal memurlar ve kendilerini "Yeni Osmanlılar" olarak adlandıran ve altmışlarda yeniden şekillenecek bir grup olan entelektüeller bulunuyordu. "Yeni Osmanlılar" imparatorluktaki durumdan, Tanzimat'ın içler acısı sonuçlarından ve yabancı sermayenin nüfuzundan oldukça hoşnutsuzdular. Kendi programlarını üç temel başlık altında topluyorlardı:

1) Ulusal kapitalizmin gelişimi. "Osmanlıların kendi ticari ve sanayi şirketlerini kurmalarına izin verin; yeni demiryolları inşa etmelerine izin verin" diye yazıyordu bir belgelerinde.

2) Anayasal ve parlamenter bir sistemin kurulması

3) Bir burjuva kültürünün geliştirilmesi ve Orta Çağ'a ait Türk yaşam tarzına ve geleneklerine karşı çıkılması.

Başlangıçta "Yeni Osmanlılar" kendilerini büsbütün aydınlanma ile sınırlandırmışlardı. Bu amaçla 1860'ta bir çeşit ders bürosu olan ve yazarlara, bilim adamlarına ve kamu ileri gelenlerine konuşmalar ayarlayan Darülfünun'u kurmuşlardı. 1865 yılında ise iki temel engeli olan gizli bir politik topluluk kurmuşlardı. Öncelikle, baskın ulusun temsilcisi olarak "Yeni Osmanlılar" Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü Türk burjuvazisi için bir pazar olarak görüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine bağlı unsurları yönetmesi gerektiğini düşünüyor ve Osmanlı boyunduruğundan kurtulmaya çalışan halklara karşı düşmanca bir tavır benimsiyorlardı. Üstelik bu şovenist politikayı meşru kılmak için, Türklerin kendisi de dâhil olmak üzere İmparatorluğa tabi halklar arasındaki ulusal ayrımları yadsıyan "tek bir Osmanlı ulusunun" varlığı gibi anlamsız bir teoriyi icat etmişlerdi. Bu teori Avrupa'da "Pan-Osmanlıcılık" olarak bilinecekti. İkinci olarak, "Yeni Osmanlılar" halk kitlelerinden yalıtılmış bir vaziyetteydiler. Neticede saray devrimi (küçük bir çevrede yaşanan iktidar değişimi -*çev.*) taktiklerinin savunuculuğunu yapıyorlardı. Zira 1867 yılında Yeni Osmanlılar saray devrimi için bir girişimde bulunacaklardı. Fakat bu komplo polis tarafından boşa çıkarılmış ve bu gizli topluluğun üyeleri tutuklanmıştı. Bazıları ise yurt dışına kaçmayı başarmış ve 1873 yılında geri döndüklerinde İmparatorluğun farklı yerlerine sürgüne gönderilmişlerdi. 1869-71 arasında Irak Valiliği yapmış olan Mithat Paşa anayasal reformların yılmaz bir savunucusuydu ve Yeni Osmanlılarla yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Paşa 1872 yılında Vezir-i Azamlığa seçilmiş fakat daha sonra Sultan'la olan ihtilaflarından ötürü istifa etmişti. 1876 yılında, Mayıs devriminde Yeni Osmanlıların lideri olarak aktif bir rol oynamıştı.

Yeni Osmanlılar iktidara gelene kadar yüksek seviyede entrikalar çevirmeye devam ettiler. Devrimden üç gün sonra, 1 Haziran'da öldürülen Sultan Abdülaziz'i devirmişlerdi. Resmî ölüm ilanında : "Padişah Hazretleri bir cinnet anında kendisine sadık tebaasının büyük kederiyle intihar etmiştir" diye yazmaktaydı. Böylece Ağustos 1876'da *persecution mania*'dan (herkesi kendisine düşman olarak görme hastalığı) mustarip V. Murat'ın rahatsızlığı aşırı derecede ilerlediği için tahtta daha fazla kalamazdı. Mithat Paşa ve destekçileri V. Murat'ın kardeşi Abdülhamid için bazı düzenlemeler yapmış ve 31 Ağustos'ta onu padişah ilan etmişlerdi. Türk feodallerinin en gerici kesimlerinin çıkarlarını gözeten Sultan II. Abdülhamid geçici olarak "Yeni Osmanlıları" destekleyecekti. Zira Mithat Paşa'yı Vezir-i Azam olarak atayacak ve onu yeni bir anayasa hazırlamak üzere görevlendirecekti. Abdülhamid tarafından hafifçe değiştirilen Mithat Paşa anayasası padişaha birtakım önemli haklarını sürdürme şansı tanıyordu. Bakanları seçme ve görevden alma, savaş ve barışa karar verme, parlamentoyu feshetme, sivil yasaları iptal etme ve politik olarak güvensiz addettiği kişileri yargısız sürgüne gönderme hakkına sahipti. Parlamento iki meclisten oluşuyordu: padişah tarafından atanan Heyeti Âyan (Senato) ve mülkiyet ve vasıf yaşı temelinde seçilen Heyeti Mebusan. Dil ve din ayrımına bakılmaksızın padişahın tüm tebaası "Osmanlı" olarak addedilmiş ve eşit yükümlülüklere ve haklara sahip olmuştu. Fakat yine de Türkçe resmî dil ve İslam da resmî din olarak kabul görmüştü.

Anayasanın resmî olarak duyurulması, imparatorluğun Balkan bölgesindeki reformlar üzerine İstanbul'da toplanan Uluslararası konferansla örtüşmüştü. 23 Aralık 1876'da konferansa katılan delegasyon bir araya geldiğinde bir top ateşi duydular. Türk delege katılımcılara bunun yeni anayasanın şerefine verilen bir selam olduğunu açıklamıştı. "Bu büyük olayın ışığında emeğimizin gereksiz olduğu kanaatindeyim" diye eklemişti. Maalesef bu manevra amacına ulaşamayacaktı. Dahası Babıali'nin Balkan haklarının talepleri karşısındaki ilgisizliği Rus-Türk ilişkilerini daha da kötüleştirmiş ve 1877-78 Türk-Rus savaşına neden olmuştu.

Zulüm (Abdülhamid İstibdadı) 1878-1908

Türk-Rus Savaşı ile birlikte içeride ve dışarıda cereyan eden olaylar II. Abdülhamid'in anayasayı ve Yeni Osmanlıları bertaraf etmesini mümkün kılmıştı. Hâlihazırdaki anayasa kendisi için hiçbir şekilde uygun

değildi. Yalnızca diplomatik bir hamle olarak anayasayı kullanmış ve sonrasında ihmal etmişti. 1877 Şubat'ında Mithat Paşa'yı görevden alıp başkentten sürgüne göndermişti (başlangıçta Suriye'ye ve sonra 1883 yılında katledileceği Hicaz'a). 13 Şubat 1878'de kendisine tereddütsüz boyun eğen ve 1877 başında seçilmiş etkisiz parlamentoyu süresiz olarak askıya almıştı. Fakat anayasa resmî olarak kaldırılmamıştı. Aksine II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca her yıl resmî Türk takviminde devletin esas yasası olarak basılmaya devam edecekti. Parlamentonun ve anayasanın askıya alınmasından sonra Sultan, Zulüm (Abdülhamid İstibdadı) olarak bilinen katı bir otokratik rejim getirdi. Böylece Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlak hâkimi oldu.

Lenin, Zulüm döneminin anlaşılması babında "Dünya Tarihinin Yeni Bir Bölümü" adlı makalesinde ciddi katkılar sunmuştur: "Sosyal ve proleter gelişiminin önünde ciddi şekilde engel teşkil eden Doğu Avrupa'daki (Avusturya, Balkanlar, Rusya) Orta Çağ'a ait güçlü kalıntılar henüz ortadan kalkmamıştı. Bu kalıntılar mutlakiyetçilik (sınırsız despotik güç), feodalizm (toprak beyleri ve feodal ayrıcalıklar) ve ulusların baskı altına alınmasıydı." (Lenin Toplu Eserler Cilt 18, s.368) Bu üç temel vurgu Osmanlı İmparatorluğu'nun Zulüm dönemindeki politik ve sosyal sistemini karakteriz etmektedir. Toprak beyliği hâlâ toplumun temellerini oluşturuyordu. Büyük feodaller Abdülhamid'in destekçisiydi ve devletteki tüm önemli noktaları ele geçirmişlerdi. Ayrıca Zulüm dönemi ölümcül ulusal baskı ve kitlesel pogromlar dönemiydi. Abdülhamid Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlık hareketini 1894-96'da kanla boğmuş, 1896'da Girit Adası'ndaki Yunan ayaklanmasını hemen halletmiş ve Makedonya Hıristiyanlarının bağımsızlık hevesini bastırmıştı.

Zulüm döneminde ülke hükümet tarafından değil, bizzat Sultan'ın sarayı tarafından yönetiliyordu. Abdülhamid'in etrafını en geri kalmış bölgelerin –Arabistan ve Kürdistan– feodal beyleri sarmıştı. Gerici Arap ve Çerkez kumandanların komutasındaki Kürtler, İmparatorluktaki Hıristiyan nüfus arasında terör estiren düzensiz süvari birliklerinin –hamidiye alayları– omurgasını meydana getiriyordu. Aynı şekilde Çerkez, Arnavut, Kürt ve Arap feodaller sarayda önemli bir rol icra ediyordu. Adeta ülkenin gerçek hükümeti gibiydiler. Sultan'ın herhangi bir cariyesi bakanlardan daha büyük bir etkiye sahipti. Sarayın danışman gurubu tamamen yozlaşmıştı ve yabancı kapitalistler yalnızca imparatorluğun ileri gelenlerini değil Sultan'ın kendisini bile satın alacak bir konuma gelmişti.

Zulüm döneminde, jurnalcilik ve karşılıklı casusluk Osmanlı

İmparatorluğunun dört bir yanına yayılmıştı. Sultan'ın çevresindekiler birbirlerini yakından takip ediyor ve birbirlerini jurnalliyorlardı. İmparatorluktaki tüm sosyal yaşam sürekli olarak polis ve ajanlarının gözetiminde geçiyordu. Hatta Abdülhamid, birisinin kendisini kablolar aracılığıyla öldürebileceği korkusuyla sarayında elektrik ve telefonu da yasaklamıştı.

Panislamizm gerici bir yorumuyla Zulüm döneminin resmî ideolojisi haline gelmişti. Abdülhamid, Cemaleddin Afgani'nin tüm Müslüman halkların birliği yönündeki öğretisini benimsemişti. Zira ideali tüm Müslümanları kapsayan ve imanın hüküm sürdüğü bir devletin başında olmaktı. Bu sebeple II. Abdülhamid iktidarını Mısır Müslümanlarına (Britanya'nın kontrolü altında bulunan), Kuzey Afrika Müslümanlarına (Fransızların kontrolü altındaki), Britanya Hindistanı'na ve Kafkasya, Orta Asya ve Volga Müslümanlarına (Rusya'nın egemenliği altında) yayma niyetindeydi. Bu şiddetli emperyalist planlar, İtilaf Güçlerine karşı mücadelesinde Türkiye'yi de kullanmak isteyen Wilhelm tarafından da destekleniyordu.

Muharrem Kararnamesi

Zulüm rejimi, yabancı sermayenin Türkiye'yi ve Arap bölgelerini finansal olarak esaret altına almak için nüfuz edebileceği en uygun devlet haliydi. Bu dönem boyunca Abdülhamid'in nüfuz alanlarının yarısömürgeleri sömürüsü iki şekilde etkilenmişti. Bir taraftan Türkiye ve Arap vilayetleri bir pazar ve ham madde kaynağı olarak kullanılıyor, öte yandan külfetli krediler ve kilometrik garantili demiryolu inşaatları vasıtasıyla yağmalanıyordu. İmparatorluğun dış ticaret hacmindeki artıştan da izlenebileceği gibi 19. yüzyıl sonunda Türkiye'nin bir pazar ve ham madde sağlayıcısı olarak önemi artmıştı. Türk dış ticareti I. Dünya Savaşı'ndan önceki otuz yıl içinde iki kattan fazla artmıştı. Aşağıdaki rakamlar Türkiye'nin ithalat ve ihracatını göstermektedir (yıllık ortalama milyon lira olarak).

Yıllar	İthalat	İhracat
1880	17,8	8,5
1900	23,8	14,9
1913	40,8	21,4

Suriye, Irak ve Filistin imparatorluğun ithalatının çeyreğini ve ihracatının beşte birini gerçekleştiriyordu. Dış ticaretteki artış Türkiye'yi ve Arap bölgelerini dünya kapitalist ekonomisine eşit birer üye olarak değil de tarımsal ürün ve ham madde sağlayıcısı olarak sürüklemişti. İmparatorluğun ticareti eşitsiz mübadeleye dayanıyor ve özel bir kolonyal karakter taşıyordu. Kumaş ve iplik ülkenin temel ithalatını oluştururken ham yün ve ipekle beraber deri, tütün ve çeşitli astropikal meyveler ihracatının temel kalemleriydi. Üstelik Britanya sermayesi hâlâ Türk ticaretinde esas bir rol oynuyordu. Fakat 19. yüzyılın seksenlerinde ve doksanlarında durum değişmeye başlayacaktı. Britanya ülke pazarındaki baskınlığını sürdürse de, Türkiye'ye ihracatını ciddi şekilde arttırmış olan Almanya tarafından zorlanmaya başlamıştı. Almanya'nın 1882'de ihraç ettiği mallar 6.000.000 mark değerindeyken bu rakam 1895'te 35.000.000 marka çıkmıştı. Sermayenin artan ihracı emperyalist çağın belirleyici özelliklerindendir. Üstelik bu Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişimini de teşvik etmeyecekti. Yabancı sermaye yatırımları sanayide değil aksine devlet tahvillerinde ve demiryolu inşasında kullanılıyordu. Zulüm döneminde, daha net bir ifadeyle 1890-1908 arasında, Türkiye 45.000.000 lira değerinde on iki adet yeni kredi aldı. I. Dünya Savaşı öncesinde toplam dış borç 152.300.000 liraya ulaşmıştı. Kamu borçları Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımlarının en temel alanıydı. Diğer yabancı sermaye alanları arasında bankacılık ve demiryolu inşası da bulunmaktaydı. 1914 yılı itibariyle, krediler haricinde Türkiye'deki yabancı yatırımların 63.400.000 £ civarında olduğu tahmin ediliyordu. Bu tutarın 39.100.000'i demiryolu inşasına ve 10.200.000'i de bankalara gitmişti. Endüstriyel yatırımlar 5.500.000 £, yani yabancı yatırımların yalnızca yüzde 8'i civarındaydı.

Türkiye'nin yabancı sermaye tarafından tefecilikle sömürülmesi, ülke maliyesini tüketmiş ve onu tam bir çöküşe sürüklemişti. 1875'teki ilk iflası 1879 yılındaki bir diğeri izleyecekti. Süper güçlerin talebiyle Sultan, 1881'de Osmanlı İmparatorluğu maliyesi üzerinde yabancıların kontrolünü mümkün kılan "Muharrem Kararnamesini" yayınlayacaktı. Muharrem ismini taşıması hicri takvime göre 28 Muharrem (20 Aralık 1881) günü olmasındandı. Muharrem Kararnamesi Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını teminat altına alıp 2.400.000.000 frankta sabitlemişti. Borç miktarı yarısından fazla indirilmiş fakat buna rağmen Babıali'nin gerçek borç miktarı olan 300.000.000 frankın çok üstünde kalmıştı. Osmanlı kamu borçlarını denetlemek için özel bir

idare oluşturulmuştu. Resmiyette bir Türk Kurumu gibi görünse de aslında Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi Fransız, Britanya, İtalyan, Alman ve Avusturya-Macaristan bankalarını temsil eden yabancıların elindeydi. Rusya bu idarede temsil edilmemişti fakat 300.000.000 ruble (802.000.000 frank) savaş tazminatı Borçlar İdaresi tarafından tahsil edilecekti. Türkiye'nin Düyun-u Umumiye İdaresindeki temsilcisinin ihtiyatlı oy hakkı oldukça önemsizdi.

Düyun-u Umumiye İdaresi imparatorluğun ikinci maliye bakanlığı haline gelmişti. Öyle ki Türk devlet mekanizmasına paralel faaliyetlerde bulunan ve daha geniş yetkilerle donatılmış 5.000'den fazla memuru istihdam ediyordu. Ayrıca imparatorluğun en önemli gelirleri bu İdare'nin kontrolü altına girmişti. Tütün ve tuz tekellerinden, pul ispirtodan, çeşitli vilayetlerin aşar vergisinden gelen gelirler, Bulgaristan haracı, Doğu Rumeli ve Kıbrıs'tan gelen gelirler, gümrüklerdeki artı tutarlar (artış durumlarında) ve benzeri tüm gelirler İdare'nin kasasına akıyordu.

İdare'nin gasp ve yağma yöntemleri yalnızca imparatorluğun vergilerinde yoğunlaşmıştı. Ayrıca aynı yabancı sermaye gurubu tarafından kontrol edilen ve yüksek faizle tefecilik yapan bir dizi çevre de Osmanlı Borçlar İdaresinin üstünden filizlenmişti. 1883 yılında oldukça kârlı olan tütün tekeli bağımsız bir imtiyaz olan Osmanlı Tütün Rejisi'ne devredildi. Bu imtiyaz ayrıca tütün üretme, satın alma ve satma hakkını da edinmişti. Reji'nin tiranlığı başta Suriye'dekiler olmak üzere tütün yetiştiricilerinin durumunu ciddi şekilde etkilemişti.

Alman Nüfuzu

19. yüzyıl sonlarında, yabancı kapitalistlerin olağanüstü kârlar edinmek için bir araç olarak gördükleri demiryolu inşası, sonrasında bütünüyle politik bir karaktere bürünecekti. Yani demiryolu inşası politik nüfuzun ve emperyalistler arası yoğun bir rekabet aracına dönüşmüştü. Alman militarizminin en büyük teorisyen ve uygulayıcılarından biri olan Kont Moltke demiryolu inşasının önemini ilk kavrayan kişilerdendi. 19. yüzyıl ortalarında yazdığı bir makalesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu boydan boya geçecek bir demiryolu kurma teklifini yapmaktaydı. Bu demirden kolların yayıldığı omuzlar Birleşik Alman İmparatorluğu'dur diye yazmaktaydı. Bu kollar sonra Anadolu'yu kesmeli ve parmaklarını Kafkasya, Irak ve İran sınırlarına kadar uzatmalıydı.

19. yüzyılın altmışlı yılları itibariyle Alman iktisatçılar ve sosyologlar Osmanlı İmparatorluğu'na gelecekteki sömürgeleri gözüyle bakıyorlardı. Alman iktisatçı Rodbertus, Türk mirasının Almanya'ya geçeceği ve Alman askerî taburlarının Boğazlar kıyılarında konuşlanacağı günleri görecek kadar yaşamayı umut ediyorum diye yazmaktaydı. Almanya'nın yeniden birleşmesinden sonra Alman junkerler (Alman Asilzadeler – *çev.*) ve kapitalistler bu yayılmacı planları uygulamaya koymaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın sömürge bölgesine ve Irak tahıl ambarıyla pamuk plantasyonlarına dönüştürülecekti. Alman diplomasisi, Türkiye'nin tamamıyla Almanya'nın kontrolü altına gireceği ve bu yüzden imparatorluğu paylaşma planları için herhangi bir eylemde bulunmamanın hesabını yapıyordu.

Alman nüfuzu, askerî, ekonomik ve politik kanallardan ilerliyordu. 1882'de Baron von der Goltz'un askerî heyeti Türkiye'ye davet edilmiş ve burada on dört yıl geçirmişti. Albay von der Goltz'a Türk paşalığı verilmiş ve o da orduyu yeniden düzenlemişti. Üstelik Türk askerî okulları bu heyetin denetimine bırakılmıştı. Alman askerî gelenekleri Sultan'ın ordusuna tanıtılmıştı. Birçok Türk subayı askerî eğitimlerini tamamlamak üzere Almanya'ya gönderilmişti. Eş zamanlı olarak Almanya von Moltke'nin demiryolu planlarını uygulamaya koymuştu. Deutsche Bank ve Wurtemberg Bank'ın talimatlarıyla faaliyette bulunan Alman kapitalist Alfred Kaulla 4 Ekim 1888'de, Boğaz'dan Ankara'ya kadar bir demiryolu inşasının imtiyazını almıştı. Bu hat Üsküdar Haydarpaşa istasyonundan başlıyordu. İzmir'e kadar olan başka bir hat halihazırda bir İngiliz-Yunan şirketi tarafından inşa edilmişti. Devlet bu hattı İngilizlerden satın alıp Almanlara devretmiş ve Alfred Kaulla hattı devam ettirme görevini üstlenmişti. Bunu Bağdat'a kadar uzatma planı henüz ortalıkta yoktu fakat emperyalizm çağında uluslararası ilişkiler tarihinde önemli bir role sahip Bağdat Demiryollarının temelleri atılmıştı.

Kaiser II. Wilhelm Alman etkisini arttırmak için Doğu'ya iki ihtişamlı gezi düzenlemişti. Bu gezilerden ilki 1889 Kasımında, II. Wilhelm'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra gerçekleşmişti. Tüm her şey inanılmaz bir görkem içinde hazırlanmıştı. Sultan'ın kendisi sarayının önündeki tümsekten top atışlarıyla Kaiser'i karşılamış ve yine Sultan'ın emriyle, Kaiser onuruna özel bir nişan bastırılmıştı. Wilhelm, Bismarck'a çektiği bir telgrafta "İstanbul'a olan ziyaretim cennete ait bir düş gibiydi" demişti.

Alman diplomatlar, sürekli olarak diğer Avrupalı güçlerin Türkiye'ye karşı takındıkları düşmanca tavrı vurgulayarak Babıali ile diğer Avrupalılar arasındaki ihtilafları ustaca kullanıyordu. Britanya Mısır ve Kıbrıs'ı zapt etmiş, Fransızlar Cezayir ve Tunus'a zorla el koymuş ve Rusya Kars ve Ardahan'a girip Balkanların bağımsızlığını kazandırmıştı. Böylece Alman diplomatlar kendi ülkelerinin, Türkiye'nin topraklarına el koymak ya da onu zayıflatmak gibi bir niyetinin olmadığını iddia ediyor ve Sultan'ı diğer güçlerin gerçek ya da hayalî saldırı planları ile korkutuyorlardı. Bu strateji Türk-Alman yakınlaşmasında ve Almanya'nın Türkiye üzerinde politik kontrol sağlamasında kesin bir etkiye sahipti. 19. yüzyılın seksen ve doksanlı yıllarında Britanya lehine olan eski yönelimin Almanya tarafına kaydığı gözlemlenebilirdi. Almanya, Babıali'nin "dostu ve müttefiki" olmuştu.

Kaiser II. Wilhelm'in Doğu'yu Ekim 1898 tarihindeki ikinci ziyareti Alman diplomasisinin başarısını garantiye almıştı. Hatta bu ziyaret ilkini gölgede bırakacak bir ihtişam ve görkem dâhilinde gerçekleşmişti. Kaiser ziyaretini yalnızca İstanbul'la sınırlandırmamış, Kudüs ve Şam'ı da ziyaret etmişti. Müslümanların savunucusu ve koruyucusu olduğunu iddia ederek, bazı evliyaların türbelerini ziyaret etmiş ve Selahaddin'in mezarına bir çelenk bırakmıştı. Selahaddin'in mezarın başında "Sultan Hazretleri ve ona Halife olarak saygı duyan üç yüz milyon Müslüman emin olmalıdır ki, Alman İmparatorluğu'nda her daim bir dostları olacaktır" (George Antonius, Arap Uyanışı, I. s. 77) diye bir konuşma yapmıştı.

Kaiser'in ikinci ziyareti demiryolu imtiyazları için verilen mücadelelerin oldukça yoğunlaştığı bir dönemle örtüşüyordu. 1892'de, Ankara'ya uzanan hattın tamamlanmasından sonra, Almanlar hattı devam ettirmek için yeni bir imtiyaz teklifinde bulunacaktı. Hat Ankara'ya girmeden önce güneye doğru bir kola ayrılıyor ve doğuya, Konya yönüne doğru dönüyordu. Fakat bu imtiyaz Britanya, Fransa ve Rusya tarafında protestolarla karşılanmıştı. Almanlar imtiyaz konusunda ısrarcı davranarak, Britanya'yı Mısır meselesinde muhalefet yaratmakla tehdit ediyordu. Böylece Britanya aldığı pozisyonu değiştirmek zorunda kalmış ve Alman şirketleri imtiyazı almıştı.

Demiryolu 1894 yılında Konya'ya ulaştığında, Bağdat'a kadar devam etme meselesi gündeme gelmişti. Bunun için oldukça yoğun bir diplomatik mücadeleye girişilecekti. Türkiye kilometrik garanti sağlama niyetinde olsa da bunun için yeterince kaynağa sahip değildi, bu yüzden Almanya ithalat vergilerini ad *valorem* (malın değeri üzerinden) yüzde

8 ila 11 artırabileceğini önerisini yapmıştı. Fakat bu öneri, Türkiye'yi ticari anlaşmalarla bağlı olduğu Britanya, Fransa ve Rusya'nın yaptırımları ile karşı karşıya bırakmak anlamına gelecekti. Britanya bu gümrük artışını yalnız Britanya sermayesinin Bağdat Demiryollarının yapımına davet edilmesi şartıyla kabul edeceğini açıklamıştı, Fransa da aynı yolu benimsemiş ve nihayetinde Bağdat Demiryolları meselesinin uluslararasılaşması sonucu doğmuştu. Rusya ise bu hattın inşasına bütünüyle karşı çıkıyordu.

1899'da Alman kapitalistleri inşaatı uluslararası teşebbüslerle yapmayı kabullenmişti. Britanya ve Fransız sermayelerine katılım için davet gönderilecek fakat Almanlar yönetim hisselerini ve demiryolunun tümden işletim hakkını ellerinde tutacaktı. Daha sonra hisselerin paylaşılması, işletme ve idari yetkiler üzerine uzun uzadıya bir tartışma baş gösterecekti. Neticede ise Fransız Devleti Almanlarla bir uzlaşıya varamamış ve demiryolu inşasında yer almayı reddetmişti. Diğer güçlerle bir anlaşmaya varamayan Almanya hattın ilk 200 kilometresini yapmaya karar vermişti. 1903'te inşa için nihai bir imtiyaz sözleşmesi yapılmış fakat Almanların, diğer güçlerin gümrük vergisi artışı ve demiryolunun uzatılması hususundaki onaylarını alması 1911'i bulmuştu.

Britanya ve Fransa'nın İmparatorluğun Arap Bölgelerindeki Konumu

Almanya'nın yoğunlaşan nüfuzuna rağmen Britanya ve Fransız kapitalistleri Osmanlı İmparatorluğu'nda, ücra Arap bölgeleri başta olmak üzere önemli konumlar işgal etmeye devam ediyordu. Suriye ve Lübnan, Fransa'nın etki alanındaydı ve Irak, bir raddeye kadar da Filistin, İngilizlerin. Bilhassa Fransa, kendi etki alanlarını ucuz tarımsal ürün kaynağına dönüştürmüştü. 20. yüzyılın başlarında Suriye ihracatının yaklaşık üçte biri buraya gidiyordu. Fransız yatırımcılar, Suriye ham ipeğinin üretimi ve satılmasını neredeyse tamamen kontrol ediyor ve bu ipeğin tamamına yakınını Lyon tekstil imalathanelerinde kullanıyordu. İpek işlemenin birincil aşaması Fransız sermayesi ve onun komprador temsilcileri tarafından tekelleştirilmişti. Bunun yanı sıra Suriye tütün yetiştiricileri de bütünüyle, Fransız sermayesinin baskın olduğu Reji'ye bağlıydı. Ham madde tedarik işlemini hızlandırmak için Fransızlar Beyrut'ta büyük bir liman kurmuş ve iç bölgelerle kıyıları birleştiren bir dizi demiryolu hattını buraya kadar döşemişti (Yafa'dan Kudüs'e ve

Beyrut'tan Şam'a). Dahası ülkenin finansal esaretinde önemli rolü bulunan Credit Lyonnais gibi bazı Fransız bankalarının şubeleri Suriye ve Filistin'de birbiri ardına açılıyordu.

Britanya malları için bir pazara ve tarımsal ürün tedarikçisine dönüşen Irak'ta ise Britanya sermayesinin ağırlığı söz konusuydu. 20. yüzyılın başlangıcında Britanya, Irak ithalatının yaklaşık üçte ikisini karşılıyordu. Yine Irak ihracatının üçte biri de Britanya'ya ve onun Hindistan'daki nüfuz bölgesine gidiyordu. Irak tarımsal ürünlerinin üretimi ve satılması, Basra ve Bağdat'taki İngiliz ihracatçıların kontrolü altındaydı. Britanya 1861'den beri Fırat ve Dicle üzerindeki nehir taşımacılığı imtiyazını elinde tutuyordu. Gelgelelim, Britanya ve Fransız kapitalistleri Arap bölgelerindeki yegâne patronlar değildi. Zira Belçika, Avusturya-Macaristan ve İtalya kapitalistleri ile rekabet etmek zorundaydılar ama Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer her yerinde olduğu gibi esas rakipleri Almanya'ydı. Alman Deutsche Doğu Bank ve Deutsche Filistin Bank'ın, Suriye ve Filistin'de birçok şubesi mevcuttu. Alman emperyalizminin teorisyenlerinden biri olan Paul Rohrbach, Almanya'nın Doğu'daki geleceğinin Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Filistin'de yattığını yazmıştı. "Dünyanın en zengin petrol yataklarından biri Bağdat demiryollarının işlediği Ninova yakınlarında bulundu. Toros Dağlarının kalbinde devasa miktarda bakır madenleri ve diğer metaller yatmakta. Babil ovaları dünyanın en büyük buğday ve pamuk depolarına dönüştürülebilir. Mezopotamya'da milyonlarca koyunu besleyebilecek çayırlar mevcut. İşte burası en çok ihtiyaç duyduğumuz kaynakların büyük çoğunluğuna sahip olan yerler. Daha da iyisi hepsinin bir yerde toplanmış olması".

Arap Halklarının Zulüm Rejimine Karşı Mücadelesi

Yabancı sermayenin nüfuzu ve Zulüm döneminin polis rejimi genel bir hoşnutsuzluk dalgası yaratmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun halkları yabancı kapitalistler ve Türk paşalarının çifte baskısına maruz kalıyordu. Fakat halk sorunların esas sebebi olarak Zulüm rejimini ve onun baskıcı feodal-bürokratik ve vergi ödeme sistemini görüyordu. Hatta yabancı esaretinin başlıca kaynağı olarak yine bu rejimi suçluyorlardı. Rejime karşı baş gösteren hoşnutsuzluk ulusal burjuvazinin temsilcilerine, entelijansiyaya ve ayrıca geniş halk-köylü, zanaatçı ve doğmakta olan işçi sınıfı kitlelerine de yayılmıştı. Memnuniyetsizliğin boyutları Arap entelektüellerinin devlet karşıtı düşüncelerinde ve kendiliğinden gelişen

halk hezeyanlarında da görülebiliyordu. 1886 yılında, Dürzi Tepelerinde, Dürzi kabilelerinin soylu temsilcilerinden biri olan Şibli Atraş tarafından yönetilen bir köylü ayaklanması patlak vermişti. Şibli Atraş fellahların dostu olarak adlandırılmış ve Dürzi köylülerin tam desteğini almıştı. İsyan, ancak Türk otoriteleri uzlaşmaya ve Şibli Atraş'ı, Dürzi Emiri olarak atamayı kabul etmeye yanaştığı zaman dinecekti.

Aynı şekilde 1896 yılında, Türklerin zorunlu askerlik hizmetini getirme girişiminde bulunduğu esnada, Dürzi Tepelerinde yeni bir isyan daha çıkmıştı. Bu isyan 1899'da, Türk otoriteleri Süveyda'da bir kışla ve Dürzi Tepelerinde idari bir yapı inşa etmeye başladığında, yeniden alevlenmişti. İsyanın bastırılmasında devlet 500 kadar kayıp vermişti. Fakat 1906 senesinde aynı bölgede yeni karışıklıklar yeniden baş gösterecekti.

Kentli nüfus arasındaki asıl büyük karışıklıklar ve kargaşalar Halep (1895) ve Beyrut'ta (1903) yaşanmıştı. Fakat bunlar da kendiliğinden ve yerel karakterli ayaklanmalar oldukları için kitlelerin koordinesiz eylemlerini bastırmakta zorluk çekmeyen Türk yöneticilerine karşı büyük bir tehdit oluşturamamıştı. 1875'te derin kökleri olan benzeri bir memnuniyetsizlik Arap entelektüellerinin Beyrut'ta gizli bir topluluk kurmasına yol açmıştı. Bu, İbrahim Yazıcı ve Faris Nimr'in başkanlığını yaptığı Şam, Trablus ve Suweida'da kolları olan bir topluluktu. Topluluğun dolaşımda olan broşüründe amaç ve hedefleri tanıtılıyordu. 1880'de oluşturulan programda, Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığı, Arapçanın resmî dil olarak tanınması, istibdadın ve ifade özgürlüğünün önündeki diğer engellerin kaldırılması ve Suriye ve Lübnan sınırlarındaki yerel askerî birliklerin kullanılmasının yasaklanması çağrısında bulunuyorlardı. Fakat topluluğun faaliyetleri yavaş yavaş kitlelerden kopmuş, azalmaya yüz tutmuş ve 1885 dolayında bütünüyle son bulmuştu.

Ölümcül polis baskısı ve geniş ölçekli casusluk faaliyetleri ulusal bağımsızlık fikirlerinin şekillenmesi ve yayılması önünde engel teşkil ediyordu. Arap entelijansiyasının temsilcileri Mısır, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya kaçmış, Abdülhamid'in zulmünden sığınacakları yer arayışına girmişti. Sürgünde fikirlerini, vatanperver umutlarını daha özgürce ifade edebiliyorlardı. Faris Nimr, Abdurrahman Kavakebi ve diğerleri faaliyetlerini Mısır'da sürdürecekti.

Birçok Arap milliyetçisi, despotik Zulüm rejimine karşı mücadelede Türk devrimcilerinin (İttihatçılar) desteğine güveniyordu. İttihatçılarla ittifaklarında Abdülhamid'i tahttan indirmeyi ve Osmanlı İmparatorluğu temelinde Arapların ulusal tutkularını gerçekleştir-

meyi planlıyorlardı. Bir diğer grup da Arap ülkelerinin ayrılması ve tamamen bağımsızlaşması taraftarıydı. Bunun gerçekleşmesi için de Avrupalı güçlerin yardımını gözetiyorlardı. 1904'te Hıristiyan bir Arap olan Necip Azuri, Paris'te Arap Memleketi Cemiyeti'ni kurmuştu. Bu örgütün neredeyse tek üyesi kendisi olmasına rağmen oldukça aktif çalışmış ve Cemiyet namına birçok yayın yapmıştı. 1905'te Fransızca Arap Ulusunun Uyanışı adlı bir kitap (Le Revell de la Nation Arabe) yazmış ve 1907'de ise L'Independence Arabe başlıklı aylık bir dergi çıkarmıştı. Sloganı "Arap ülkeleri Araplara" idi. Yayınlarında, Arapları imparatorluğun onlara ait topraklarında kendi devletlerini kurmaları için isyana davet ediyordu. Fakat Mısır ve Kuzey Afrika'yı birleşik Arap devleti planlarına dâhil etmiyordu. Zira Azuri süper güçlerle arasının bozulmasını istemiyordu. Dahası tasarıları ve planları Suriye burjuvazisinin Arap liderliğindeki heveslerini yansıtıyordu. Azuri yabancıların çıkarlarına saygılı olacağı sözünü vermiş ve Türklere karşı mücadelede onların yardımına bel bağlamıştı. Necip Azuri'nin programı bir burjuva demokrat devrimin talepleri için yeterli olmamış; kurduğu Arap Cemiyeti kitlelerden soyutlanmış ve kitlesel halk hareketlerinin gücüne hiçbir zaman inanmamıştı.

Kitlelerden soyutlanma ve onlarla iletişime geçme yeteneksizliği 19. yüzyıl sonundaki Arap milliyetçiliğinin karakteristik bir özelliği ve aciz kalmasının da temel nedenlerinden biriydi. Arap milliyetçilerinin büyük çoğunluğu yurt dışında yaşıyor ve faaliyetlerini milliyetçi fikirlerin propagandasını yapmakla sınırlandırıyorlardı. Fakat yine de zayıflıklarına ve eksikliklerine rağmen faaliyetleri Arap ulusal uyanışının yolunu açmış ve Asya'daki genel uyanış çağında Arap ülkelerindeki ulusal bağımsızlık hareketinin yükselmesindeki en önemli faktörlerden birini meydana getirmişti.

BÖLÜM XXV

JÖN TÜRK DEVRİMİ VE ARAP ÜLKELERİ

Türkiye'de 1908 Devrimi

1908 Temmuzunda Türkiye'de, 1894 yılında kurulan İttihat ve Terakki'nin örgütlediği silahlı bir ayaklanma patlak vermişti. Bu komitenin üyeleri, Türk burjuvazisinin çıkarlarını temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nu burjuva-anayasal bir devlete dönüştürmek isteyen ilerici aydın ve subaylardan oluşuyordu. En temel talepleri anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiydi. Başlangıçta eylemelerini komplo taktikleriyle sınırlandırıyorlardı fakat sonrasında provokatörler Abdülhamid'in hafiyelerinin Jön Türk yer altı örgütlenmesini açığa çıkarmasına ve liderlerinin tutuklanmasına yardımcı olmuştu. Komite üyelerinin yargılanması 1897'den 1899'a kadar sürmüş ve bu süreçte birçok komite destekçisi göç etmek zorunda kalmıştı.

Yurtdışında Jön Türk hareketinde bir ayrışma meydana gelmişti. 1902'de İttihat ve Terakki Paris Kongresi'nde, bir grup Osmanlı liberali Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kuran Prens Sabahattin önderliğinde ön plana çıkmıştı. Sabahattin kendisini bir anarşist ve P. Kropotkin ve E. Reclus'un takipçisi olarak addediyordu. Anarşist teoriyi, Türk tarihine uygulama çabasıyla bireysel inisiyatifin geliştirilmesini savunuyordu. Ona göre, tüm bu musibetlerin kökenleri Türkiye'nin Orta Çağ ekonomisinde ve bireysel teşebbüsün yokluğunda yatmaktaydı. İmparatorluktaki bir diğer musibet kaynağı olarak da baskı altına alınan ulusların yarattığı karışıklık ve kargaşaları ve imparatorluğun çok uluslu yapısını görüyordu. Selahattin ve destekçileri, Türk devrimcilerin dikkatini ulusal meseleye çekiyor ve ilk kez

azınlıkların politik örgütleriyle ilişki kurmaya çalışıyorlardı. Fakat tam bu meselede Jön Türkler arasında ihtilaflar bulunuyordu. Prens Sabahattin ve Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ulusal meseleleri Ademimerkeziyetçi bir temelde özerk bölgeler kurarak çözme taraftarıydı. Bu eğilim, Yunan ve Ermeni burjuvazisi ve diğer ulusların --Araplar ve bazı durumlarda Arnavutlar– feodalleri tarafında da faal olarak destek buluyordu. Oysa ulusal bölgeler için genel özerklik savunuculuğu yapan Sabahattin'in Jön Türk hareketi içinde hiçbir zaman belirgin bir ağırlığı olmamıştı, nitekim sonrasında siyasetten de tamamen çekildiği görülecekti. Ayrı bir parti kuran destekçileri ise daha sonra Jön Türklere muhalefet yapmış ve sonunda da karşı-devrimci tarafa sapmışlardı.

İttihat ve Terakki partisinin çevresinde toplanan Türk devrimcilerinin büyük çoğunluğu merkezi ve tek bir Türk devleti kurma taraftarıydı. Türklerin ülkedeki baskın milliyet olduğu varsayımından yola çıkıyorlardı. Fakat birincil amaçları Hamidiye Zulüm rejimini devirmek olduğundan beri, diğer ulusal azınlık örgütleriyle, bu görevin icrası esnasında, bir blok oluşturulabileceğini düşünüyorlardı. 1905-07 Rus Devrimi Türkiye'deki devrimci hareketi de canlandırmıştı. Zira Türk entelektüelleri ve devrimci zihniyetli subaylar arasında oldukça geniş bir etki yaratmıştı. 1906 yılında bir grup Türk subayı, 1905 Sivastopol isyanının başında bulunan Lietutenant Schmidt'in yakınlarına, "mukaddes sivil özgürlük" ve "insan gibi yaşamak" için savaşacaklarına dair yemin ettikleri bir mektup göndermişti. İttihat Terakki Partisi 1906'da merkezini Selanik'e kaydırmış ve büyük bir devrimci örgütlenme ağı kurma çalışmalarına başlamıştı. Jön Türkler Makedonya'yı hareketlerinin merkezi olduğu gibi feodalizm karşıtı mücadelenin sürekli bir deney sahası olarak da seçmişlerdi. Aynı zamanda bu bölgedeki tüm devrimci güçleri birleştirme kararı almışlardı. Bu amaçla 1907 sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm muhalif parti ve gruplarını Paris'te toplantıya çağırmışlardı. Bu toplantıya İttihatçıların yanı sıra, Prens Sabahattin'in Cemiyeti, Makedonya Devrimci Örgütü, Ermeni Taşnaksutyun Partisi ve Arap milliyetçilerinin temsilcileri iştirak etmişti.

Paris Kongresinde, ortak ve acil hedefler temelinde ulusal-devrimci güçlerin birleşik bir cephesi oluşturuldu. Jön Türkler ve ulusal azınlıkların temsilcileri ortak bir karara varmıştı. Jön Türkler politik ve kültürel özerklik (self determinasyon) prensibini kabul ederken, ulusal azınlıkların temsilcileri de Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dâhilinde

bir özerklikte karar kılmıştı. Kongrede yer alan katılımcılar, ordudaki yemini reddetme, sivil halk arasında provokasyonla karmaşa çıkarma, devlet aygıtını işlevsiz kılacak subay ve polislerin greve gitmesi, vergi ödememe, otoritelere karşı silahlı direniş gösterme ve silahlı ayaklanma başlatma gibi çok çeşitli mücadele biçimlerinin hesabını yapıyordu. Fakat nihayetinde kongreden çıkan sonuç isyanın esas olarak silahlı güçler tarafından yürütülmesi olmuştu. İsyan tarihi için de 1908 Ekiminde karar kılınmıştı.

Uluslararası olayların seyri isyanın patlak vermesini teşvik etmişti. 3 Temmuz 1908'de Makedonya'daki Resna ormanının komutanı Niyazi bir isyana önayak olmuş ve kendisine sonradan Enver, Mustafa Kemal, Cemal ve diğerlerinin birlikleriyle birlikte katılacağı dağlara çıkmıştı. Devrimci birlikler kısa bir süre sonra Birinci Ordu'nun merkezinin bulunduğu Manastır'ı (Bitolj) ele geçirmiş ve İstanbul'a doğru ilerleme tehdidi doğurmuştu. Başkent ve Anadolu'daki askerî kıtaların da Jön Türklerin tarafında olduğunu hisseden Sultan II. Abdülhamid uzlaşma kararı vermişti. 24 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe sokmuş ve seçimlere gitme kararı almıştı. Daha sonra ifade ve basın özgürlüğünün ve toplantı hakkının önünü açan kararnameler yayınlamıştı. Ayrıca sansürü kaldırarak, politik tutukluları da affetmişti.

Jön Türk Devrimi başarılı olmuştu. Fakat bu yalnızca kısmi bir zaferdi. Jön Türkler kitlelerin devrimci inisiyatifinden korkmuş ve önceki hükümetle bir anlaşmaya varmıştı. Yeni bir kabine oluşturmak yerine, yalnızca en uzlaşmaz üyeleri ihraç ederek, iktidarın Sultan'ın ve kabinesinin elinde kalmasına izin vermişti. "Bu yalnızca yarım kalmış bir zaferdi" diye yazmaktaydı Lenin "hatta yarımdan da az, Türkiye'nin II. Nicholas'ı meşhur Türk anayasasını yeniden yürürlüğe koyma sözü vererek şimdiye dek yakasını kurtarmayı başarmıştı" (Lenin Toplu Eserler. Vol 15 s. 183)

Araplar ve Jön Türk Devrimi

Devrimin başarıya ulaştığı ve anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği haberi İmparatorluğun Arap bölgelerinde coşkuyla karşılanmıştı. Hatta Araplar, Devrime kendi öz zaferleri gibi sevinmişler ve her tarafta kutlamalar ve şenlikler başlatmışlardı. Dönemin tanıklarından biri bu olayların tüm Suriye çapında büyük bir coşku yarattığını yazmıştı. Hıristiyanlar ve Müslümanlar, hatta papazlar ve mollalar kutlamalar-

da birbirlerine yarenlik etmişlerdi. Yazıcılar yeni bir özgürlük, eşitlik ve dostluk çağını selamlıyordu.

Dönemin diğer bir tanığı halkların coşkusunu tanımlamak imkânsızdı diye yazmaktaydı. "Tüm engeller çabucak düşmüş ve çağlardır süren dinsel düşmanlık yok olmuştu. İnsanlar sokaklarda birbirlerine yarenlik ediyordu. Daha düne kadar kalabalıklara yabancı olan gençler temsili kürsülere çıkıp halkı ateşli konuşmalarıyla coşturuyordu. Cesaretleri engel tanımıyordu..."

Devrim tüm dikkatleri kitlelerin aldığı inisiyatifin üzerine toplamıştı. Halk zalimlere karşı ayak diriyordu. Beyrut'ta, Beyrut ve Bekaa Vadisi'ni özerk Lübnan topraklarına katmak için makamı Beyteddin'de (dağlık Lübnan'ın merkezi) bulunan mutasarrıfa karşı kitlesel bir hareket başlamıştı. Bu hareketin başında oldukça iyi eğitimli ve soylu kökenli olan ve insanın sahip olabileceği en büyük tutkunun kendi ülkesinin iyi bir köylüsü olmak olabileceği sözünü düstur edinen Selim Ammun bulunuyordu. Ammun Eylül 1908'de İdari Konsey'in başkanlığına getirilmiş, birçok reform gerçekleştirmiş ve Demokratik Birliği kurmuştu. Fakat 1909'da, İstanbul'dan Nisan darbesi (coup d'état) haberinin gelmesinden sonra hayatını kaybetti ve Lübnan demokratik hareketi de yenilgiye uğradı.

1909 yılında başka bir bölgede bir köylü hareketi patlak vermiş ve Dürzi köylüler bir kez daha ayaklanmıştı. Hareketin merkezi Havran'dı. İsyancılar Busra kentini kuşatarak ele geçirmiş ve Bekaa Vadisi'ne girmişti. Savaş hali iki yıl boyunca gerilla mücadelesi şeklinde sürmüş ve asiler bu sürede nakliyelere el koymuş ve trenleri, küçük garnizonları ve Türk askerî kıtalarını pusuya düşürmüştü. Bu mücadeleler esnasında isyan bastırılana dek 6.000 Dürzi, Dürzi Tepeleri'ndeki nüfusun yaklaşık onda biri, öldürülmüştü.

Irak'taki köylü hareketi imparatorluğun diğer bölgelerine göre geç başlamıştı. Hareket, 1913-14 yılları arasında, Türk otoritelerinin devlet topraklarını yabancılara satması ile bağlantılı olarak ehemmiyetli bir boyut kazanmıştı. Köylülerin vergi ödemeyi reddetmesi hali sıklaşmış ve otoriteler taşradaki karışıklıkları bastırmak için cezalandırıcı birlikler göndermek zorunda kalmıştı.

Arap ülkelerindeki demokratik hareketlerin zayıflığının temel sebebi köylü isyanlarıyla, kent nüfusunun faaliyetleri arasında hiçbir bağlan-

tının kurulamamasıydı. Köylüler genellikle feodal beylerin ya da kabile şeyhlerinin liderliğinde hareket ediyordu. Öte taraftan, kentlerde (özellikle Suriye ve Lübnan'da) ortaya çıkan küçük demokratik gruplar da hâlâ köylülerle ortak bir iletişim dili bulamıyor; halk kitlelerine dayanamıyor ve ulusal burjuvazi ve feodallerin ulusal bağımsızlık hareketindeki liderliğinden yararlanamıyordu.

"Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti"

Devrimin ilk günlerinde Arap ulusal burjuvazisinin büyük kısmı radikal reformların yapılma ve yenilenmiş bir Türkiye'nin sınırları dâhilinde Arapların ulusal özgürleşmesi ihtimali illüzyonuna kapılmıştı. Arap milliyetçileri, Jön Türklerin işbirliğine bel bağlamış ve Arap ülkelerinin sorunlarını onların yardımıyla çözmeyi umut etmişti. Devrimden sonra, ulusal hareketin merkezi sürgün yerlerinden Arap halkı subayları, öğrencileri ve memurlarının en faal öğelerinin yoğunlaştığı İstanbul'a kaymıştı. İstanbul'da 2 Eylül 1908'de düzenlenen Arap halkı toplantısında İha-El Arabi-El-Osmani (Osmanlı Arap Kardeşliği Cemiyeti) adlı iyi kötü ilk kitlesel örgütü kurmuşlardı. Cemiyet kendi broşürlerini basmaya ve imparatorluğun neredeyse tüm Arap bölgelerinde şubeler açmaya başlamıştı.

Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti, Jön Türklerin tavırlarını benimsemişti. Öyle ki Cemiyet'in Kurucu Meclisine, İttihat Terakki Partisi'nin üyeleri de katılmıştı. Cemiyet liderleri Pan-Osmanlıcı teoriyi devam ettiriyor ve Osmanlı ulusunun varlığını kabul ediyorlardı. Osmanlı ulusunun birçok millete bölündüğünü ve imparatorluk halklarının en önemli öğelerinden biri olan Arapların da bu milletlerden biri olduğunu ifade ediyorlardı. Programlarında ayrı bir Arap ulusuna istinaden tek bir kelime dahi yoktu. Sadece bağımsızlık ifadesinden değil, daha da ilginci, Arapların self-determinasyon ve özerk kurumlar oluşturma hakkından bile dem vurulmamıştı. Aksine Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti esas görevi olarak İttihat ve Terakki Partisi'ne yardımcı olmayı belirlemişti. Programlarındaki yegâne ulusal vurgu, ulusal eşitlik talebi, Arapça eğitim dili ve Arap geleneklerinin icrası üzerineydi.

Cemiyetin liderleri aynı zamanda Jön Türklerin partisine de üyeydi. Hatta Cemiyetin başkanı Sadık Paşa El-Azm İttihat ve Terakki Partisi'nin örgütleyicilerinden, Türk Genelkurmayının eski subaylarından ve diplomatlarından biriydi. Sürgünde yaşadığı sırada bir Jön Türk gazetesini

Arapça olarak yayına hazırlıyordu. 1908 Devrimi'nden sonra İstanbul'a dönmüş ve Jön Türk hareketinin liderlerinden biri haline gelmişti.

Parlamentoya Arap Temsilci. Jön Türklerin Uluslar Politikası

Türk Meclisi için seçimler ve 1908 sonbaharında ilan edilen ve daha önceki tüm programlarından ve vaatlerinden daha ılımlı olan Jön Türk programı, Arap milliyetçilerinin düştüğü Jön Türk yanılgısına ciddi bir rüzgâr taşıyacaktı. "Jön Türkler ılımlılıklarından ve itidallerinden ötürü övülüyordu" diye yazmaktaydı Lenin Ekim 1908'de "yani Türk devrimi övülüyordu, çünkü kitleleri gerçek bağımsız bir eylem için uyandıramamıştı; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan proleter mücadeleye düşmandı" (Lenin, Toplu Eserler, Cilt 15 s. 222). Bu "ılımlılığın" ve "itidalin" bir örneği de iki aşamada gerçekleştirilen parlamento seçimleriydi. Gerçek halk temsilcileri sancaklardaki seçmen mitinglerine katılmamıştı. Bütün seçim mekanizması adayları belirleyen ve parlamentoya girmelerini sağlayan İttihat ve Terakki Partisi'nin komitelerinin elindeydi. Sonuç, Araplar için tam bir hayal kırıklığıydı. Toplam 245 vekilin, 150'si Türk ve yalnızca 60'ı Arap'tı, oysa 22.000.000 toplam nüfuslu Osmanlı İmparatorluğu'nda 10.500.000 Arap ve 7.500.000 Türk bulunuyordu.

Arap heyeti Parlamento'da herhangi bir inisiyatif sergileyememiş, Jön Türklerin yanında ve destekçisi olmuşlardı. Fakat Arap nüfusun büyük çoğunluğu memnuniyetsizdi. 1908 sonu itibariyle birçok Arap feodali ve hatta milliyetçisi, Liberal Parti'yi (Hizbul Ahrar) kurma taraftarıydı. Feodal komprador çevrelerin çıkarlarını vurgulayan bu parti, gerici bir duruş sergilemiş olsa da ulusal meselelerde Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi-i Merkeziyet Cemiyeti geleneğini devralmıştı. Bu partinin, Müslüman din adamlarının, medrese öğrencilerinin ve Muhafızlarının yardımıyla, Sultan II. Abdülhamid bir darbe tasarlamıştı. 13 Nisan 1909'da isyancılar birçok devlet binasını ele geçirmiş ve Jön Türkleri baskı altına almıştı. Arap hareketinin öne çıkan isimlerinden biri olan Muhammed Arslan da çıkan olaylarda öldürülenlerin arasındaydı. Jön Türkler nihayetinde çabucak bir geri püskürtme gerçekleştirebilmişlerdi. Mahmut Şevket Paşa ve Mustafa Kemal komutasındaki "Hareket Ordusu" sokaklarda süren şiddetli çarpışmalardan sonra isyancıları bastırmayı başarmıştı. 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahttan indirilecekti. Jön Türkler onun yerine, kardeşi 64 yaşındaki Mehmet

Reşat'ı tahta çıkarmıştı. Ayaklanma bastırıldıktan sonra Jön Türkler, kendilerini devlet aygıtını kontrol etmek ve bizzat kendileri için bir hükümet kurmakla sınırlamaktan vazgeçmişti.

İktidarı ele geçirmekteki başarıları üzerine Jön Türkler tamamen yozlaşmış ve kitlelerden kopmuştu. Türkiye'deki şovenist çevrelere karşı uzlaşıcı davranmış ve devrimci harekete karşı açıktan bir mücadele başlatmışlardı. Yurt içinde feodal toprak imtiyazını muhafaza etmiş, köylülerin lehine olan vergi reformundan vazgeçmiş ve başta 1910 grev yasası olmak üzere işçilere karşı birçok tedbir almışlardı. Uluslararası sahada ise ülkeyi her türlü yabancı etkiden kurtarmayı reddetmiş ve Alman emperyalistler ile anlaşmışlardı. Abdülhamid'in Alman eğilimine yönelmiş ve tüm ülkeyi Alman Kaiser'in varsıllığına dönüştürmüşlerdi. Alman diplomatlar, Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı mücadelelerinde, Jön Türklerin Panislamizm ve Pantürkizm esaslarına duydukları tutkuyu ve Türkçe konuşan herkesi tek bir ulus olarak gören maceracı teorilerini akıllıca kullanmıştı.

Jön Türk ulusal politikası esasında gericiydi. Öyle ki, 1907 Paris Kongresi'nde ulusal azınlıklar adına verdikleri sözlerden geri dönmüşlerdi. Ermeni pogromu II. Abdülhamid'in dönemindeki gibi devam etmiş, Arap, Arnavut ve diğer gayri-Türk dernekler kapatılmıştı. 1909 Nisanında Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti de bu rüzgârdan nasibini almış ve yasaklanmıştı. Jön Türkler kendilerini Pan-Osmanlıcılığın doktrininin Türk yorumuyla donatmış ve Türk olmayan ulusların zorla Türkleştirilmesi politikasını izlemeye başlamıştı. Ulusal okullar kapatılmış ve Türkçe imparatorluğun yegâne resmî dili yapılmıştı.

Edebiyatçılar Kulübü ve Kahtaniye

Jön Türk hükümet politikaları ulusal azınlıklar arasında muhalefet dalgası yaratmıştı ve Arap ulusunu da bu rejime karşı durmak için zorluyordu. Arap-Osmanlı balayı sona ermiş ve hareket aşikâr bir Türk karşıtı karaktere bürünmüştü. Yasal örgütlerin yasaklanması Arap hareketinin liderlerini taktik değiştirmek zorunda bırakmıştı. Yasal mücadeleyi yer altı çalışmalarıyla birleştirmeye ve yurt dışında faaliyetler tertiplemeye başlamışlardı. 1909 senesi yazında yasaklanan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyetinin yerine İstanbul'da, Edebiyatçılar Kulübünü (El-Muntada El-Arabi) kurdular. Kulübün resmiyetteki amaçları alenen politik değildi ve bu yüzden Jön Türkler buna, kül-

türel ve eğitimsel bir örgüt olarak tolerans gösterdi. Edebiyatçılar Kulübü'nün sosyal temeli önceki cemiyetle aynıydı fakat liderleri bütünüyle değişmişti. Bunlar, kendilerini büsbütün Türk boyunduruğuna karşı savaşmaya adamış kişilerdi. Kulüp Komitesinin altı üyesi I. Dünya Savaşı sırasında Türkler tarafından asılacaktı.

Kulübün birkaç bin üyesi vardı ve bunların büyük çoğunluğu öğrenciydi. Aynı şekilde birçok Irak ve Suriye kentinde kolları vardı. Bu şubeler ilerici Arap entelektüellerinin bir araya geldiği bir merkeze dönüşmüştü. İllegal yazınlar Mısır'dan ve Amerika Birleşik Devletlerinden kaçak olarak geliyordu. En önemlisi Kulüp, Arap milliyetçilerinin illegal örgütlerinin üzerini örtüyordu. 1909 sonunda Kulüp'ün başkanı Kerim el-Halil yasal örgütlenmeye paralel olarak gizli bir politik dernek de kurmuştu. Bu gizli derneğin adı, Arapların efsanevi atalarından biri olan Kahtan'dan sonra, El-Kahtaniye olmuştu. Dernek temel olarak Türk ordusunda hizmet eden ve Aziz Ali El-Mısri'nin liderliğindeki Arap subaylardan müteşekkildi. Mısır doğumlu olan Mısri, Türk ordusunda hizmet etmiş ve Jön Türk Devrimi'nde yer almıştı. 1909'da bu Türk karşıtı derneğe girmiş ve tüm gidişatı kontrolü altına almıştı. Kahtaniye'nin görevleri oldukça müphem sözlerle ifade edilmişti: "Hakikatin esaslarını, gayretlerini kazanmak ve safların birleştirmek istediğimiz halkın evlatları arasında yaymak" gibi ifadeler. Derneğin üyeleri Arap Osmanlı Kardeşlik Cemiyetinin Pan-Osmanlıcı esaslarını reddediyor ve Arapları ayrı bir ulus olarak kabul ediyordu. Amaçları Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden düzenlemek ve Avusturya-Macaristan çizgisinde bir Arap-Türk Devleti kurmaktı. Türk Padişahı aynı zamanda Arapların da Kralı olacaktı. Arap bölgeleri bu imparatorluk içinde ayrı bir krallık oluşturacak ve kendi parlamentosu, yerel hükümeti ve resmî dili Arapça olacaktı.

Gizli derneğin merkezi İstanbul'daydı ve diğer beş kentte daha kolları vardı. Bu coşkulu başlangıca rağmen hiçbir zaman etkin işlere girişememişlerdi. İçlerinden hainler çıkmış ve polis müdahalesinden evvel dağıtılma kararı alınmıştı.

Genç Araplar Derneği

Eğitimlerine Fransa'da devam eden Edebiyatçılar Kulübü üyesi bir grup öğrenci 1911'de, Paris'te Arap ulusal bağımsızlık hareketinde önemli bir rol oynayacak olan gizli bir Genç Araplar Derneği (El Camiya El-Arabiya El-Fatat) kurdular. Derneğin üyelerinin çoğu I. Dünya Savaşı

esnasında Türk cellâtların ellerinde mahvolacaktı. Geriye kalanlar Arap ülkelerinin önde gelen politikacı ve devlet adamları (Cemil Mardam, Rüstem Haydar, Avni Abdul Hadi) haline gelecekti. Derneğin kurucuları kendilerini somut bir amaca kilitlemişti. Jön Türkler, Türkiye'de ne ise o olmak istiyorlardı. Sonrasında yavaş yavaş Arap bağımsızlığı temelinde daha somut bir program ortaya çıkacaktı. Genç Araplar başlangıçta Arap halkalarının Rönesans'ı hakkında genel ifadelerle konuşuyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ademimerkezileşmesini tercih ediyorlardı. Fakat sonra Arap ülkeleri için bağımsızlık talep edip, Arapların bağımsızlığı için Türklerle ve diğer tüm yabancı otoritelerle mücadele etmeye başlayacaklardı.

Genç Araplar Derneği tam anlamıyla komplocuydu. Üyeleri üç guruba ayrılıyordu: 1) altı liderli yönetici bir grup 2) bir izleme döneminden geçen üyelerden oluşturulan faal bir grup; 3) deneme ve ispat evresinde olan ve diğerlerinin kimliğinden bihaber adaylar gurubu. Genç Araplar belgelerinde her türlü şifrelemeyi ve sembolü kullanıyordu. Birbirlerine "kardeşim" diye hitap ediyor, gün batımı ve gün doğumu hakkında, aşk ve iman hakkında yazıyor ve Masonik terminolojiyi kullanıyorlardı. Tüm bunlar komploculuktan ötesi değildi. Anavatanlarına döndüklerinde gizli derneğin üyeleri politik mücadelede aktif bir rol üstlenmişti. 1913 yılında tüm Arap partilerini ve örgütlerini birleştirme eylemine girişmişti.

Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki Talepleri

Fransa ve Britanya Babıali'nin Arap bölgelerindeki ayrılıkçı eğilimleri destekliyordu. Kendi ilgili nüfuz alanlarında faaliyet göstererek Arap milliyetçileri kendi taraflarına kazanmaya gayret gösteriyorlar ve dolayısıyla kendi konumlarını imparatorluğun bölüştürüleceği zaman için güçlendiriyorlardı. Şam ve Beyrut'taki Fransız konsolosu birçok Arap milliyetçisiyle bağlar kurmuş ve Lübnan'da çeşitli gazetelerin basımını finanse etmişti. Fransız Hükümeti, Suriye ve Lübnan'da 25.000 öğrencisi bulunan Fransız okullarının ve her türlü bilimsel, kültürel, eğitimsel ve hayır kurumunun masrafları için kayda değer tutarlar ayırmıştı.

1912'de Türk-İtalyan savaşı sırasında İtalyan savaş gemileri Beyrut kıyılarında belirmiş ve limanda demirlemiş bulunan Türk gemilerini bombalamıştı. Bu bombalama, Suriye ve Lübnan'da oldukça büyük bir heyecan yaratmış ve Fransızlara talepleriyle birlikte ortaya çıkma ba-

hanesi sunmuştu. Aralık 1912'de Fransa Başbakanı Raymond Poincare, Meclis'te Fransa'nın, Suriye ve Lübnan'da özel çıkarlarının olduğunu ve bu ülkelerdeki geleneksel konumundan, yerel halkın "sevgisinden" ve bu konum ve hakları savunmaktan asla feragat etmeyeceğini açıklamıştı. Eş zamanlı olarak Fransa, 1861 ve 1864 kararnameleriyle kurulan önceki özerkliğin önemli bir ölçüde genişletildiği yeni bir protokolün neticelendirilmesini garantiye almıştı.

Britanya Hükümeti adına Dışişleri Sekreteri Grey Poincare'in açıklamasına hemen arka çıkmıştı. Fakat daha sonra "açıklığa kavuşturulduğunda" Grey, Parlamento'da 1912'de verilen teminatın yalnızca demiryolu inşaatında uygulanacağını ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü tercih ettiğini açıklayacaktı.

Ademi merkeziyetçi Parti

1912-13 yılları arasında uluslararası konjonktür Arap milliyetçilerinin lehine bir gelişim göstermişti. Yemen ve Arnavutluk'taki isyanlar, Türklerin İtalyanlara karşı yenilgisi (1911-1912) ve Balkan devletlerinin koalisyonu (1912-13) Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmış ve Balkan Yunanlarının ve Slav nüfusunun Türk boyunduruğundan kurtulmasının yolunu açmıştı. 1912'de Arnavutluk kendi bağımsızlığını kazanmıştı. Bu olayların her birinin halkların özgürlük mücadelesinde müstesna bir önemi vardı. Lenin, Balkan savaşlarına "Asya ve Doğu Avrupa'daki Orta Çağ'a ait gidişatın çöküşünü simgeleyen küresel olay zincirinin bir halkası" olarak bakıyordu" (Lenin Toplu Eserler, Cilt 19, s. 39).

Jön Türklerin yurt dışındaki yenilgileri, ulusal meseleler üzerine gerici politikaları ve halkın çıkarlarına karşı duydukları katıksız umursamazlık Türkiye'de Sağ ve Sol kanat arasında beliren derin bir hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Türk feodal-komprador sınıfın çıkarlarını savunan ve Jön Türklerin tersine dış politikada İtilaf Devletleri'ne göz kırpan Sağ kanat muhalefeti 1911'de, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nde birleşmişti. Ulusal meselelerde ise Sabahattin'in geleneğini devralıp ilerici bir tutum sergiliyorlardı. Bunun yanı sıra Hürriyet ve İtilaf Partisi imparatorluğun Ademimerkezileşmesi taraftarıydı. Hatta İtilafçılar "Balkan ülkeleri Balkan halklarına", "Arap ülkeleri Araplara", "Ermenistan Ermenilere" ve "Kürdistan Kürtlere" sloganlarını bile benimsemişler ve Osmanlı İmparatorluğu içinde bu bölgelere özerklik talebinde bulunmuşlardı. Temmuz 1912'de İtilafçılar bir devlet darbesiyle iktidara gelmişlerdi.

Fakat Türkiye'nin sıkışmış iç ve dış problemlerini çözmekte yetersiz kalmış vekendileri de bir darbenin kurbanı olmuşlardı. 23 Ocak 1913'te Jön Türkler tekrardan iktidarı ele geçirmişti. Devletin dizginleri aslında, ülkeyi Alman emperyalizminin verasetine dönüştüren üçlü otorite Enver, Talat ve Cemal'in ellerindeydi. Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na şaka yollu "Enver ülkesi" ismiyle hitap ediyordu.

Türklerin askerî olarak yenilgisi, Balkan halkalarının özgürlüğü, Hürriyet ve İtilaf Partisinin iktidara çıkışı ve ayrıca Batılı güçlerin baskıları gibi olaylar 1912-14 yılları arasında Arap ülkelerinde ulusal harekette bir yükselişe neden olmuştu. Tüm bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmanın eşiğinde olduğunu gösteriyordu. Bilhassa hükümet darbeleri dizisi Türkiye'nin içinde bulunduğu üst düzey krizin bir işretiydi. Devrimci ruh, Arap bölgeleri arasında yayılmaya devam ediyordu. Birbiri ardına yeni politik ve devrimci birlikler meydana çıkıyordu. Ulusal talepler halkların günlük yaşamının bir parçası haline geliyordu.

Arap milliyetçileri 1912 yılında, I. Balkan Savaşı esnasında, Kahire'de Osmanlı İdari Ademimerkeziyetçi Partisini (Hizbul Lamarkaziya El-İdarîya el-Osmanî) kurmuşlardı. Bu parti Türk partisi olan Hürriyet ve İtilaf ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve ortak birçok noktaya işaret etmişti. Ademimerkeziyetçi Parti tahminen 10.000 civarı üyeye sahipti ve Suriye ve Filistin'in neredeyse tüm kasabalarında kolları vardı. Parti yirmi kişilik bir merkez komite ve altı kişilik bir yürütme kurulu tarafından yönetiliyordu. Parti'nin Başkanı ise seçkin bir Arap gazetecisi, sosyolog, filozof ve Kavakebi'nin Kahire camiasından olan Refik el-Azm'dı. Başkan Yardımcısı olan Şeyh el-Zehravi de Hama şehrinden meşhur bir gazeteci ve Türk Parlamentosu vekili olan Kavakebi'nin bir diğer öğrencisiydi.

Parti, imparatorluğun idari kadrolarında, senatoda ve parlamentoda en yüksek Arap katılımını sağlamak adına baskı yapıyordu. Arapçanın resmî dil olarak kabul edilmesini ve okullarda zorunlu bir ders olarak okutulmasını talep ediyorlardı. Aynı şekilde Ademimerkeziyetçi parti, Arap vilayetlerinin yerel hükümetler ve il meclisleriyle özel bir özerk bölge olarak ayrılması lehinde propaganda yapıyordu. Özerk bölgelerde, kendi takdir yetkilerini kullanarak yabancı danışmanlar çağırmak, dış kredi anlaşmaları yapmak ve imtiyazlar vermek gibi geniş hakların tanınması teminat altına alınmalıydı. Ademimerkeziyetçi Parti bu umutlarını gerçekleştirmek için süper güçlerin müdahalesine bel bağ-

lamıştı. Hatta bu sebeple Suriye ve Lübnan'da Fransız kontrolü, Irak ve Filistin'in büyük bir bölümünde de Britanya kontrolü kurulması hususunda hemfikir olmuşlar ve coşkulu bir seferberlik başlatmışlardı. Broşürler bastırmış, mitingler ve gösteriler düzenlemiş, şarkı ve şiirler yaymışlardı. Edebiyatçılar Kulübü'yle, Suriye ve Iraklı reformcu topluluklar başta olmak üzere diğer Arap ulusal dernekleriyle yakın ilişkiler kurmuşlardı.

Suriye ve Iraklı Reformcu Dernekler

Osmanlı İmparatorluğu'nun çatısı altında yapılacak olan reformların tarafını tutan ve Ademimerkeziyetçi Parti'nin öne sürdüğü özerklik esaslarını temel alan yasal dernek ve komitelerin sayısı Suriye, Lübnan ve Irak'ta artış göstermişti. Bunların en önemlileri Beyrut Reform Komitesi (El Camiya El-İslahiye), Lübnan Uyanış Derneği (Nagda el-Lubnaniya), Bağdat Ulusal Bilim Kulübü (An Nadi El-Vatani El-İlmi), Basra Reform Derneği (El-Camiya El-İslahiye) ve Beyrut Reform Derneği'nin Basra şubesiydi.

Suriye ve Lübnan burjuva komprador öğelerinin güçlü etkisi kendisini Suriye reform derneklerinde, özellikle de Lübnan Uyanış Derneği'nde, hissettiriyordu. Beyrut Reform Komitesi ve Lübnan Uyanış Derneği Mısır, ABD ve Fransa'daki göçmen merkezleriyle daimi bir irtibat kurmuş ve Fransız konsolosluğuyla sıkı bir işbirliği içine girmişlerdi. Hatta 1913 yılında Fransız Devleti'ne, Suriye ve Lübnan'ı ele geçirmesi ve bu ülkelerde hamilik kurması için bir mektup yazmışlardı. Suriyelilerin aksine feodal-komprador öğelerden daha çok etkilenmiş olan Iraklı reformcular başlama işaretlerini Britanya'dan almışlardı. Irak reformistlerinin liderlerinden biri olan Seyyid Talip, Britanya'nın reformları denetlemesinin ve hatta bir hamilik kurmasının savunuculuğunu yapıyordu.

Bu toplulukların reform programları bir şekilde benzerlik ihtiva ediyordu. İçlerinde en etkin program olan Beyrut Reform Komitesinin programı aynı şekilde en çok önemi teşkil ediyordu. Öyle ki, bu programa göre yerel yönetimlerle ilgili her türlü meselenin Beyrut vilayeti özerk hükümetine devredilmesi gerekliliği vurgulanıyordu. Merkezi hükümet sadece savunma, dış ilişkiler, emperyal iletişim güzergâhları ve devlet maliyesi gibi hususları kontrol etmeliydi. Bir vilayetten askere alınanlar başka bir vilayete hizmet için gönderilemezdi. Arapça resmi dil olarak

tanınmalı ve parlamento ve resmî belgelerde Türkçeyle eşit ağırlıkta kullanılmalıydı. Komite reform planın Şubat 1913'te yayınlayacaktı.

Program Şam, Halep, Akka, Nablus, Bağdat ve Basra'da kitlesel gösterilerle desteklendi. Fakat Ocak 1913'te, İtilafçıların hakkından gelen Jön Türkler, Arap milliyetçilerine karşı tamamen farklı bir tutum sergileyecekti. Beyrut reformcularının taleplerini kesinlikle reddetmiş ve 8 Nisan 1913'te Reform Komitesi'ni yasaklamış ve liderlerini tutuklamışlardı. Bu tedbirler Beyrut'ta oldukça büyük kargaşalara sebebiyet vermişti. Beyrut halkı milliyetçilerin genel protesto grevine cevap vererek pazarları, dükkânları ve zanaatçı tezgâhlarını kapatmış ve Arapça gazeteler siyah çerçevelerle bastırılmıştı. Karışıklıklar kısa süre içinde Suriye'nin diğer kentlerine de sıçramış ve dayanışma mitingleri düzenlenmişti. Bu kızgınlık dalgası Jön Türkleri ödün vermek zorunda bırakmıştı. Tutuklanan komite liderlerini serbest bırakmış ve vilayet yönetimlerinin reformlarını sürdürme sözü vermişti.

5 Mayıs 1913'te Jön Türk hükümeti, önceki vilayet konseylerine daha fazla yetkiler veren fakat reformcuların ve Ademimerkeziyetçi Partinin taleplerini karşılamakta yetersiz kalacak olan Yeni Vilayetler Kanunu'nu resmî olarak duyurmuştu. Ne var ki bu kanun birçokları tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşmesinin örtük bir adımı olarak görülmüştü.

Vilayetler Kanunu, vilayet idareleri reformu için geniş seferberliklerin zaten başlamış olduğu birçok Suriye ve Irak kentinde yeni bir gösteri ve protesto mitingleri dalgasını uyandırmıştı.

Birinci Arap Kongresi

Bu olaylar vuku bulduğu esnada, Paris'te bulunan bir grup Arap öğrenci (Genç Araplar Derneğinin liderleri olarak kendilerini komplocu olarak addeden) tüm ulusal güçlerin, Türk Devletine baskıda bulunma maksadıyla birleştirilmesi için bir hamlede bulunmuştu. 4 Nisan 1913'te bu grup, Paris'te Birinci Arap Kongresi'ni toplamak için Ademimerkeziyetçi Parti'ye başvuruda bulunmuştu.

Fransız Devleti, kendi talepleriyle çakıştığı ve Suriye ve Lübnan'a daha kolay müdahale edebilme şansı yaratacağı için bir kongre toplama fikrine oldukça sıcak bakmıştı. Bu yüzden Arap milliyetçilerine kongre için bina sağlamış ve belgelerini basma fırsatı tanımıştı. Hükümetin yarı-resmî organı Temps gazetesi kongrenin detaylarını vermiş ve dele-

gelerin konuşmalarını sütunlarına taşımıştı. Kongre sekreteri olan Arap gazeteci Hayrullah, Temps gazetesiyle doğrudan bir temas kurmuş ve bir katılımcısı olarak kongre belgelerini yayınlatmıştı.

Kongre nihayet 1913 Haziranında gerçekleştirilmiş ve resmî oturumlar ise 15-23 Haziran arasında yapılmıştı. Kongrede yirmi dört delege (Lübnan ve Suriye'den on dokuz, Irak'tan iki ve üç de ABD Arap topluluklarından) ve 200'den fazla konuk yer almıştı. Çözüm önerileri, Ademimerkeziyetçi Parti ve Beyrut Reform Komitesinin programları çerçevesinde sunulmuştu. Kongre Arap ulusal haklarının tanınması çağrısında bulunmuş ve ilkin Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi hükümetinde daha çok yer almak ikinci olarak da Arap bölgelerine özerklik sağlamak adına taleplerini dile getirmişti. Nihayetinde de kongrenin önerileri Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, süper güçlerin konsoloslukları'na ve Türk Hükümeti'ne gönderilecekti.

Bu sırada bir kredi olasılığı üzerine Türklerle görüşmeler yürüten Fransa, Türkiye üzerinde çok güçlü bir baskı oluşturuyor ve İttihat ve Terakki Partisinin Sekreteri Mithat Bey'i Paris'e davet ediyordu. Mithat Bey Jön Türk Partisi adına, Birinci Arap Kongresi oturum başkanı El-Zehravi ile bir anlaşma neticelendirmişti. Bu anlaşma ile Jön Türkler kongrenin belirlediği tüm çözüm önerilerini uygulama taahhüdü veriyordu. Bu arada 1913 yazında Fransa ve Türkiye arasında, bir dizi demiryolu ve liman imtiyazı için bir anlaşma yapılmıştı. Fakat ne birinci ne de ikinci anlaşma uygulanmayacaktı.

Jön Türkler, Arap-Türk anlaşmasını baltalamak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. İki aylığına bir tiyatro oyunu tasarladılar. 15 Ağustos 1913'te İstanbul'a gelen kongre delegasyonuna bir hoş geldin merasimi düzenlemişlerdi. "Arap-Türk Yeniden yakınlaşmasının" işareti olarak Jön Türk bakanlarının da katılımıyla bir dizi toplantı ayarlanmıştı. 18 Ağustos 1913'te Jön Türkler, Arap hakları üzerine, Arapları memnun etmekten oldukça uzak ve bir üçkâğıt olarak yorumlanan bir kararname yayınladılar. Kaçınılmaz sonu erteleme çabası olarak Türkler çeşitli Arap şahıslarına rütbe ve nişan dağıtmaya başladı. Aynı şekilde, El-Zehravi hariç tamamı büyük feodal ve tüccar olan ve ulusal hareketle alakası olmayan beş Arap senatör atadılar. Ne "Arap-Türk yeniden yakınlaşması"nın iki yüzlü görünüşü ne de zaten hiç uygulanmayacak olan yetersiz reformlar elle tutulur bir sonuç doğurmamış ve durum eskisi gibi kalmıştı.

El-Ahd (Yemin). Bir Arap İsyanı İçin Hazırlıklar

1913 yazında Arap-Türk temaslarının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından milliyetçiler, Jön Türklerle bir anlaşmaya varabilme ümitlerini tümden yitirdiler. Bazılarının görüşmeleri yeniden başlatma çabalarının olduğu doğruydu fakat geriye kalanların büyük çoğunluğu bu guruba hain gözüyle bakıyordu. Edebiyatçılar Kulübü'nün genç üyeleri bile Şeyh el-Zehravi'nin senatörlük görevine kabul edilmesini protestolarla karşılamıştı. 1913 yılının Ağustos ve Eylül ayları geçtikten sonra Arap milliyetçiler Türklerle bir anlaşmaya varabilme girişimlerini ciddi olarak sonlandırıp silahlı bir ayaklanma hazırlıklarına başlamışlardı.

28 Ekim 1913'te Binbaşı Aziz el-Mısri İstanbul'da, El-Ahd (Yemin) adlı gizli bir dernek kuracaktı. El-Ahd bir diğer gizli cemiyet olan El-Kahtaniye'yle aynı temeller üzerine kurulmuş, yapı ve amaç benzerliği sergilemişti. Fakat Kahtaniye'nin aksine bu, başta Iraklı feodal ailelerden gelenler olmak üzere Türk ordusundaki Arap subayları kucaklayan tamamen askerî bir cemiyetti. Bu yeni derneğin yaklaşık 4.000 üyesi vardı ve Bağdat, Musul, Şam ve Halep'te birçok şubeleri açılmıştı. Nuri as-Said ve Cemil Madfai gibi şahsiyetlerin de bu dernekle bağlantıları vardı. El-Ahd'in, Aziz Ali el-Mısri de dâhil, üyelerinin Britanya İstihbaratı ile bağlantıları vardı ve işaretleri oradan alıyorlardı.

El-Ahd, Jön Türklerle bir anlaşma ve barışçıl bir oluşum umutlarını tümden yitirmişti. Türk hâkimiyetini zorla defetme çağrıları yapıyor ve Irak merkezli bir ayaklanmanın hazırlıklarını sürdürüyordu. 1914 başlarında Türk otoriteleri de askerî entrika rüzgârına kapılıp Aziz Ali el-Mısri'yi tutuklayıp, vatana ihanetle suçlamıştı. Bu tutuklama 1914 Martında, başta Mısır olmak üzere tüm Arap ülkelerinde bir protesto dalgasına neden olmuştu. Mahkeme Aziz Ali'yi ölüm cezasına mahkûm etmiş ve Britanya sefaretinin müdahalesi sayesinde infaz engellenmişti. 21 Nisan 1914'te Aziz Ali serbest bırakılmış ve Mısır'a gönderilmişti.

Amaçları Türklere karşı silahlı bir mücadele örgütlemek olan diğer bir dizi küçük cemiyetin etkinliğinde de El-Ahd'a paralel bir artış gözlemlenmişti. Bayrak Cemiyeti (Cemiyet el-Alam) Musul'da ve Arap Devrimi Cemiyeti (Cemiyet El-Thwra El-Arabiya) de Kahire'de kurulmuştu. Arap Devrimi Cemiyeti, Arap ülkelerinin tam bağımsızlığının ve doğrudan doğruya Türk karşıtı silahlı bir isyanın savunuculuğunu yapıyordu. 1914 itibariyle politik Arap örgütlerinin ve gizli cemiyetlerinin büyük çoğunluğu uzlaştırıcı reform taktiklerinden vazgeçmiş ve silahlı

bir ayaklanma hazırlığına başlamıştı. Jön Türklerin şovenist politikaları herhangi bir uzlaşma olasılığı yanılsamasını da dağıtmıştı. Araplar arasındaki ayrılıkçı eğilimlerden dehşete kapılan Jön Türkler Ocak 1914'te, tüm politik Arap örgütlerini kapatma ve Arap subayları farklı garnizon ve askerî birliklere dağıtma kararı vermişti. Bu kararın yegâne sonucu, somut bir eylem için propaganda yapmayı yasakladığı müddetçe devrimci zihniyetli insanların görüşlerini güçlendirmek olmuştu.

Arap milliyetçiler isyana hazırlanmak için Batılı sefirlerin temsilcileriyle ve Britanya, Fransa istihbaratlarıyla irtibatlar kurmuştu. 1914 başlangıcında Ademimerkeziyetçi parti adına Şefik el-Müeyyed, Arap isyanında finansal ve politik destek sağlaması için Fransız sefiri Bompard ile görüşmeler başlatmıştı. I. Dünya Savaşının patlak vermesinden kısa bir süre önce, Ademimerkeziyetçi Parti, Fransa ile 20.000 tüfek ve eğitmenlerin tedariki ve benzeri şeyler için bir anlaşma imzalamıştı. Benzeri irtibatlar Britanya'yla da sağlanmıştı. 1914 Nisanında Abdullah el-Haşimi, Mısır Başkonsolosu Kitchener ve diğer İngiliz yetkililer ile görüşmüştü. Abdullah, İngilizlerden makineli tüfekler ve Hicaz'daki isyan sırasında destek talebinde bulunmuştu. Böylece I. Dünya Savaşı eşiğinde Arap hareketinde birbirine muhalif iki temel eğilim gözleniyordu. Arap milliyetçilerinin çoğu Türk karşıtı bir ayaklanmadan yana tavır almış ve bu, onları İtilaf Devletleri'yle birleşmeye kadar götürmüştü. Diğerleri ise hâlâ Türklerle bir uzlaşı arayışı içindeydiler. Başlatılacak bir isyanın, Arap ülkelerinin Britanya ve Fransa tarafından işgalinin yolunu açacağı için daha tehlikeli olduğunu düşünüyorlardı.

BÖLÜM XXVI

1870-1914 Yılları Arasında Arabistan

Genel Bir Bakış

19. yüzyıl sonunda, Arap Yarımadası ülkeleri, Arap dünyasının en geri kalmış bölgelerinden bir iydi. Arabistan ülkelerinin gelişimi oldukça yavaş seyrediyordu. Türkiye ve Britanya'ya bağlı çok sayıda küçük devletçiğe bölünmüş durumdaydılar.

Feodal üretim tarzı tüm Arabistan boyunca hâlâ hüküm sürüyordu. Doğal ekonomi iç bölgelerde baskın olan biçimdi. Feodal sosyoekonomik formasyonun genel çerçevesi içinde kervan ticaretinde ve para-mal ilişkilerinde önemli bir gelişme baş göstermediği için iç pazar çok yavaş şekilleniyordu. İç Arabistan kelimenin tam anlamıyla bir Orta Çağ ülkesiydi ve dış etkenler (Şam, Bağdat ve Aden ticareti ve hac kervanları) sosyal ve ekonomik kalkınmayı değiştirmek için hâlâ oldukça zayıftı.

Üstelik İlkel-Komünal ilişkilerin ve köleci toplumun direngen kalıntıları, egemen feodal üretim biçimi dâhilinde var olmaya hâlâ devam ediyordu. Yarımada'nın kuzey kesimlerinde, Necid, Hicaz ve Şammar'da kölelik yerel bir karakter taşıyordu. Köleler, feodal efendilerin hizmetçisi ya da koruması olarak kullanılıyordu. Güney'de, Yemen, Umman ve Bahreyn'de ise köle emeği tarımda ve inci-dalgıçlığında (sualtı işlerinde) yaygın olarak kullanıla gelmekteydi.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Arap ülkeleri bir kez daha uluslararası politika anaforuna tutulmuş ve süper güçlerin emperyalist yayılmacılığının hedefi haline gelmişti. Britanya, Arap Yarımadası üzerindeki nüfuzunu arttırmak ve güçlendirmek için çaba sarf ediyor; bu geniş topraklarda ve Arabistan kıyılarında mutlak hâkim güç olmak için girişimde bulunuyordu. Fransa ve Rusya gibi Almanya da, Britanya yayıl-

macılığını engelleyebilmek ve Arabistan'da bir tutunma noktası kazanabilmek için tüm gücüyle çabalıyordu. Aynı şekilde Türkiye de Arabistan ülkeleri üzerindeki iktidar ve prestijini sağlamlaştırmak için hummalı gayretler sergiliyordu.

Tersine, Arabistan içindeki güçler de faaliyetlerini Yarımada'yı merkezileştirmek üzere sürdürüyordu. Bu amaca ulaşmak ve Arabistan'da nüfuz sahibi olmak için süper güçler arasındaki rekabeti ve mücadeleyi etraflıca kullanıyorlardı.

Aden ve Hadramaut

Aden sömürgesi, Britanya'nın Arap Yarımadası'ndaki kilit mevzilerinden biriydi. Süveyş Kanalı'nın açılışı (1869) da bu bölgenin stratejik ve ticari önemini güçlendirmişti. Aden, Avrupa ve Hindistan deniz hattında öne çıkan bir kömür ikmali istasyonu ve transit ticaret merkezi haline gelmişti. Britanya burayı serbest bir liman olarak ilan etmiş ve mallarını buradan Güney Arabistan'ın tüm köşelerine ve Afrika'nın Babül Mendep kıyılarına göndermişti.

Kanalın açılışından sonra Britanya'nın Aden hinterlandındaki yayılmacı politikası olgunlaşmıştı. Yetmişlerde ve seksenlerde Britanya, Güney Arabistan nüfuzunu önemli ölçüde genişletti. Güney Arabistan kıyılarını kana bulayarak, silahsız kasabaları ve köyleri bombalayarak ve yoz feodal prensleri ayartarak bölgeleri birbiri ardına ele geçirmişti. 1869 yılında Lahey Sultanlığı'nı zapt etmiş ve kısa bir süre sonra da Aden'e komşu olan dokuz Güney Arabistan prensliğini topraklarına katmıştı. Yerel mülk sahiplerine eşitsiz anlaşmalar imzalamak ve Britanya hamiliğini kabul etmek için baskılar yapılıyordu. 1873'te ise Babıali'yi bu fetihleri resmî olarak tanıması için zorlamış ve 1905'te Yemen'deki Türk nüfuz bölgesi ile Aden'deki Britanya bölgesi sınır hatlarında özel bir anlaşma imzalamıştı. Fakat 1904-11 isyanıyla iktidarı devralan Yemen Devleti, İngiliz-Türk sınır hattını tanımayı reddedecekti. Britanya eş zamanlı olarak Hadramut'u işgal etmeye hazırlanıyor ve Britanya gemileri Hadramut sularında devriye geziyordu. Köle ticaretini önlemeye yönelik insancıl sloganları kapsamında cezai birlikler tertipliyor ve hoşlanmadıkları idarecileri görevden alıyorlardı. Britanya toplarının namlusunun ucunda bulunan Hadramut şeyh ve sultanları birbiri ardına Britanya hamiliğini kabul ediyordu. 1886

yılında Sokotra Adası'nı zapt etmiş ve nüfuz sahasına katmıştı. 1888'de Kuveyt hanedanından gelen ve Hadramut'taki en büyük mülkün sahibi olan Mukalla Sultanı hamilik anlaşmasını imzalamıştı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Britanya, Güney Arabistan'daki yirmi üç küçük sultanlık ve şeyhliğe, toprakları üzerinde bir hamilik oluşturarak ve tamamını Aden sömürge yönetimi altında birleştirerek eşitsiz anlaşmalar dayatacaktı.

Umman

Britanya, 1871'e gelindiğinde, Arabistan Yarımadasındaki en eski sömürgesi olan Umman'da, neredeyse on yıl boyunca süren kitlesel halk ayaklanmasını bastırmayı başarmıştı. İsyancıların lideri Azzan ibn Kais savaşta öldüğünde Britanya Maskat'ı ele geçirmiş ve kendi kuklası olan Sultan Turki'yi (1871-88) tahta çıkarmıştı. Britanya donanması ve sepoy süngülerinin yardımıyla isyancı kabilelere ve kendi ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele eden unsurlara karşılık verebilmişlerdi. Fakat 1866'da yeni bir isyan daha patlak vermiş ve isyancılar Maskat'ı kuşatmıştı. Turki tekrardan Britanya'ya başvurmuş ve onların yardımıyla isyanı bastırmıştı.

Turki, Britanya'nın sadık bir "dostuydu" ve ona birçok imtiyaz ve hak tanımıştı. 1862 İngiliz-Fransız deklarasyonuna rağmen, Britanya Umman üzerinde hamilik kurmuştu. Bu hamilik Türki'nin oğlu ve halefi Sultan Faysal'ın (1888-1913) hükümdarlığı sırasında, 20 Mart 1891'de imzalanan yeni bir dostluk, ticaret ve denizcilik anlaşması ile daha da güçlenmişti. Bu anlaşmaya göre, Faysal kendisi ve varisleri adına topraklarını üçüncü bir güce devretmeyeceğine dair söz vermişti. Rusya tarafından da desteklenen Fransa bu hamilik anlaşmasına karşı çıkmıştı. Britanya'yı Umman'ın "bağımsızlığını" teminat altına alan 1862 deklarasyonunu ihlal etmekle ve Fransa'nın haklarına saygılı davranmamakla suçluyordu. Fransa 1893'te, Sur'da bir kömür ikmal istasyonu kurma girişiminde bulundu fakat Britanya'nın kararlı bir muhalefetiyle karşılaştı. Fransız Temsilciler Meclisi bu duruma oldukça öfkelenmişti. Kararlılıklarını göstermek için Fransız ve Rus savaş gemileri sık sık Osmanlı sularında görünmeye başlamıştı. 1893'te Rus kruvazörü Nizhny Novgorod Umman'a vardığında Sultan tarafından hoşlukla karşılanmıştı. 1894'te Fransa Maskat'ta bir konsolosluk kurdu ve Osmanlılara silah tedarik etmeye başladı. Fransız konsolosu bir

"*protege*" kaydı oluşturmuş ve Osmanlı *felucca* (Mısır'da kullanılan bir tür yelkenli gemi –*çev.*) kaptanlarına Fransız bayrağı dağıtmaya başlamıştı.

Durum, ciddi bir çatışma doğurmak üzereydi ve Sultan Faysal iki ateş arasında kalmıştı. 1898'de bir Fransız kruvazörünün silahını doğrulttuğu Sultan onlara bir kömür ikmal istasyonu imtiyazı vermişti. Britanya da hemen 1891 anlaşmasını ihlal ettiği için Faysal'ı suçlamıştı. Şubat 1899'da Britanya filosu Umman kıyılarında belirmiş ve namlularını Maskat Sultanı'nın sarayına doğrultmuştu. Fikrinden ötürü korkuya kapılan sultan teslim olmak için telaşa kapılmıştı. 16 Şubat'ta Fransızlara sağladığı imtiyazı feshetti ve İngilizlerin emrettiği her şeyi yerine getirdi. Britanya ve Umman arasında "samimi ilişkiler" geliştirildi. Fakat Fransa ve Rusya'nın vazgeçmeye hiç de niyeti yoktu. 1900 yılında Fransız kruvazörü Drome ve Rus topçekeri Gilyak Maskat'a varmıştı. Onların hemen arkasında Rus kruvazörleri Varyag, Askold ve Boyarin bulunmaktaydı. Yine Fransız kruvazörü Inferne ve Rus kruvazörü Boyarin Maskat'a "Britanya saldırısı tehdidi altında bulunan bir halka cesaret telkin etmek" için ikinci kez uğrayacaktı.

Tüm bunlara rağmen Britanya donanması Umman'da kalmaya devam etti. Dahası Rus-Fransız ortak deniz gösterisine cevaben Britanya, Fransız bayrağı taşıyan bir Osmanlı *felucca*'sına saldırıp ele geçirmişti. Fashoda'da olduğu gibi ciddi bir silahlı çatışma tehlikesi Fransızları geri çekilmeye zorlamıştı. İmtiyaz üzerine süren bu anlaşmazlık Uluslararası Lahey Mahkemesi'ne devredilmiş ve 1904'teki İtilaf anlaşmasından sonra önemini yitirmiş ve arka planda kalmıştı. Zira Lahey Mahkemesi de Britanya lehine karar vermişti. Fransa Umman'daki iddialarından vazgeçmiş ve Maskat'ta bir kömür ikmal istasyonu yerine Mukalla'da hazır bulunan birini kullanma hakkı edinmişti. Ayrıca 1916 yılında kömür ikmal istasyonundaki hakkından feragat etmiş ve 1920'de de Maskat'taki konsolosluğunu kapatmıştı.

Maskat Sultanı'nın Britanya'ya olan itaatkâr tutumu bu bölgede geniş çaplı bir memnuniyetsizlik doğurmuştu. 1913'te Faysal'ın ölümünü ve yerine, bir diğer Britanya kuklası olan halefi Taymur'un geçişini fırsat bilen Osmanlılar bir ayaklanma başlatacaklardı. Bu ayaklanmaya Müslüman bir mezhep olan İbadiler liderlik yapıyordu. Selim ibn Raşid el-Harusi'yi imamları olarak seçen isyancılar Nezva kenti başkent olmak üzere bağımsız bir devlet oluşturmuştu. İsyancılar kısa bir süre içinde Britanya donanması tarafından savunulan, İngilizlere ve Sultana kar-

şı uzun sürecek inatçı mücadelelerin başlayacağı Maskat ve kıyı bölgeleri hariç Umman'daki her yeri özgürlüğüne kavuşturmuştu. 1920'de Maskat Sultanı bir barış anlaşması imzalamak ve Umman İmamlığı'nın bağımsızlığını tanımak zorunda bırakılmıştı.

Basra Körfezi'nde Britanya Nüfuzu

19. yüzyıl sonunda Britanya, Basra Körfezi'ndeki konumunu güçlendirmek ve genişletmek için elinden gelen herşeyi yapmıştı. Donanmasının da yardımıyla, Bahreyn ve Trucial Umman Prenslikleri (Korsan Kıyısı) (Birleşik Arap Emirlikleri -*çev.*) ile "dostane ilişkiler" geliştirmişti. 1871'de bir Britanya kuklası olan Bahreyn Valisi Şeyh İsa önceki anlaşmalarla dayatılan tüm yükümlülükleri onaylamıştı. İngilizler ise onu kendi halkına ve Bahreyn Adaları'nda egemenlik iddiası olan Türk ve İran devletlerine karşı "savunacakları" sözünü vermişti.

Britanya 1880'de, "hamilik" sözü geçmese de tam olarak bu anlama gelen Birinci İmtiyaz Anlaşması'nı Bahreyn'e dayatacaktı. Bu anlaşmaya göre, Bahreyn Şeyhi diğer Batılı güçlere herhangi bir imtiyaz tanımayacağı, kömür ikmal istasyonu kurmalarına izin vermeyeceği, herhangi bir diplomatik görüşmelerine katılmayacağı, konsolosluk ilişkileri geliştirmeyeceği ve Britanya dışında herhangi bir süper güçle anlaşma imzalamayacağı sözünü vermişti. Ayrıca 1882 yılında Britanya Katar Yarımadası'nı ele geçirmiş ve buranın valisini kendileriyle "dostane ilişkiler" kurmak için zorlamıştı. Nihayetinde Katar da Britanya kontrolüne geçmiş ve resmî bir hamilik haline gelmişti.

1892'de ise Bahreyn ile 1891 İngiliz-Umman anlaşmasının izinde Son İmtiyaz Anlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre de Bahreyn Şeyhi topraklarının tek bir parçasını bile başkasına kiralayamayacağını kabul ediyordu. Aynı yıl Trucial Umman şeyhi de benzeri bir anlaşma imzalayacaktı.

Doksanlı yılların ortalarında Almanya ve Rusya'nın, Basra Körfezi'ne inme planlarından korkan Britanya dikkatini, güneyde Basra ve Şattülarap'a komşu, verimsiz bir çöl şeridi olan Kuveyt üzerinde yoğunlaştırmıştı. Kuveyt, bölgede herhangi bir Türk gücü bulunmamasına rağmen Babıali'nin egemenliğine tabiydi. Britanya 1895'te Kuveyt Şeyhi Muhammed ibn Sabah'a, Basra Körfezi'ndeki diğer prenslikler gibi kendisiyle "dostane ilişkiler" geliştirmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Fakat Şeyh Muhammed Britanya'nın bu teklifini reddetmiş ve bunun üzeri-

ne bir komployа kurban gitmişti. Şeyh Muhammed ve beraberindekiler katledilmiş ve devletin yönetimi kardeş Şeyh Mübarek ibn Sabah'a geçmişti. Mübarek, Güney Irak'ın güçlü Muntafık aşireti lideri Saadun Paşa ile sıkı bağlar kurmuş ve Basra'nın Türk valisine itaat etmeyi hemen hemen kesmişti. 23 Ocak 1899'da da Britanya ile gizli bir anlaşma imzalamıştı. Anlaşmanın gizliliği, Mübarek'in bir mutasarrıf olarak görüşmelere katılamayacağından ve uluslararası anlaşmalarda söz hakkının bulunmamasındandı. Yani bu durumda kendi yetkisini aşmış ve bölgesini Britanya dışında hiç kimseye açmamak için gizli bir anlaşma imzalamıştı. Kuveyt üzerinde de kontrol sağlayan Britanya, Basra Körfezi'ndeki nüfuz sahasının etrafını kapatmıştı. Bu, Basra Körfezi'ni bir "Britanya Gölüne" çevirecek olan son halkaydı.

Kuveyt Anlaşmazlığı

Kuveyt'in tamamen Britanya'nın kontrolü altına geçmesi yeni bir uluslararası anlaşmazlığa yol açmıştı. 1899'da Almanlar, Bağdat demiryolu için bir başlangıç imtiyazı almış ve demiryolunun rotasını haritalandırması için Irak'a araştırmacı bir ekip göndermişti. Kuveyt'in son durak olması planlanıyordu ve 1900 başlarında Alman araştırmacı heyet olay yerine varacaktı. Britanya, Alman heyetin gelişini Basra Körfezi'ndeki konumu için bir tehdit olarak algılamıştı. İstanbul'daki Britanya Sefiri O'Connor, Türkiye'yi demiryolu hattının Kuveyt'e kadar ulaşması durumunda "yerel zorluklara" neden olacağı ve hatta "uluslararası güçlerin müdahalesine" yol açacağı hususunda uyarmıştı. Bu arada, Hindistan Genel Valisi Lord Curzon bütün ciddiyetiyle İngiliz Hindistanı'nın batı sınırının Fırat Nehri olduğu açıklamasını yapmıştı. İngiliz-Hindistan basınında, Curzon'dan ilham alan bir ses aniden Kuveyt üzerinde Britanya hamiliği kurulmasını talep etmişti.

Alman basını, hatta sadece basın değil Alman diplomatları da Britanya'nın Kuveyt'te hamilik kurma planlarını protesto etmişti. Yapılan açıklama, Kuveyt'in Türk toprağı olduğu ve bu yüzden padişahın egemenliğinde kalması gerektiği yönündeydi. 1900 Nisanında O'Connor, Alman Sefiri Marschall'a, Britanya'nın Kuveyt Şeyhi Mübarek ile üçüncü taraflara imtiyaz vermesini engelleyen bir anlaşma imzaladığı bilgisini vermişti. Aynı yılın Haziran ayında benzeri bir açıklama Berlin'deki Britanya Sefiri Lascelles tarafından da yapılacaktı. Almanlar bunun, bir çeşit Britanya imtiyazı, "özel bir yasal anlaşma" meselesi ol-

duğunda ve Deutsche Bank'ın bu imtiyazı İngiliz işadamlarından satın alma fikrinde karar kılmıştı. Fakat meselenin iç yüzünü öğrendiklerinde İstanbul'daki sefirlerine "Türkiye'nin Kuveyt'teki haklarını güçlendirmesi için önlemler alınması" emrini verdiler. "Kuveyt'te, Britanya ya da Rusya olsun, herhangi bir Gücün varlığı bizim aleyhimizedir" diye yazmaktaydı Alman Dış işleri Bakanı Yardımcısı Baron Richthofen. Diğer bir deyişle durum, Almanya'nın Kuveyt ve Bahreyn'de benzeri ayrıcalıklı haklar için baskı yapmasından ibaretti.

Ağustos 1901'de Almanya, Britanya'nın Kuveyt'teki iddialarını tanımadığını açıklamış ve karşılığında da Britanya, Kuveyt meselesini Türkiye ile kendi arasında çözüme kavuşturacağını ve bunun Almanya'yı ilgilendirmediğini söyleyecekti. Britanya, Almanların bu meselede Sultan'ın kendisinden bile daha çok Türk olmasından ötürü şaşkınlığa kapılmıştı. Dahası Britanya Dışişleri Bakanı, Almanya ile aralarında Kuveyt meselesi üzerine karşılıklı bir anlayışın olmadığını ve olamayacağını ifade etmişti. Çünkü diye eklemekteydi, iki devlet de birbirine zıt bakış açılarına sahip.

Görüşmeler sürerken Kuveyt'in kendisinde de bazı olaylar vuku bulacaktı. Türkler 1901 Ağustosunda, Almanya'nın isteği üzerine, Sultan'ın hükümdarlığını beyan etmek için Kuveyt'e deniz yoluyla askerî bir birlik göndermişti. Birlikleri taşıyan gemiler Kuveyt'e vardığında, bir Britanya kruvazörünün limanda demirlemiş olduğunu fark ettiler. Kruvazörün komutanı, tek bir Türk askerinin dahi kıyıya çıkması durumunda ateş açarak bütün nakliye gemilerini batıracağı konusunda Türkleri uyaracaktı. Bunun üzerine Türk gemileri de geri dönecekti.

6 Eylül 1901'de Britanya ve Türkiye, Kuveyt üzerine bir anlaşmaya vardılar. Anlaşma şartları şöyleydi: Britanya, Türklerin Kuveyt üzerindeki egemenliğini, yalnızca askerî birlikler göndermediği durumda kabul edecekti. Karşılığında da Türkiye, Britanya'nın Kuveyt'teki özel çıkarlarını ve 1899 İngiliz-Kuveyt anlaşmasını tanıyacaktı. Böylece Türkiye'nin gururu, Kuveyt resmî olarak kendi egemenliği altında kaldığı için kırılmamış ve Kuveyt'in gerçek kontrolünü devralan Britanya da memnun kalmıştı. Bu arada, Almanya da geriyi çekilmeye ve Kuveyt üzerinde bir İngiliz-Rus ihtilafı kurmaya karar verecekti.

Rusya, Kuveyt meselesinde Britanya ve Türkiye arasında bir uzlaşı için baskı yapıyordu. Bir yandan, Almanya'nın Basra Körfezi'ne giriş hakkı kazanması tereddüdünü paylaşıyor fakat öte yandan da Britanya'nın Kuveyt üzerinde doğrudan bir hamilik oluşturmasını hoşnutsuzlukla

karşılıyordu. Aralık 1901'de İngiliz-Rus ihtilafını ağırlaştıracak bir olay meydana gelmişti. 6 Eylül İngiliz-Türk anlaşmasının üzerinden yalnızca üç ay geçtikten sonra Britanya statükoyu (mevcut durumu –*çev.*) ihlal edecekti. Kuveyt'e düzenli olarak çağrılan bir Britanya savaş gemisinin komutanı, Şeyh Mübarek'in sarayındaki Türk bayrağının indirilmesi ve yerine adı henüz duyulmamış Kuveyt bayrağının çekilmesi emrini vermişti. Eş zamanlı olarak Mübarek'in nüfuz bölgesinde Britanya hamiliği ilan edilmişti.

Britanya'nın bu hareketi, Rus basınında bir protesto tufanına neden olmuştu. İstanbul'daki Rus Sefiri I.A. Zinovyev, Babıali'ye Uluslararası Lahey Mahkemesi'ne başvurması tavsiyesinde bulunmuştu. Bu arada 1902 başlarında Rusya kruvazörü Varyag ve Fransız kruvazörü Inferne Kuveyt'e varacaktı. Bağdat'taki Rus konsolosu Şeyh Mübarek'i ziyaret ederek Rus nişanı ve bazı hediyeler sunmuştu. Rusya'nın baskısına maruz kalan Britanya kendi deniz subayının eylemini reddetmiş ve Türkiye ile aralarında yapılan anlaşmaya katı bir şekilde uyduğunu ve statükoyu muhafaza ettiğini açıklamıştı.

Fakat Britanya'nın Kuveyt planlarından vazgeçmek gibi bir niyeti yoktu. 1903 sonlarında Lord Curzon, Basra Körfezi ve Kuveyt'e gösterişli bir tur yapmıştı. Bu ziyaretin amacı, Britanya'nın Basra Körfezi ve kıyılarındaki konumunu savunmaktaki kararlılığını ispatlamaktı. 1904 İtilaf Antlaşması ve 1907 Rus anlaşması, uzun zamandır beklediği hareket serbestisini Britanya'ya sağlayacaktı. Britanya 1904 yılında Kuveyt'e bir politika temsilci atamış ve 1907'de Mübarek'e, Türkiye'yi de yabancı bir güç olarak varsayan yeni bir anlaşma dayatmıştı.

Nihayetinde Türkler bunu bir oldu bitti olarak tanımak zorunda kalmıştı. 29 Temmuz 1913'te ise, Britanya ile Basra Körfezi üzerine, Kuveyt'i kendi bayrağı olan özerk bir kaza olarak tanıdığı bir anlaşma imzalamıştı. Türkiye, Kuveyt'in içişlerine müdahalede bulunmama ve İngiliz-Kuveyt anlaşmasını tanıma taahhüdünde bulunacaktı. Aynı zamanda Türkiye, Katar ve Bahreyn'deki haklarından da feragat ediyordu. Britanya da bunun karşılığında, o sıralar Vahhabilerin elinde bulunan El-Ahsa'da Türklerin haklarını meşru kabul edecekti.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre sonra, Kasım 1914'te, Britanya, Kuveyt'i "kendi hamiliğinde bulunan bağımsız bir prenslik" olarak ilan etti.

Suudi ve Raşidi'lerin Mücadelesi. Vahhabi Devleti'nin Yeniden Kurulması

Süper güçlerin Kuveyt mücadelesi, Vahhabi hanedanları Raşidi ve Suudilerin Kuzey Arabistan'daki hegemonya mücadelesiyle yakından bağlantılıydı. Türkler ve Almanlar Şammar yöneticisi Raşidilerin tarafını tutuyordu. Böylece onların da yardımıyla, Suudileri ve Britanya tarafından arka çıkılan Kuveyt Şeyhi Mübarek'i devirebilmeyi umut ediyorlardı. 19. yüzyıl sonundan itibaren Şammar, Kuzey Arabistan'daki en güçlü devlet haline gelmişti. "Koca" diye anılan Şammar Emiri Muhammed (1871-97) bu yıkıcı çekişmeye bir son vermiş ve Cebel-Şammar ve Kasım'ı kendi otoritesi altında birleştirmişti. 1876'da ise kendisini Türklerin vassalı ilan etmiş ve onların da yardımıyla Suudi Kraliyet ailesinin Riyad Emirlerine karşı amansız bir mücadele başlatmıştı. 1884'te Şammariler, Necid birliklerini bozguna uğratmış ve Riyad'ı ele geçirerek kendi vekillerini buraya yerleştirmişti. Suudi Emiri Abdurrahman Faysal'ın küçük oğlu, Şammarilerin egemenliğini tanımış ve Arid (Necid bölgesinin merkezi şehri) yöneticisi olarak Riyad'da kalmıştı.

1890'da Necid ve Kasım'da bir isyan patlak verecekti. İsyancılar Riyad'ı ele geçirmiş ve Kasım feodallerinin üzerine doğru harekete geçmişti. Bu feodaller Anayza, Zamil, Burayda ve Hasan emirleriydi. Ocak 1891'de Kasım askerleri, Mulayda yakınlarındaki savaşta tamamen yok edilmiş ve onlara yardıma yetişen Emir Abdurrahman önce El-Ahsa'ya sonrasında da Kuveyt'e kaçmıştı. Suudi emirliği tamamen tasfiye edilmiş (Şammariler, kendisini çiçek yetiştirmeye adayan Suudi Emiri Muhammed'i, Vahhabi Necid'inin sembolik lideri olarak tutmuştular) ve Necid büyük Şammar Devleti'nin bir ili haline gelmişti.

Kuveyt krizi doruğa çıktığında Türkler, Kuveyt'i ele geçirmek için Şammarileri kullanma kararı vermişti. Britanya ise Kuveyt Şeyhi Mübarek, Saadun Paşa liderliğindeki Irak müntafık kabilesi ve Suudilere sadık kalan mutair ve banu-murra Vahhabi kabilelerini kapsayan Şammar karşıtı bir bedevi koalisyonu oluşturarak misilleme yapmıştı. Vahhabilerin başında ise ailesinin İbn Suud ismiyle bilinen, Emir Abdurrahman'ın oğlu Abdülaziz bulunuyordu. Fakat o da Şammarilerin Riyad'da kendi otoritelerini kurmasından sonra babasıyla birlikte ülkeyi terk edecekti. Bu esnada İbn Suud henüz yedi yaşındaydı, fakat 1900 yılına gelindiğinde, genç bir delikanlı olarak babası tarafından mücadelenin başına geçirilmişti. Aynı yılın sonbaharında Şeyh Mübarek tara-

fından komuta edilen 10.000 kişilik bir müttefik ordusu, Şammar Emiri Abdülaziz'e (1897-1906) karşı bir seferberlik başlatmıştı. Riyad yönünden yanıltıcı bir hareket yapma görevi de İbn Suud'a bırakılmıştı. 1901 Şubatında Şammarîler müttefikleri ve İbn Suud'u bozguna uğratmış ve çöldeki bozgundan haberleri olunca da Riyad kuşatmasını kırıp Kuveyt'e dönmüşlerdi.

Şammarîler 1901 yazında, Britanya savaş gemilerinin korumasındaki Kuveyt'e varmış ve kendilerine çevrilmiş namluları fark edince de geri dönmüşlerdi. Geri dönüş yolunda, Britanya silah ve parasıyla desteklenen Şammarit karşıtı isyanların alevlendiği Necid ve Kasım'dan geçeceklerdi. Aralık 1901'de de Britanya, İbn Suud komutasında küçük bir silahlı birliği Riyad'a göndermişti. Raşidi feodalleri tarafından baskıya maruz tutulan Riyad halkı, kendilerini Şammarîlerden kurtaracak herhangi bir hareketi destekleyecek ve İbn Suud'un küçük birliği herhangi bir zorlukla karşılaşmadan şehri ele geçirecekti. (15 Ocak 1902)

Philby, Riyad'ın ele geçirilişini betimlerken İbn Suud tarafından anlatıldığı zannedilen fantastik bir hikâyeyle bağlantı kuruyordu. Bu anlatı, Binbir Gece Masalları'ndaki hikâyeler tarzında Oryantal bir efsane izlenimi vermekteydi. Philby, İbn Suud'un yanına altmış gözü pek bedevi aldığını ve kendisinden yirmi dört saat içinde haber alınamadığı takdirde yardım için hızlıca Kuveyt'e gidebilecek otuz atlıyı Riyad yakınlarındaki tepelerde bıraktığını yazıyordu. Aynı şekilde yirmi atlıyı da Riyad vahasının çevresindeki ağaçlık alanda bekletiyordu. Geriye kalan on atlı ise atından inerek gece şehre girecekti. Riyad'ın Raşidi idarecisi Aclan'ın kaldığı kaleye yaklaşmışlardı. İbn Suud hemen kalenin yanında bulunan bir evin kapısını çalmış ve kapıyı açan kadını ölüm tehdidi ile susturmuştu. Ev sakinlerini arkadaki bir odaya kapatan Suud ve arkadaşları uyanık kalabilmek için kahve içerek, birbirlerine savaş hikâyeleri anlatarak ve Kur'an okuyarak sabaha kadar beklemişti. Şafak vaktinde kalenin kapılarının açıldığını, Aclan ve çevresindekilerin camiye namaza gittiklerini gören bedeviler pencereden üzerlerine atılarak hepsini katletmişlerdi. Kapıların açık olmasını fırsat bilerek kaleyi ele geçirmiş ve Suudi hanedanının yeniden canlandığını ilan etmişlerdi.

Riyad'ı ele geçiren İbn Suud kenti güçlendirmeye ve Şammarîlere karşı savaşmaya başlamıştı. 1902-03 yılları arasında İç Arabistan'ın güney kesiminin tamamını ele geçirmiş (El-Harc, El-Eflac, Vadi-Davasir) ve 1904 yazında ise Vasim, Sudair ve Kasım'ı zapt ederek Vahhabi Suudi

devletini eski sınırlarına kavuşturmuştu. İbn Suud 1904 yılında öyle bir güce erişecekti ki, Raşidiler yardım için Türkiye'ye yönelecekti. Böylece aynı yılın Mayıs ayında, Ahmet Faizi Paşa komutasındaki sekiz kıta Türk askeri Necid'e gönderilmiş fakat bu askerlerin büyük çoğunluğu çölde açlıktan, susuzluktan ve hastalıklardan ölmüştü. 1904 sonunda seferi birliklerin komutanı ve askerlerinin geri kalanları Yemen'e sevk edilmişti. Yeniden tek başına kalan Şammarîler bir müddet daha mücadele etmiş ancak 1906 Nisanında Suudilere karşı ağır bir yenilgi almıştı. Raşid Emiri Abdülaziz de bu çarpışmalar sırasında öldürülmüştü. Halefi Mitab çatışmaları barışla neticelendirmek için ivedi davranmış ve Suudilerin Necid ve Kasım'daki haklarını tanımıştı. Türk Sultanı Abdülhamid de bu anlaşmayı tanıdığını açıklamış ve Suudi Vahhabi devleti yeniden kurulmuştu.

İbn Suud'un İç ve Dış Politikası

Türkler ve onların Şammarî müttefikleri İbn Suud'un baş düşmanlarıydı ve onlara karşı savaşı Raşidi Şammarî emirliğinin tamamen tasfiye olmasına kadar devam etmişti. Arkasında Britanya desteği olmasına rağmen, Vahhabi devletinin bu denli hızlı büyümesi ve başarısı İngilizleri de kaygılandırmaya başlamıştı. Zira Britanya Arabistan Yarımadası'nın birliğinden yana değildi ve geleneksel "böl ve yönet" politikasına geri dönüş yapmıştı. Bu politika gereği her yerde küçük prensleri destekliyor ve feodal ayrılıkçılığı provoke ediyordu. Yarımadayı kontrol altına almak için zayıf prenslikleri de hesaba katmak gerekiyordu. İbn Suud etkili bir güç haline geliyor ve İç Arabistan'ın birleştirilmesi ve Şammar emirliğinin yok edilmesi yönündeki tutkularını gizlemiyordu. İngilizler yeniden canlanan Suudi devleti içindeki her türlü feodal isyanlara arka çıkarken ortaya garip bir durum çıkmıştı.

Suudi devletini kurmak için mücadeleye başladığında İbn Suud ile birlikte yürüyen feodal şeyh ve emirler artık ona karşı dönmüş ve isyan koalisyonları oluşturmaya başlamıştı. Tabi iki tarafta da Britanya ajanlarının olduğu bilinen bir gerçekti. İngiliz bir istihbarat yetkilisi olan Captain Lichman, İbn Suud'la birlikte hareket etmiş ve onu desteklemişti. Daha sonra Mezopotamya'da da önemli bir rol icra edip 1920 yılında Albay rütbesine yükseltilen başka bir istihbarat yetkilisi olan Gertrude Bell ise Şammar Emiri ile bağlantılıydı ve açıkça onu destekliyordu.

Britanya'nın entrikaları, Vahhabi karşıtı koalisyon ve isyanlar Suudi devletini yıkamamış fakat sürekli savaşlar ve isyanlar ülkenin kalkınmasını engellemişti. Üstelik İbn Suud I. Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar da Şammar emirleriyle tam olarak başa çıkamamıştı. Cebel-Şammar ancak 1921 yılında fethedilebilecekti. Öte yandan İbn Suud, Britanya'nın da onayını alarak, sınırlarını doğuda Basra Körfezi kıyılarına kadar genişletmişti. 1871 yılından beridir Türklerin kontrolünde olan El-Ahsa, 1913 yılında Vahhabiler tarafından fethedilmiş ve Suudi devletine dâhil edilmişti.

Britanya'nın, Türklere karşı Vahhabileri desteklemesinin iki nedeni vardı. Birincisi, bir dünya savaşının kapıda olmasıydı. Çünkü Jön Türklerin yönetimindeki Türkiye, savaşa Almanların tarafında katılıyordu. Ayrıca El-Ahsa'da Türk birliklerinin görünmesi aynı zamanda Almanların da görüneceği anlamına geliyordu. Basra Körfezi'ndeki bu Alman-Türk nüfuzu yok edilmeliydi ve İbn Suud da bu iş için biçilmiş kaftandı. İkinci olarak İbn Suud, El-Ahsa'nın fethi için Britanya'ya muazzam bir karşılık teklif etmişti. Bir Britanya hamiliği için karar kılmış ve savaşta Britanya'yı destekleyeceği sözünü vermişti. Aralık 1915'te, İbn Suud'un Britanya karşıtı tüm eylemlerden kaçınacağına, dış politikasını onunla birlikte hazırlayacağına, topraklarını diğer Batılı güçlere açmayacağına ve Britanya'nın Arap Yarımadası'ndaki konumunun bütünlüğüne saygı duyacağına dair bir anlaşma imzalanmıştı. Vahhabilerin Necid'i anlaşma süresinin sona erdiği 1924 yılına kadar Britanya'nın koruması altında kalacaktı.

Britanya hamiliği, İç Arabistan'da birleşik ve merkezi bir feodal devlet kurma amacında olan İbn Suud'u özellikle rahatsız etmiyordu. Zira İngilizler de Suudi emirinin iç işlerine müdahalede bulunmuyordu. Kayıp zamanlarını telafi etmek isteyen ve yenilenen enerjileriyle, dogmaları olan Ian hidi (birlik) yaymaya girişen Vahhabiler, feodal ayrılıkçılıkla başa çıkan ve feodal-göçebe karakterli geleneksel Arabistan toplumunun radikal bir yeniden düzenlemesini üstlenen ve kendilerine itaatkâr bir kul olan İbn Suud'un şahsında hazır bir destek bulmuşlardı.

İbn Suud yurt içindeki politikalarında ilkel-komünal kalıntılara kasten karşı çıkmıştı. Göçebe kabilelerin birleşik bir Arabistan'ın önündeki en yıkıcı öğe olduğu kanısını taşıyordu. 1911'de, Vahhabi mürşitlerinin de öğütleriyle, göçebe kabilelere karşı ihvan (kardeşler) hareketini başlattı. Katı bir disipline tabi olmaları için onlara baskı yaptı, aynı şekilde

onları yağmacı eylemlerde bulunmaktan ve bağımsız kabilelerden haraç almaktan men etti. Özgür ve madun kabilelerin arasındaki engelleri kaldırdı ve hepsine eşit, ihvanlar olarak, davrandı. Aynı zamanda İbn Suud yerleşik olmaları için baskıda bulunduğu göçebeler için cemiyetler oluşturmaya başladı. Bu politikalar I. Dünya Savaşı sonrasında da geniş ölçekli olarak devam ettirildi. Hatta ilk birkaç cemiyet 1918 öncesinde kurulmuştu. Göçebe ihvanlar önceki yaşam tarzlarını terk ettiklerinde kabileleriyle olan bağları da koparıyorlardı. Kan bağı yerine, ihvan komünleri içinde karşılıklı ekonomik çıkara dayalı yeni ilişkiler geliştiriyorlardı.

Ihvan komünleri arasında ve sonrasında da Vahhabi devletinde bir dinsel hoşgörüsüzlük ruhu hüküm dürüyordu. Öyle ki, akraba dahi olsa Vahhabi olmayanlarla yakın ilişki kurulmasına izin verilmiyordu. Vahhabiler yabancılarla tanışamıyor ve Vahhabilik'in ahlak ve manevi kurallarına katı bir şekilde uymak zorunda kalıyordu. Böylece Vahhabi toplumu yavaş yavaş kendisini dışarıya kapatmış ve bir çeşit yalnızlığa doğru savrulmuştu.

İhvanlar, mürşitlerle birlikte İbn Suud'un iç ve dış politikasının temel enstrümanı haline gelmişti. İhvan yerleşimleri İbn Suud'un yeni ordusunu üzerine kurduğu temelleri oluşturmuştu. Onların da yardımıyla isyanları bastırmış, komploları açığa çıkarmış, isyancı kabileleri silahsızlandırmış ve ayrıca tek bir Vahhabi devletinin yanı sıra birleşik Arabistan'ın mücadelesini yürütmüştü.

Yemen ve Asir'de İsyanlar

Süveyş Kanalının açılmasından sonra Türkler, Yemen ve Asir'deki otoritelerini yeniden sağlamıştı. Bunun öncesinde, Arap stepleri ve çölleri boyunca uzanan kapsamlı iletişim ağları Türkiye'nin, Güney Arabistan'daki birliklerini desteklemesini ve ikmal etmesini neredeyse imkânsızlaştırıyordu. Üstelik Türk garnizonları yalnızca Tihama'daki birkaç kıyı bölgesinde konuşlanmıştı. Yemen ve Asir aslında bağımsız gibiydiler. Süveyş Kanalının açılışı Türklere de deniz iletişimi kurma fırsatı vermişti. Öyle ki 1869'da bölgeye gönderdikleri seferi bir birlikle Yemen ve Asir Tihaması'nı zapt etmişlerdi. Asi kabilelerle başa çıkmakta sorun yaşayan San'a İmamı Ali ibn Mehdi (Zeydilerin ruhani ve dünyevi lideri) bu durumdan faydalanarak yardım için Türk birliklerine başvurdu. Türk birlikleri 1872 yılında Yemen bölgesindeki dağlık

alana nüfuz etmeye başladı ve başkent San'a'yı ele geçirerek her tarafa garnizon kurdu. Yemen bir Türk vilayeti olarak ilan edildi ve San'aya Türk paşalar gönderildi. Türklerin çıkarılmasından 230 yıl sonra Yemen tekrardan bağımsızlığını yitirmiş ve bir Türk ili haline gelmişti. Ayrıca bundan çok kısa bir süre sonra, idarecisi teslim olup idam edilen Asir de Türklerin eline geçecekti.

1891'de, Yemen'de Türk egemenliğine karşı oldukça büyük bir ulusal ayaklanma baş gösterdi. Ayaklanmaya Raşidilerin Zeydi hanedanının temsilcisi olan İmam Muhammed liderlik ediyordu. İsyancılar San'ayı kuşatmış ve birçok şehirdeki Türk birliklerinin etrafını çevirmişti. İsyancıları demoralize etmeyi uman Faizi Paşa kabile şeyhlerine rüşvet vermiş ve ayrıca uymayı reddedenlerin acımasızca katledileceği genel bir af sözü vermişti. İsyanın bastırılması esnasında Türkler 300 yerleşim yerini sakinleriyle beraber yok etmişti. 1891 ve 1897 yılları arasında, Ahmet Faizi ülkeyi katışıksız bir terörizm yardımıyla sakinleştirmişti.

1904 Mayısında, Muhammed'in ölümünden sonra, oğlu Yahya Zeydi imamı olmuştu. Yahya başa geçer geçmez etrafındaki insanları yeni bir isyan için bir araya toplayacaktı. Kuraklık, açlık ve Türk subaylarının baskılarından zarar görmekte olan Zeydi kabileleri bu çağrıya coşkuyla karşılık vermiş ve Türk garnizonlarının bulunduğu köy ve kasabaları kuşatıp ele geçirerek hep birlikte bir isyan dalgası oluşturmuştu. Başkent San'a da İmam Yahya tarafından kuşatılmış fakat buradaki Türk garnizonunu serbest bırakarak ölümcül bir hata yapmıştı. Çünkü Yahya kabilesel çekişmeleri çözmeye çalışırken Türk Hükümeti Yemen'e Faizi Paşa komutasında takviye birlikler göndermişti. Faizi, Manaka'ya kadar herhangi bir sorunla karşılaşmadan ilerlemiş, San'a da bırakılan birliklere katılmış ve tek bir el ateş dahi etmeden başkenti geri almıştı. Bununla beraber Türk Paşası beklenmeyen yeni bir olayla karşı karşıya kalmıştı. Türk ordusundaki Arap askerler Yemenli kardeşlerine karşı savaşmayı reddetmişti. Aksine isyancılarla dostça ilişkiler kurup, onların tarafına geçmeye başlamışlardı. Böylece, Yemen'de savaşmaya gönderilen Arap birlikler arasında isyanlar çıkmaya başlamıştı. Yemen'de savaşın tahripkâr etkilerine ek olarak, kuraklık, çekirge sürüleri ve kentli nüfusun neredeyse yarısının ölümüyle sonuçlanan korkunç bir açlık hüküm sürüyordu. Bu yıkıcı etkiler aynı zamanda Türk ordusunu da vurmuştu, nitekim Türklerin İmam'a barış için neden ricada bulunduklarının cevabı da burada saklıydı.

Barış anlaşması 1908 yılında imzalanacaktı. Babıali, İmam Yahya tarafından dayatılan temel şartları kabul etmiş ve esas itibariyle Yemen'in içsel özerkliğine razı olmuştu. Fakat iki yıl sonra askerî operasyonlar kaldığı yerden devam etmişti. 1911'de Yahya, Sana'yı yeniden ele geçirmiş ve Türkleri bir kez daha barış için zorlamıştı. Ancak İtalyan-Türk savaşının patlak vermesiyle, Türkler Yemen'e fazla önem gösterememiş ve tüm mücadeleler nafile kalmıştı. Yemen'in tam özerkliğini tanımış ve içişlerine karışmama sözü vermişti. Yahya da Sultan'ın hükümdarlığını onaylamış ve Yemen'de Türk Paşası ve küçük bir askerî birliğin varlığına razı olmuştu. Uzlaşma iki tarafın da işine gelmişti. Türklerin de desteğine itimat eden Yahya, Yemen'in güney sınırlarında Britanya entrikalarıyla mücadeleye girişmişti. Anlaşmanın Türk tarafına da bazı faydaları olmuştu. Zira Yemen I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi destekleyen birkaç Arap bölgesinden biri olacaktı.

Asir'de olayların farklı bir seyri vardı. Asir, 1872 Türk işgalinin ardından, Yemen vilayetinin bir kısmını teşkil eden bir sancağa (mutasarrıflık) dönüştürülmüştü. 1909'da İmam Yahya'nın da arka çıkmasıyla, hareketin başında Asir'i 18 yüzyıl sonuna kadar yönetmiş olan Fas hanedanının bir üyesi olarak dünyaya gelen Emir Muhammed el-İdrisi'nin bulunduğu bir isyan başlatılmıştı. İsyancılar 1910'da Tihama'dan Türkleri tamamen çıkarmayı başarıp, birkaç aylık kuşatmadan sonra düşecek olan dağlık Asir'in başkenti Ahba'ya yönelmişlerdi. Fakat Türkler 1911 yazında, II. Hüseyin'in (Mekke Şerifi) yardımını arkalayarak Asir'deki isyanı bastırmıştı. Gelgelelim aynı yılın sonbaharında, İtalyanların da desteğiyle, İdrisi bir kez daha isyan denemesinde bulunacaktı. İdrisi'nin Askerleri I. Dünya Savaşı patlak verene kadar mücadeleye devam edecek ve faal olarak 1915'te "dostluk anlaşması" imzalayacağı Britanya'nın yanında yer alacaktı.

Hicaz

Mısırlıların kovulmasından sonra Hicaz bir Türk ili haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu uzak bir köşesi olmasına rağmen Türkler, kendilerini Arap Yarımadası'nın hiçbir yerinde hissetmedikleri kadar güvende hissediyorlardı. Büyük Şerif'in yönetimi altındaki feodal idarecilerin, İslam'ın bu "kutsal kentlerinin" teokratik liderlerinin, Türk yöneticilerle işbirliği içerisinde olduğu bu şehirde de Türk memurları ve garnizonları bulunmaktaydı. Türkler Mekke şerifliğini muhafaza etmiş

fakat düşük bir mevkide tutmuşlardı. Hatta uygun görüldüğü anda valiler atanıp, şerifler azledilmişti.

İtaatkâr görünmeye çalışan şerifler Hicaz'da kendi durumlarını güçlendirme gayretindeydiler. Bu amaçla gizliden gizliye Türklere muhalefet yapıyor ve yöneticilere karşı kabile isyanlarını destekliyorlardı. Hicaz'ın birçok bölgesi aslında, Türklerin bölgedeki varlığı için tehlike arz eden bedevilerin kontrolündeydi.

1900 yılında Osmanlı İmparatorluğu Hicaz'daki iktidarını güçlendirmek için demiryolları inşasına başlayacaktı. Hat Şam'dan başlayıp, Eski Ürdün boyunca Mekke ve Medine'ye varıyordu. Hatta bu hattın daha da güneyde San'aya kadar uzatılması planlanıyordu. Hicaz demiryolları resmiyette hacıların rahatı için düşünülerek kutsal bir eylem olarak sunulmuş ve bu sebeple tüm Müslüman ülkelerden yapımı için bağışlar toplanmıştı. Demiryolunun kendisine ise bir vakıf malı gözüyle bakılıyordu, oysa Alman mühendisler tarafından inşa ediliyorlardı. Baş inşaatçı ise Hicaz'da Meissner Paşa olarak bilinen mühendis Meissner'di. Hicaz demiryolları kesin stratejik amaçlar peşindeydi ve Hicaz, Yemen ve Kızıl Deniz'de Alman nüfuzunun güçlenmesiyle sonuçlanmıştı.

Britanya, Hicaz demiryollarının arz ettiği önemin farkındaydı ve bu inşaatı engellemek için elinden gelen her şeyi yapmıştı. Bedeviler ve Mekke Şerifi Aun ar-Refik (1882-1905) 1904 yılında başlayan inşa çalışmalarına şiddetle karşı çıkmıştı. Britanya da fırsattan istifade gizlice Aun'un entrikalarını ve bedevi isyanlarını destekliyordu. İsyancıların başlıca talebi bu inşaatın sona ermesiydi. 1905 yılında Şerif Aun ar-Refik ölmüş, büyük ihtimalle maksatlı olarak ortadan kaldırılmıştı. Halefi Şerif Ali (1905-1907) kendisinden önceki engelleyici politikaları devam ettirmiş ve bu yüzden Türkler tarafından görevi elinden alınarak Kahire'ye sürülmüştü.

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu demiryollarını Hicaz'dan Medine'ye kadar uzatmış fakat hiçbir zaman Mekke'ye kadar götürememiş ve San'a da bir hayal olarak kalmıştı. Yeni Mekke Şerifi II. Hüseyin inşa faaliyetlerini durdurmak için elinden gelen her şeyi yapmıştı. II. Hüseyin el-Haşimi 1908 yılında altmış yaşındayken Şerif olmuştu. Ömrünün önceki yıllarını Hicaz bedevileri arasında fakat daha da çok Sultan'ın esiri olarak İstanbul'da geçirmişti. Hüseyin, Hicaz'ın bağımsız idarecisi olma ve otoritesini Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine de yayma düşleri kuruyordu. Kontrol edilemez bağımsızlık arzusu Türkleri

kızdırıyor ve zaman geçtikçe şiddeti artan anlaşmazlıkların temel kaynağı haline geliyordu.

Türklere karşı mücadelesinde II. Hüseyin, Arap milliyetçilerinin ve Britanya'nın desteğine güveniyordu. 1914'te Hüseyin'in oğullarından biri olan Faysal, Genç Araplarla ve Şamlı reformistlerle bağlantı kurmuştu. Öte yandan Ademimerkeziyetçi Partinin temsilcileri II. Hüseyin'e ve diğer Arap idarecilere bir ziyarette bulunacaktı. Aynı yılın baharında, Türk karşıtı bir isyan hazırlamak üzere birleşik Arap cephesi oluşturma girişimlerinin yapıldığı esnada, Şammar emirliğinin başkenti Hail'de Arap milliyetçilerinin temsilcileri ve Arap yöneticilerden müteşekkil bir toplantı düzenlenmişti

1914 Şubat'ı ve Nisan'ı arasında, Hüseyin'in diğer oğlu olan Abdullah, Mısır'daki Britanya Başkonsolosu Kitchener ve Britanya diplomatik ajanı Storrs ile görüşmelere başlamıştı. Britanya herhangi somut bir sözden kaçınsa da bu gibi irtibatların I. Dünya Savaşı'nda ve büyük Arap isyanı esnasında hayati bir rol oynayacak olan İngiliz-Haşimi yakınlaşmasının temellerini attığı görülecekti.

BÖLÜM XXVII

I. Dünya Savaşı'nda (1914-18) Arap Ülkeleri

Emperyalist Savaşta Arap Ülkelerinin Duruşu

1914 yılında tüm Arap ülkeleri, dünyanın ve etki alanlarının yeniden bölüşülmesi amacıyla yapılan emperyalist savaşa çekilmişti. I. Dünya Savaşı'nın nedenlerinden biri de Arap ülkelerindeki egemenlik mücadelesiydi. Almanya, Türk Sultanı'nın topraklarında bir tutunma noktası kazanmak istiyor ve bu sebeple Britanya'nın Orta Doğu'daki konumunu tehdit ediyordu. Fransa ise Türkiye'den Suriye ve Kilikya topraklarını gasp etme niyetini taşıyordu. Aynı şekilde Britanya da Irak ve Filistin'i zaptetmek ve Mısır'da sağlam bir basamak kazanmak istiyordu.

Lenin 1917'de "Savaş, dünyanın yeniden bölüştürülmesi için en güçlü iki multimilyoner grup –Almanlar ve İngiliz-Fransızlar– arasındaki çatışmadan çıkmıştı. İngiliz-Fransız kapitalist grup ilkin Almanya'yı soymaya, (neredeyse tamamı ele geçirilmiş) sömürgelerinden mahrum bırakmaya ve sonra Türkiye'yi yağmalamaya niyetlenmişti. Alman grup ise Türkiye'yi kendisi için almak ve yitirdiği sömürgelerini telafi etmek adına etrafındaki küçük devletleri (Belçika, Sırbistan ve Romanya) zapt etmek istiyordu." (Lenin Toplu Eserler, Cilt 23, s.335).

İki taraf da kendilerine bağlı olan Arap ülkelerinin topraklarını, üslerini, iletişimlerini, doğal kaynaklarını ve insan gücünü kullanıyordu. İngiliz-Fransız blok Mısır, Sudan, Cezayir, Tunus, Fas ve Arabistan'daki Britanya nüfuz sahasını kullanırken, Alman-Türk bloku ise Filistin, Suriye, Lübnan, Irak ve Arabistan'ın bir kısmının doğal kaynaklarını ve insan gücünü kendi hesabına göre kullanıyordu. Fakat ne var ki, Arap ülkelerinin resmî olarak iki taraftan savaşa katılmaları halkların asıl tu-

tumunu belirlemiyordu. Esasında iki muharip güce de düşmandılar ve iki bloğun da desteği istikrarsızdı. Arap halkları ecnebi baskıcılarından nefret ediyorlardı ve emperyalist gruplar bu nefreti birbirlerine karşı oldukça maharetle kullanıyorlardı.

Her muharip güç düşmanının arkasından ulusal bağımsızlık hareketlerini ve isyanlarını destekliyor ve bunları kendi ihtiyaçları doğrultusunda yönlendiriyordu. Britanya, Fransa ve İtalya emperyalizmine karşı Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika ülkelerinde mücadeleler baş göstermişti. Hatta bu mücadeleler Libya ve Fas'ta oldukça şiddetliydi. Fransızlar Arap ve Berberi kabilelerin kendilerini dağlık bölgeden kovmaya çalıştığı Fas'a "ikinci cephe" olarak bakıyorlardı (birinci cepheleri Batı cephesiydi). İtalya ise 1915 itibariyle, yalnızca Libya kıyılarındaki izole noktaları elinde tutuyordu. Dahası, Almanya ve Türkiye, Libya Araplarını Britanya'ya karşı mücadelede kullanıyor ve Libya'dan Mısır'a bir dizi bedevi saldırısı örgütlüyordu.

Britanya ve Fransa ise karşı blokla mücadelesinde, Türkiye'ye tabi olan Arap ülkelerindeki ulusal hareketleri kullanıyordu. Arap milliyetçileri keşif faaliyetleri yürütüyor, Türkiye'ye sabotaj düzenliyor ve Türk karşıtı isyanları kışkırtıyordu.

Türkiye'nin Arap Vilayetlerindeki Politik ve Ekonomik Durum

29 Ekim 1914'te Türkiye, imparatorluk üzerinde ölümcül sonuçları olan dünya savaşına müdahil olmuştu. Türkiye'nin, Alman kumandanlar tarafından da onaylanan askerî planı Kafkasya ve Süveyş Kanalı bölgesinde saldırgan manevraları öngörüyordu. Türklerin gözü kara planı esasında Mısır'ı ele geçirip askerî operasyonları Kuzey ve Orta Afrika'ya kaydırmak yönündeydi. Kanal Bölgesine düzenlenecek olan saldırılarda yer almak için toplanan birlikler, Jön Türklerin üçlü yöneticilerinden (triumvir -*çev.*) Ahmed Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordu'yu oluşturuyordu. Esasında askerî operasyonlar, Liman von Sanders'in askerî heyetine dâhil olan bir yığın Alman subay tarafından denetleniyordu. 4. Ordu Karargâhının amiri Şam askerî ateşesi Albay Kress von Kressenstein idi. Uygulamada ise ordunun komutanıydı. Ahmed Cemal esasen "arkanın korunması" ile meşguldü. Uzun bir savaş için hazırlıksız olan 4. Ordu Suriye ve Filistin'de konuşlanmıştı. İyi yolların eksikliğinden ötürü çokça zarar görmüşlerdi. Arkadaşlarına İskenderiye üzerinden İstanbul'a deniz yoluyla geleceğinin sözünü veren Cemal Paşa yolculuğuna bir ba-

taklık denizinden başlamıştı. Halep'teki demiryolu istasyonunda trenden askerlerin sırtında taşınarak çıkmak zorunda kalmıştı. Durum her yerde ümit kırıcıydı.

Suriye ve Filistin ekonomisi savaş tecrübesini taşıyacak kadar güçlü değildi. Askerî gereklilik bahanesiyle Türk otoriteleri, sivil nüfusu soyup soğana çevirmeye başlamıştı. Köylülerin sığır ve yiyeceklerine büyük ölçeklerde el koyuluyordu. 1915'te Suriye ve Lübnan'daki hasadın onda dokuzuna el koyulmuştu. Meyve ağaçları da dâhil her yerdeki ağaçlar yakıt için kesilmiş ve sulama sistemi tamamen ihmal edilmişti. Binlerce köylünün topraklarından alınarak her türlü askerî projelerde çalıştırılması yanı sıra angarya oldukça yaygın olarak kullanılmıştı.

Tarımsal ve endüstriyel üretim keskin bir düşüş göstermişti. Hatta savaştan önce bile Suriye'de yerli üretim buğday açığı görülmüş ve savaş esnasında buğday ithalatı tamamen askıya alınmıştı. Türk otoriteleri yaklaşmakta olan açlığı engellemek için hiçbir tedbir almamış ve hatta Almanya'ya gıda ihracı gerçekleştirmişti. Temel malların fiyatları fahiş miktarlara yükselmiş ve birçok malın satışından vazgeçilmişti. "Karaborsanın" gelişen kralları muazzam servetler elde etmişti.

1915-16 arasında, Lübnan, Suriye, Filistin ve Irak'ta, özellikle büyük kentlerin yerleşiği olan, yüz binlerce insan açlığın eşiğine gelmişti. Tifüs ve diğer hastalık salgınları her yerde baş göstermişti. 1915 ve 1916 baharında Lübnan ve Suriye'de on binlerce insan hayatını kaybetti. Hatta 1917 itibariyle Suriye'de nüfusun neredeyse onda biri hastalıktan ve açlıktan kırılmıştı. Yalnızca Lübnan'da ölen insanların sayısı 100.000'in üstündeydi. Aynı şekilde Bağdat ve Muslim vilayetlerinde on binlerce kişi ölmüştü.

Savaş, ekonomik zorluklar ve iktisadi bozukluk ülke çapında kendiliğinden bir hoşnutsuzluk dalgası yaratmıştı. Türk Hükümeti, imparatorluk bünyesindeki Arap nüfusa güvenmiyor ve ondan korkuyordu. Kasım 1914'te hükümet Cemal Paşa'yı özel bir yetkiyle donatmıştı. 4. Ordu komutanlığından ayrı olarak Olağanüstü Komiser hakları edinmiş ve mutlak askerî ve sivil iktidarı eline almıştı. Bunun hemen ardından Arap illerinde sıkıyönetim ilanını duyurmuş, vilayet konseylerini ve sivil mahkemeleri kaldırmış, Dağlık Bölge özerkliğini ilan etmiş ve uluslararası anlaşmalar temelinde çeşitli dinsel gruplara taahhüt edilen her türlü hak ve ayrıcalığı tasfiye etmişti. Ayrıca Cemal Paşa, Arap ulusal bağımsızlık hareketine rahat vermemiş ve çirkince Türkleştirme politikası uygulayarak, Arap kültürünü insafsızca baskı altına almıştı.

Arap halklarının büyük çoğunluğu savaşa karşı düşmanca bir tavır benimsemişti. Türklerden nefret eder bir duruma gelmiş ve bu yüzden Sultan'ın cihat ilan eden bildirilerine karşı kayıtsız kalmışlardı. Araplar, Alman-Türk ordularının yenilmesinden oldukça memnun olmuş ve mülteci merkezlerinden Türklerin askerî çabalarını sabote etmeye yönelik çağrılara hemen cevap vermişlerdi. Cemal Paşa ordusunun yarıya yakınını bir isyan durumunda kullanmak üzere geride tutuyordu. Fakat bu birliklerin kendileri de çok güvenilir değildi. Üç tümen askerin ikisi Musul Kürtlerinden ve Araplarından oluşuyordu. Cemal Paşa Türk askerî birimlerinin dağıtılmasını talep etmişti. Türk ordusu içindeki Arap askerler arasında savaş karşıtı düşünceler hızlıca yayılıyordu. Kitlesel firar, gönüllü teslim olma ve çarpışmalarda yer almayı reddetme vakaları da oldukça yaygındı. Ayaklanmalar birçok kasabayı yakıp yıkıyordu. 1916 Nisanında Musul'daki bir garnizon ve birçok Arap garnizonu kazan kaldırmıştı.

1915'te insanların ekmek ve barış için gösteriler düzenlediği Suriye ve Filistin kentlerinde karışıklıklar yaşanıyordu. Kendiliğinden patlak veren isyanlar her yanı kaplıyordu. Nihayet 1916 yılında Cebel-Dürzi'de, Kuzey Lübnan ve Şam'da, Türklere karşı silahlı gerilla mücadelesi başlatılmıştı. Şiilerin kutsal şehirleri olan Necef ve Kerbela'da patlak veren isyanlara 1916 baharında yenileri ekleniyordu.

Arap Milliyetçilerinin Savaşa Karşı Tutumu

Arap milliyetçileri savaş patlak verdiğinde, muhariplere karşı tutumlarında iki kampa ayrılmıştı. İki alternatife sahiptiler: Ya İtilaf Devletleri'nin desteğini ve İngiliz-Fransız işgali ihtimalini kabul edecek ya da savaşa Türkiye tarafında girip, Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde ulusal talepleri tatmin edeceklerdi. Milliyetçilerin büyük çoğunluğu Britanya ve Fransa'nın yanında yer alırken, görece küçük ama etkili bir grup da (Abdurrahman Şahbandar, Muhammed Kürd Ali ve diğerleri) İngiliz-Fransız işgalinin potansiyel tehlikesini açıkça kavramış ve Panislâmcı "kutsal savaş" sloganıyla Türkiye'nin yanında savaşmayı seçmişti. Cemal Paşa bu grupla irtibata geçmiş ve onlara hemen savaş sonrasında özerk sözü vermişti. Britanya ve Fransa karşıtlığı temelinde Arap-Türk bloğu bir tür oluşturulmuştu. Arap basını cihat (kutsal savaş) sloganını benimsemiş ve Türklerin lehine propaganda yapmıştı. Fakat yine de 1915 ilkbaharı itibariyle bu blokta çatlaklar belirmeye başlamış-

tı. Cephedeki yenilgiler, Türklerin şovenist politikaları, açlık ve savaş karşıtı hislerin kitleler arasında yayılması Şahbandar ve arkadaşlarının yanılsamasını dağıtmıştı. Üstelik Cemal Paşa ve Türk Hükümetinin samimiyetini de çoktandır sorgulamaya başlamışlardı. Ayrıca Türkiye'nin çaresizliğinden ve hızlıca bir Alman sömürgesine dönüşmesinden hayal kırıklığı yaşıyorlardı.

Bu gurubun içine girdiği tereddüt ve milliyetçilerin çoğunluğu tarafından beslenen Türk karşıtı duygular Ademimerkeziyetçi Parti'nin yerel şubelerine ve Türk karşıtı derneklere dayanan Britanya istihbaratı tarafından sonuna kadar kullanılacaktı. Ademimerkeziyetçi Partinin Kahire'deki liderleri Türkiye'den tamamıyla ayrılma ve isyan hazırlıklarına başlama çağrısı yapmıştı. Vekillerini ve propaganda malzemelerini Suriye ve Filistin'e de göndermişlerdi. Britanya uçaklarından atılan bildiriler vergi ve benzeri ödemeler yapmamaları için Arapları çöle çağırıyordu.

Türk karşıtı propaganda, gelişmeleri Kahire'den takip etmeye başlayan Arap nüfusu arasında artan bir ilgiye mazhar olmuştu. Osmanlı illüzyonuna indirilen son darbe 1915 baharında Arap milliyetçilerine karşı toptan bir baskı başlatan Cemal Paşa'nın bizzat kendisi tarafından gerçekleştirilecekti. Savaş başlangıcında Araplar yanlış tarafta yer almaktan korku duyuyorlardı. Fakat nihayetinde yapılan seçim Türkiye'nin lehine olmamıştı.

Hatta savaşın ilk aylarında bile, Arap entelektüelleri ve subayları Cemal Paşa tarafından rahatsız edilmeye başlamıştı. Fransız konsolosluğunda arama yaptırmış ve Arap ulusal hareketinin birçok seçkin üyesini suçlayacağı materyaller bulmuştu. 1915 Haziranında, cihat sloganının tamamen başarısızlığa uğradığı anlaşıldığında, Araplar Türk karşıtı bir isyanı desteklemeye hazırdılar. Bunun karşılığında Cemal Paşa da bir dizi gazeteyi kapatarak ve Arap ulusal derneklerinin üyelerini kitlesel olarak tutuklatarak Arap milliyetçilerine karşı kanlı bir mücadeleye başlamıştı. 1916'da bu mücadele insafsızca devam ediyordu. Yine 1915-16 arasında birçok Arap ulusal askerî mahkemeye çıkartılıyordu. Âdemimerkeziyetçi partinin liderleri, Genç Arap Derneği, Lübnan Uyanış Derneği ve Arap hareketinin diğer seçkin üyeleri, Britanya ve Fransa ile olan bağları ve insanları isyana teşvik etmeleri hasebiyle vatana ihanet ile suçlanmıştı. Soruşturmalar esnasında sanıklar işkenceye maruz kalmış ve tehdit edilmişlerdi. Yargıçlar yasal mevzuatları bir kenara bırakarak Cemal Paşa'nın talimatlarına kenetlen-

mişlerdi. Mahkeme yüzlerce milliyetçiyi ölüm cezasına diğer birçoğunu da çeşitli cezalara mahkûm etmişti. Abdülkerim Halil, Ridah es-Sulh, Muhammed Mihmisani, Şeyh el-Zahrawi, Şefik el-Mu'aid, el-Ureisi, selim el-Cezairi ve diğer birçoğu Beyrut ve Şam meydanlarında asılmıştı. 1916 ortalarında savaş mahkemesi toplam olarak 800 Arap ulusal bağımsız hareketi eylemcisini ölüm cezasına çarptırmıştı.

Yasal cezalandırmaların haricinde Türk otoriteleri, kendilerine sadakatinden şüphelendikleri Arapları kitleler halinde tehcire tabi tuttular. On binlerce insan, özellikle de Arap entelijansiyası, Hıristiyan ve Şii dinî önderler ve seçkin milliyetçilerin aileleri çöllerdeki toplama kamplarına gönderilmişti. Bu sürgünlere bir de soygunlar, katliamlar ve diğer şiddet eylemleri bulaşmıştı. Bu kamplara sürgün edilen insanlar açlıktan ve hastalıktan telef olmuştu.

Böylece Cemal Paşa Arap ulusal cemiyetlerini ezmeyi, liderlerini ortadan kaldırmayı ve Lübnan, Suriye, Filistin ve Irak nüfusunu terörize etmeyi başarmıştı. Türklerin, Arap ulusal bağımsızlık hareketine 1916 yılında indirdiği darbe en şiddetli ve güçlü olanıydı. Dolayısıyla önder kadroları ve örgütleri yok ederek, imparatorluğun Arap vilayetlerindeki Türk karşıtı isyanları ertelemiş oluyorlardı.

Mısır Üzerinde Britanya Hamiliği

Britanya'nın Orta Doğu'daki temel üssü olan Mısır'daki konumu Filistin, Suriye ve Irak'taki Alman-Türk konumu kadar istikrarsızdı. Zira Mısır, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görülüyor ve Britanya tarafından geçici olarak işgal edildiği varsayılıyordu. Bununla beraber Britanya, Mısır'ı diğer sömürgeleri gibi savaşa sokmuştu. 5 Ağustos 1914'te Britanya, Mısır Başbakanı Hüseyin Rüştü Paşa'ya kendilerine düşman olan tüm güçlerle ilişkilerin tamamen koparıldığını ilan etmesi için baskıda bulunuyordu. Bu açıklama, Mısır halkının Britanya'nın karşısında savaşa giren hiçbir ülke vatandaşı ile ticari ya da diğer herhangi bir ilişki geliştiremeyeceği anlamına geliyordu. Ayrıca Mısır gemilerinin düşman limanlarına uğraması da yasaklanmıştı. Bununla beraber Mısır halkına, Britanya'ya tüm olası yardımları yapmak üzere çağrıda bulunulmuş ve Britanya ordu ve donanmasının Mısır topraklarını ve limanlarını kullanmasına razı olunmuştu. Savaş esnasında işgal birliklerinde hizmet eden İngiliz yazar Yarbay Elgood'a göre bu bildirinin sonucu işgal güçlerine karşı duyu-

lan derin bir güvensizlik ve Mısır halkının tüm sınıfları arasında büyüyen fakat şimdiye dek gizlenmiş olan büyük bir nefret hissi olmuştu. Sonuçta, Britanya ile olan bağları Mısır'ı, hakkında hiçbir şey bilmediği bir savaşa çekmişti. Savaşa girer girmez Britanya 1888 Anlaşması'nı ihlal ederek Süveyş Kanalı Bölgesi'ni işgal etmiş ve bir dizi acil politik önlemler tahsis etmişti. Aynı şekilde 18 Ekim 1914 Kararnamesi'yle, savaş süresince halk hoşnutsuzluğunu bastırabilme anlamına gelen parlamento anlaşması iki aylığına askıya alınacaktı. Benzeri ertelemeler diğer birçok özel durumda da gerçekleştirilmiş ve parlamento savaş süresince bir kez dahi toplanamamıştı.

20 Ekim 1914'te hükümet "illegal toplantı" üzerine bir kararname de yayınlamıştı. Yetkililerin izni olmadan dörtten fazla Mısırlı bir araya gelirse suç işlemiş kabul edilirdi. 2 Ekim 1914'te de sıkıyönetim ilan edilecekti. Ülkedeki en üst otorite Britanya kuvvetlerinin başkumandanı olan General Maxwell'in eline geçmişti. Askerî diktatörlük rejimi artan bir terörizmle yerleşiyordu. Ulusal harekete katılan binlerce burjuva entelektüel, doktor, avukat, öğretmen, subay ve öğrenci hapse ya da toplama kamplarına atılmış, uzak vahalara ve Malta'ya sürgüne gönderilmişti. Hizbul Vatan Partisi'nin lideri Ali Kamil tutuklanmış ve milliyetçilerin gazeteleri kapatılarak diğer tüm gazeteler de sıkı bir sansüre uğramıştı.

Britanya savaştan faydalanarak, Mısır'ın zaptını meşru kılmaya karar vermişti. 18 Aralık 1914'te Britanya Dışişleri Sekreteri, Mısır'ın Türkiye'den ayrıldığını ve Britanya hamiliğinin sağlamlaştırıldığını ilan etmişti. Kolonyal yönetimin başına "diplomatik" temsilci olarak atandığı halde ülkeyi bir sömürge valisi gibi yöneten Genel Konsolosun yerine Yüksek Komiserlik makamı getirilmişti. Bu yetki 1914 yılında McMahon'a verilmiş ve Kasım 1916'da da Wingate'e devredilmişti. Sıkıyönetim yürürlükte olduğu esnada bu komiserler başkomutanın astı olarak kalmış ve adeta askerî yönetimin elindeki bir araç olmuştu. 19 Aralık 1914'te İstanbul'da bulunan ve kolonyal otoritenin çıkarlarıyla ters düşen Hidiv II. Abbas görevden alınmıştı. Yerine de yamağı olan Hüseyin Kamil Paşa getirilerek sultan unvanı ile ödüllendirilmişti. Hüseyin Kamil 1917'de öldüğünde oğlu Kemaleddin bir Britanya kuklası olmayı reddedeceğinden tahta çıkmayı da kabul etmeyecekti. Böylece Britanya taht için, İtalya'da yetişmiş ve İtalyan ordusunda hizmet etmiş olan İsmail'in küçük oğlu Prens Ahmet Fuat'ı bulmuştu. Üstelik hemen savaşın arifesinde İtalya, Ahmet Fuat'ı Arnavutluk kralı olarak ilan et-

mişti. 9 Ekim 1917'de de Britanya tarafından Mısır tahtına getirilmişti. Valentine Chirol, Ahmet Fuat'ın Britanya tarafından seçilmesinin nedeni onun olağanüstü yetenekler sergilemesi değil aksine Mısır'da çok az çevresinin olması ve Britanya desteğine güvenmek zorunda bırakılmasıydı diye yazmaktaydı.

Savaş ve Mısır Ekonomisi

Britanya, Türkiye'ye karşı savaşa girdiğinde, resmî olarak "mevcut savaşın yükümlülüğünü kendisinin" üstleneceğini ve Mısır'ın yardımına başvurmayacağını açıklamıştı. Fakat gerçek oldukça farklıydı, Britanya Mısır'ın doğal kaynaklarını ve insan gücünü hoyratça kullanmıştı. Henüz savaşın ilk günlerinde Mısır topçu birliği Süveyş Kanalı'nı korumak üzere görevlendirilmişti. Mısırlılar savaş sırasında da, yardımcı kuvvetlerde ve işçi kamplarında da kullanılmıştı.

Mısırlılara bu işçi kamplarında yılda iki ya da üç kez görev veriliyor ve her seferinde 135.000 kişiye kadar toplanıyordu. Resmî olarak bu toplama bir gönüllü katılım görünümündeydi fakat aslında önemli bir idari baskı ve yozlaşma söz konusuydu. *Omdis* (köyün yaşlıları) rüşvet karşılığında köylüleri alıkonulmaktan muaf tutuyor ve kendileriyle bağlantısı olmayanları da ücra köşelere gönderiyordu. 1917'de gönüllülük sistemi kaldırılmış ve Britanya asker toplama yetkilileri alenen çalışmaya başlamıştı.

Peki, bu işçi kampları tam olarak neye benziyordu? Neden köylerin bütün erişkin erkek nüfusu, bu kamplar yüzünden, çöllere kaçıyordu? Açlıktan ölen bu insanlar "gönüllü" olmanın müphem şerefinden neden uzak duruyordu? Polis ve asker neden kaçak "gönüllülerin" topraklarını arayıp tarıyor ve onları muhafızlar eşliğinde kışlalara getiriyordu? Çünkü işçi kamplarında hizmet etmek en ağır ceza türüydü ve savaşın tüm pis işleri bu kamplarda yaptırılıyordu. Hendek kazıyor, tahkimatlar kuruyor, çöl boyunca su şebekeleri ve demiryolları inşa ediyor ve sırtlarında inanılmaz ağır yükler taşıyorlardı. Genellikle düşman saldırısıyla ilk karşılaşan da bu birliklerdi. Britanya, Sina Çölünü aşıp Filistin'e yöneldiğinde Mısırlılar önde giderek bedenleriyle ve emekleriyle yol açmıştı. "Bedensel güvenlik açısından bakıldığında, Filistin seferinde ön cephelerde bu birliklerle İngilizler arasında çok da fark olmadığı görülecekti" diye yazmaktaydı Yarbay Elgood. İkisi de düşmanın bombaları ve ateşiyle yüz yüzeydi (P. G. Elgood, Mısır ve Ordu, Oxford Üniversitesi

Yayınları, 1924 s. 86-87). Öyle ki bu işçi kamplardaki kayıplar 30.000'i geçiyordu. Dahası, yaklaşık olarak bir milyon Mısır fellahı bu cehennemden geçecekti. İşçi kamplardaki hizmet süresi 6 aydı. Bu süre sonunda birliklerdeki insanlar yaralandıkları veya bitkin düştükleri için Britanya bunları taze insan gücüyle değiştirmeyi tercih ediyordu.

Britanya işçi kamplarını yalnızca Süveyş hattı boyunca kullanmadı. Ellerindeki kürekleriyle Mısır fellahlarına Gelibolu'da, Mezopotamya'da veya Lorrain'de rastlanabilirdi. Resmî verilere göre sadece 1916'da 10.000 fellah Fransa'ya, 8.000'i de Mezopotamya'ya gönderilmişti.

Mısır limanları, ulaşım, endüstri ve tarım araçları, Britanya ordusunun emri altına geçmişti. Mısır ekonomisi tamamen yeni bir doğrultu üzerinden düzenlenmişti. Halkı ve Mısır'da konuşlanmış 275.000 kişilik Britanya ordusunu beslemek için bir dizi acil önlem alınmıştı. İngiliz yetkililer 2 Ağustos 1914'te temel malların ihracını yasaklamış ve fiyatlar üzerinde kontrol mekanizmaları kurmuştu. Savaş, buğday ithalatını zorlaştırmış ve bir yiyecek kıtlığıyla yüzleşen İngiliz yetkilileri tahıl üretimini hızlandırmıştı. 1915'te pamuk için ayrılmış alanları zorla sınırlayıp buğday ve pirinç için geniş alanlar açmışlardı. Zira pamuk plantasyonlarının kapladığı alan 1914'te 1.775.000 feddandan 1915'te 1.186.000 feddana düşmüştü.

Fakat çok geçmeden, Britanya savaş endüstrisi için pamuk kıtlığı yaşamaya başlamış ve tüm kısıtlayıcı tedbirleri feshetmek zorunda kalmıştı. Pamuk üretimi yeniden eski seviyelere ulaşmış ve fiyatlar da yaklaşık üç katına çıkmıştı; 1913 yılında kantarı 14 liradan 1917'de 38 liraya. Pamuk yetiştiricileri, tüccarları, dolandırıcıları ve her türlü aracıları bu patlamadan zenginleşmişti.

Savaş ve kopan uluslararası ticaret bağları yerel Mısır endüstrisinin gelişimini teşvik etmişti. Savaş, yerli sermayenin ihtiyaç duyduğu korunma için başarılı bir ikame sağlıyordu. Endüstriyel ürünler artık yurt dışından ithal edilmiyor ve ortaya çıkan boşluğu doldurmak için de ulusal sermaye harekete geçiyordu. Böylece tekstil, dikim, deri, ayakkabı, şeker, ispirto, mobilya ve diğer endüstrilere ait yüzlerce küçük yerli veya yarı-yerli zanaat işletmesi açılacaktı. Sanayide istihdam edilen insan sayısı 1907'de 367.000'ken bu rakam 1917'de 231.000'i ücretli işçi olmak üzere 489.000'e çıkacaktı.

Mısırlı toprak sahipleri, tüccarlar ve işadamları savaş sayesinde daha önce hiç olmadığı kadar zenginleşmiş ve Mısır ulusal sermayesinin konumunu önemli ölçüde güçlendirmişti. Fakat Mısır burjuvazisinin

zenginleşmesi yine de onu Britanya finans kapitalinin ve sömürge yönetiminin vesayetinden kurtaramamıştı. Aksine savaş sırasında Mısır'ın finansal ve ekonomik bağımlılığı artmıştı. 2 Ağustos 1914'te Britanya otoriteleri Mısır Ulusal Bankası tarafından çıkarılan tahvillerinin takasını durdurdu ve piyasaya zorla kâğıt para sürdü. Ulusal Banka'nın altın rezervleri Britanya Hazinesi'ne devredilmişti. Yetkililer tüm altın ve gümüş paraları dolaşımdan çekmiş ve bunları kâğıt parayla değiştirmişti. 1916 Ekiminde altın karşılıklı Mısır banknotları geri çekilmiş ve yerine Britanya Hazine tahvilleri ve sterlin karşılığı getirilmişti. Mısır poundu, Britanya pounduna bağımlı hale gelmiş ve böylece Mısır da sterlin bölgesine dâhil olmuştu. Bu sayede Britanya, Mısır'daki savaş harcamalarını bir gram altın kullanmadan ödeyebilecekti.

Savaş sırasında dolaşımda olan para miktarı keskin bir artış sergilemişti. 1914 sonunda dolaşımda yalnızca 8.250.000 £ kâğıt para vardı. 1919 sonuna gelindiğinde ise bu rakam yaklaşık olarak sekiz katına çıkmıştı. Enflasyon sayesinde ürünlerin ama özellikle de temel malların fiyatları artmıştı. Toptan eşya fiyatları endeksi 1913'te 100'den, 1918'de 211'e çıkmıştı. Bu fiyat artışlarından en çok zarar görenler elbette Mısırlı çalışanlar olmuştu. Resmî bir Britanya raporu fiyatlardaki, özellikle de ekmek, giysi ve yakıt gibi temel malların fiyatlarındaki daha önce görülmemiş sürekli artışın, gelirleri, artan yaşam maliyetlerini karşılamayan alt sınıfların sırtına çok ağır yükler yüklediğini yazıyordu. Asgari geçim maliyetleri ortalama ücret seviyesinin oldukça üstündeydi.

Köylüler de oldukça yoksullaşmıştı. Savaşın ilk aylarında Britanya, köylülerin tahıl ve samanına el koymaya başlamıştı. El konulan mallara piyasa fiyatlarının altında ve oldukça geç ödemeler yapılıyordu. Tabi bu oyunda yozlaşma da hemen yerini alacaktı. Resmî toplayıcılar köylülerden vergiyle sabitlenmiş miktarların üstünde buğday alıp, piyasada spekülatif fiyatlardan satıyordu. Koşum hayvanlarının, eşeklerin ve develerin de toplanması, durumu köylüler için bir felakete dönüştürmüştü. Bunun için bir karşılık temin etmek neredeyse imkânsızdı. Üstelik uzun çilelerden sonra alınacak olan karşılıklar yeni hayvanlar almak için yeterli olmayacaktı.

Kızılhaç ve Kızılay için yapılan zorunlu toplamalar fellahların nefretle dolmasına neden oluyordu. Tüm Britanya yetkilileri şantaj rekoru kırıyordu ve toplanan meblağlar Kızılhaç'a ulaşmadan şantajcıların ceplerine gidiyordu.

Savaş Esnasında Mısır Ulusal Bağımsızlık Hareketi

Buğdaya ve hayvanlara el koyulması, gasplar, seferberlik, Mısır taşrasının talan edilmesi, terörist rejim ve askerî diktatörlük ülkenin dört bir yanında derin bir hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Fakat bu öfke, örgütlü bir politik mücadelede kendisine çıkış noktaları bulamıyordu. Mısır ulusal bağımsızlık hareketi ciddi bir krizin eşiğindeydi. Çünkü Mısır büyük burjuvazisi ve feodalleri savaş sebebiyle gittikçe zenginleşiyor ve bu yüzden Britanya'nın yanında yer almaya devam ediyordu. Gazeteler ve siyasi partiler geçici olarak da olsa Britanya hâkimiyetine eklemlenmiş ve işgal güçleriyle herhangi bir uzlaşmazlığa girmekten özellikle kaçınmıştı. Ne hükümet, ne de Parlamento ülkeleri üzerindeki Britanya hamiliğini protesto etme girişiminde bulunuyordu. Anti-emperyalist mücadeleyi sürdüren ve Ulusal Parti'nin etrafında toplananlar yalnızca küçük burjuvalar ve milliyetçi görüşlülerdi. Askerî terör rejimi, tutuklamalar, sürgünler ve milliyetçi gazetelerin kapatılması wataneunların eylemlerini önemli ölçüde engelliyordu. Aslında bu unsurlar da kendilerini yurt dışındaki (Cenova ve Berlin) protestolarla ve tertipledikleri terörist eylemlerle sınırlıyordu. 8 Nisan ve 9 Temmuz 1915'te Britanya kuklası olan Sultan Hüseyin Kamil'e, 10 Ağustos'ta Başbakan Hüseyin Rüştü Paşa'ya ve 4 Eylül'de de vakıflar bakanına suikast girişiminde bulunmuşlardı. Bu başarısız terörist saldırı dizisi Mısır'da hiçbir şeyi değiştirmeyecekti. Aksine milliyetçiler kendilerini halktan ve gündelik ihtiyaçlarından soyutlayarak kabuklarına çekilecekti. Hoşnutsuzluğun kendiliğinden ortaya çıkan belirtileri bir yol göstericiden yoksundu ve bu sebeple anti-emperyalist mücadeleye aktarılamıyordu. İngiliz tarihçi Young'a göre her eğitim kurumu ve üniversite katı bir Britanya karşıtı propagandaya ev sahipliği yapıyordu. Mısırlılar, diye yazıyordu Young, küçük milletlerin (minor nations) bağımsızlığı için ilan edilen savaşın, aslında bu milletlerin Batılı güçler arasında paylaştırılması olduğunun bilincine varmıştı. Mısır sadakatinden ötürü bağımsızlık sözüyle ödüllendirilmemiş hatta aksine, hamilikle bağımlılığın altı çizilmişti.

Britanya istihbarat servisi Kahire'deki ulusal hareketle mücadele edebileceği bir Arap Bürosu kurmuştu. Arap Bürosu, Albay Lawrence (o zamanlar üsteğmen), Britanya İstihbaratına Türk ordusu hakkında detaylı bilgiler sağlamak için savaş arifesinde Jön Türklerin yönetici çevresiyle yakın ilişkiler geliştirmiş olan İstanbul'daki eski Times muhabiri Philip Graves, Winston Churchill'in yakın dostu ve sonrasında

da Mısır Yüksek Komiseri olan Lord Lloyd, Arap uzmanı Hogarth ve savaş öncesinde, askerî operasyonların bir tiyatrosuna dönüşecek olan Güney Filistin'in topografik araştırmalarını yapan Binbaşı Newcombe gibi ünlü Britanya istihbarat subaylarından oluşuyordu. Bu casus yuvasının başında ise Albay Clayton bulunmaktaydı. Arap Bürosu Mısırlı milliyetçilere eziyet çektirirken aslında aynı zamanda Suriye ve Filistin milliyetçileri ile olan bağları vasıtasıyla Türklerin arkasından yıkıcı eylemler düzenliyordu. Hatta Mekke Şerifi Hüseyin el-Haşimi ile görüşmeler başlatıp 1916 yılında Hicaz Arapları arasında Türk karşıtı bir isyan tertiplemişlerdi.

Askerî Operasyonlar (1914-16)

Orta Doğu'daki askerî faaliyetler Kasım 1914'te başlamıştı. Britanya ve Türkiye arasında savaş ilan edilmesinden iki gün sonra, 7 Kasım 1914'te Britanya ve Hindistan birlikleri Şattülarap ağzında kıyıya inip kuzeye doğru saldırıya geçmişti. 21 Kasım'da Basra'yı ve 9 Aralık'ta da El-Kurna'yı ele geçirerek güney Irak'ın işgalini tamamlamışlardı. Fakat bu, aynı zamanda İngilizlerin bu bölgedeki başarısının da sonuydu. 1915'te Bağdat'a doğru ilerlemek için yaptıkları girişim tamamen hezimetle sonuçlanacaktı. Aynı yılın Kasım ayında Ctesiphon'da yenilgiye uğramış ve Aralık'ında da Kut el-Ammara'da bulunan Generel Townshend'in 10.000 kişilik birliklerinin etrafı kuşatılmıştı.

Fakat İngilizler bu yenilgiden kurtulup, kolayca toparlanarak 1916 yılının ikinci yarısında tekrardan saldırı pozisyonuna geçmişti. Sina Yarımadası'ndaki hareket sahasında kontrol Türk-Alman kumandasındaydı. Ayrıca Türkler, uzun bir hazırlık döneminden sonra, Süveyş Kanalı bölgesine geniş kapsamlı bir saldırı başlatmıştı. 10 Ocak 1915'te sekiz Türk bölüğü Sina Yarımadası'nda Gazze-Kantara ve Ma'an-Süveyş yönlerine doğru iki kola ayrıldı. On altı günde yürüyerek 400 km yol katettikten sonra kanalın doğu kıyısında pozisyon almışlardı. İngilizler onları, Fransa ve Britanya savaş gemileri ve deniz uçaklarıyla desteklenen, Yeni Zelandalı, Avustralyalı ve İngiliz-Hindistan birliklerinden oluşan 50.000 kişilik bir güçle karşılamıştı. İngilizler Yarımada'nın tamamını savunma girişiminden ziyade, Süveyş Kanalı'nın acil savunusu planını benimsemişlerdi. 2 Şubat 1915 gecesi Türkler, sonunda tamamen yenilgiye uğrayacakları bir saldırı başlatacaktı. Kanalın batı kıyısına geçen öncü birlikler bozguna uğratıldı. İki hafta sonunda mühimmat ve

yiyecek kıtlığından ötürü Gazze ve Ma'an'daki başlangıç üslerine geri çekildiler.

Kanala düzenlenen ilk saldırının başarısızlığa uğramasının ardından Alman-Türk komutasındaki düzenli bedeviler, doğudan ve batıdan Mısır'a saldırdılar fakat bu saldırılar da bir etki yaratamadı. Üstelik politik arenada da bir sonuç alınamamıştı. Cemal Paşa'nın 4. Ordusu'nda son derece isteksiz savaşan bedeviler, Mısır'da hiçbir destek bulamamıştı. Türklerin Arap desteği kozu tutmamıştı. İngilizler, Süveyş Kanalı bölgesinde tahmikatlar oluşturmuş ve 1916 yılı itibariyle bu bölgede 275.000 kişilik bir ordu toplamıştı. 1916 yılının Nisan ve Ağustos ayları arasında Türk güçleri Süveyş Kanalı'na saldırmak için iki girişimde daha bulunacaktı. Kress von Kressenstein komutasındaki Alman subaylar operasyonları denetliyor ve Alman-Avusturya birlikleri de bu seferde doğrudan bir rol oynuyordu. Fakat bu saldırılar İngilizler tarafından geri püskürtülmüştü. Türkiye denizde de benzeri bir başarısızlık sergiliyordu. İngiliz-Fransız donanması Suriye kıyılarına demirlemiş ve küçük birlikler ve kıtalar halinde kıyıya inmişti ve Britanya gemileri Arabistan'ın Kızıldeniz kıyılarını geçişe kapatmıştı. Britanya 1915 yılında, Arap Yarımadası'nda donanmalarının da desteğiyle, Türk-Yemen birliklerinin Aden'i ele geçirmek için yaptığı tüm saldırıları başarıyla geri püskürtmüştü. Muhammed el-İdrisi'nin Asir'de eylemlerde bulunan isyancı birlikleri, iki ya da üç Türk kıtasını durdurarak ve Yemen'i kuzeyden taciz ederek İngilizlere kayda değer bir yardımda bulunmuştu. Britanyalıların Kuzey Arabistan'daki faaliyetleri de etkili oluyordu. Yıkıcı çatışmaları kışkırtarak Şammar Raşidilerini etkisiz kılmış ve bu sayede Irak'ta bulunan işgalci Britanya birliklerinin sol kanadını güvenceye almışlardı. Sina cephesi Britanyalılar için hayati bir öneme haizdi. Aslında Süveyş Kanalı'ndaki çatışmaların sonucunu, İskenderiye'ye askerî birliklerini indirerek ve Suriye'de bir isyan kışkırtarak etkileme niyetindeydiler. Fakat Cemal Paşa milliyetçi liderleri acımasızca cezalandırmış ve Fransa, Britanya'nın kendi nüfuz alanını tek taraflı işgal etmesine itiraz etmişti. Bunun üzerine Britanya güçleri Sina Yarımadası'na saldıracakları başka bir alternatife yönelmişlerdi. Bu yeni plan gereği Haşimilerin, Hicaz'da kışkırtılacak bir isyanda sergileyeceği tavır özel bir öneme kavuşmuştu. Türk güçlerinin yönünü saptırmanın yanı sıra olası bir isyan, Britanya ordusunun sağ kanadını koruyacak ve Filistin'e karşı düzenlenecek bir seferi oldukça kolaylaştıracaktı.

Hicaz'da Arap İsyanı İçin Hazırlıklar

1915 ile 1916 yılları arasında, İngiliz diplomatları ve istihbarat ajanları, Hicaz'da bir isyan için hazırlıklarını hızlandırdılar. İngilizlerle Abdullah el-Haşimi arasında irtibat, savaşın patlak vermesinden önce kurulmuş, kısa süre sonra tekrarlanmıştı.

İngilizler, Haşimileri teşvik edip bir isyan çıkarmak suretiyle durumdan istifade etmeyi amaçladılar. Hicaz'da şartlar İngiltere'nin lehineydi. Hicaz valisi Şerif Hüseyin el-Haşimi ile Türk Hükümeti arasındaki gerilim hızla tırmanıyordu. Hüseyin, savaşı ihtiraslı planlarını gerçekleştirmek için kullanmaya hevesliydi. Cihat ilan etmeyi reddetti ve savunma tedbirlerinin uygulanmasına yönelik tüm girişimleri baltaladı. Üstelik 1915'te Türklere karşı bir gerilla savaşı başlatmış olan Hicaz aşiretlerini de arkasına almıştı.

Hüseyin yine de kararsız kalmış ve bencil planlarının iç yüzünü gördüğü İngilizlere güvenmemişti. Örs ile çekicin arasında kaldığının farkındaydı. Nispeten geniş Türk birlikleri Hicaz'da konuşlanmıştı, öte yandan Kızıl Deniz'de ise Hicaz'daki limanları ablukaya alıp, gıda teminini durdurması an meselesi olan İngiliz savaş gemileri bulunmaktaydı. Bu yüzden Hüseyin, kendisi açısından doğru olan zamanı bekledi. 18 ay boyunca kaçamak, zikzaklı bir politika izleyerek, bir yandan İngilizlerle pazarlığı sürdürürken, diğer taraftan da özel temsilcilerini aşiret liderlerine ve Suriyeli milliyetçilere gönderiyordu.

1915'in ilkbaharında, Hüseyin'in oğullarından Emir Faysal Şam'a gitmiş ve orada Cemal Paşa tarafından karşılanmıştı. Faysal bu sırada Suriyeli milliyetçilerle de irtibat kuracaktı. Özel olarak da, Genç Arapların temsilcileri ve subayların gizli teşkilatı olan ve daha sonra kendisinin de katılacağı El-Ahd ile görüşmeler yaptı. Kaderin bir cilvesi sonucu, bu mümtaz milliyetçi, bir grup Suriyeli milliyetçi liderin infazına onur konuğu olarak davet edildi.

Suriyeli milliyetçiler Faysal'a Türklere karşı İngilizlerin safına geçmesi için baskı yapıyordu. Nihayetinde İngiliz-Arap işbirliğinin şartlarını ortaya koyan bir protokol hazırlanmıştı. Şam Protokolü olarak bilinen bu belge 1915 Mayısında yazıya döküldü. Şam Protokolü'ne göre, İngiltere Arap devletini "doğal sınırları" içinde tanıyacak ve onun bağımsızlığını garanti edecekti. Burada "doğal sınırlar" ile kastedilen bölge, kuzeyde 37. paralele dek uzanıyor ve Suriye, Filistin, Irak ile Aden haricindeki bütün Arap Yarımadası'nı kapsıyordu.

İngiltere aynı zamanda kapitülasyonların kaldırılmasını da garanti edecekti. Bunun karşılığında, milliyetçiler, İngilizlerle müstakbel bağımsız Arap devleti arasında bir savunma ittifakı imzalamayı ve İngiltere'ye 15 yıl süreli ekonomik ayrıcalıklar tanımayı kabul edeceklerdi. Şam Protokolü, Arap ulusal özgürlük hareketinin tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Aynı zamanda Arap feodalleri ile Suriye, Irak ve Filistin burjuvazisi arasında bir ittifakı da simgeliyordu. İttifak, Haşimiler'in Arap dünyasındaki konumunu daha da sağlamlaştırarak, onlara aynı zamanda İngiltere ile diplomatik oyunda kullanılacak yeni kozlar sağladı. Faysal'ın Hicaz'a dönüp Şam ziyaretinde yaşananları nakletmesiyle birlikte, Hüseyin İngilizlerle -artık kendisiyle Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri McMahon arasında bir mektup değiş tokuşu şeklini alan- pazarlıklara kaldığı yerden devam edecekti. 14 Temmuz 1915 tarihli mektubunda, Hüseyin, Şam Protokolü'nde belirlenen maddelere bağlı kalınması şartıyla, işbirliği önermişti. O sırada müttefikleri ile Türkiye'nin savaşın ardından paylaşılmasına ilişkin görüşmeler yürütmekte olan İngilizler, Hüseyin'in istekleri, özellikle de toprak talepleri karşısında afalladılar ve tüm bunlara yanıtları diplomatik bir red oldu.

Hüseyin ise bir İngiliz-Arap mutabakatında ısrar ederek, müstakbel Arap devletinin sınırlarının tanınmasını da bu mutabakatın vazgeçilmez bir şartı olarak öne sürmüştü. 1915 yılının sonunda, Aden'deki kuşatmanın seyri ve Mezopotamya'da ve Çanakkale'deki yenilgilerin sonucunda İngiltere'nin aleyhinde bir manzara ortaya çıkıyordu. Bu ise Araplardan gelecek işbirliği ve yardımı son derece değerli hale getirdi. Bunun üzerine İngilizler, Haşimiler'in muhtelif talepleri karşısında bir takım ödünler vermeye karar verdiler. Londra'da yürütülen müzakerelerin ardından, 24 Ekim 1915 tarihinde McMahon, Hüseyin'e, sonradan McMahon-Hüseyin Antlaşması olarak bilinecek bir mektup göndermişti. Bu mektupta McMahon, Hüseyin'e onun Şam Protokolü'ne uygun olarak teklif ettiği sınırlar içerisinde bir Haşimi Arap devletinin bağımsızlığının tanınacağına dair söz veriyordu. Ancak aşağıdaki bölgelerin hariç tutulmasını şartıyla: (a) Arap Yarımadası'ndaki İngiliz bağlı devletleri, (b) Halep-Hama-Humus-Şam hattının batısındaki bölge; diğer bir deyişle Fransa'nın üzerinde hak iddia ettiği Batı Suriye, Lübnan ve Kilikya.

Basra ve Bağdat vilayetleri sınırlarındaki bölgeler Arap devletinin egemenliği altında kalacaktı, ancak İngiliz denetimine girdiler. Son ola-

rak, İngiltere, Arap devletine danışmanlar gönderme imtiyazı elde etme ve onu dış saldırılardan "koruma" hususlarında ısrarcı olmuştu.

McMahon'un 24 Ekim 1915 tarihli mektubu Hüseyin'i memnun etmeyecekti. Hüseyin, Arap devletinin sınırları ve İngiltere ile gelecekteki ilişkileri gibi ihtilaflı hususların çözümünde diretse de sonunda pes ederek tartışmayı savaş sonrasına ertelemek zorunda kaldı. İngilizler, Hüseyin'e silah ve ekipman desteğinin yanı sıra ona ve oğullarına aylık 60.000 sterlinlik ödenek taahhüdünde bulunmuştu

Türklerin tutumu, Haşimiler'in bocalamalarına son verdi. Babıali, Hüseyin'i Hicaz'ın bağımsız ve verasete dayalı hâkimi olarak tanımayı reddetti, Arap milliyetçilerinin affedilmesi için yaptığı ricayı da geri çevirdi. Nisan 1916'da, Türk askerî mahkemesi, bir dizi ölüm cezasını daha onaylayacak ve çok yakında sıra Hüseyin'e de gelecekti. Türkler ayrıca Hicaz'a geniş takviye birlikleri sevk etmeye hazırlanıyorlar ve bunların eşliğinde yeni bir Mekke emiri yolluyorlardı.

1916 Hicaz İsyanı

Tüm bu şartların da zorlamasıyla son tereddütlerinin de üstesinden gelen Hüseyin'in çağrısıyla harekete geçen Araplar 5 Temmuz 1916'da Türklere karşı bir isyan başlattılar. Hüseyin'in oğulları Abdullah, Faysal ve Zahit'in komutasındaki aşiret birlikleri hızla Cidde şehri ile Yenbo ve Umm Leji limanlarını ele geçirerek, Mekke'de Türkleri 3 ay sonra teslim olacakları kaleye sıkıştırdı. Taif'teki Türk garnizonu Eylül 1916'da düştü. Bu zamana kadar Medine'deki Türk güçlerinin bir kısmı ablukaya alınmış, geri kalanlarsa Hicaz demiryolunun güvenliğiyle uğraşmak zorunda bırakılmıştı. Asir ve Yemen'deki Türk birlikleriyse bütünüyle bağlantısız hale getirilmişti.

Hüseyin'in bu ilk başarısının sırrı baskın faktöründe yatıyordu. 10.000'den az adamla Hicaz'da 50.000 asi bedeviyle boy ölçüşen Türkler gafil avlanmıştı. Bununla birlikte asilerin eğitimi ve örgütlülüğü yetersizdi. Ancak at sırtında savaşabiliyor, süngü savaşı hakkında hiçbir şey bilmiyor, toplar ve makineli tüfekler karşısında çaresiz kalıyorlardı. Ayrıca disiplinden de yoksunlardı. Piyade ya da topçu sınıfına sahip değillerdi ve sahip oldukları tüm silah 10.000 eski model tüfekten ibaretti. Pek çoğu yalnızca kendi bölgelerinde savaşacak, aşiretlerin bir bölümü ise isyanda yer almayı reddedecekti.

Tüm bunların sonucunda, ilk galibiyetleri yenişememeler takip etti. Türkler asileri Medine'den uzaklaştırdılar ve bu kent savaş boyunca teslim olmadı. Suriye'den Hicaz demiryoluna takviye güçler sevk edildi ve Türkler bunlar içerisinden, uzun siper savaşlarına yönelik özel Hicaz kıtaları oluşturmaya başladı. Bu gelişmelerin etkisiyle Hüseyin İngilizlerden yardım isteyecekti. Buna karşılık İngilizler, onun yardımına gitmek için acele etmediler, zira onlara göre isyanın amacı İngiliz birliklerini değil, Türk birliklerini Hicaz'a yöneltmekti. Üstelik İngiltere isyancıların esas gücü elde etmesine karşıydı, zira bu güç onu daha sonra Arapların ulusal taleplerini kabul etmeye zorlayabilirdi.

Hüseyin'in uçak, top ve piyade tugayı gibi istekleri geri çevrildi. İngilizlerin Hicaz'a silah namına tüm gönderdikleri, ufak çapta sevkiyatlarla ve ciddi gecikmelerle gelen hafif ve eski silahlardı. 1916 yılının sonunda Faysal ve Zahit'e bağlı güçler içinde beş adama yalnızca bir tüfek düşüyordu. Silah yerine İngiliz ve Fransız askerî eğitmen ve danışmanlar yollanıyordu. Bunlar Arapların gerilla savaşından başka bir tarza uygun olmadıkları sonucuna ulaştılar. Bu danışmanlar, Hicaz demiryoluna sabotaj amaçlı gerçekleştirilecek gerilla baskınları için bir plan hazırlamış ve Medine'yi ele geçirmek için hazırlanmış olan esas plandan da vazgeçmişlerdi. Türk kurmayı bu manevranın amacını fark ederek birliklerine Hicaz'dan Filistin'e çekilme talimatı verecekti. Buna karşın Medine'deki Türk garnizonunun komutanı Fahri Paşa bu emre uymayınca, her şey olduğu gibi kalmaya devam etti.

Hicaz isyanı Britanya ve Hüseyin arasındaki politik sürtüşmeyi dindirmeye yetmedi. İsyanın patlak vermesinden yalnızca birkaç gün sonra, bu ikili arasında keskin farklılıklar belirdi. 27 Haziran 1916 tarihinde Hüseyin, tüm dünya Müslümanlarına hitaben Arapların bağımsızlığını ilan eden ve kendi programını duyuran bir bildiri yayınlayacaktı. İngiltere, bildirinin, başta kendi nüfuz alanları olmak üzere Arap topraklarında özgürlükçü isteklerin kabarmasına yol açmasından çekindi ve dolaşımını yasakladı. Ancak Britanya korkularında haksızdı. Hüseyin'in bildirisi özü itibariyle son derece gericiydi ve Arap ulusal özgürlük hareketine yabancıydı. Emir, Türkleri, sözüm ona İslam düşmanı "reformları" yaymakla suçluyor ve şeriata dayalı geleneksel Müslüman kurumlarını geri getirme sözü veriyordu.

Bu olayın ardından, Hüseyin bir Arap devleti kurma fikrini hayata geçirmeyi denedi. Savaşın bitimini beklemeden, 2 Kasım 1916'da, Mekke'de Arap feodal liderlerinin bir araya geldiği ve kendisini Arap

ulusunun kralı ilan eden bir toplantı düzenledi. Mekke merkezli bir Arap hükümeti kuruldu. Geleneğe uygun biçimde, yüksek makamlar emirin oğulları tarafından doldurudu. Abdullah Dışişleri ve Faysal ise İçişleri bakanı oldu.

Bağımsız bir Arap krallığının ilan edilerek bir Arap hükümetinin oluşturulması İngilizleri zor bir duruma sokmuştu. Hüseyin'e kızgınlık dolu bir mesaj gönderen McMahon, basının Arap hükümeti hakkında ya da onunla ilişkili haberler yayınlamasını yasakladı. İngiliz ve Fransız hükümetleri Hüseyin'in yeni unvanını tanımadıklarını ilan ettiler ve böylelikle ona, Haşimi Hükümeti'ni Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Arapların temsilcisi olarak kabul etme niyetinde olmadıklarını gösterdiler.

Sonunda çatışma karşılıklı ödünlerle çözüldü. İngiltere ve Fransa Hüseyin'i Hicaz kralı olarak tanıdılar. Bu, 600.000 nüfuslu, geri kalmış Hicaz onlar için tehdit niteliğinde olmadığından önemsiz bir tavizdi. Babıali'ye bağlı Arap tebaasının yüzde 95'ini kapsamayan bu yeni krallık, diğer Arap bölgeleriyle yakın bağlara sahip olmadan ayakta kalamazdı. Öte yandan, İngiltere ve Fransa hükümetleri, Hüseyin'i kral ve müttefik olarak tanımakla, onun savaşa İtilaf Devletleri'nin tarafında katılımını garanti altına almış oluyorlardı.

Tüm bunlar olurken cephelerde ibre Britanya'dan yana dönüyordu. Türklerin başlıca kuvvetleri Kafkaslar ve Balkanlar'a yönelmişti. İngiliz ordusu tedricen ilerleyerek Sina Yarımadası'nın neredeyse tamamını işgal altına aldı. Mısır işçi kıtaları bünyesindeki askerler tarafından çöl boyunca birer demiryolu ve su şebekesi hattı kuruldu. 21 Aralık 1916'da, İngilizler El-Ariş'e girerek, geniş bir Filistin savunma cephesi oluşturma hazırlıklarını başlattılar.

Türkler, Gazze ile Berşeba arasında güçlü bir savunma hattı kurmuşlardı. İngilizler bu hattı, ilki Mart, ikincisi ise Nisan 1917'de olmak üzere iki kez yarmaya çalışsalar da sonuç alamadılar. Cephedeki birliklerin işini kolaylaştırmak için, İngiliz kurmayı Arap gerilla savaşını Hicaz'dan kuzeydeki Filistin ve Ürdün'e kaydırma kararı alacaktı. Bu amaca ulaşmak için, İngiliz gizli servis elemanı teğmen T. E. Lawrence Emir Faysal'a bir ziyarette bulundu. Faysal'ın güvenini kazanan Lawrence, onun askerî şefi ve siyasi danışmanı konumuna geldi. Aslında Lawrence, Hicaz birliklerinin kuzey bölümünün tamamına kumanda etmişti. Mayıs ve Haziran 1917 arasında çöl boyunca derin bir baskın tertipleyerek arka tarafına geçtiği Akabe'yi 5 Temmuz 1917'de ele geçirmeyi başardı. Akabe

hem elverişli bir liman hem de Filistin'e yönelik İngiliz taarruzunun sağ kanadını koruyacak stratejik bir noktaydı. Akabe'nin ele geçirilmesiyle, Araplar Türkleri Kızıldeniz sahilinden bütünüyle uzaklaştırmış ve İngiliz ordusunun yanında cepheye katılmış oldular.

Arapların, Türk boyunduruğundan kurtulmalarını sağlayacak bir isyanın önünü açacağı düşüncesiyle, Lawrence'tan derhal Şam'a ilerlemesini istemeleri son derece önemli bir gelişmeydi. Araplar böylelikle kendilerini kendi çabalarıyla özgürleştirecek, ülkenin yabancı birliklerle işgaline mahal vermemiş olacaklardı. Ama İngiliz politikacılarının ya da askerî yetkililerinin istediği bu değildi ve Lawrence da itirazlarını dile getirmişti. Zira İngiliz gizli servisi adına hareket ederek, Arap isyancı ordusunu İngiliz ordusu cenahında saf tutacak destek birlikleri haline getirecekti.

Arap Ülkelerinin Paylaşımı Üzerine Gizli Görüşmeler

Arap isyancılar bağımsız bir Arap devleti kurma haklarının tanınması uğruna mücadele ederlerken, İtilaf Devletleri'nin serin ve konforlu bakanlık ofislerinde ülkelerinin paylaşılmasına dair gizli görüşmeler tüm hızıyla devam ediyordu. Büyük güçlerin taleplerinde pek bir değişiklik yoktu; yeni olan, savaşın patlak vermesiyle birlikte bu talepler ve aralarındaki somut anlaşmalar üzerinde mutabakata varmaya ihtiyaç duymalarıydı.

Savaşın en başından beri, İngiliz hükümeti, Ruslara Boğazlar sorununun Rusya'nın lehine çözülmesine hazır olduğunu bildirmeyi gerekli görmüştü. Bu konuda 4 Mart 1915 tarihinde bir taahhüt alan Çar'ın Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, St. Petersburg'daki İngiliz ve Fransız büyükelçilerine bir mektup yazarak Boğazların Rusya'ya bırakılacağına dair yazılı bir onay vermelerini teklif etti. Bu teklif, müttefiklerce, özellikle de Fransızlar tarafından memnuniyetle kabul edildi. 8 Mart'ta Fransız Büyükelçisi Paleologue, Fransız hükümetinin Rusya'nın talebini –Rusya'nın da Fransa'nın Suriye, Lübnan ve Kilikya üzerindeki haklarını tanıması şartıyla– onayladığını duyurmuştu. Rusya uzlaşmaya hazırdı. Bununla birlikte Ermenilerin Kilikya üzerindeki taleplerinden kaynaklı bir şerh koyacak ve buna ilaveten Filistin'deki "kutsal yerlerin geleceği sorununu" gündeme getirecekti. Daha tedbirli davranan İngiltere, sınırları daha sonra netleşmek üzere, bir Arap devletinin kurulmasının hükme bağlanmasını talep etmişti.

10 Nisan 1915'te, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan antlaşmayla, Boğazların Rusya'ya verilmesi ve Arabistan'da bağımsız bir Müslüman devletin kurulması karara bağlandı. Buna karşın, Suriye ve Filistin'in kaderi çözüme kavuşmadı. Bu konuda İngiltere ve Fransa arasında 1915 sonunda ve 1916 başında ek görüşmeler yapıldı. 1916 başlarında, görüşmelere, Rusya'nın Kafkaslardaki taarruzu göz önünde bulundurularak hız verildi. İngiltere, Halep-Hama-Humus-Şam hattının batısındaki bölgeyi Fransa'ya bırakmaya razı olmuştu. Fransa bu bölgenin bir Fransız sömürgesi, Doğu Suriye'nin ise Fransız nüfuz alanı olarak kabul edilmesinde diretecekti.

Bu sırada, Cemal Paşa ile İstanbul'daki merkezi hükümet arasındaki sürtüşmelerden haberdar olan Rusya, Arap sorununun çözümü için yeni bir plan sundu. Planda özetle, Cemal Paşa'nın Babıali'yle köprüleri atarak cepheyi İtilaf Devletlerine açmasının sağlanması öngörülüyordu. Bunun karşılığında, Cemal Paşa'nın dördü Arap vilayeti olmak üzere altı özerk vilayetten oluşacak bağımsız bir sultanlığın başına getirilmesi öneriliyordu. S. D. Sazonov'un Cemal Paşa'yla gizli görüşmeler yürütmeyi önerdiği esas buydu, ama batılı güçler Arap ülkelerini Cemal Paşa'ya devretmek gibi bir niyetten kesinlikle uzaktı. Bu yüzden, Fransa, planın ancak Fransa'nın hak iddia ettiği bölgelerin Cemal Paşa'ya verilmemesi şartıyla uygulanabileceğini açıklayacaktı. İngiltere Mezopotamya ve Arabistan için benzer bir şerh koydu. Batılı güçlerin itirazları sonucunda plan uygulanamaz hale gelmişti.

Mart 1916'da İngiltere ve Fransa'nın özel temsilcileri Sykes ve Picot, ünlü Sykes-Picot Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanacak görüşmeler için Petersburg'u ziyaret ettiler. Fransa ile Rusya (9 Mayıs 1916) ve İngiltere ile Fransa arasında (15 Mayıs 1916) antlaşmalar imzalanmıştı. Antlaşmayla, Fransa'nın Batı Suriye, Lübnan ve Kilikya ile birlikte güneydoğu Anadolu'nun mavi bölge diye tabir edilen bir bölümünü; İngiltere'nin ise orta ve güney Irak'a ek olarak Kızıl Bölge olarak adlandırılan Filistin limanları Hayfa ve Akka'yı ilhakı öngörülüyordu. Geri kalan bölgenin, yani Filistin'in Kahverengi Bölge olarak tabir edilen kalan kısmının, Rusya ve diğer ülkelerle de anlaşılarak, özel bir uluslararası yönetimin kontrolüne bırakılmasına karar verildi. Doğu Suriye ile Musul vilayetinin (A Mıntıkası) Fransız nüfuz alanı; Ürdün ile Bağdat vilayetinin kuzey kısmınınsa (B Mıntıkası) İngiliz nüfuz alanı olması kararlaştırıldı.

Antlaşmayla, Fransa ve İngiltere'ye, bu bölgelerde ticaret, demiryolu yapımı ve silah ihracatı hususlarında tanınan öncelik hakkına ek olarak; gelecekteki Arap yönetiminin yabancı subay, danışman ve benzeri ihtiyaçlarının da bu devletlerce karşılanmasına dair imtiyaz sağlandı.

Britanya ile 1916 sonbaharında anlaşmaya varan Rusya'ya, Arap ülkeleri üzerinde hak iddia etmemesine rağmen, antlaşmaya bağlılığı karşılığında, Türkiye'nin Ermeni vilayetleri ve kuzey Kürdistan taahhüt edilmişti. Bunlara ek olarak, İstanbul üzerindeki hakları ve Filistin'deki Ortodoksların çıkarlarını koruma hakkı teyit edildi. Dolayısıyla, haritada sarı renkli bir mıntıka, Van Gölü, belirdi.

Bir süre sonra İtalya antlaşmadan haberdar olmuş ve böylece Yeşil Bölge (güneybatı Anadolu) ve C Bölgesi (Batı ve Orta Anadolu'nun bir kısmı) ortaya çıkmıştı. 20 Nisan 1917'de, Fransa ve İtalya mutabakata vardı. İngiltere ise İtalya'nın antlaşmaya bağlılığının öncelikle Rusya tarafından onaylanmasını şart koşuyordu.

İngiliz diplomasine ait deyimlerden biri "istediğini taahhüt edebilirsin, çünkü durum değişmeye mecburdur" şeklindedir. İngiltere'nin Babıali'ye ait Arap bölgelerinin paylaşımında cömertçe verdiği tavizler, bu söze bağlılığın bir örneği olarak alınabilir.

Irak'ın İşgali. Ortadoğu'da İngiliz-Fransız Anlaşmazlığı

İngilizlerin, müttefiklerle yapılan gizli antlaşmalardan caymanın mümkün olabileceğine dair hesaplarının temelinde, İngiliz ordusunun yavaş ama emin adımlarla Arap bölgelerini birer birer ele geçirmekte olduğu gerçeği yatıyordu. İngilizler, Aralık 1916'da, Mezopotamya'da taarruza geçtiler. Türklerin güçlüce desteklenmiş mevzilerini Kut-ül Amara'da yardılar ve Türk nehir filosunu yıkıma uğrattılar. Türk birliklerini Dicle nehrine yönelterek, hızlıca kuzeye doğru ilerlemeye başladılar. 25 Şubat 1917'de Kut-ül Amara'yı ele geçiren İngiliz kuvvetleri; 11 Mart'ta Bağdat'a girdi. Eylül'de taarruza yeniden başlayan İngilizler, 28 Eylül 1917'de Fırat kenarındaki Ramadi'yi, 6 Kasım'da ise Dicle kıyısında yer alan Tikrit'i ele geçireceklerdi.

Taarruz, Mezopotamya'nın neredeyse tümünü İngiliz denetimine sokmuştu. Bu işgal hareketi, İngiliz emperyalistlerinin Arapları Türk boyunduruğundan kurtarma isteklerinden göstermelik biçimde bahsettiklerini ispatlamıştı. Aslında, sömürgeci bir ilhak politikası gütmekteydiler. Irak'ı işgal eden İngilizler, yeni bölgeleri zor yoluyla zapt

etmek için yola koyuldular. İngiliz-Hint hükümetine bağlı İngiliz askerî kurmayına ve sivil idareye sınırsız güç bahşedilmişti. Yönetimin başında bulunan Percy Cox, Hindistan'daki İngiliz sömürge servisinde ve Basra Körfezi'ndeki İngiliz yerleşiminde görev yapmış eski bir subaydı. 1917'de yerini, İngiliz-Hint ordusunun bir subayı ve aynı zamanda İngiliz istihbarat ajanı olan Arnold Wilson'a bırakmıştı. Bu sivil yetkililer, bölgelerde yetki sahibi olan İngiliz siyasi komiserlerden de sorumluydular.

Eski Türk memurlarının yerini, İngiliz-Hint kamu görevlileri aldı. Türk lirası tedavülden kaldırılarak, İngiliz-Hint para birimiyle değiştirildi. Yönetim sistemi ve gemi yapım sanayii de Hint usullerine göre düzenlendi. Diğer bir ifadeyle, Irak adeta İngiliz Hindistanı'nın bir eyaletine dönüştürülmüştü.

Iraklı feodaller ve komprador burjuvazi, derhal İngilizlerin safına geçerek onlarla işbirliğine girişti ve tüm politikalarını aktif olarak destekledi.

Politik konumlarını güçlendirmek isteyen İngilizler, feodaller ve aşiretler bünyesindeki soylu sınıfına ek olarak, Müslüman dinî önderleri (özellikle de Şiileri) ödenek, hediye ve arpalıklarla ayartarak yönetime katmıştı. Yalnızca bir avuç üst düzey Sünni din adamı ile birkaç feodal lider muhalefette kalacaktı. İngilizler, aşiret politikasına özel bir ihtimam gösteriyordu. bedeviler ise birlikten yoksundu. Bazıları İngiliz, bazıları ise Türk yanlısıydı. Şeyhler de politikalarını sıklıkla değiştiriyorlardı. İngilizler, asi aşiretlere karşı caydırıcı harekâtlar düzenleyecek ve bu harekâtlar sık sık İngiliz güçleri ile bedeviler arasında ciddi çatışmalara dönüşecekti.

Fakat genel olarak bakıldığında, İngiliz gizli servisi savaş boyunca Iraklı aşiretlerin sadakatini sağlamayı başarmıştı.

İşgal altındaki Arap bölgelerinin İngiliz denetimine girmesi Fransa'nın hâkim sınıflarında ciddi bir alarma yol açmıştı. Bu, aynı zamanda İngilizlerin müttefiklerine olan taahhütlerini hiçe sayacağına, Suriye'yi işgal edeceğine yönelik endişeleri su yüzüne çıkarmıştı. Bu nedenle Doğu Akdeniz'de gelişen hadiselere kayıtsız kalmayacağını göstermek isteyen Fransızlar, ivedilikle, hatta İngiliz-Arap birlikleri Suriye ve Filistin'e henüz girmemişken, adımlar atmaya başladı. Doğudaki Fransız temsilcileri, -Kahire'ye "Fransız Cumhuriyetinin Doğu'daki Yüksek Komiseri" sıfatıyla gelen Picot ve Hicaz'daki Fransız misyonu-

nun başı Bremond– Fransız birliklerinin Filistin'e sevk edilmesinde ısrar etti. Picot, en az 10.000 kişilik harekât birliklerinin doğuya yollanmasını talep edecekti ve "aksi halde bize hiçbir şey bırakmayacaklar" diye de uyarıda bulunacaktı.

Bunun haricinde, Fransızlar Suriyeli ve Lübnanlı göçmenler arasında yoğun bir siyasi kampanya başlattı. Paris'te, Lübnanlı göçmen Dr. Michelle Samner'in liderliğinde kurulan Merkezi Suriye Komitesi, Fransız-Suriyeli yakınlaşmasını sağlamak için çalışmalara başladı. Nisan 1917'de, Picot Kahire'de Lübnanlı göçmenleri toplantıya çağırmış ve onlara Fransa'nın Lübnan'da kurma niyetinde olduğu manda idaresi hakkında bilgi vermişti.

Bu önlemler ve Fransız birliklerinin Lübnan'a harekât ve çıkarma yapacağına dair söylentiler, Arap milliyetçilerini ciddi şekilde alarma geçirdi. Fransız planlarını öğrenen Emir Faysal, üzüntülü biçimde, Arapların Türklerle savaşı bitirdikten sonra Fransızlarla savaşmak zorunda kalacağını açıklamıştı. Arap isyanının liderleri izahat talep etmeye başladılar.

Hâlihazırda Filistin'e nihai bir taarruz için hazırlıklara başlamış olan müttefikler, Arapların güvenini tazeleyebilmek için ellerinden geleni yapacaklardı. Mayıs 1917'de Sykes ve Picot, Hüseyin ve Faysal'la görüşmek üzere Hicaz'ı ziyaret etti. Sıkı bir gizlilik içinde, Filistin, Suriye ve Irak'ın kaderini tartıştılar. Bremond'un kitabında, İngiltere, Fransa ve Hicaz arasında gerçekleşen görüşmelere ışık tutan pek çok ilgi çekici detay bulunmakta, Hüseyin ve Faysal'ın, Arap sorununa ilişkin İngiliz-Fransız antlaşmaları hakkında yanlış bilgilendirildiği görülmektedir. Hüseyin sahte vaatlerin etkisiyle, itilaf kuvvetlerinin safında savaşmaya devam etme kararı almıştı.

1917 Filistin Taarruzu. Balfour Deklarasyonu

Temmuz 1917'de, Allenby, Filistin'deki İngiliz birliklerinin kumandasını teslim aldı ve aynı zamanda Arap ordusunun Faysal-Lawrence birimlerinin de başına getirildi. Allenby'ın operasyon planında, geniş bir cephede birleşik bir İngiliz-Arap taarruzu öngörülüyordu. İngiliz ve Fransız donanmasına ait gemi ve uçakların desteğiyle, İngilizler Ürdün nehrinin batısına operasyon düzenlerken, Araplar da doğuya müdahale edeceklerdi. İngiliz ordusunun sağ cenahını koruyan Arap ordusu, Ürdün'ü yerel gerilla birlikleriyle bir-

likte temizlemek, Amman'ı işgal etmek ve Şam'a giden yolu açmakla görevlendirilmişti.

İngilizler nicelik bakımından üstün durumdaydı. Gazze-Berşeba cephesinde, 95.000 süngü, 20.000 kılıç ve 500 silaha sahiplerdi. Türklerde ise 50.000 süngü, 1.500 kılıç ve 300 silah mevcuttu. Türk ordusu aç ve neredeyse bütünüyle moralsiz haldeydi. Yıldırım Ordularından ve Alman Asya kolordusundan Filistin cephesine takviyeler gönderilmesi için adımlar atılmıştı. Fakat yol eksikliği ve arka plandaki kafa karışıklığı bu birimlerin sevkini bir hayli geciktirmişti.

Allenby yeni Türk birlikleri ulaşmadan, taarruzla ilerlemeye karar verdi. 31 Ekim 1917'de cepheyi Berşeba bölgesinde yaran İngilizler, Gazze-Berşeba hattındaki Türk savunmasını kısa sürede yerle bir ettiler. Sayıca üstünlükleri, daha iyi durumdaki silahları, çok daha iyi ikmal organizasyonları ve güvenilir iletişim sistemleri sayesinde, İngilizler Türkleri tamamen bozguna uğratarak savaşın gidişatını Filistin cephesinde değiştirecek ve kuzeye doğru hücuma kalkacaklardı. 16 Kasım'da Yafa'yı işgal etmiş, 9 Aralık'ta ise Kudüs'e girmişlerdi

İngiliz işgalinin ardından Filistin'in geleceği sorunu ivedilik gerektiren bir meseleye dönüştü. İngilizler iki farklı antlaşma nedeniyle müttefiklerine bağlı kalmak durumundaydı. 1915 tarihli McMahon-Hüseyin Antlaşması ile İngilizler Filistin'i Arap devletine dâhil etme sözü vermişlerdi. Rusya ile 1916'da imzaladıkları antlaşmada ise, Filistin'de uluslararası kontrol kurulmasını taahhüt etmişlerdi. Ama şimdi, Filistin'i işgal etmişken, vaatlerini yerine getirmeye niyetli değillerdi ve ülkenin kendi kontrollerinde kalması için tüm güçlerini kullanacaklardı.

İngiltere, taahhütlerinden kaçmak için, 19. yüzyılın sonunda yaygınlık kazanan Siyonist hareketten istifade etmeye karar verdi. 1882'de Yafa yakınlarında, bir grup Rusya doğumlu Yahudi tarafından ilk Yahudi tarım kolonisi kurulmuştu. 1908 yılında ise gene Yafa'da çeşitli Siyonist topluluk ve örgütler tarafından gönderilen göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Siyonist bir büro kurulmuştu. Rotschild'den ve birçok Siyonist fondan gelen cömert ödeneklere, Yahudi kolonizasyonunu engellemek için hiçbir şey yapmayan Türk yetkililerin lehte tarafsızlığına rağmen, Siyonistler savaştan önceki otuz yılda ciddi bir başarı elde edememişlerdi. Filistin'de, savaşın hemen öncesinde, yalnızca 44 Yahudi yerleşimi mevcuttu ve bunların toplam nüfusu 13.000 civarındaydı. 1882 ile 1914 yılları arasında 45.000 göçmen ülkeye giriş yapmış ve 1914'te Filistin'deki toplam Yahudi nüfusu 90.000'i bulmuştu.

1897'de Dünya Siyonist Örgütü, hareketin örgütsel ve siyasal merkezi haline gelecekti. Bir hami arayışına giren örgüt, büyük güçlerin hükümetleriyle ilişki kurmaya çalıştı. I. Dünya Savaşı öncesinde, Siyonist hareket Kayzer Almanyası'na sıcak bakıyor, bu ülkenin yardımıyla Filistin'i sömürgeleştirme planlarını hayata geçirebilmeyi umut ediyordu. Dr. Weizmann öncülüğündeki küçük bir grup ise İngiltere'ye yakın duruyor, İngiliz emperyalizmiyle işbirliğine bel bağlıyordu.

1917 başlarında Filistin'i ele geçirmeye hazırlanan İngiliz Hükümeti, Siyonistlerin taleplerini hatırlamış ve Filistin'in Arap devletinden ayrılmasını haklı çıkarmak için onların hizmetinden yararlanmaya karar vermişti. İngiliz Hükümeti'nin talimatıyla Sykes, Şubat 1917'de Siyonist liderlerle irtibata geçti. Aynı yılın yazında, yeniden pazarlığa oturuldu ve görüşmeler neticesinde, her iki tarafın da aynı görüşlere sahip olduğu ortaya çıktı. 2 Kasım 1917'de, İngiliz Hükümeti Filistin politikasına ilişkin bir deklarasyon yayınlayacaktı. Deklarasyon esasen, İngiliz Dış İlişkiler Sekreteri Balfour'dan İngiliz Yahudisi banker Rotschild'e yollanan bir mektuptu. Deklarasyonda, "Majestelerinin hükümeti, Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir yurt kurulmasını uygun bulmaktadır ve bu hedefe ulaşılmasını mümkün kılmak için elinden gelen tüm çabayı sarf edecektir" denilmekteydi.

Balfour Deklarasyonu, İngiliz-Siyonist pazarlıklarının başarılı olmasında birçok bakımdan katkısı olan Amerika Birleşik Devletleri hükümetinden derhal destek görmüştü. Fransız ve İtalyan hükümetleri de 1918'de Balfour Deklarasyonu'na bağlılıklarını ilan edeceklerdi.

Gizli Pazarlıkların Açığa Çıkması

Balfour Deklarasyonu, İngilizlerin ihanetiyle neye uğradığını şaşıran Araplarda muazzam bir öfke uyandırmıştı. Arap ülkelerinin paylaşımına ilişkin tüm gerçekleri öğrenmeleri ise, bu öfkeyi çok daha ileri boyutlara taşıyacaktı. Kasım 1917'de, Sovyet Rusya hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımına ilişkin gizli antlaşmaları yayınladı. Bunların arasında Sykes-Picot da vardı. Doğal olarak Araplar, topraklarını Türk vilayetlerinden Avrupalı emperyalist güçlerin sömürgelerine dönüştürecek bu planları hoş karşılamadılar. 3 Aralık 1917'de, Sovyet Rusya hükümeti, "Rusya'nın ve doğunun tüm Müslüman emekçilerine" hitaben bir çağrı yayınladı. Doğunun Müslümanlarını kendi kaderlerini kendi ellerine almaya çağıran bu çağrı da Araplar üzerinde muazzam bir etki bırakacaktı.

Balfour Deklarasyonu ve Sykes-Picot Antlaşması'na ilişkin haberler, isyancı ordusunda İngiliz karşıtı duyguları ateşledi. Böylece Faysal'a bağlı gerilla ve askerler, savaşta İtilaf güçleri safında yer almayı reddetmeye başladılar.

Subaylar İngiltere'nin ikiyüzlülüğüne karşı öfkelerini açıkça dile getirdiler. Arap isyanının önderleri Türkiye ile müzakerelere girişerek, bu ülkeyle bağımsız bir barış antlaşması yapma tehdidinde bulundular.

Türklerle Araplar arasında ilk temas Kasım 1917'de kuruldu. Babıali'yi temsilen Cemal Paşa, Akabe'ye gönderdiği özel temsilcisi aracılığıyla Faysal'ı barış görüşmeleri için Şam'a davet etti. 1918 yazında, görüşmelere yeniden başlandıysa da, Arapların ulusal taleplerini tanımayı redde varan Türk saygısızlığından dolayı bir sonuç elde edilemedi. Türk hükümeti, ancak Eylül 1918'de Arapların barış için koştuğu şartları kabule yanaştı, ama artık çok geçti. Türk güçleri bozguna uğruyor ve İtilaf kuvvetlerinin zaferi yadsınamaz bir gerçeğe dönüşüyordu.

Emperyalist güçler gerçeğin sesini bastırmak için bir kez daha diplomasi düzenbazlığına başvurarak deklarasyonları hasıraltı ettiler. Sovyet hükümetinin Sykes-Picot Antlaşması'nı yayınlamasının hemen ardından, Balfour, antlaşmayı "Bolşevik hayal gücünün kötücül bir ürünü" olarak nitelendirdi. Kısa süre sonra, 4 Aralık 1917'de, Başkan Wilson kongrede Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki halkların kendi kaderlerini tayin hakkına sahip olduğunu ilan edecekti. 27 Aralık 1917'de ise, Fransız Dışişleri bakanı Pichot kendi kaderini tayinden ve baskı altındaki Türkiye Ermenileri, Araplar ve benzer durumdaki halklara yönelik duygudaşlıktan söz etmişti. 5 Ocak 1918'de, İngiltere Başbakanı Lloyd George savaşın amaçlarını konu edindiği konuşmasında Araplar ve Ermeniler için özel ulusal şartlardan uzun uzadıya bahsetti. Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918'de kongreye gönderdiği bir mesajında ünlü "14 madde"sini formüle edecekti. Wilson'ın barış şartlarının 12. maddesi, Türk egemenliğini yalnızca Türklerin yerleşik olduğu bölgelerle sınırlıyordu. Başkan Wilson ayrıca daha küçük ulusların haklarını koruyacak bir Milletler Cemiyeti'nin oluşturulmasından söz ediyordu. 1918'de, Oxford Üniversitesi'nde Arap dünyası uzmanı olan Profesör Hogarth, Hüseyin'in endişelerini yatıştırmak ve İngiltere'nin Orta Doğu politikasını Arap liderlere "açıklamak" üzere Cidde'ye gitmişti. Hogarth, 4 Ocak 1918 tarihinde Hüseyin'e, İtilaf Devletlerinin Arapların dünyada değerli bir yere yerleşerek kendi devletlerini kurmalarına rıza gösterme niyetinde olduklarına dair bir bil-

diri sunmuştu. İngiltere ayrıca, Filistin'de, hiçbir ulusun bir diğerinin altında olmayacağı özel bir denetim rejiminin kurulacağını açıklamıştı. Bununla birlikte, Hüseyin'e Siyonistlerle işbirliği yapması yönünde baskıda bulunan Hogarth, İngiliz yetkililerin de mevcut nüfusun ekonomik ve politik özgürlüğünü tehdit edecek bir seviyeye yükselmediği sürece Yahudi göçüne göz yumacağını belirtiyordu. Aslında, Hogarth'ın bildirisindeki etkileyici bir dille kaleme alınmış laf kalabalığı, Filistin'in Arap devletinden ayrılmasının üzerini örtmeye yönelik bir tutam bal anlamına geliyordu.

Hogarth'ın bildirisi ve İtilaf Devletlerince hazırlanan diğer deklarasyonlar başarılı oldu. Araplar savaş alanını terk etmemiş, bununla birlikte İngiltere'nin politikasından dolayı derin bir memnuniyetsizlik ve güvensizlikle baş başa kalmışlardı. Haziran 1918'de Refik el-Azm ve Abdurrahman Şahbandar liderliğindeki bir grup Suriyeli milliyetçi Kahire'de İngiltere'nin Arap ülkelerine yönelik politikasına açıklık getirmesini talep ettiler. Bir yanıt vermek zorunda kalan İngiliz hükümeti, 16 Haziran 1918'de, Arap politikasıyla ilgili olarak yayınladığı deklarasyonda Arap ülkelerini 3 kategoriye ayırıyordu: (1) Arapların kendilerinin kurtardığı bölgeler (Hicaz), (2) İngiliz birliklerinin kurtardığı bölgeler (güney Filistin ve Irak) ve (3) Halen Türk hâkimiyetinde bulunan bölgeler (Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak). İngiltere, birinci kategoride bulunan bölgelerin bağımsızlığına saygı göstereceğini, ikinci kategorideki bölgelerin geleceğine yerel halkın isteklerine uygun olarak karar verileceğini ve üçüncü kategoride yer alan bölgelerin özgürlüğü için mücadele edeceğini taahhüt ediyordu. Aslında bu, İngiltere'nin, işgali altındaki Arap topraklarının birliği ve bağımsızlığını garanti etmeye yanaşmadığı anlamına geliyordu.

İngiltere'nin deklarasyonu, Hüseyin'in Süveyş Kanalı'nın doğusundaki tüm Arap topraklarını kapsayacak bağımsız bir Arap devletini ilan etmesini isteyen Arap milliyetçilerini memnun etmekten çok uzaktı.

Hüseyin, 30 Ağustos 1918'de, İngilizlerin Mısır yüksek komiseri Wingate'ten, savaştan sonra bir Arap devleti kurulmasını öngören ve bu devletin sınırlarını garanti eden McMahon antlaşmasının teyit edilmesini istedi. Bunun yanında, İngiltere ile danışıklı dövüş halinde hareket ettiğini ima eden "iftira" niteliğindeki söylentilerin de yalanlanmasını istedi. Hem şikâyet ve hem de tehditte bulunarak, McMahon'la yaptığı antlaşmanın teyit edilmemesi durumunda İngiliz karşıtı bir isyanın söz konusu olabileceğini ima etti.

Buna karşın, Hüseyin'in şikâyetlerinin etkisi çok az oldu. Bunun sorumluluğu, büyük ölçüde, İngilizlere güvenmemelerine rağmen diğer Arapları İngilizlerin kendilerine karşı dostça yaklaştığına inanmaya teşvik eden Hüseyin ve Faysal'a aitti.

Türkiye'nin Askerî Çöküşü ve Arap Ülkelerinde İngiliz-Fransız İşgali

İngiliz diplomasisinin ayak oyunları sayesinde Araplar savaş bitene dek İtilaf Devletlerinin tarafında kaldılar ve savaşın son aşamasında önemli bir rol oynadılar. 1918'e gelindiğinde Türkler yıkılmak üzereydiler. Ne Cemal Paşa'nın Aralık 1917'de görevden alınması, ne de tüm askerî ve siyasi gücün doğrudan Alman kontrolüne geçmesi hiçbir şeyi değiştirmeye yetmedi. Türklerin cephe gerisi paramparça olmuştu. Arap gerilla birlikleri her yerde etkiliydi. Türk birliklerini Havran, Huta ve Baalbek bölgesinde pusuya düşürmüşlerdi. 1917 yazında Suriye'nin ve Ürdün'ün neredeyse bütün aşiretleri Türklere karşı ayaklanmıştı. Arap askerleri Türk ordusundan firar edip topluluklar halinde gerillalara katılıyorlardı. Irak'ta Arap ve Kürt düzensiz birlikleri cepheyi terk edip silahlarını Türklere doğrultuyorlardı. Orta ve Yukarı Fırat civarındaki aşiretler Türklerin iletişim araçlarına kesintisiz saldırılarda bulunuyorlardı. Ülkede açlık ve yıkım kol geziyordu. Hâlâ cepheyi tutmaya çalışan Türk ordusu kelimenin tam anlamıyla çıplak ve yalınayak durumdaydı. İk mal organizasyonu işe yaramaz haldeydi. İngiliz tarihçi Liddell Hart, Allenby'ın elini kaldırmasının bile Türk ordusunun olgun bir meyve gibi ayaklarının önüne düşmesine yeteceğini yazıyordu.

1918 ortalarında, Lawrence ve Faysal'ın ordusu Ma'an'ı ele geçirdi. Faysal harekâtları Suriye'ye çekerek orada genel bir isyanı teşvik etmek üzereydi. Ama Arapların kendi ülkelerini kendi elleriyle özgürleştirmelerinden ölesiye korkan İngilizler tereddütsüz biçimde karşısına dikildi. Sonuç olarak isyanın Dürzi Dağı'nda, İngiliz birliklerinin Suriye'ye girişiyle birleştirilmesine karar verildi. Faysal'ın temsilcisi Bahri ve önde gelen Dürzi şeyhlerinden Sultan el-Atraş aylardır isyan için hazırlık yapıyorlardı. Eylül 1918'de başlayan isyan, Selanik ve Filistin cephelerinde başlatılan ve tüm İtilaf güçlerinin katıldığı genel taarruzla aynı zamana denk geldi.

Filistin'de Türkler üç orduya ve Alman Asya kolordusuna bağlı birimlere sahipti. 8. Ordu cephenin batı bölümünü tutarken, Mustafa

Kemal'in kumandasındaki 7. Ordu merkezde, 4. Ordu ise Ürdün'de konuşlanmış durumdaydı. Alman General Liman von Sanders, tüm faaliyetlerin başı durumdaydı. Alman-Türk kuvvetlerine, süvari ve hava destekli iki İngiliz kolordusu ve Faysal'ın başında bulunduğu Ürdün'deki Arap ordusu tarafından karşı koyuldu. Güç dengelerinde, İtilaf kuvvetlerinin bire üç oranında üstünlüğü söz konusuydu. Bununla yetinmeyen Allenby, cephenin belirleyici nitelikteki batı kanadına azami gücü yığdı ve Türk güçlerinin bir kısmının Ürdün'e yönelmesini sağlayarak, belirleyici bölümde 5'e 1'lik bir avantaj sağlamayı başardı. 19 Eylül 1918'de saldırıya geçen İngilizler cepheyi Nablus'un güneyinde yardı. 24 saat sonra Alman-Türk kurmayının karargâhı Nasıra'ya giren İngiliz öncü birlikleri neredeyse Liman von Sanders'i esir alıyordu. Türk birimleri kuzeye doğru düzensiz bir biçimde geri çekilmeye başladılar. Amman ve Şam arasında yer alan Dera bölgesinde ortaya çıkan Faysal'a bağlı birlikler, Türklerin 4. Ordusunun geri çekilişini baltaladılar. Yerleşim düzeni darmadağın olan Türk birimlerinin etrafı çevrildi. İngilizler 72.000 Türk ve yaklaşık 4.000 Alman'ı esir aldı. Küçük birlikler ve münferit Türk grupları, kuzeye doğru kaçmaya çalıştıkları sırada İngiliz hava kuvvetleri ve Arap gerillalar tarafından imha edildiler.

İngiliz ve Arap birlikleri, bozguna uğrayan Türklerin peşinden süratle kuzeye doğru ilerledi. Faysal'a bağlı birlikler, İngilizlerden bir gün önce, 30 Eylül 1918'de Şam'a girmişti. 8 Ekim'de Beyrut'u, 18 Ekim'de Tripoli'yi işgal altına alan İngiliz güçleri, 26 Ekim 1918'de Kuzey Suriye'nin en büyük şehri olan Halep'e girdi.

30 Ekim 1918'de Ege'deki Limni Adası kıyısındaki Mondros Limanı'nda demirlemiş bulunan İngiliz savaş gemisi Agememnon'a giden Babıali temsilcileri, bir İngiliz amirali tarafından dikte edilen mütarekeyi imzalamışlardı. Mondros Mütarekesi'nin 16. maddesinde, tüm Türk güçlerinin İtilaf kuvvetlerine teslim olması ve Lübnan, Suriye, Filistin, Irak, Hicaz, Asir ve Yemen'de Türk egemenliğinin ortadan kaldırılması karara bağlanıyordu. Arap ülkelerinde 400 yıldır süren Türk hegemonyası son buluyordu.

Ancak, Arapların gücü zaferin meyvelerini toplamaya yetmiyordu. Arap birliklerinin Şam'a girdiği 30 Eylül 1918 tarihinde, Londra'da, İngilizlerle Fransızlar arasında Arap topraklarında bir işgal rejimi kurulmasını öngören bir antlaşma imzalanacaktı. Mareşal Allenby, İngiliz sıkıyönetim hukukunun bir barış antlaşması yapılana kadar yürürlükte kalacağı işgal altındaki Arap toprakları üzerindeki en yüksek yetkili

konumuna getirilmiş ve işgal bölgelerinin mülki idaresi İtilaf kuvvetleri arasında bölüşülmüştü. Sykes-Picot Antlaşması'nda Mavi Bölge olarak geçen Lübnan ve Batı Suriye'de ise Fransız yüksek komiseri Picot başa geçmişti. Aynı antlaşmadaki A ve B bölgelerini oluşturan Doğu Suriye ve Ürdün, Kral Hüseyin'in temsilcisi olarak hareket eden Emir Faysal'ın denetimine geçecekti. Kahverengi Bölge olarak nitelenen Filistin'in de dâhil olduğu geriye kalan topraklar İngilizlere bırakılmıştı. Hicaz ise Hüseyin'in kontrolünde kaldı.

Araplar hoşnutsuzdu. Özellikle de kendi denetimlerine geçen bölgelerde bütün Arap bayraklarını indiren, Beyrut'taki Arap valiyi kovan ve Arap birliklerinin ele geçirdiği Lazkiye ve Suriye'nin kuzeybatı bölgelerinde Arapları buraları terk etmeye zorlayan Fransızlara karşı öfke duyuyorlardı. Araplar, henüz zaferin ilk anlarında, İtilaf devletlerinin McMahon-Hüseyin Antlaşmasındaki yükümlülüklerin yerine getirilmesine ya da birleşik bir Arap devleti kurulmasına dair bir niyet taşımadıklarını anladılar. Sonunda Türk boyunduruğundan kurtulmuş olmalarına rağmen, uzun süre bekledikleri bağımsızlıktan hileler sonucunda mahrum kalarak İngiliz ve Fransız sömürgecilerinin etkisi altına girdiler.

I. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla Arap halkının tarihinde yeni bir dönem başladı: Arap ülkelerinin mutlak ulusal özgürlüğü için İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı mücadele dönemi.

Sovyet Arap tarihçileri okulunun kurucusu olarak kabul edilen, önde gelen Arap tarihi uzmanlarından Vladimir Borisoviç Lutskiy'nin (1906-1962) kaleme aldığı **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi**, Arapların sistematik bir tarihinin yazılmasına yönelik ilk girişimlerden biridir. Lutskiy bağımsız bir tarih disiplini olarak Arap ülkelerinin modern tarihi alanındaki eğitimine 1930'larda başladı. Kendisini tamamen konusuna adamış hevesli biri olarak, yeni yollar denemekten hiçbir zaman çekinmeyen yazar, haklı olarak Sovyet Arap tarihçileri okulunun kurucusu olarak kabul edilir.

Lutskiy, Arap ülkelerinin tarihinin 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başındaki I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan yaklaşık 500 yıllık bir dönemini ana hatlarıyla ele alır, nirengi noktalarını verir; Arap tarihini sistematikleştirir ve genelleştirir. Lutsky Marksist bir bakış açısıyla yazar. Avrupa devletlerinin sömürgeci politikalarını şiddetle eleştirir ve bu onların Doğu'daki varlıklarının bölgenin kaderi üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koyar.

20 TL. KDV DAHİL
ISBN 978-605-5541-43-9
9 786055 541439
Yordam Kitap